

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XXI САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 7

**ПАВЛОДАР
2021**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж66

Редакция алқасының мүшелері:

Муканов Р. Б., Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексеитов Т. К.,
Кислов А. П., Колесников Ю. Ю.

Жауапты хатшылар:

Азимхан А., Айтмагамбетова Г. А., Акимбекова Н. Ж., Альмишева Т. У.,
Амангельдинова М. М., Амерханова А. Х., Анарбаев А. Е., Аубакирова Д. Б.,
Байкен А., Бахбаева С. А., Джусупова Э. М., Досымжан А., Дюсова Р. М.,
Еликпаев С. Т., Ельмуратов Г. Ж., Жаябаева Р. Г., Жумабаева Г. М.,
Жумабекова Д. К., Жусупбаева Д. А., Зарипов Р. Ю., Исакова З. С., Кайдарова
Г. Ш., Камашев С. А., Каменов А. А., Капенова М. М., Кривец О. А.,
Куанышева Р. С., Молдакимова Г. А., Мусаханова С. Т., Муталиева Р. М.,
Мухтизарова М. Б., Нуркина Н. А., Ордабаева Ж. Е., Рахимов М. И., Савчук М. И.,
Садықкалиев А. М., Салимова Р. С., Смагулова Б. Т., Тайболатов Қ., Ткачук А. А.,
Урузалинова М. Б., Шабамбаева А. Г.

Ж66 «XXI Сәтбаев оқулары» жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен
мектеп оқушыларының : халықар. ғыл. конф. мат-дары. – Павлодар :
Toraighyrov University, 2021.

ISBN 978-601-345-167-1 (жалпы)
Т. 7 «Студенттер». – 2021. – 397 б.
ISBN 978-601-345-173-2

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-173-2 (Т. 7)
ISBN 978-601-345-167-1 (жалпы) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2021

5 секция. Жаратылыстану ғылымдары
5 секция. Естественные науки

5.1 Биологияның өзекті мәселелері
5.1 Актуальные проблемы биологии

**ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒАТ ҚОРҒАУ
АУМАҚТАРЫНЫҢ ҚҰСТАРДЫҢ БИОАЛУАТҮРЛІЛІГІ**

АДИЛЬБАЕВА К. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАЛИЕВА А. Б.

б.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

**Павлодар облысының табиғи қорықтардағы күс
биологандығының жағдайы «Ертіс орманы» резерваты**

Павлодар облысының аумағында ерекше қорғалатын табиғи
аумақтарға жататын бірқатар аумақтар бар. Бұл Павлодар облысының
оңтүстік – шығысында орналасқан «Ертіс орманы» мемлекеттік орман
табиғи резерваты. Ол Ертіс өңірінің бірегей таспалы борларын сақтау
және қалпына келтіру мақсатында құрылған. Ауданы 277961 га
кұрайды. «Ертіс орманы» аумағында мекендеу жағдайлары бойынша
(жер бедері, топырақ, ылғалдандыру режимі) орманның мынадай
түрлері бөлінеді: биік дөңдер мен төбелердің құрғақ қарағай орманы;
жұмсақ дөңді төбешіктердің құрғақ қарағай орманы; жазық қарағай
орманы; ойпатты (шөпті) қарағай орманы; Батысты қарағай орманы;
уақытша көктерек орманы; тікенекті қайың орманы; қайың және
көктерек орманды ойпаттары.

Табиғи ойпаттар ең үлкен ботаникалық және зоологиялық
әртүрлілігімен ерекшеленеді. Олардың көп бөлігі табиғатты
қорғаудың резервтік режиміне ие. Ойпаттар жоғары проективтік
жабынмен және жануарларға арналған өсімдік тағамдарының
көптігімен сипатталады. Олар қан соратын қос қанаттылардың
дамуының табиғи ошақтары, сондықтан адамдар бұл жерлерде
сирек кездеседі. Орман өрттері кезінде ойпат жануарлар үшін табиғи
пана болып табылады. «Ертіс орманы» аумағында орнитофауна
33 тұқымдастан және 16 отрядтан тұратын құстардың 67 түрінен
тұрады. Лебязье аңшылық шаруашылығының жақын орналасуы
құстардың санына қатты әсер етеді, өйткені қорықта аң аулауға,
сондай-ақ орман өрттеріне тыйым салынады. 2009-2011 жылдар

аралығындағы «Ертіс орманы» аумағындағы құстар санының динамикасын 1-кестенің деректері бойынша байқауға болады.

Кесте 1 – Кәсіпшілік құстардың түр санының динамикасы

Түр атауы	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.
Сұр қаз (<i>Anser anser</i>)	18	26	26
Отүйрек (<i>Tadorna ferruginea</i>)	170	180	210
Италақаз (<i>Tadorna tadorna</i>)	125	130	150
Барылдауық (<i>Anas platyrhynchos</i>)	260	280	300
Ысылдақ шүрегей (<i>Anas czecca</i>)	200	220	250
Сұр үйрек (<i>Anas strepera</i>)	290	300	320
Сарыайдар үйрек (<i>Anas penelope</i>)	160	150	150
Бізкүйрек үйрек (<i>Anas acuta</i>)	142	140	140
Жалпақтұмсық үйрек (<i>Anas chryseata</i>)	175	180	180
Қызғыш (<i>Vanellus vanellus</i>)	800	220	230
Қызыл мұрынды үйрек (<i>Netta rufina</i>)	50	60	60
Қызыл бас үйрек (<i>Aythya ferina</i>)	150	170	190
Бұлдырық (<i>Lyrurus tetrix</i>)	9400	1300	1530
Сұр кекілік (<i>Perdix perdix</i>)	5800	900	860
Қасқалдақ (<i>Fulica atra</i>)	40	50	60
Дыркөптер (<i>Columba palum bus</i>)	1400	750	840

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден бұлдырық (*Lyrurus tetrix*), сұр кекілік (*Perdix perdix*), дыркөптер (*Columba palum bus*) және қызғыш (*Vanellus vanellus*) ең көп кездесетінін көруге болады. Бақылаудың 3 жылында бұл түрлердің саны азайды, бұл негізінен ірі орман өрттерімен байланысты. Құстардың басқа түрлерінің саны аз мөлшерде өзгерді.

«Ертіс ормандары» аумағында сирек кездесетін және жойылып бара жатқан жануарлар түрлеріне құстардан: безгелдек (*Tetrax tetrax*), бүркіт (*Hieraaetus pennatus*), ителгі (*Falco cherrug*), үкі (*Bubo bubo*) жатады. Сүтқоректілерден сілеусін (*Lynx lynx*) мен бұлан (*Alces alces*) ерекше аң аулайды. Резерват қызметкерлерінің іс-қимылдарының арқасында аталған түрлердің саны салыстырмалы түрде тұрақты жағдайда [1, 86 б.].

Баянауыл мемлекеттік ұлттық паркі

Облыстың оңтүстігінде шаруашылық, ғылыми және мәдени тұрғыдан құнды жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін сақтау және қалпына келтіру үшін Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі құрылды. Ұлттық парктің жалпы ауданы 68 453 га.

Резерваттың жануарлар әлеміне негізгі қауіпіне ірі орман өрттері жатады. Олар жануарларды қоныс аударуға мәжбүр етеді, оларды табиғи баспаналар мен азық-түлік базасынан айырады, ал кейбір жағдайларда тұншығудан және өрттен өлімге әкеледі. Браконьерлік және орман мен ауыл шаруашылығының кейбір түрлері де үлкен қауіп тигізеді.

Сурет 1 – Қарағайлы орманмен көмкерілген Баянауыл аласа таулары. Саябақтың солтүстік-шығыс бөлігі

Авифаунаға жүргізілген инвентаризация нәтижесінде құстардың 205 түрі, оның ішінде ұя салатын 102 түрі тіркелді. Ұя салуы әлі расталмаған, бірақ Баянауыл ұлттық паркінің ұя салатын құстарының саны кемінде 115 түрді құрауы мүмкін. Баянауылдың таулы-Борлы бөлігінде, көлдерді қоса алғанда, құстардың 168 түрі мекендейді, оның ішінде 96 ұя салатындар бар. Жартастармен қоршалған қарағай ормандарында 8 ұя, ал қандағаш тоғайларында 29 түрі кездестірілді. Қыстайтын құстардың фаунасы кемінде 30 түрді құрайды. Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлердің тізіміне 18 түр кіреді, оның ішінде 10 түрі ұя салады: кара дегелек (*Ciconia nigra*), аққу (*Cygnus*), ақбас үйрек (*Oxyura leucocephala*), жылан жегіш (*Sagittarius serpentarius*), ергежейлі бүркіт (*Hieraaetus pennatus*), бүркіт (*Aquila chrysaetos*), ителгі (*Falco cherrug*), ақбас тырна (*Anthropoides virgo*) және үкі (*Bubo bubo*). Көші-қон кезінде пайда болатын және қоныс аударатын түрлердің қатарына 6 «Қызыл кітап» түрлері жатады: балықшы (*Pandion haliaetus*), ақ құйрықты бүркіт (*Haliaeetus albicilla*), дала бүркіті (*Aquila chrysaetos*), сұр тырна (*Grus grus*), қарабас өгізшағала (*Ichthyaetus ichthyaetus*) және реликті шағала (*Ichthyaetus relictus*). Сирек ұшатын түрлер қатарына

бұйра пеликан мен фламинго жатады. Қоныстандыру нәтижесінде пайда болған бірқатар түрлер бақылау кезеңінде атап көрінді: дүпілдек (*Jynx torquilla*), кішкентай ала тоқылдақ (*Picoides minor*), ақ (*Motacilla alba*) және жасырынған (*Motacilla personata*) шақшақай торғай (*Passer domesticus*), кара (*Sturnus vulgaris*) және ән салатын барылдақ торғай (*Melospiza melodia*). Құстардың аталған тізімі Баянауыл саябағының заманауи ұя салатын орнитофаунасының негізін құрайды. Болашақта ұя салатын құстардың құрамына қосымша нақтылаулар болатыны сөзсіз. Фаунистік тізімі қоныс аударатын және ұшатын түрлерімен айтарлықтай толықтырылады деп болжауға болады, сондықтан ұлттық саябақта орнитологиялық бақылауды жалғастыру өте маңызды [2, 696 б.].

«Ертіс өзені жайылмасы» кешендік мемлекеттік табиғи қорғалым

1986 жылы Орта Ертіс жайылмасының қазақстандық учаскесінде «Ертіс өзені жайылмасы» мемлекеттік табиғи қорғалым ұйымдастырылды. Жалпы ауданы 3771,33 км². Қорық Қазақстанның солтүстік-шығысында Павлодар облысының шекарасында Құлынды және Ертіс маңы жазығы, сондай-ақ Барабалық ойпаты шегінде орналасқан. Оның көп бөлігі Батыс Сібір ойпатының оңтүстік шеті болып табылатын Ертіс жазығында орналасқан. Бұл Ертіс алқабының екі тең бөлігіне бөлінген жұмсақ қол жетімді жазық орналасқан. Солтүстік-шығыс бөлігінің аумағына Барабалық даласы, ал Шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігіне Құлынды даласы кіреді.

Ертіс өзенінің орта бөлігінің жайылмасында Павлодар облысының аумағында мекендейтін барлық құстардың 70%-дан астамы кездеседі. Авифауна ұя салатын, қоныс аударатын және қыстайтын түрлермен ұсынылған. Құстар түрлері үшін қоныс аударуға жарамды мекендейтін жерлердің биотүрлілігі бар екендігіне байланысты, жүргізілген зерттеулерде экологиялық тұрғыдан әр түр үшін ең маңызды қоршаған орта параметрлері анықталып, тіршілік ету түрлері қолайлы деп бағаланды.

Қорық аумағында 13 түрдің ұя салуы тіркелген, олардың 6 түрі Алакөз сүңгуір (*Aythya nyroca*), турпан (*Melanitta fusca*), балықшы (*Pandion haliaetus*), лашын (*Falco peregrinus*), сұр тырна (*Grus grus*), безгелдек (*Tetrax tetrax*) сирек ұя салады.

Сонымен қатар, қорықша аумағында әр жылдары Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген құстардың 25 түрі тіркелген (2-кесте). Олар 5 отряды мен 8 отбасынан тұрады. 4 түрден тұратын үйректерді қоспағанда, қалған тұқымдастарға бір немесе екі түр кіреді.

Кесте 2 – Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген «Ертіс өзені жайылмасы» мемлекеттік табиғи қамалының құстардың түр саны

№	Құс түрі	Мәртебесі: Категориясы	Келу синаты	Авторы
Ескекаяқты құстар отряды – Pelecaniformes, Ескекаяқты құстар тұқымдасы – Pelecanidae				
1	<i>Pelecanus onocrotalus</i> – Қызғылт бірқазан	1	ҚҰ	[1],[2]
2	<i>Pelecanus crispus</i> – Бұйра бірқазан	2	ҚҰ	[1],[2]
Дегелектәрізділер отряды – Ciconiiformes, Құтандар тұқымдасы – Ardeidae				
3	<i>Egretta garzetta</i> – Кіші аққұтан	3	СКҰ	[1],[2]
Тырнақұтандар тұқымдасы – Threskiornithidae				
4	<i>Platalea leucorodia</i> – Жалбағай	2	ҚҰ	[1],[2]
Дегелек тұқымдастар тұқымдасы – Ciconiidae				
5	<i>Ciconia nigra</i> – Қара дегелек	3	Ұ	[1]
Қокиказтәріздестер отряды – Phoenicopteriformes, Қокиказтәріздестер тұқымдасы – Phoenicopteridae				
6	<i>Phoenicopus roseus</i> – Қокиказ	2	Ұ	[1]
Қазтәрізділер отряды – Anseriformes, Үйрек тұқымдасы – Anatidae				
7	<i>Cygnus cygnus</i> – Сұңқылдақ аққу	2	ҰС	[1],[2]
8	<i>C. bewickii</i> – Кіші аққу	5	ҚҰ	[2]
9	<i>Aythya nyroca</i> – Алакөз сүңгуір	3	СҰС	[1]
10	<i>Oxyura leucoserphala</i> – Ақбас үйрек	1	ҰС	[1],[2]
11	<i>Melanitta fusca</i> – Қара турпан	3	СҰС	[2]
Сұңқартәрізділер отряды – Falconiformes, Балықшы тұқымдасы – Pandionidae				
12	<i>Pandion haliaetus</i> – Балықшы	1	СҰС	[1],[2]
Қаршыға тұқымдасы – Accipitridae				
13	<i>Circus gallicus</i> – Жыланның бүркіт	2	ҚҰ	[1],[2]
14	<i>Aquila pennatus</i> – Бақалтақ қыран	3	Ұ, ҰС	[1],[2]
15	<i>A. neilasa</i> – Қаракүс	3	ҰС	[2]
16	<i>A. chrysaetus</i> – Бүркіт	3	Ұ, ҰС	[2]
17	<i>Haliaeetus leucorhynchus</i> – Кезқұйрықты суббүркіт	1	ҚҰ	[1],[2]
18	<i>H. albicilla</i> – Аққұйрықты суббүркіт	2	ҰС	[1],[2]
Сұңқарлар тұқымдасы – Falconidae				
19	<i>Falco rusticolus</i> – Ақ сұңқар	3	Ұ	[1]
20	<i>Falco peregrinus</i> – Лашын	1	СҰС	[1]
Тырнатәрізділер отряды – Gruiformes, Тырналар тұқымдасы – Gruidae				
21	<i>Grus leucogeranus</i> – Ақ тырна	1	Ұ	[1]
2	<i>G. grus</i> – Сұр тырна	3	СҰС	[1],[2]
Дуалақтар тұқымдасы – Otididae				
23	<i>Tetrax tetrax</i> – Безгелдек	2	СҰС	[2]
Татрентәрізділер отряды – Charadriiformes, Татрент тұқымдасы – Charadriidae				
24	<i>Chettusia gregaria</i> – Тарпақ	1	ҰС	[2]
Шағалалар тұқымдасы – Laridae				
25	<i>Larus ichthyaetus</i> – Қарабас өгізшағала	2	ҰС	[1],[2]

Ескертпе: ҰС – ұя салуы; СҰС – сирек ұя салуы; Ұ, ҰС – ұшуы, ҰС (ұя салуы: көктемгі ұшу анықталған, аймақтағы бірнеше ұя салатын түрлер); ҚҰ – кездейсоқ ұшу; СКҰ – сирек кездейсоқ ұшу. [1] – Соломатин, Шаймарданов, 2005; [2] – казіргі күндер.

Ертіс алқабында сұңқылдақ аққулардың (*Cygnus cygnus*) ұя салуы үшін толып жатқан көлдер түрінде көптеген қолайлы жерлер бар, бірақ сәтті көбеюге сыбырлақ аққулар (*Cygnus olor*) санының көбеюі кедергі келтіреді, өйткені сұңқылдақ аққудың басқа жұптарының болуын төзбейді (Соломатин, Шаймарданов, 2005).

Ақбас үйректің (*Oxyura leucocephala*), сұңқылдақ аққулар (*Cygnus cygnus*) сияқты, қорықтың аумағында көбею үшін қолайлы жағдайлар бар, бірақ диапазондағы санның азаюының жалпы тенденциясына байланысты ұя салуды тіркеу жағдайлары аз.

Осылайша, жайылмалық фитоценоздардың гетерогенділігі, әртүрлі су экокүйелерінің болуы және табиғатты қорғау мәртебесін іске асыру «Ертіс өзені жайылмасы» қорықшасының аумағында Қазақстанның авифауны үшін сирек кездесетін құс түрлерінің табысты мекендеуі үшін алғышарттар болып табылады.

Павлодар Ертіс аймағындағы ақ құйрықты бүркіт (*Haliaeetus albicilla*) тек қорықтың аумағында ұя салады. Бір-бірінен 15 км қашықтықта жалғыз ұялар кездесетін алқапта өте сирек кездеседі.

Қарабас өгізшағала (*Ichthyaeetus ichthyaeetus*) негізінен облыстың ірі тұзды көлдерінде ұя салады, сонымен қатар көбею кезеңінде Ертіс өзенінің алқабының тұзды су қоймаларында кездеседі.

Ертіс өзеніндегі қарақұстың (*Aquila heliaca*), әсіресе көктемде, айқын ұшуы бар. Алайда, оның жергілікті ұя салуы екі-үш ұядан аспайды.

Жайылмадағы тарғақ (*Vanellus gregarius*) әлсіз ұшуына ие, ұя салу оның солтүстік және оңтүстік бөліктерінде, дала аймақтарында, өсімдіктері жоқ шөлді жерлерде байқалады.

Осылайша, жайылмалық фитоценоздардың гетерогенділігі, әртүрлі су экокүйелерінің болуы және табиғатты қорғау мәртебесін іске асыруы «Ертіс өзені жайылмасы» қорықшасының аумағында Қазақстанның авифауны үшін сирек кездесетін құс түрлерінің табысты мекендеуі үшін алғышарттары болып табылады. Сонымен бірге, ұя салатын жерлерде негізгі биотоптардың антропогендік трансформациясы, құстарды тікелей қудалау, қыстаулар мен қоныс аудару кезіндегі өлім-жітім және басқа да бірқатар шектеулі факторлар нәтижесінде осы түрлер санының азаюына әсер етеді [3, 109 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Н. Т. Ержанов, В. А. Камкин, А. В. Убаськин, К. Т. Суханкулов: Биологические разнообразие растительного и животного мира

природного резервата «ЕРТЫС ОРМАНЫ» и его рациональное использование: Павлодар, 2012 г. – 86-89 с.

2 С. М. Резниченко: Орнитофауна Баянаульского национального парка и сопредельных территорий: с. Щербакты, Павлодарская об., 2020 г. – 696 с.

3 Чикин С. А., Убаськин А. В.: «Краснокнижные» виды птиц в заказнике «ПОЙМА РЕКИ ИРТЫШ»: Современное состояние и перспектива развития сети особо охраняемых природный территории в промышленно развитых регионах: Нижневартовск, 2017 г. – 109-112 с.

ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚОЛДА ӨСІРІЛЕТІН КӨГЕРШІНДЕР ЭЙМЕРИЯ ИНВАЗИЯСЫНЫҢ ЭКСТЕНСИВТІЛІГІ

АМАНЖОЛ Р.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АМАНОВА Г. К.

б.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Кокцидиялар – қоянның, ірі қара малдың, үй және жабайы құстардың, жәндіктердің ішек эпителий жасушаларында тіршілік ететін паразиттер. Кокцидиоз – құс шаруашылығына үлкен зиян келтіретін құс ауруы.

Құс аурулары – әр түрлі жұқпалы, вирустық, паразиттік және бактериялық аурулар деп бөлінеді. Олардың аскаридоз, эймериоз, безгек, шешек, сүзек, тырысқақ т.б көптеген түрлері бар. Осы аурулар арасында өте көп тараған түрі көгершін мен тауық эймериозы.

Эймериоз қоздырғышы *Eimeria* туысына жататын, біржасушалы, ереже бойынша сопақша келген қарапайым паразиттер сурет 1. Эймериоз қоздырғышы ішек жолдарында папазиттік өмір сүріп, ас қорыту, қоректік заттардың сіңірілу процестерінің нашарлануына, дегидратация процестеріне, қан жоғалту жағдайларына әкеледі. Сонымен қатар ағзаның басқа патогендерге сезімталдықты арттырады.

Эймериоздың өршуі әдетте көктемде, жаздың басында, қоздырғыштың дамуына онтайлы климаттық жағдайлар туып жатқанда болады. Инвазияға жаңа пайда болған жас құстар өте

сезімтал болып келеді. Көгершіндердің эймериялармен залалдану деңгейі жыл маусымына және құс жасына байланысты болады.

Алғаш 1896 жылы А. Лаббе жабайы көгершіндр мен үй көгершіндерінен кокцидилерді анықтаған. Зерттеу барысында 1904 жылы табылған кокцидилерді эймерия туыстығына жатқызып, E.labbeana деп атады. Ал 1935 жылы О. Nieschulz жабайы көк көгершінен эймерияның екінші түрін анықтап, оны E.columbarum деп атады.[1, 53 б.].

Сурет. 1 – Eimeria ооцисталары

Зерттеулердің мақсаты Павлодар қаласындағы жеке меншік жағдайларда асырайтын көгершіндердің кокцидиоз ауруын анықтау.

Зерттеу барысында төмендегі жұмыстар түрлері атқарылды:

1 Көгершіндерді тексеру және аурудың клиникалық белгілері бар құстарды анықтау.

2 Кокцидиоздың клиникалық белгілері бар көгершіндерден нәжіс жинау.

3 Нәжісті Дарлинг әдісімен зерттеу.

4 Алынған нәтижелерді статистикалық өңдеу.

Зерттеу барысында көгершіндер кокцидиоз ауруын ластанған жем, су, төсеніш және топырақ арқылы жұқтыратыны анықталды. Сонымен қатар инвазия қоздырушысының көзі ауырып жазылған балапан, ал тасымалдаушы ересек көгершіндер болып табылады. Бұл ауруға шалдыққан құстарда азыққа тәбеті төмендеу, саңғырығы сұйылу, арықтау, ұшпай бір орынында ұзақ уақыт тұру сияқты

клиникалық белгілер байқалады. Дер кезінде ем көрсетпесе ауруы асқынған көгершіндер 3-5 күн ішінде өледі [2, 273 б.].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Біз Павлодар қаласының жеке меншікті асыралып отырған 50 астам көгершіндерге зерттеу жүргізілді. Әр көгершіннің нәжісі жеке ыдысқа жиналып зерттеу жүргізілді. Зерттеу эпизоотологиялық деректерді, клиникалық белгілерді ескере отырып Дарлинг әдісі арқылы жасалды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттелген 50-ге жуық нәжіс сынамалардан 23-нен эймерия қоздырғыштары табылды. Инвазия экстенсивтілігі (ЭИ) – 46 % болып шықты.

Практикалық ұсынымдар

Көгершіндерде эймериоз ауруы көптеп кездесетінін және жиі қайталанатынын ескере отырып алдын алу және емдеу жұмыстарын уақытылы жүргізуді ұсынамыз. Аурудың алдын алу үшін құс балапандарын таза құрғақ қорада өсіру қажет. Көгершіндер үшін асыралатын орта тазалығын сақтауға қатаң мән беру қажет. Ауруға шалдыққан құстарды жеміне қосып кокцидин немесе зоален, коккимед дәрілерінің көмегімен емдеуге болады. Сонымен қатар норсульфазол, сульфадиметоксин, ампробел, ампролиум, байкоккс, ветакоккс сияқты дәрілерді де пайдалануға болады. Жалпы эймериозға қарсы дәрілер өте көп және жыл сайын жаңа дәрілермен толықтырылып отырады. Құс ауруларын азайту үшін олардың жем, суының тазалағына мән беру қажет. Қолда өсірілетін құстардың қорасына, ұясына аптасына екі рет залалсындандыру жұмыстарын жүргізіп тұрақты дезинфекция жасау тұрған дұрыс [3, 440 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Практикум по диагностике инвазионных болезней сельскохозяйственных животных / М.Ш. Акбаев и др.; Под ред. М.Ш. Акбаева. – М.: КолосС, 2006. – 536.

2 Рахманов А.И., Бессарабов Б.Ф. Голуби и профилактика их заболеваний. – М.: Россельхозиздат, 1987. – 273 б.

3 Свинцов П.М., Ушакова А.А., Скрыбина К.И. Болезни птиц. – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1951. – 440 б.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ЖЫЛҚЫ ЭНДОПАРАЗИТТЕРІНІҢ АЛУАН ТҮРЛІГІ

ӘУБӘКІР А. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НҮРГОЖИН Р. Ж.

б.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жылқы параскаридозы – біртұяқтылардың ауруы Ascaridae тұқымдасына жататын *Parascaris equorum* нематодамен шақырылады. Параскаридалар жіңішке ішекте, кейбір кезде қарында және бауырдың өт жолдарында мекендейді. Параскаридоз бүкіл жерде таралған.

Қоздырғышы. *Parascaris equorum* – ірі нематода, аналығы 18–37 см, ал аталығы 15–28 см жетеді. Аталықтың құйрығы иілген, екі бірдей спикуласы бар. Аналығы піспеген, доңгелек, мөлшері 0,09–0,1 мм, қоныр түсті, клиникалықынан жуан тегіс қабықпен қапталған жұмыртқаларды бөледі. Қоздырғышының даму биологиясы. Параскаридалар тік жолмен дамиды. Параскарида жұмыртқалары клиникалық ортада инвазиялық сатысына 20–25 °С температура кезінде 8–15 күн ішінде жетеді. Қыста жұмыртқалар дамымайды. Жылқы жұмыртқаны жұтқан күнінен бастап паразиттің толық сатысына дейін 1,5–2,5 ай өтеді.

Эпизоотологиялық деректері. Жылқы параскаридозың жиі ауа райы дымқыл және батпақ аудандарында тіркейді. Әсіресе жылқылардың жаңа туған төлдері, сирек ересек жылқылар аурады. Параскаридік инвазияның ең жоғары кезі күз-қыс айларында білінеді, содан кейін төмендеуі байқалады. Параскарида жұмыртқалары барлық даму кезеңдерінде төмен температураны жақсы көтереді (қыста). 25 %-дан нәжістің дымқылдығы және 75%-дан ауа райының дымқылдығы төмен паразит жұмыртқаларының кебуден өлімге ұшыратады. Температура 40 °С-тан биік болған кезде жұмыртқалар тез уақытта жаппай өліп қалады [1, 64 б.].

Жылқылардың зақымдалуы алиментарлы жолмен өтеді, су мен немесе азықпен инвазиялық жұмыртқаларды жұтып параскаридозбен аурады; құлыншақтар анасының сүтін емген кезде зақымдалуы мүмкін. Бағу, суару және азықтандыру жағдайылары инвазияның экстенсивтігіне және интенсивтігіне үлкен әсер етеді. Патогенезі және клиникалық белгілері инвазияның интенсивтігіне, 93 малдың жасына, организмнің резистенттігіне және аллергиялық реакциясына байланысты болады.

Клиникалық белгілері өте жақсы құлыншақтарда білінеді, ал ересек жылқыларда параскаридоз жасырын түрде өтеді. Жылқыларда параскарида дернәсілдері зақымдалғаннан кейін бірінші күндерде қанмен миграция жасаған кезде энтериттер, іш өту, жөтелмен білінетін бронхопневмония, дене температурасы көтерілуі және мұрыннан бөлінді ағуымен байқалады. Ішекте параскаридалар болғандықтан қарын-ішек жолы қызметінің созылмалы бұзылуы байқалады, жылқылар тез жүдейді, шаршайды, шөншу пайда болады. Кілегей қабаттары бозғылт, қан құрамында өзгерістер байқалады: эритроциттер мен гемоглобиннің саны азаяды, лейкоцитоз, эозинофилия білінеді, ЭТР (РОЭ) тезделеді. Кейбір кезде құлыншақтарда жүйке құбылыстары байқалады (тетаникалық тырысу, құйрықтың парезі).

Балау. Тірі кезіндегі негізгі әдісі – жылқылардың нәжісін Фюллеборн әдісімен зерттеу. Өлген кезде – ішектеу сойып, ашып қарап параскаридтерді тауып нақты балауды қояды. Емі. Жылқы параскаридозы кезінде пиперазиннің тұздарын, эквалан пастаны қолданады [2, 75 б.].

Жылқы оксиурозы – *Oxuridae* тұқымдасына жататын нематоданың *Oxuris equi* қоздырушысымен шақырылады, жануарлардың үлкен бүйен ішегінде паразиттейді. Асқорыту жолының қызметі бұзылуымен және құйрық манындағы тері зақымдалуымен (зачес хвоста) білінеді. Жылқыдан басқа оксиурозбен тағы біртұяқтылар – есектер, зебралар. Оксиуроз бүкіл жерде кездеседі.

Қоздырғыш. Ауыз қуысы алты шетті, қысқа ауыз капсуласына (кеңірдекке) ашылады, алты ерінмен қапталған. Өнештің артқы жағында бульбус орналасады. Аталықтың ұзындығы 6–15 мм. Құйрығы жалпақ, бір жіңішке өткір спикуласы болады, рулегі жоқ. Аналықтың ұзындығы – 18 мм дейін жетеді, жуан, бас жағы қысқа, құйрығы жіңішке, ұзын, вульва дененің алдыңғы жағында орналасқан. Жұмыртқалардың мөлшері 0,085–0,099 x 0,040–0,045 мм, түссіз, жартылай мөлдір, асимметриялы, полюстің бір шетінде – «тығын» сияқты болады. Жұмыртқалар салар кезіне қарай инвазиялық сатысына жетілген болады.

Эпизоотологиялық деректер. Оксиурозбен көбісіне бір жасқа толмаған құлыншақтар және кәрі жылқылар аурады. Дымқыл, лайлы қоралар, толық емес азықтандыру оксиурозды таратуға жол береді. Жиі жылқылар азықты жерден жегенде тез зақымдалады,

ауру жылқылардың саны қыс – көктем мерзімінде (қараша айынан бастап мамыр айына дейін) жиі білінеді.

Патогенез. Ішектің жуан бөлімінде оксиуристардың көп саны жиналып кілегей қабатын жарақаттайды, токсиндерді бөледі. Сондықтан, ішекте катаральді қабыну дамиды. Периаанальді қыртыстар аумағында аналықтар және олармен бөлінген жұмыртқалар қышыма тудырады. Сол нәтиже арқылы құйрық аумағында дерматиттер пайда болады.

Диагності клиникалық белгілері және периаанальді қыртыстарынан қырынды алып қояды. 84 Емі. Оксиуроз кезінде эффективті препарат пиперазиннің тұздары: адипинат, фосфат немесе сульфат. Препаратты дымқыл жемге көсып береді, дозасы 0,1 г/кг, екі рет, интервал бір тәулік. Шетелдің эффективті препараты: 20 %-тық тетраимизол грануляты, 10%-тық мебенвет грануляты. Алдын алу шаралары. Таза емес шаруашылықта барлық жылқыларға 3–4 рет, 1–,5 ай сайын дегельминтизация жасайды, ол үшін пиперазин қолданады. Ауру жылқыларды бөледі және емдейді. Жұмыртқаларды таратуына тым салу үшін құйрық астын және манайын бор қышқыл ерітіндісінде суланған тампонмен сүртеді [3, 85 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дәуітбаева К.Ә., Сатыбалдиева Г.К., Омарова Ж.С. Паразитология: Оқулық- Алматы, 2011-296 б.
- 2 Сулейманова Қ.Ү., Жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқу құралы- Қостанай, 2016-190 б.
- 3 Кереев Я.М., Шалменов Ш.М., Айтпаева З.С. Паразитология и инвазионные болезни животных: Оқулық-Алматы, 2014-496 б.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ СУҚОЙМАЛАРЫ БАЛЫҚТАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

БЕЙСЕКЕЕВА А. К.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НУРГОЖИН Р. Ж.

б.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ертіс өзені – Павлодар облысы, Қазақстан және бүкіл Еуразия өңірі үшін өмірлік маңызды артерия. Бұл тұщы судың маңызды көзі.

Өзен қытайдан бастау алады, ағады, Қазақстан Республикасының аумағы бойынша құяды Ресей Федерациясының Обь өзеніне, одан соң Солтүстік мұзды мұхитқа құяды. Иррационалды емес пайдалану және үлкен ластану аймақтың және қоршаған ортаның дамуына айтарлықтай проблемалар туғызады және халықтың үлкен алаңдаушылығының себебі болып табылады.

Республика шегінде ол Шығыс Қазақстан, Семей және Павлодар облыстарының аумағын кесіп өтеді. Қаралып отырған өңірдің аймағында оның ағу нормасы тұстамаларда: Семиярск а. – 28,4, Павлодар а. – 27,2 және Нарва а. – жылына 26,2 млрд. м³ құрайды. Жыл ішіндегі жылдық ағынның таралуы шамамен келесідей, %: су тасқыны кезеңінде – 59-64, жазғы-күзгі саба-19,22, қыс айларында – 12-17. Жылдық ағынның вариация коэффициенті Семиярск с. 0,22, Павлодар С. – 0,22, Нарва с. – 0,23 жармаларында тең.

Ертіс өзенінің облыс шегінде (720 км бойы) ағысы жоқ. Оның жоғарғы бөлігінде алқаптың ені 2-3-тен 10-15 км-ге дейін кеңейеді. оң жағалауы негізінен тік, биік, 15-20 м (Лебяжье ауылы, Павлодар), Бобровка ауылының жанында-30 м, сол жақ беткейі жұмсақ.

Павлодар облысы су айдындары мен балық аулау орындарына бай. Облыс аумағында 140 өзен ағып жатыр, бірақ үлкен өзен бар-жоғы бір. Көлдер шамамен 1200, негізінен кішкентай. Олардың Тұщы, жүзге жуық, қалғандары тұзды.

Соңғы уақытқа дейін Павлодар облысының балық кәсіпшілігінің базасы Ертіс өзені және оның жайылмасы болды. Жыл сайын мұнда 10 мыңнан астам балық ауланған. Алайда, жоғарғы Ертісте су қоймаларының құрылуына байланысты облыс аумағындағы өзен жайылмасы өз маңызын жоғалтты.

Әрине, сұрақ туындады: осы уақытқа дейін балық аулау мүлдем игерілмеген Облыстың далалық су айдындары қандай-да бір балық аулау құндылығына ие бола ала ма?

Рас, қазір жағдай біршама өзгеруі мүмкін. 1964 жылдан бастап Бұқтырма су қоймасынан Ертіс жайылмасын толтыру үшін белгілі бір мөлшерде су жіберу туралы шешім қабылданды; демек, оның балық шаруашылығы маңызының біртіндеп қалпына келуін күтуге болады. Бірақ бұл облыстың дала су қоймаларына, егер олардың балық шаруашылығын игеруге қандай да бір мүмкіндіктері болса, көңіл аудармауы тиіс.

Облыстың дала су қоймаларында балық аулауды ұйымдастырудың алғашқы әрекеті сәтсіз болды. Алайда, 1962 жылы бұл көрсеткіш 1914 ц - қа дейін, ал 1963 жылы-3500 ц-қа дейін өсті.

Облыс құрғақ және жаңбырлы кезеңдердің жүйелі түрде ауысуымен сипатталады, оның барысында көлдер толып, су деңгейінің жалпы көтерілуі немесе оның толық кебуіне дейін төмендеуі байқалады. Су аз жылдардан кейін көлдердің мұндай кебуі әдетте жаппай сипатқа ие болады. Сонымен, 1954-1958 жылдары Ленинград гидрологиялық экспедициясы зерттеген 104 көлдің (оның ішінде ірі тұзды) 55-і мезгіл-мезгіл кеуіп кететіні анықталды. Бұл су қоймаларында кептіру құбылысының қайталануы орта есеппен 3-5 жылда бір рет болады, бірақ олардың ең кішкентайлары жыл сайын дерлік кебеді.

Әрине, мұндай климатта үнемі тұщы балық көлдері тек терең бассейндерді алып, жер асты немесе өзен суларымен қоректенетін су объектілері бола алады. Мұндай көлдерге мыналарды жатқызуға болады: Ертіс өзенінің оң жағалауы бойынша – көл. Тілеуберді, Қожа, Лозовое, сол жағалауда - Баян-ауылдық таулы көлдер тобы: Сабындықөл, Жасыбай, Тұрайғыр және ішінара дала көлдері. Жарлы-көл, Үрпек және Шығанақ.

Облыстың балық көлдерінің тағы бір тобы таяз және кейбір жылдары құрғағанға дейін су деңгейінің айтарлықтай ауытқуларына ұшырайды. Бұған ұсақ шоқылы көлдер, сондай-ақ Әуликөл көлдер жүйесі мен көлдер жатады. Карасук. Бұл су қоймаларындағы балықтар мезгіл-мезгіл қыстың аязынан өледі. Балықтар-жер бетіндегі омыртқалы жануарлардың ең үлкен тобы. Олардың 20 мыңнан астам түрі бар.

Балықтардың пайда болуы бірқатар ароморфоздардың пайда болуымен байланысты болды:

- бас сүйек-бас миына арналған сыйымдылық;
- жыртқышты белсенді ұстауды қамтамасыз ететін жақтар;
- үлкен ұтқырлықты қамтамасыз ететін жұпталған қақпақтар;
- орталық жүйке жүйесінің прогрессивті дамуы.

Балықтар-тар, біркелкі өмір сүру жағдайларына бейімделген жануарлар-олар көптеген түрлерге бөлінген сулы орта.

XX ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Жоғарғы Ертіс бассейнінде балықтардың әртүрлі түрлерінің интродукциясы жүзеге асырыла бастады және осы түрлердің реципиенттің жаңа жағдайларына бейімделудің әртүрлі дәрежесімен Ертіс бассейнінде қоныстануы басталды [7, 9 б.]. Табан көлде шығарылды. Зайсан, Бұқтырма және Өскемен су қоймаларын өндірушілер (1949–1964 жж. – 51,5 мың дана), сондай-ақ әртүрлі жастағы адамдар (1963–1971 жж. – 11,4 мың дана) құрады. Егер 70-жылдардың басында Орта Ертістің

су айдындарында бақылау аулауларындағы табан бірлі-жарым данада кездессе, 70-жылдардың ортасынан бастап-ақ байқалды. ол коммерциялық статистикада көрсетілген көлемде тіркеле бастады.

Орта Ертіс бассейніне көксерке енуі Жоғарғы Ертіс су қоймаларын балықтандырудан кейін басталды (1958–1966 жж. кезеңінде әртүрлі жастағы 20 мыңнан астам дарақ шығарылды). Кәсіпшілік статистикасымен көксерке 70-жылдардың ортасында Орта Ертіс бассейнінде тіркеле бастады (1976 ж. – 1,5 т).

Сазанның бассейнге қоныстануы XX ғасырдың 30-шы жылдары көлге қоныстанғаннан кейін болды. Зайсан және су қоймасы, тұқы үйінділерінің өзі (оның ішінде - неміс, черепецкий, қазақстандық және сарбоян тұқы тұқымдастары). Сазан кәсіпшілік статистикасымен 70-жылдардың ортасында Орта Ертіс бассейнінде тіркеле бастады (1976 ж. – 0,5 т). 1978 жылы бақылау аулау байқалмады. Көксерке мен сазанды Орта Ертіс бассейніне кездейсоқ енгізу осы түрлердің натурализациясымен аяқталды.

Өсімдік қоректі балықтардың (ақ амур мен дөңмандай) әдейі және кездейсоқ жерсіндіру векторлары бойынша қоныстануы Ертіс өзені мен жайылма су айдындарында әртүрлі жастағы табындардың пайда болуына әкелді. Ертістің негізгі арнасы бойынша АҚ дөңмандақтың көктемгі жүрісі мерзімді түрде тіркеледі.

Агрессивті бөтен түрлердің инвазиясы қазіргі уақытта жаһандық табиғи өзгерістердің маңызды бөлігі болып табылатындығын және көбінесе Биологиялық әртүрліліктің айтарлықтай жоғалуына және экожүйелердің экономикалық маңыздылығына әкелетінін ескере отырып, бұл мәселені терең зерттеу қажеттілігі туындады [24, 8 б.].

Орта Ертіс бассейніндегі балықтың бөтен түрлері бойынша алдын ала зерттеулер олардың жергілікті түрлермен бәсекелесетінін немесе оларды тарихи мекендеу орындарынан ығыстыратынын, биоценоздардың қалыптасқан құрылымын өзгертетінін, әртүрлі паразиттер мен ауру қоздырғыштарының тасымалдаушысы болып табылатынын, жергілікті түрлермен будандастыратынын көрсетеді [5, 108 б.]. Табиғи жағдайлардың Елеулі өзгерістерімен жаһандық жылыну аясында болып жатқан Орта Ертіс экожүйесінің әртүрлі компоненттеріне күшті антропогендік әсерді ескере отырып, сақтық шараларын қабылдау және экожүйелерге бөтен түрлердің зиянды әсерін болдырмау және олар келтіретін зиянды азайту үшін мүмкіндігінше бақылау мен басқаруды белгілеу өте маңызды.

Түсі жасыл-сары, екі жағында 5-9 көлденең қара жолақ бар. Топырақтың түсіне байланысты түс айтарлықтай өзгереді. Әйелдің

түсі еркектен ерекшеленбейді. Бірінші доральді фин - сұр, соңында кара дақ бар; екінші арқа жасыл-сары, көкірек қанаттары сары, кейде қызыл. Екі дорсальді қанаттар бір-біріне тиіп немесе сәл алшақ тұрады, ал бірінші дораль екіншісінен жоғары болады. Әр популяция морфологиялық кейіпкерлердің өзіндік ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Бұл зерттелген популяциялардың репродуктивті оқшаулануымен де, олардың әртүрлі экожүйелерде дамуымен де түсіндіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Беркос. Алабұға мен шортан, Санкт-Петербург, 1910.-8 б.
- 2 Белков А.Е. Өзен өзенінің морфологиялық белгілерінің өзгеріштігі 2016 -101 б.
- 3 Берг Л. С. Рыбы пресных вод ,2010-5 б.

ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫ САЯБАҚТАРЫН АБАТТАНДЫРУ

КУРБАНБАЕВА С. Г.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
НУРГОЖИН Р. Ж.

б.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Көгалдандыру жұмыстары барлық мекенжайларға көркем көрініс береді, шудан, күннен, шаңнан, тағы да басқа қолайсыз жағдайлардан қорғайды, санитарлық-гигиеналық рөлді атқарады.

Ғылыми деректерге сүйенсек белгілі бір аймақтың 15 %-ы көгалдандырылса, шаң тозаңның мөлшері 20 %-ға дейін кемиді, ал 35 %-ға өсімдік өсірілсе, шаң көрсеткіші 50 %-ға азаяды, егер 65 %-ға өсірілсе, шаң көрсеткіші 95 %-ға дейін кеми түседі екен. Жолдың жағалауларында егілетін ағаш пен бұталар, гүлдер мен көгал ауадағы көмір қышқыл газын сіңіріп, ауаны оттегімен байытады сонымен қатар шуды азайтып, мекенжайды желден, күннен және шаңнан қорғайды. 1 га жасыл алқап 1 сағатта ауадан кем дегенде 8 кг көмір қышқыл газын бойына сіңіреді. Кейбір ағаштар өздері айналасында тарататын фитоницидтары арқылы ауадағы зиянды микроорганизмдерді жойып оны адамның денсаулығына қолайлы етіп иондармен байытады. Мұндай ағаштар қатарына қылқан жапырақты қарағай, шырша, Сібір балқарағайы және тағы да басқа көптеген ағаш түрлері жатады. Көгалдандыру жұмыстарын жүргізгенде міндетті түрде көгалдандырылатын алқаптың ауа райы,

топырақ құрамы, жер бедері сияқты ерекшеліктері ескеріледі, суаруға қажетті су көздері қарастырылады. Маңызды мәселелердің бірі адамның қоршаған ортасын жақсарту мен оның салауатты және қолайлы өмір сүру жағдайларын ұйымдастыру [1, 28 б.].

Бұл мәселені шешуде көрнекті орын саябақтар, мәдениет және демалыс саябақтары түріндегі көгалдандырылған аумақтарға тиесілі. Мәдениет және демалыс паркі-қала халқының жаппай демалуына арналған, абаттандырудың дамыған жүйесі бар рекреациялық қызметтің көп функционалды бағытының көгалдандырылған аумағы. Мәдениет және демалыс саябақтары халықтың демалысын ұйымдастыру және ересектер мен балалар арасында түрлі мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізу үшін қажет. Саябақтардағы жасыл кеңістіктердің маңызы өте зор және әр түрлі, өйткені олар санитарлық-гигиеналық, рекреациялық, сәндік және көркемдік жағдайды едәуір жақсартады. Жоба Павлодар қаласының саябақтарын абаттандыру, яғни халықтың демалысын ұйымдастыру және ересектер мен балалар арасында әртүрлі мәдени-ағарту және дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын жүргізу үшін табиғи жағдайларды жақсы пайдалану мақсатында әзірленетін болады. Әлемнің барлық дамыған елдері үшін қалаларда, қалыптасқан экологиялық жағдай барлық деңгейдегі ресми билік органдарының, саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың, бұқаралық ақпарат құралдарының және халықтың қалың жіктерінің ерекше назарында. Қалалардың экологиялық жағдайы-бұл елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының деңгейін көрсететін «айна», сондықтан дамыған елдердегі экологиялық жағдай туралы ақпарат көпшілікке қол жетімді және қоғамның саяси және қоғамдық өмірінде жетекші орындардың бірін алады [2, 72 б.].

Қаланың өсуімен, оның өнеркәсібінің дамуымен қоршаған ортаны қорғау, адам өмірі мен қызметі үшін қалыпты жағдай жасау мәселесі күрделене түсуде. Соңғы он жылдықтарда адамның қоршаған ортаға, атап айтқанда, жасыл кеңістіктерге теріс әсері күшейе түсті. Жасыл алқаптар проблемасы (қалалық саябақтар, ормандар, бақтар, шалғындар) – қаладағы маңызды экологиялық проблемалардың бірі. Өсімдіктер қоршаған ортаны қалпына келтіру жүйесі ретінде қалада адамдардың өмір сүру жағдайларының жайлылығын қамтамасыз етеді, ауаның газ құрамын және оның ластану дәрежесін, қала аумақтарының климаттық сипаттамаларын реттейді, шу факторының әсерін азайтады және адамдардың эстетикалық демалу көзі болып табылады және үшін үлкен маңызға ие. Сондықтан көгалдандыруға

антропогендік әсер ету зерттеуді қажет ететін өте маңызды мәселе. Қазіргі уақытта қалаларды абаттандыру және көгалдандыру бойынша үлкен тәжірибе жинақталды, өсімдіктердің бай көгалдандыру ассортименти құрылды және оларды өсірудің агротехнологиясы жасалды, қалаларға тән көгалдандырудың қажетті әдістері табылды, жасыл кеңістікті күтіп ұстау әдістері анықталды. Жалпы, бүкіл әлемде қала шаруашылығын көгалдандыру және абаттандыру бойынша айтарлықтай күш салынууда. Ауаның жоғары газдануы мен шаңдануы, топырақтың қолайсыз физикалық-механикалық қасиеттері, көшелер мен алаңдардың асфальт жамылғысы, тамыр жүйесі аймағында жер асты коммуникациялары мен құрылыстардың болуы, түнгі уақытта өсімдіктерді қосымша жарықтандыру, механикалық зақымдану және халықтың қалалық екіпелерді қарқынды пайдалану режимі – осының бәрі қалалық орта жағдайында өсімдіктердің тіршілік әрекетіне үнемі теріс әсер етеді және табиғи қарттық басталғанға дейін ағаштардың мерзімінен бұрын өлуіне әкеледі [3, 22 б.].

Табиғи ортаның деградациясы және халықтың денсаулығының нашарлауы процесінде өнеркәсіптік өндіріс, атап айтқанда химиялық сала маңызды рөл атқарады, ол ластанған Бұл жерде техногендік жүктемені азайту мақсатында аумақты көгалдандыру мәселесі өзекті болып отыр. Әзірленіп жатқан жобаның өзектілігі абаттандыру мен көгалдандыру қызметтің маңызды саласы болып табылатындығына байланысты. Дәл осы салада халық үшін өмір сүрудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін жағдайлар жасалады. Осылайша, саябақтар қала тұрғындары үшін де, тұрғылықты жері бойынша жеке адам үшін де салауатты жайлы, жайлы өмір сүру үшін жағдайлар жасалады. Көгалдандыру жұмыстарында ағаш өсімдіктерін, яғни ағаштар мен бұталарды дұрыс таңдау және пайдалану өте маңызды – бақтар мен саябақтарды салу кезінде негізгі материал болып табылады. Шөпті өсімдіктер – гүлдер мен көгалдар шөптері ағаштар мен бұталарға қажетті қосымша болып табылады. Іс жүзінде абаттандыру үш негізгі жұмыс түрін орындайды: елді мекендерді жоспарлау, салу және көгалдандыру [4, 99 б.].

Жоспарлау жобалары қала аумағында барлық ғимараттар мен құрылыстарды, тұрғын және өнеркәсіптік аудандарды, көшелерді, алаңдарды, бақтар мен саябақтарды, инженерлік жабдықтар мен абаттандыруды ұтымды орналастыруға бағытталған. Қазіргі уақытта ұтымды жоспарлауды қамтамасыз ету мәселелері елді мекендер мен өнеркәсіптік кәсіпорындарды жаппай қайта құруға байланысты ерекше маңызды. Елді мекендерді абаттандыру бойынша

жұмыстардың көлемі мен түрлері көбінесе кәсіпорындар мен тұрғын аудандарды салу үшін қолайлы аумақты таңдаудың негізділігіне байланысты. Бұл міндеттер қалаларда оңай шешіледі және үлкен қалаларда күрделене түседі, олар үшін үлкен аумақтар қажет, олар әрқашан қала құрылысының талаптарына сәйкес келмейді. Елді мекендерді жоспарлау, салу және абаттандырудың барлық өзара байланысты міндеттерін сәтті шешу үшін халыққа ең жақсы қызмет көрсетуді және оның даму перспективаларын ескере отырып, қала құрылысының барлық түрлерінің сәулеттік-жоспарлау шешімдерінің үнемділігін қамтамасыз ету үшін кешенді талдау қажет [5, 182 б.].

Қазіргі жағдайда қаладағы адамды қоршаған ортаны сақтау және сауықтыру, қалада адамның психофизикалық жағдайына жағымды әсер ететін жағдайлардың қалыптасуы өте маңызды, бұл әсіресе қалалардың қарқынды өсуі, көліктің барлық түрлерінің дамуы, жыл сайын қала өмірінің тонусын жоғарылату кезеңінде өте маңызды. Жасыл кеңістіктер температура мен ылғалдылық жағдайларына әсер етеді: тіпті кішкентай жасыл массив жазда температураны бірнеше градусқа ғана емес, сонымен қатар көрші аудандарда да төмендетеді. Жасыл кеңістіктер ауаның ионизациясына әсер етеді, сонымен қатар екіпелер үлкен булану қабілетіне ие. Газ алмасу процесінде жасыл кеңістіктер маңызды рөл атқарады: олар көмірқышқыл газын сіңіріп, оттегін шығарады. Бұл қасиет қала жағдайында қолданылады. Жасыл кеңістіктер бұл процеске әр түрлі қатысады. Мысалы, Берлин терегі қарапайым шыршадан 7 есе көп, көмірқышқыл газын сіңіреді және оттегін шығарады, емен – 4,5 есе, үлкен жапырақты Линден – 2,5 есе. Қалалық жағдайлар үшін ағаштар мен бұталарды таңдағанда, осы процесте жасыл кеңістіктердің белсенділігін ескеру қажет. Жасыл кеңістікті қалалық ортаны шаң мен газдан тазарту үшін сәтті пайдалануға болады. Ағаштардың бұл ерекшелігі шаңнан қорғайтын екіпелерді жобалау кезінде ескеру пайдалы [6, 118 б.].

Жалпы қалалық жасыл желектер тобына орман саябақтары, қалалық мәдениет және демалыс саябақтары кіреді, олардың мақсаты халықтың ұзақ демалуын қамтамасыз ету (2-ден 8 сағатқа дейін). Орман саябақтары абаттандырылған, бірақ табиғи ормандардың кең аумағы болып табылады. Орман саябақтарында су айдындары болған жағдайда жағажайлар, қайық станциялары, спорт кешендері, демалыс аймақтары орналастырылады. Мәдениет және демалыс саябақтары абаттандырылған. Олардың аумақтары ойын-сауық ғимараттарын, мәдени-ағарту объектілерін, спорт және

дене шынықтыру құрылыстарын, балалар алаңдарын, ересектердің тыныш демалу алаңдарын және шаруашылық аймағын оқшау орналастыру үшін аймақтарға бөлінеді.

Саябақтардың ішінде балалар, жалпы мақсаттағы спорт парктері жиі кездеседі. Саябақтардың басқа түрлері бар, олардың қалада болуы елді мекеннің дамуының нақты ерекшеліктерімен, оның мақсатымен және климаттық жағдайымен анықталады. Мысалы, тарихи және мемориалдық парктер жарқын тарихи оқиғалармен, керемет адамдардың есімдерімен байланысты ескерткіштер негізінде құрылады. Ботаникалық, этнографиялық парктер ерекше климаттық жағдайлары бар, ежелгі мәдениетке бай жерлерде пайда болады. Зоологиялық саябақ, ойын-сауық паркі, көрме паркі ерекше дамыған немесе курорттық орталықтарда құрылады. Шалғынды саябақтарда аумақтың негізгі бөлігі шалғынды көгалдармен ашық жерлерде орналасқан. Гидропарктер гидроқұрылыстармен – су қоймаларымен, тоғандармен, каскадтармен, фонтандармен және т. б. қаныққан [7, 82 б.].

Жасыл кеңістіктің ерекше түрі-маңызды қоғамдық кешендерге көзқарастар салтанатты түрде шешіледі және кешендердің ішкі орналасуын қалалық магистральдармен байланыстырады. Бақтар, гүлзарлар, бульварлар және көшелердегі екпелер қысқа мерзімді демалуға қызмет етеді және тұрғындарды жағымсыз құбылыстардан: шудан, шаңнан, шамадан тыс күн сәулесінен қорғайды, сондай-ақ жаяу жүргіншілер қозғалысын ұйымдастырады. Тұрғын үй аумақтарын көгалдандыру микроклиматты жақсартады және халықтың тікелей тұрғын үйлерде тәулік бойы демалуы үшін оңтайлы жағдай жасайды. Мектептер мен балабақшалар учаскелеріндегі жасыл желектер балалардың толыққанды дамуына ықпал етеді. Қоғамдық мекемелерді көгалдандыру келушілердің қысқа мерзімді демалысы үшін қолданылады.

Қалаларда парктердің, скверлердің, бульварлардың және көгалдандырудың басқа да түрлерінің бірыңғай жүйесі жобалануға тиіс. Егер жасыл желінің үздіксіздігі қамтамасыз етілсе, ерекше әсерге қол жеткізіледі. Осыған байланысты «поляриланған ландшафт» немесе «жасыл дәліздер» деп аталатын идея ерекше тартымды, олар қалаларды өз радиусымен орнатылады. Мұндай желіге қосылған жасыл дәліз бойымен қалалық шу мен ғимараттардың көрінісінен өсімдіктер мен рельефтермен оқшауланған жолмен жүру кезінде рекреациялық кеңістік іс жүзінде шексіз, бірақ ол шамалы аумақты алып жатыр. Осылайша, қалаларда табиғатпен байланыс жүзеге

асырылады. Қала дамып, кеңейе отырып, адамның табиғатпен байланысын көбірек төмендететінін және қала ішіндегі егіндер бұл байланысты қолдайтынын ескеру қажет [8, 99 б.].

Қаланың сәулеттік және көркемдік келбеті, сондай-ақ оның қоршаған ортасының сапасы көбінесе оның шегіндегі аумақтарды көгалдандыру алаңына байланысты. Олар сонымен қатар қала тұрғындарының жақсы демалысын ұйымдастыру мүмкіндігіне, олардың психологиялық жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Көгалдандырылған аумақтардың жеткілікті ауданы болған кезде тұрғындар қаланың келбетін жоғары бағалайтыны бірнеше рет айтылды. Сондықтан қала құрылысының нормалары әрқашан бір тұрғынға белгілі бір көгалдандыру алаңын, сондай-ақ қосымша көгалдандыруды қамтамасыз етті. Бұған санитарлық қорғау аймақтарын көгалдандыру (кәсіпорынның немесе көлік магистралінің зияндылық класына сәйкес белгіленетін өлшемдер), сондай-ақ ботаникалық бақтар, хайуанаттар бағы, орман саябақтары қосылуы керек. Табиғи компоненттерді пайдаланудың ұтымды сипаты, келушілерді дұрыс бөлу және аймақтарға бөлу, ландшафттар мен жеке құрылыстарды қалыптастырудағы шеберлік үлкен маңызға ие [9, 35 б.].

Табиғи ландшафттың маңызы зор: бұл орта физикалық және моральдық күштерді толық қалпына келтіру үшін өте қолайлы деп саналады. Сондықтан көптеген он жылдықтар бойы табиғи ормандарды, соның ішінде оларды қала шекараларына қала дамуы кезінде сақтауға және болашақта саябақтар ретінде пайдалануға деген ұмтылыс бар. Қала орталығында «жасыл аумақты» қалыптастыру – бұл қаланың ансамблін жалғастыратын және дамытатын сәулет кеңістігін құру құралы. Бұл жағдайда табиғи элементтер: жер бедері, су, екпелер – ашық архитектуралық композицияға қосымша. Барлық жұмыс түрлері аумақты қала халқының қалыпты өмір сүруіне ықпал ететін жағдай жасау үшін жарамды күйге келтіру үшін жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, қала аумақтарын абаттандыруды жақсарту – бұл адам денсаулығының экологиялық қауіпсіздігіне, қала тұрғындарының сапалы өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал ететін аумақты ұйымдастыру. Саябақтарды көгалдандыру өндірістік аймақтарды, тұрғын аудандарды, қоғамдық және мәдени мекемелер желісін, тұрмыстық кәсіпорындарды, көлік, инженерлік жабдықтар мен энергетиканы адамдардың ең жақсы еңбек, тұрмыс және демалыс

жағдайларын қамтамасыз ететін ұтымды кешенді ұйымдастыруды білдіреді [10, 82 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ғылыми педагогикалық журнал. – Алматы, 1998.
- 2 Қазақстан топырағы және оның экологиясы. – Алматы, 1995.
- 3 Әдістемелік нұсқау «Экология». – Астана. 2005.
- 4 «География және табиғат». –1995.
- 5 «Экология және қоғам». – Алматы, 1995.
- 6 «Дүниежүзілік әлеуметтік географиясы»(оқулық). – Алматы, 2003.
- 7 «Экология негіздері». – Астана, 1995.
- 8 «Қөгалдандыру үдерісі». – Алматы.1999.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ IXODIDAE ТҰҚЫМДАСЫ КЕНЕЛЕРНІҢ ФАУНАСЫ МЕН ЭКОЛОГИЯСЫ

ҚҰСМАН А. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НУРГОЖИН Р. Ж.

б.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ixodidae тұқымдасының кенелері жануарлардың, соның ішінде үй жануарларының эктопаразиттері ретінде ғана емес, сонымен қатар көптеген трансмиссивті табиғи фокустық аурулардың тасымалдаушысы ретінде де үлкен практикалық маңызы бар.

Parasitiformes отряды кенелердің едәуір тобын біріктіреді. Ветеринарлық медицина үшін екі супер отбасы үлкен маңызға ие – Ixodoidea және Gamasoidea. Ixodoidea суперфамилиясына екі отбасы кіреді: Ixodidae және Argasidae. Gamasoidea суперфамилиясында 20 кене отбасы бар, бірақ іс жүзінде тек Dermatyssidae отбасы қызығушылық тудырады.

Иксодид кенелері (Ixodidae тұқымдасы), Parasitiformes тәрізді артроподтар тұқымдасы – бұл кенелердің шағын окшауланған тобы-міндетті қан сорғыштар, жер үсті омыртқалыларының жоғары мамандандырылған паразиттері [1, 56 б.].

Бұл отбасының өкілдері бүкіл әлемде кең таралған, оларды кез-келген табиғи-климаттық аймақта, тіпті Арктика мен Антарктикада да кездестіруге болады (пингвиндер мен басқа құстарды паразиттейтін Ixodes uriae кенесі), бірақ иксодидтердің

көптеген түрлері тропика мен субтропикада кездеседі. Әлемдегі бұл кенелердің фаунасында 850-ден астам түрі бар [2, 89 б.].

Барлық иксодид кенелері қан соратын паразиттер екендігі белгілі, сондықтан иксодид кенелерінің жаппай зақымдануы жануарлардың денсаулығына айтарлықтай зиян келтіреді: май мен иммунитет төмендейді, аллергиялық реакциялар байқалады [3, 63 б.].

Ең маңыздысы, иксодидтер тасымалдаушы болып табылады, ал ұзақ өмір сүру кезеңіне және кенелік энцефалит, иксодидтық кенелік боррелиоз, туляремия, ауылшаруашылық және етқоректілер пироплазмидоздары және басқа да инфекциялық және паразиттік табиғат аурулары сияқты жануарлар мен адамдардың табиғи-ошақтық ауруларының көптеген қоздырғыштарының резервенттеріне байланысты [4, 47 б.]. Иксодидті кенелермен берілетін қоздырғыштардың шеңбері үнемі кеңейіп келеді. Сонымен, соңғысы иксодидтердің ірі қара малдың лейкомиа вирусын сақтауға қатысуы туралы болжам жасайды [5, 78 б.].

Аш адамдардағы дене пішіні ұзын-сопақша, алдыңғы жиекке сәл тарылған, ал қаныққан адамдарда сфералық немесе овоидті – сопақша болады.

Хитинозды қақпақ (кутикула) жұқа, тамақтану кезінде созыла алады, бірақ оның жеке бөліктері тығыздалған (склеротталған) және дененің дорсальды және вентральды (тек еркектерде) беттерінде орналасқан қалқандарға айналады. Дорсальды коримбаның мөлшері бойынша әйелдер еркектерден оңай ерекшеленеді: әйелдерде ол дененің алдыңғы үштен бір бөлігін ғана, ал еркектерде – бүкіл жоғарғы бетін жабады.

Сурет 1

Кейбір кенелердің денесінің артқы жағында ойықтар (ойықтар) бар – фестондар, олардың саны 11-ге жетуі мүмкін. Еркектердегі орташа фестон біршама терең немесе дененің шетінен шығарылады және Парма деп аталады.

Аш кенелердің денесінің түсі ашық сары, сары-қоңыр, қоңыр-қоңыр, қараға дейін. Қаныққан кенелер сұр немесе сары-қызғылт түске ие болады.

Аяқтар жақсы дамыған, алты қозғалмалы сегменттерден тұрады: Кокс, ацетабулум, жамбас, төменгі аяқ, білек және аяқ. Әр аяғында екі тырнақ және сорғыш шыныаяқ бар.

Пробоскоп дененің алдыңғы жиегіндегі ойықта орналасқан және оған мобильді түрде қосылған. Пробосканың мөлшері қысқа және ұзын конус кенелерін ажыратады. Пробоскис ұзын деп саналады, оның ұзындығы енінен асады, қысқа – ұзындығы енінен аз.

Сурет 2

Дененің шетінде, аяқтың төртінші жұбының артында, арнайы такталарда (перитремаларда) тыныс алу тесіктері (стигмалар) орналасқан. Кейбір кенелерде коримбустың шетіндегі дорсальды жағында аяқтың екінші жұбы деңгейінде қарапайым көздер жұбы орналасқан.

Кенелердің ас қорыту органдарына пробоскопияда пайда болатын ауыз қуысы, сілекей бездері, жұтқыншақ, өнеш, ішек және анус кіреді. Шығару жүйесі тік ішекке ашылатын ұзын жұқа түтіктермен (мальпигиялық тамырлар) ұсынылған.

Жүйке жүйесі біртұтас жүйке массасынан (мидан) тұрады, одан жұптасқан нервтер кененің барлық мүшелері мен тіндеріне енеді.

Еркектердің жыныстық жүйесіне ұрықтар, аналық бездер, жыныстық саңылаулар және бағынышты бездер кіреді; әйелдерде – аналық без, жұмыртқа, жатыр, қынап, гонадалар, Гене ағзасы және жыныс саңылауы.

Икоидиті кенелердің экологиясы мен биологиясы әртүрлі, бұл олардың өмір сүру жағдайларына жарамдылығын көрсетеді. Кенелердің кейбір түрлері орман – бұта аймағында, басқалары

– далада, басқалары – шөлейт және шөлейт жерлерде, төртіншісі-таулы жерлерде және т.б., сондай-ақ үй-жайларда бейімделді. Әр аймақта және тіпті жеке жайылымдарда кенелер өмір сүруге, дамуға және көбеюге қажетті абиотикалық және биотикалық жағдайлары бар қатаң шектеулі станцияларда өмір сүреді. Сондықтан кенелердің жайылымға таралуы диффузды емес, фокалды (биотоптар). Паразитизмнің табиғаты бойынша иксодидтер жайылымдық және күзендік болып бөлінеді. Жайылым кенелері жұмыртқаларын орман қоқысына, топырақтың беткі қабаттарына, жайылымдардың өсімдік жамылғысының тамыр бөлігіне, бөлме қабырғаларының жарықтарына және т.б. Нора кенелері жұмыртқаларын кеміргіштер мен басқа жануарлардың қораларына, құстардың ұяларына салады.

Жайылым кенелері меценаттармен байланыс сипаты бойынша үш топқа бөлінеді: бір хост, екі хост және үш хост.

Бір иесі: кене аш личинканың қосылуынан бастап, әйелдің мас болған қанының құлауына дейін, тұяқтылар бір иесі циклімен кене тамақтандырушылар ретінде қызмет етеді, ал мәдени ландшафттарда – негізінен ірі қара мен жылқы.

Екі хост: личинка, қан сороды аяқтағаннан кейін, иесіне бекітіліп, нимфаға төгіледі, ол қоректеніп, иесінің денесін қалдырады. Нимфа имагодағы сыртқы ортада ериді.

Ересек сатыдағы Паразит жануарларға шабуыл жасайды (екінші иесі) және қан сорғаннан кейін жоғалады. Бұл жағдайда тамақтандырушылар шеңбері тұяқты жануарлардың бір немесе бірнеше түрлерімен (көбінесе ірі қара және ұсақ мал), сондай-ақ құстармен шектелуі мүмкін.

Үш хост: кенелер тек личинка, нимфальды және қиялды тамақтану кезінде иесінің денесінде болады және тамақтану аяқталғаннан кейін оны қалдырады. Тиісінше, олардың дамуында кенелер үш хостты алмастырады. Барлық фазалардың балкуы қабылдаушы денеден тыс жүреді. Азықтандыру шеңбері кең: личинкалар мен нимфалар ұсақ сүтқоректілерге, құстар мен бауырымен жорғалаушыларға, ал ересектер – ірі сүтқоректілер мен құстарға жем береді.

Жайылым кенелерінің көптеген түрлерінің кенелері дамудың белсенді кезеңдерінде хосттарға шабуыл жасайды, оларды күтіп, өсімдіктердің белгілі бір деңгейлерінде орналасады. Кездесу және иесіне қосылу мінез-құлық реакцияларының кешенімен камтамасыз етіледі.

Икодидті кенелердің личинкалары 3-5 күн, нимфалар –3-8 және ересектер –6–12 күн қоректенеді. Тамақтану кезінде аналықтардың массасы 80–120 есе, нимфалар 20-100 және личинкалар 10–20 есе артады, еркектерге қанықтыру үшін аз қан қажет. Аз уақытқа прикрепляясь қарай денеге жануар, олар, әдетте, переползая орын, отыскивают ұрғашы және оплодотворяют олардың. Икодидті кенелердің аналықтары қан соратын артроподтар арасында құнарлылықтың абсолютті жазбаларына ие. Сонымен, ең үлкен түрлердің аналықтары (Hyalomma және Amblyomma ұрпақтары) орта есеппен 15-20 мыңды құрайды. жұмыртқа, орташа (Dermacentor, Boophilus, Rhipicephalus ұрпағы) – 3–6 мың және ең кішкентай Нора түрлері (Ixodes және Haemaphysalis ұрпақтары) – шамамен 1 мың.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ыбраев Б.К., Инвазиялық аурулар диагностикасы: оқу құралы – Алматы: Бастау, 2017.-247 б.
- 2 Керимбаева А.У., Средства профилактики и терапии арахнозов сельскохозяйственных животных в южных регионах Республики Казахстан : автореф.дис.- Алматы: 2005-20 б.
- 3 Сулейменов Т.Т., Пироплазмидозы и анаплазмозы жвачных и меры борьбы с ними : автореф.дис.- Алматы: 2008-41 б.
- 4 Горчаковская Н., Клещевой энцефалит: - 2001.-13 б
- 5 Гулина Е., Клещевой сыпной тиф: Ақжол- Новый путь: 2008-16 б.

КӨКӨНІС ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ СУККУЛЕНТТІ ӨСІМДІКТЕРДЕГІ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ

ОРАЗОВА Ж. А.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
АМАНОВА Г. К.

б.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Көкөніс шаруашылығы – көкөністерді алу мақсатында оларды өсірумен айналысатын өсімдік шаруашылығының саласы. Көкөніс өсірудің басқа өсімдік шаруашылықтарынан ерекшелігі – бұл жерде көкөніс дақылдары ашық және қорғалған жерлерде өсіріледі. Көкөніс өсіру өсіру әдістеріне сәйкес бөлінеді: далалық көкөніс

шаруашылығы, ашық көкөніс шаруашылығы және қорғалған көкөніс шаруашылығы. Қорғалған топырақта көкөніс өсірудің ең жетілген түрінде (мысалы, қазіргі жылыжайларда) өсімдіктің өсуі мен дамуы үшін барлық жағдайлар жасалады және сізге жылдың кез келген уақытында (қыста, ерте көктемде және қара күзде) көкөністер алуға мүмкіндік береді.

Жұмыстың өзектілігі: Қолжетімді өсімдіктердің биологиялық белсенді заттардың көкөніс дақылдарының өсуі мен дамуына ынталандырушы әсерін анықтау.

Жұмыстың жаңалығы: Суккулентті өсімдіктердің (алоэ) биологиялық белсенді заттарының көкөніс шаруашылығының өркендеуіне тигізетін әсерін анықтау.

Мақсаты: Суккулентті өсімдік түрлерінің биологиялық белсенді заттарының ынталандырушы әсерін зерттеу.

Міндеттері:

- құрамында биологиялық белсенді заттары бар сіккулентті өсімдіктерді анықтау;
- биологиялық белсенді заттардың ынталандырушы әсерін эксперимент жүргізу мақсатында анықтау;
- суккуленттердің биологиялық белсенді заттарының әрекеттері;
- суккулентті өсімдіктердің биологиялық белсенді заттарын қолдануға қорытындылар мен ұсыныстар жасау [1, 256 б.].

Сыртқы ортаның жағдайларына (факторларына) өсімдіктен тыс барлық заттар жатады. Осы күрделі кешеннің ішінде өсімдік өмірінің факторларының үш тобы бөлінеді.

1 Абиотикалық: Климаттық – температура, жарық (жарық, жарықтың спектрлік құрамы және күннің ұзақтығы), ауа (құрамы, қозғалысы), ауаның ылғалдылығы; топырақ (эдафикалық, грек сөзінен «эдафос»– жер) – топырақтағы минералды тұздар, топырақ ауасы және ылғал.

2 Биотикалық – егістегі мәдени өсімдіктердің өзара әсері, арамшөптер, пайдалы және зиянды (аурулар) микрофлора (саңырауқұлақтар, бактериялар, вирустар), пайдалы және зиянды (зиянкестер) Жануарлар.

3 Антропогендік (адам жасаған, ежелгі грек «антропосынан» – адам) мәдени әдістер, хирургиялық әдістер (шымшу, шымшу), өсімдіктерге машиналармен, химиялық қосылыстармен және физикалық құралдармен әсер ету, оның ішінде қоршаған ортаның ластануы [2, 7 б.].

Көкөніс шаруашылығы – ауыл шаруашылығының ең көне салаларының бірі. Біздің еліміздің аумағында көкөніс өсіру туралы алғашқы ескерту V ғасырға жатады, Ашхабад маңында 10 мың жыл бұрын суармалы егіншілік болған. Алғашқы диқандар андронов арасындағы Днепром және Днестром, қазірдің өзінде өсірумен айналысты. 1500 жыл бұрын славяндар қырыққабат, қияр, бұршақ, репа, шалғам, сәбіз өсірді. Біраз уақыттан кейін көкөніс шаруашылығы Еділ, Дон, Орал, Кубань өзендерінің аңғарларында және олардың көптеген салаларында пайда болды. Ежелгі заманнан бері Киев, Суздаль, Мәскеу және Ростов Ярославль, Пенза, Арзамас, Санкт-Петербург маңындағы көкөніс өсіру ошақтары белгілі. Қияр жылыжай мәдениетінің негізін шамамен 200 жыл бұрын бұрынғы Клинский ауданының шаруалары салған.

Солтүстік Қазақстанда да ерте заманнан бері Көкшетау облысының орталық және солтүстік аудандарында, Қостанай облысының солтүстік аудандарында, Павлодар облысының Ертіс жағалауында, Солтүстік Қазақстан облысының Транссібір магистраліне іргелес аудандарда, Целиноград облысының солтүстік және орталық аудандарында бау-бақша өсірумен айналысады. Мұнда ақ қырыққабат, қызылша, сәбіз, қияр, қызанақ өсіріледі. Тың және тыңайған жерлерді игергеннен кейін көкөніс шаруашылығы

Солтүстік Қазақстан тез дами бастады. 1960 жылдан 1986 жылға дейінгі кезеңде көкөніс дақылдары 9-дан 15 мың га-ға дейін, өнімділігі 54-тен 161 ц/га-ға дейін және жалпы жинау 86-дан 265-ке мың т. дейін өсті. Көкөніс өнімдерін ірі жеткізушілер – Қостанай, Целиноград облыстары. Көкөніс өндірісі ірі мамандандырылған совхоздарды ұйымдастырудың, көкөніс шаруашылығын өнеркәсіптік негізге көшірудің, дақылдарды өсіру кезінде жұмыс операцияларын механикаландырудың, жоғары өнімді сорттар мен озық ауылшаруашылық технологияларын енгізудің арқасында айтарлықтай өсуде. Бұған ұжымдық мердігерлікті, өзін-өзі есептейтін бөлімшелердің өзара есеп айырысу жүйесін енгізу, бригадалар мен сілтемелер бойынша шығындар мен өнімнің шығуын есепке алу ықпал етеді.

Еліміздің көкөніс шаруашылығының дамуы ірі ғалымдардың – А. Т. Болотовтың, М. В. Рытовтың, Р. И. Шредердің есімдерімен тығыз байланысты,

Н. И. Кичунова, П. П. Кюза, Н. И. Вавилов, В. И. Эдельштейна. Олардың еңбектерінің арқасында көкөніс өсірудің ғылыми негіздері жасалды, биологиялық ерекшеліктері зерттелді және

көкөніс дақылдарының кең ассортиментінің ауылшаруашылық технологиясы сипатталды. Көкөніс өсірудің дамуына көкөніс өсіруші-практик Е. А. Грачев үлкен үлес қосты, ол көптеген сорттарды өсірді және оларды өсіру әдістерін жасады, бұл жоғары өнім алуға мүмкіндік берді [3, 352 б.].

Өсімдіктердің өсуі мен дамуы – өсімдік ағзасының, онтогенездің қалыптасуына негізделген маңызды өмірлік процестер. Өсу-организмнің құрылымдық элементтерінің, әдетте, мөлшерінің немесе оның бөліктерінің қайтымсыз ұлғаюымен байланысты неоплазмасы; даму – өмірлік цикл процесінде пайда болатын Өсімдіктердің немесе оның жеке мүшелерінің, тіндері мен жасушаларының құрылымы мен қызметіндегі сапалық өзгерістер. Өсім негізінен сандық сипатқа ие, Даму-бұл сапалық өзгерістер. Өсімдіктердің өсу қарқыны, сондай-ақ құрғақ заттардың жиналуы алдымен гүлдену басталғанға дейін үнемі өсіп, содан кейін төмендей бастайды, бұл дененің биологиялық қартаюын көрсетеді. Өсуді реттеуде метаболкалық реакцияларды жүзеге асыру кезінде өсімдік шығаратын өсу заттары (өсімдік гормондары), сондай-ақ нуклеин қышқылдары үлкен рөл атқарады. Соңғысы жасушаның барлық тірі құрылымдарының негізін құрайтын ақуыздар синтезінде өте маңызды рөл атқарады. Өсімдіктердің өсуі мен даму процестері орғано-түзілу процестерімен немесе морфогенезбен байланысты. Көкөніс дақылдарының өсуі, дамуы және өнімділігі өсімдіктердің тұқым қуалайтын сипаттамаларына, сондай-ақ қоршаған орта жағдайларына байланысты [4, 320 б.].

Биологиялық белсенді заттар – химиялық заттар, тірі организмдердің тіршілігін қамтамасыз ету үшін қажетті, жоғары физиологиялық белсенділігі бартірі организмдердің белгілі бір топтарына қатысты концентрацияларда немесе олардың жасушаларына, катерлі ісіктерге (немесе жеделдету) немесе олардың дамуын толығымен басу. Химиялық заттың биологиялық белсенділік бірлігі үшін қабылдайды ең аз саны осы заттар қабілетті басу жасушалардың, тіндердің белгілі бір санының дамуы немесе өсуін кешіктіру қоректік орта бірлігіндегі стандартты штамм (биотест). Қазіргі уақытта биологиялық белсенді заттардың кең спектрі белгілі немесе алуға болатын әртүрлі мақсаттағы заттар табиғи тірі организмдердің көмегімен синтезделеді. химиялық түрленулер. Табиғи БАВ тірі тіршілік әрекеті процесінде түзілетін ағзалар. Олар метаболизм процесінде пайда болуы мүмкін, қоршаған ортаға шығу (экзогендік) немесе ішіне жиналу ағзалар

(эндогендік). Вава синтезінің тиімділігі мыналарға байланысты тірі организмдердің физиологиялық ерекшеліктері, экологиялық факторлар. Экзогенді табиғи ББЗ-ды жатқызуға болады:

– колиндер – жоғары сатыдағы органикалық қосылыстар өсімдіктер тамыр жүйесі арқылы төменгі жақтардың тежелуіне әкелетін өсімдіктер;

– ұшпа – бөлінетін ұшпа органикалық қосылыстар атмосфералық ауаға жоғары өсімдіктер, өлімге әкеледі патогенді микроорганизмдер;

– антибиотиктер – органикалық заттар-өнімдер зат алмасу процесіндегі микроорганизмдердің тіршілік әрекеті, қоршаған ортаға бөлінетін немесе ішінде жинақталатын микроорганизмдердің басқа түрлерін басатын немесе тежейтін жасушалар;

– маразмидер – бөлінетін органикалық заттар төменгі өсімдіктердің тежелуін тудыратын микроорганизмдер [5, 230 б.].

Суккуленттер – бұл бір-бірімен, тіпті алыс жерде мүлдем туыс болмауы мүмкін өсімдіктердің бүкіл тобына арналған жалпы атау. Оларды біріктіретін нәрсе-бұл табиғи тіршілік ету ортасы және бұл түрлер мәселені шешудің тәсілі-олар шөлді және құрғақ аймақтарда өседі, ал көп мөлшерде ылғал ұлпалардың арнайы түрлерінде жиналуы мүмкін. Осы маталардың арқасында олардың бұтақтары мен бұтақтары көбінесе тән қалың, майлы пішінге ие болады. Мысалы; ең алдымен Танымал Кактустар, сонымен қатар алоэ, каланчо, агава, экстазия және басқа да көптеген ұқсас өсімдіктер [6, 256 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Овощеводство: Учебник для нач. проф. образования / Юрий Михайлович Андреев. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 256 с.

2 Система ведения сельского хозяйства Павлодарской области: Рекомендации. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003, - 7-10 с.

3 Щепетков Н. Г. 56 Овощеводство Северного Казахстана. – Алма-Ата: Кайнар, 1990. – 352 с.

4 Система ведения сельского хозяйства Павлодарской области: Рекомендации. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003, – 320 с.

5 Круг Г. Овощеводство. – М.: Колос, 2000, – 230 с.

6 Оранжерейные растения: Таблицы для определения: Сб. науч. ст. / Отв. ред. Б. Н. Головкин. – М.: Наука, 1991. – 256 с.

5.2 Денсаулық сақтау сұрақтарына заманауи көзқарастар 5.2 Современные подходы в вопросах здравоохранения

АРХИТЕКТУРА ЗДОРОВЬЯ: ПРИНЦИПЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЛЕЧЕБНЫХ, РЕАБИЛИТАЦИОННЫХ, ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ И ПРИМЕРЫ ИСЦЕЛЯЮЩЕЙ СРЕДЫ

СЕРБИНА М. В.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ГУРИНА А. В.

студент, гр. А-502, Торайгыров университет, г. Павлодар

Я студентка пятого курса Торайгыров университет, обучаюсь на специальности «Архитектура». Темой дипломного проекта я выбрала проектирование центра нейрореабилитации и восстановительного лечения в г. Павлодар. Объекты здравоохранения относятся к наиболее сложному виду общественных зданий, насыщенных технологическим и инженерным оборудованием, их проектирование имеет определенную специфику и требует четкого выполнения правил и норм строительства, предусмотренных для этой категории зданий.

Лечат не только лекарства, но и архитектура. Размышляя над созданием этого проекта у меня возникло желание проанализировать существующую корреляцию между архитектурными сооружениями их формой, дизайном, цветовым решением, эргономикой пространства и другими внешними факторами со здоровьем человека.

Архитектура здоровья объединяет здания для лечебных, реабилитационных, оздоровительных учреждений, в которых создаётся особая архитектурная среда, способствующая всеми своими составляющими (современные медицинские технологии и инженерные системы, набор и взаиморасположение помещений и служб, интерьеры) полноценному процессу оздоровления.

Какие ощущения и ассоциации возникают у любого человека при слове «больница» или «клиника»? Среди ощущений, скорее всего, преобладают тревожность и дискомфорт, так или иначе сопутствующие любому визиту в эти места. И эти ассоциации отнюдь не помогают в осуществлении основной цели медицинских учреждений, а именно лечение и реабилитация пациентов. У каждого нашего соотечественника есть устойчивое представление о том, как выглядит больница.

В подавляющем большинстве случаев человек, родившийся и выросший на постсоветском пространстве, имеет дело с наследием модернизма в виде типовых панельных поликлиник или brutальных больничных комплексов.

Причина – не столько качество архитектуры, сколько ее антигуманный характер. Типичность подобной трактовки объектов здравоохранения никак не способствует оптимистичному отношению людей к любым больницам. Неудивительно, что люди не любят обращаться за медицинской помощью. Как показали исследования 2016 года, что 54,2 % респондентов идут в клинику только при тяжелой форме болезни, а почти 18,4 % вообще не обращаются за профессиональной помощью. Применяя в проектировании и строительстве принципы исцеляющей архитектуры пребывание в лечебных учреждениях будет комфортным как для медицинского персонала, так и для пациентов.

Архитектура здоровья – это искусство распутать множество технологических потоков и в результате создать высокотехнологичное, удобное и одновременно красивое пространство как для пациентов, так и для персонала.

Современная больница должна представлять собой единый, живой, технологичный и развивающийся организм, ушедший от строгих «казенных» корпусов и превратившийся в завораживающие архитектурные формы с тщательно продуманным интерьером. Эффектный дизайн – это вовсе не прихоть, а необходимость влиять на подсознание людей, которые лечатся и работают в медицинских учреждениях. Архитектура и дизайн больниц должны отвлекать от грустных мыслей, настраивать на позитивный лад и захватывать внимание так, чтобы у пациентов не оставалось времени думать о болезни.

Влияние архитектуры, окружающей обстановки на выздоровление, восстановление людей после перенесенных заболеваний и различных травм интересовало людей уже довольно давно. Профессор университета Делавера в штате Пенсильвания (США) Роджер Ульрич с 1972 по 1981 год проводил исследование в одной из местных больниц. Он хотел выяснить, влияет ли окружающая среда на скорость выздоровления после операции. В исследовании были задействованы 46 пациентов, перенесших операцию на желчном пузыре. Из окон палат у половины из них открывался вид на небольшую рощу. У второй половины – на кирпичное здание. Исследование показало, что пациенты в палатах

с видом на природу поправлялись быстрее и нуждались в меньшем количестве обезболивающих. Благодаря этому увеличилось количество таких медицинских объектов. Они позволяют добиться лучших результатов в лечении именно за счет архитектуры.

Еще одним подобным примером может служить история «Леди со светильником». В 1854 году, в период Крымской войны, сестра милосердия и общественная деятельница Великобритании Флоренс Найтингейл приехала в турецкий город Скутари. Здесь в одном из госпиталей раненые военные умирали от холеры, дизентерии и инфекций. Об антибиотиках в те времена еще не было и речи. Но благодаря Флоренс всего за полгода смертность в лазаретах снизилась с 42 % до 2 %. Она всего лишь разместила больных в разных хорошо проветриваемых палатах в зависимости от их заболеваний и увеличила расстояние между койками. «Леди со светильником», так ее называли солдаты, поскольку по ночам она сама обходила палаты с лампой в руках, считается первопроходцем в создании исцеляющей среды.

В 1930 году важность терапевтического интерьера осознал знаменитый финский архитектор Алвара Аалто, завершив санаторий Раимю, для больных туберкулезом, который отвечал всем физическим и психологическим потребностям своих пациентов. Это один из пионеров создания так называемой устойчивой или жизнестойкой архитектуры, где учитывается не только внутреннее наполнение объектов, но и ее влияние на мир вокруг.

Здание возвели в лесу, в окружении сосен и вдали от населенных пунктов. Архитектор верил, что единение с природой способствует эффективному лечению больше, чем скудный выбор лекарств, доступный в те времена. Расположение санатория и его частей подчинены как раз этой идее. Над южным фасадом обустроили приемное отделение с большими террасами, а кровлю сделали эксплуатируемой. Здесь пациенты могли проводить время на открытом воздухе, наслаждаться солнечным светом и видами на лес. Лежачие больные имели возможность любоваться природой, не вставая с кровати: для этого в палатах сделали панорамное остекление. Ленточные окна по всей длине коридора помогли полностью избавиться от темных зон.

На каждом из семи этажей обустроили балконы, где пациенты могли принимать воздушные ванны. От стерильной больничной белизны отказались – потолки и стены санатория покрасили яркими красками. Мебель изготовили на заказ по эскизам архитектора,

в наши дни она бы получила модное название «эргономичная». Целостный подход Аалто был выражен в таких деталях, как, например, полочка у входа, где пациенты могли хранить свои тапочки, создавая ощущение домашнего уюта.

Неудивительно, что здание сохранилось до сих пор. Балконы застеклили, но крышу оставили нетронутой. Сейчас здесь находится центр для работы с детьми из неблагополучных семей.

Какой может и должна быть архитектура объектов здравоохранения в XXI веке? В мире уже больше полувека идут поиски новых форм, в которых принимают участие ведущие архитекторы. Примером могут служить онкологические центры Мэгги. Реабилитационные центры Мэгги строятся в Великобритании и за ее пределами в качестве информационной и психологической поддержки онкологических больных и их близких. Идея строительства таких центров принадлежит Мэгги Кесвик Дженкс, жене Чарльза Дженкса, скончавшейся от рака в 1995 году. Благодаря дружеским связям четы Дженксов с ведущими архитекторами мира и благородству цели (центры Мэгги строятся и функционируют на пожертвования благотворителей, оказывая помощь на безвозмездной основе), к проектированию построек удастся привлечь очень именитых мастеров архитектуры. Задача проектировщиков – создать небольшое сооружение с оригинальным обликом и интерьером, дарящими положительные эмоции и ощущение покоя. Мэгги не нравилось лечение в онкоцентрах с длинными коридорами и флуоресцентными лампами. Она решила, что дизайн помещений, где пациенты ждут результаты анализов, должен быть приватным, наполненным естественным светом.

Этот взгляд поддержали ведущие международные архитекторы, такие как Заха Хадид, Норман Фостер, Фрэнк Гери. По их проектам на благотворительные средства «Центры Мэгги» строятся по всему миру. Они, как правило, расположены рядом с онкобольницами. Их цель – информационная и психологическая поддержка больных раком и их близких. Сейчас таких центров уже около 20. Каждое здание уникально и обладает «архитектурным эффектом плацебо» – выполняет функцию вспомогательной терапии.

Самым неоднозначным из них стал центр, построенный в 2006 году по проекту Захи Хадид в шотландской области Файф. Он вызвал огромное количество споров. Остроугольное здание, выкрашенное в радикальный черный цвет, часто сравнивают с бункером. И это несмотря на наполненное воздухом внутреннее

пространство, преобладание светлой цветовой гаммы в оформлении интерьеров и полное остекление одного из фасадов, обращенное к небольшой роше.

В Манчестере бюро Нормана Фостера создало небольшое, но очень уютное здание с домашней атмосферой, в саду рядом с онкологическим отделением больницы Кристи.

В центре собраны различные пространства, от интимных уголков для уединения до библиотеки, тренажерного зала и места, где можно собраться вместе на чашечку чая за большим общим столом. Индивидуальная мебель для реабилитационного центра также спроектирована дизайнерами бюро Фостера. Сэр Норман Фостер знаком со страданиями онкобольных не понаслышке – он сам вел борьбу с этой тяжелой болезнью, поэтому для него участие в создании одного из центров Мэгги стало важным и очень личным событием.

Получилась одноэтажная конструкция с деревянным каркасом. Под скатной остекленной крышей разместился мезонин. Внутри расположены библиотека, зал для физических упражнений, место для чаепитий. В центре разместили кухню с большим общим столом. От длинных узких коридоров и табличек с названиями кабинетов отказались, вспомогательные помещения разместили на уровне мезонина. К южной части пристроили оранжерею. В самом здании создали небольшие садики, подчеркнув тем самым его связь с окружающей природой. Мебель изготовили на заказ по эскизам самого Нормана.

В развитом мире понятие «Healing Architecture» или «исцеляющая архитектура» имеет большое значение и использование этого принципа в практической архитектуре объектов здравоохранения является обязательным.

Европейские и американские ученые пришли к выводу о том, что архитектура медицинских учреждений влияет на выздоровление пациентов, в свою очередь архитекторы научились применять эти знания на практике и создавать помогающие скорейшему выздоровлению пациента решения. Давно известно, что наше эмоциональное состояние зачастую определяет качество окружающей среды.

Сегодня западные архитекторы, активно применяют знания о силе влияния архитектуры на выздоровление пациента и все чаще на Западе больницы строят, не только основываясь на требованиях

законов, нормативных актов и постановлений, но и на влиянии на пациента: цветов, форм, материалов и т.д.

Интерьерные решения необходимо разрабатывать с учетом всего комплекса средств положительного воздействия, включая цвет, используемые материалы, интерьерные формы, световые эффекты и успокаивающие зоны, за счет организации читальных ниш, а также пространств для общения пациентов с медиками, или пациентов с их родственниками.

Оформление больничных палат – тоже особая наука. Больничные палаты представляют собой высокофункциональные участки больничного производства, где на малой площади сосредоточено много медицинской техники и средств жизнеобеспечения, и где необходимо реализовать, помимо этого, еще и важные санитарно-гигиенические требования – такие, как наличие туалетов и душевых кабин, а также обеспечить больных условиями для хранения вещей и возможности общения с посетителями. Все это предъявляет особенно высокие требования к проектировщикам и дизайнерам. При проектировании и оформлении больничных палат необходимо исходить, прежде всего, из потребностей самих пациентов. Важно, для кого предназначена палата: для маленьких или для взрослых пациентов, или же это палата для семейного пребывания.

Главная задача в том, чтобы создать атмосферу, которая снимает напряженность, снижает страхи, обеспечивая при этом и необходимый больному покой, а если нужно, то и общение - чтобы пациент не чувствовал себя в одиночестве. Стимулирование воли пациента к выздоровлению – это важнейший, исходный принцип при проектировании больничных палат.

В Казахстане вопрос строительства зданий по принципам исцеляющей архитектуры пока мало акцентирован и преимущественно решается при помощи оформительских приемов, но этого явно недостаточно. По моему мнению, чтобы решить существующую проблему, необходимо постоянно вести обмен производственным опытом между отечественными и зарубежными специалистами, иметь компетентные заключения экспертов при выборе материалов, как условие применения новейших, отвечающих нормам продуктов и обладать знаниями рынка, относительно международных поставщиков. Если все эти условия выполнены, то возможно создать современную исцеляющую и одновременно соответствующую нормам функциональную среду.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Архитектура как терапия. - URL: <http://projectbaltia.com/news-ru/4674> (дата обращения: 18.03.2021).
- 2 Введение в биоэтику / под ред. Б. Г. Юдина, П. Д. Тищенко. - М. : Прогресс-Традиция, 1998. -384 с.
- 3 Бородина, А. И. Архитектура и дизайн медицинских учреждений / А. И. Бородина // Медицина Петербурга. - 2010. - № 22.
- 4 Журнал «Медицинский бизнес» (раздел: «медицинский инжиниринг») №12 (237) 2013 - URL: <http://www.medbusiness.ru/upload/img/Transumed.pdf> (дата обращения: 18.03.2021).
- 5 Интернет журнал indarchitects.ru. (Интернет-портал об архитектуре) - URL: <https://indarchitects.ru/articles/arhitektura-kotoraya-lechit-luchshie-primery-isczelyayushhej-sredy> (дата обращения: 18.03.2021).
- 6 Матрица медицины. - URL: <http://projectbaltia.com/news-ru/4842> (дата обращения: 18.03.2021).
- 7 Назарова, М. П. Архитектурное пространство как социокультурный феномен : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13 / Назарова Марина Петровна. - Волгоград, 2013. - 49 с.
- 8 Сидоркова, Л. Ф. Архитектура здоровья / Л. Ф. Сидоркова // Кто есть кто в медицине. - 2009. -№ 3 (40).
- 9 Lechman, M. L. How Emotion Impacts the Perception of Architecture / M. L. Lechman. - URL: - Mode of access: <http://sensingarchitecture.com> (date of access: 18.03.2021).
- 10 Monk, T. Hospital builders / T. Monk. -Chichester, England ; Hoboken, N. J. : Wiley-Academy, 2004. - 223 p.

5.3 Экология және табиғатты қорғау 5.3 Экология и охрана природы

СПОСОБЫ ИНФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОСТИ О ПРОБЛЕМАХ ЭКОЛОГИИ ПОСРЕДСТВОМ СОВРЕМЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В ИСКУССТВЕ

АНИСИМОВА Д. А.

студент, группа А-502, Торайгыров университет, г. Павлодар

СЕРБИНА М. В.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

На сегодняшний день экологическая обстановка как в мире, так и в нашей стране остается проблемным вопросом стратегической фундаментальной безопасности.

Сумма воздействий людей на экологическое состояние складывается из трех основных составляющих: население, потребление, а также технический прогресс.

Чаще всего технический прогресс становится механизмом, вызывающим процесс деградации экологической сферы. И именно технический прогресс привел ядерные оружия, а также атомную энергию без должного умения иметь контроль эксплуатации радиоактивных материалов, а также контролировать природные катастрофы [1, с. 88].

Основные экологические проблемы в Казахстане: загрязнение воздуха, состояние земельных, лесных и водных ресурсов.

Исходя из данных Комитета по статистике Республики Казахстан, в 2018 году ежедневно в среднем в воздух попадало 6,7 тыс. тонн загрязняющих веществ.

По данным Всемирной статистики индекс загрязнения по странам на 2021 год – Казахстан занимает 30 место, с индексом равным – 72,62.

На рисунке 1 можно увидеть, насколько в определенных частях Казахстана превышен показатель взвешенных частиц, озона, углекислого газа и т.д.

Рисунок 1 – индекс качества воздуха Республики Казахстан
175 – Отрадное, Темиртау (нездоровый показатель);
101 – Караганда (нездоровый для чувствительных групп);
156 – Оскемен (нездоровый показатель); 82 – Павлодар
(умеренный показатель); 38 – Нур-Султан (хороший показатель).
Эти показатели можно посмотреть в реальном времени
на сайте waqi.info

Состояние земельных ресурсов также важный аспект для экологической безопасности. Практически половина земель в стране используется для сельскохозяйственных целей, из них основную часть составляет пастбища и только 34 % из всех сельхозугодий относятся к землям, не осложненным отрицательными признаками [2, с. 159].

Казахстан не имеет больших лесов, площадь земель государственного лесного фонда в республике составляет 25,56 млн га, из их покрытых лесом – 11,4 млн га. Большая часть лесов представлена саксаульниками и кустарниками и лишь занято высокоствольными древесными породами. Общественный запас древесины – 367,7 млн м, в том числе на долю наиболее ценных хвойных пород приходится 230,8 млн м, или 62,7 % всего объема древесины.

На рисунке 2 можно ознакомиться с графиком экологического следа и биоемкости 1992 по 2017 год.

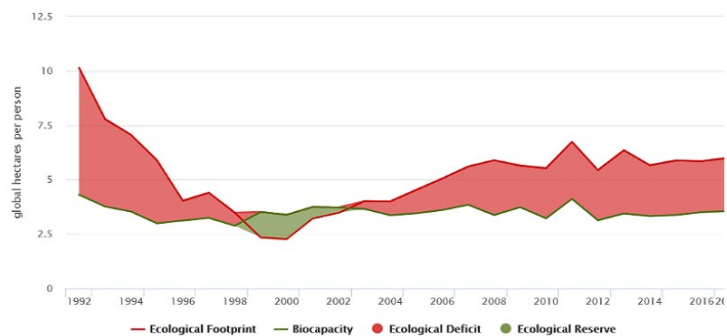

Рисунок 2 – Экологический след в сравнении с биоемкостью

Большинство населения не задумывается об экологической ситуации нашей планеты, а в частности своей страны. Поэтому различные деятели искусства, посредством творчества, пытаются обратить внимание общественности на проблемы экологии.

Есть такое понятие как «конфликт природопользования», под ним понимается некоторая ситуация, которая определена действиями человека, которые в свою очередь негативно отражаются на окружающей среде, наносят ущерб отраслям природопользования, либо препятствуют развитию в целом.

Конфликты делятся на этнополитические, ресурсные, обусловленные миграцией населения и обусловленные глобальными изменениями окружающей среды. По масштабам делятся на глобальные, региональные, локальные и национальные [3, с. 60].

К 2020 году стала популярна тема защиты окружающей среды, а также поиск методов и способов решения проблем загрязнения окружающей среды. Наряду с этим актуальность имеет осведомлённость людей о проблемах экологии. Чтобы как-то извещать общественность о данных проблемах, крупные музеи и центры мира посвящают целые выставки проблемам экологии и устойчивого развития.

В современном искусстве есть такие направления как трэш-арт, лэнд-арт и эко-арт, которые представляют собой различные инсталляции, произведения искусства из бросового материала, остатков обработки дерева и т.д.

На протяжении долгого времени люди не рассматривали так называемый мусор, как средство для выражения мысли и идеи автора [4, с. 21].

Направление эко-арт в современном искусстве появился в конце 60–70-х годов. Приоритетная задача этого жанра – привлечь внимания общественности к проблемам сохранения и восстановления основ экологической системы на планете, и ее ресурсов различными мероприятиями и методами, информированием людей через визуальное восприятие, что в свою очередь сподвигнет смотрящего не только задуматься о проблема, но и начать искать решение [5, с. 57].

Для привлечения внимания людей к данным проблемам, современные авторы, художники работают над своими проектами вместе с учеными, биологами, инженерами и архитекторами.

В некоторых случаях для того, чтобы мысль, которая освещает определенную проблему, была услышана и имела прогрессивное развитие, авторы решаются показать публике нечто тревожное, кардинально противоречащее привычному. При этом современное искусство побуждает зрителя взять на себя ответственность за происходящее в мире [6, с. 63]. Так, например Юкен Теруя – японский художник, в своих работах пытается привлечь внимание общества к проблеме вырубке лесов. Он вырезает деревья из ненужного материала: картонных рулонов туалетной бумаги, пакетов для покупок, а также газет.

Рисунок 3 – Работа Юкен Теруя – дерево вырезанное из бумажной коробки

Направление трэш-арт – это новое направление в современном искусстве, в котором использованы старые или испорченные

вещи. Это направление позволяет сохранять и экономить ресурсы, призывая задуматься о бесконечном потреблении [7, с. 118]. Примером таких работ является два арт-объекта Д. Даниловой, участницы творческого объединения Wpanterra. Первый объект – «Слон» из кабелей и других изолированных шнуров. Идея данного объекта – это напоминание о вымирающих видах животных. Второй арт-объект – «Давид», инсталляция по мотивам статуи Давида, воплощенного Микеланджело. Вот только Дэвид в отличие от «оригинала» покрыт отходами. Пример, указан на рисунке 4.

Еще один пример работ в стиле трэш-арт представила З. Канчурина со своей инсталляцией «Арка времени», которая была сделана из электрохлама. Главная идея состояла в призыве к осознанному потреблению [8, с. 64]. Вторая работа автора – арт-объект «Книговорот», он призывает сдавать макулатуру в переработку, спасая деревья от вырубки. Данные работы показаны на рисунке 5.

Рисунок 4 – Д. Данилова, арт-объект – «Слон» и «Давид»

Рисунок 5 – З. Канчурина, арт-объект – «Арка времени» и «Книговорот»

Также ярким примером является наша отечественная художница – Сауле Сулейменова. Она выполняет свои работы из цветного целлофана и пластиковых пактов. В 2020 году она была гостем на выставке в торговом центре «Ривьера». Цель выставки была показать, как мусор и старые вещи превращаются в арт-объекты, а также призвать к вторичной переработке и рациональному потреблению. Это направление с каждым годом приобретает все большую популярность и называется трэш-арт. Оно несет в себе идею протеста против шаблонов и правил в искусстве.

Данные экспозиции затрагивают вопрос охраны окружающей среды, которая стала глобальной проблемой, в связи с чем учитывается при принятии серьезных решений на уровне не только экологии, но и других смежных сфер. Экология в жизни человека присутствует почти в каждой сфере, и наше благополучие неразрывно связано [9, с. 60]. Работы авторов посвящаются большому спектру проблем экологии, таким как: загрязнение океана пластиком, плохое качество воздуха в различных городах, эксплуатация животных, катастрофы на экологическом уровне, а также вопросам осознания человека в окружающем мире. А также идея основная в том, что отношение людей к окружающему

миру сегодня – уничтожит значительные биоразнообразия в будущем [10, с. 48].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Голубев Г.Н. Геоэкология. Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: ГЕОС, 1999 – 338 с.
- 2 Фюкс Р. Зеленая революция: Экономический рост без ущерба для экологии. – М.: АНФ, 2016 – 330 с.
- 3 Дроздов А.В. Ландшафтное планирование с элементами инженерной биологии. М.: КМК, 2006 – 239 с.
- 4 Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.
- 5 Жукова И.С. Я забочусь о планете. Простые способы сделать каждый свой день экологичным. – Бомбора, 2020. – 128 с.
- 6 Ершова М. Маленькая книга зеленой жизни: как перестать быть врагом природы и спасти человечество. – Бомбора, 2019. – 80 с.
- 7 Потрекий Я. Д. Zero Waste: осознанное потребление без фанатизма. – Бомбора, 2019. – 208 с.
- 8 Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М.: Когито-Центр, 2015. – 147 с.
- 9 Колесников С.И. Экологические основы. – М.: КНОРУС, 2018 – 234 с.
- 10 Уилсон. Э. Будущее Земли. Наша планета в борьбе за выживание. – М.: АНФ, 2017. – 242 с.

ТОПЫРАҚ ОРТАСЫНЫҢ АУЫР МЕТАЛДАРМЕН ЛАСТАНУЫ

АСАИНОВА Ж. М.

студент, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

БУРКИТБАЕВА У. Д.

PhD, қауымд. профессор, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Топырақ – бұл атмосфераның, литосфераның, өсімдіктер мен жануарлар ағзалардың ең белсенді өзара әрекеттесуіне жағдай жасайтын жер қыртысының аз қуатты беткі қабаты. Барлық өзара әрекеттесулер топырақ арқылы жүзеге асырылатындықтан, ол ең күрделі табиғи жүйелердің – биогеоценоздардың, экожүйелердің, биосфераның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [1, 8 б.].

Топырақтың жалпы және ең басты экологиялық қызметтерінің бірі – жердегі тіршіліктің табиғи ортасы болып, тірі ағзалардың, жануарлардың өмір сүруіне жағдай жасауы болып саналады. Топырақтың ғажайып ерекшелігі, оның бойында тіршілік ететін ағзалардың өте тығыз орналасуы. Топырақтың екінші маңызды экологиялық қызметі – құрлық биогеоценозында өтіп жататын геологиялық және биологиялық заттар мен энергия айналымдарының сыбайластығының орталық буыны болуы. Топырақтың құнарлылығы оның келесі басты экологиялық қызметі болып есептеледі. Сонымен қатар, топырақ ағзаларды сумен қамтамасыз ету, атмосфера және жер асты сулармен келген заттарды сіңіруі, өсімдік тұқымдарын сақтауы, гидротермалды өктем құбылыстарды бәсеңдету, топырақтағы тірі ағзалардың саны мен құрамын реттеуі, биогеоценоздардың даму тарихының айғағы ретінде өз кескінінде қалдықтарды жинақтап сақтау сияқты экологиялық қызметтер атқарады [2, 10-12 б.].

Ауыр металл дегеніміз – салыстырмалы атомдық салмағы 40-тан, тығыздығы 5г/текше см-ден жоғары химиялық элементтер. Ауыр металдарды улы элементтермен қоса есептегенде Менделеев кестесінің 2/3-дей бөлігін алады. Олардың ішінде кадмий, қорғасын және сынап элементтері ең улы ауыр металл болып саналады [3, 185 б.].

Қазіргі кезде ауыр металдардың қоршаған ортаға таралуы тек табиғи жағдайда ғана емес, сонымен антропогенді жолмен де қарқынды түрде жүруде. Олардың қатарына өндіріс қалдықтары, тау-кен өндірісі, транспорт, түсті және қара металл өндіру, құрамында ауыр металдар кездесетін тыңайтқыштарды ретсіз пайдалану, жылу-электр орталықтарын жатқызуға болады.

Топырақтағы ауыр металдардың арасында сынап (Hg), кадмий (Cd), қорғасын (Pb), хром (Cr), мышьяк (As) және т.б. сияқты биологиялық уыттылығы жоғары металдар жиі кездеседі [4, 131 б.].

Ауыр металдардың басқа ластаушылардан мынандай ерекшеліктері бар:

– ауыр металдар арнайы ластаушы заттар тобына жатпайды, себебі бұл заттар арнайы ластағыштарға қарағанда биосферада қалыпты, экологиялық таза аймақтарда да кездеседі;

– ауыр металдарға «өзін-өзі» тазарту ұғымы қолданылмайды, яғни олар қоршаған ортада ыдырамайды. Олардың жартылай тазаруының алғашқы кезеңі әр элемент үшін әр түрлі және ұзақ уақытты қажет етеді: мырыш 70–310 жылға дейін, мыс 310–1500 жыл, кадмий 13–110 жыл, қорғасын 750–1500 жылды қажет етеді.

Бұл көрсеткіштер топырақ түріне, ортаның қышқылдығына және тағы басқа қасиеттерге байланысты өзгеріп отырады [3, 186 б.].

Қазіргі уақытта топырақ жамылғысының ауыр металдармен ластануы маңызды экологиялық мәселелердің бірі болып табылады. Топырақта олар әртүрлі химиялық формаларда болады және химиялық өзара әрекеттесу, ұтқырлық, биологиялық қол жетімділік және ықтимал уыттылық тұрғысынан әртүрлі физикалық және химиялық қасиеттерге ие. Топырақ ауыр металдардың суға, өсімдіктерге, жануарлар мен адамдар организмдеріне түсуін шектейтін тосқауылдың бір түрі болып табылады [5, 102 б.]. Ауыр металдар қазірдің өзінде пестицидтерден төмен және көміртегі диоксиді мен күкірт сияқты танымал ластаушы заттардан едәуір озып, қауіптілік деңгейі бойынша екінші орында. Болашақта олар атом электр станцияларының қалдықтары мен қатты қалдықтардан гөрі қауіпті болуы мүмкін. Ауыр металдармен ластану оларды өнеркәсіптік өндірісте кеңінен қолданумен байланысты. Газалаудың жетілмеген жүйелеріне байланысты ауыр металдар қоршаған ортаға, оның ішінде топыраққа еніп, оны ластайды және уландырады. Ауыр металдар арнайы ластаушы заттарға жатады, оларды бақылау барлық ортада міндетті болып табылады [6, 6 б.].

Топырақ жамылғысы Жердің маңызды бөлігі болып табылады. Биосферада өтетін барлық үрдістер топырақпен тығыз байланысты.

Қазіргі уақытта еліміздің көптеген аймақтарындағы экологиялық жағдай сын көтермейді. Әсіресе өндіріс ошақтары тығыз орналасқан аудандардың жағдайы ғалымдардың назарында, себебі ондай аудандарға ластағыштар кешенді түрде әсер етеді. Мәселен, топыраққа әртүрлі химиялық қосылыстар, ауыр металдар түседі. Ластану біріншіден, адам денсаулығына өз әсерін тигізіп, қан айналымы мен тыныс алу жүйесінің ауруларына түрлі аллергиялардың көбеюіне тікелей әсер етеді. Екіншіден, қоршаған орта компоненттеріне орны толмас зиян келтіреді. Ауыр металдардың фауна мен флора құрамына түсуі, қоршаған үлкен зардап тигізеді.

Қоршаған ортаға ауыр металдардың түсу қаупі органикалық ластағыштардан айырмашылығы, олар жойылмайды, бірақ бір формадан екіншісіне ауысады, атап айтқанда тұздардың, оксидтердің және органометалл қосылыстарының құрамына кіреді [4, 135 б.].

Ғалымдардың мәліметтері бойынша түсті металл балқыту зауыттарынан жыл сайын қоршаған ортаға – 154650 т мыс, 121500

т мырыш, 89000 т қорғасын, 12000 т никель, 765 т кобальт, 1500 т молибден, 30,5 т сынап, ал көмір және мұнай өнімдерін жағудан 1600 т сынап, 3600 т қорғасын, 2100 т мыс, 700 т мырыш, 3700 т никель және автокөлік газынан 260000 тонна қорғасын бөлінеді. Ал Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау министрлігінің мәліметі бойынша ауаның ластануының 70 %-дан көбі автокөліктердің, 11 %-дай жылу-электр орталықтарының үлесіне тиеді [3, 186 б.].

Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігіне зерттеу жүргізген Е. Н. Артамонова, Е. П. Евлампиева, Ж. С. Касимова сияқты ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша Павлодар қаласының топырақтарындағы мырыштың (Zn) жалпы құрамы (мг/кг) 43,2-ден 547,8-ге дейін; Кадмийдің (Cd) – 0,36-дан 9,33-ке дейін; Қорғасын (Pb) – 17,9-дан 199,6-ға дейін; Мыс (Cu) – 18,4-тен 150,2-ге дейін өзгереді. Қала топырағының ең басым ластаушысы Cd болып табылады. Павлодар қаласының барлық аумағының Zn топырағы ластануының орташа жиынтық көрсеткіші 16,1 құрайды және ластанудың орташа деңгейін сипаттайды. Топырақтағы Zn, Cd, Pb, Cu ең жоғары концентрациясы Шығыс өндірістік аймағына тән. Бұл аймақта алюминий зауыты мен ЖЭО орналасқан, олар жылына ластаушы заттардың жалпы санының 90%-на дейін шығарылады. Солтүстік өндірістік аймақта топырақта Zn максималды мөлшері бар. Бұл аймақта мұнай өңдеу және химия, трактор зауыттары және 2 ЖЭО жұмыс істейді [7, 791 б.].

Әрине, топырақтың ауыр металдармен ластануы шешуді талап ететін күрделі мәселе болып табылады. Топырақтың ластануы аумақ бойынша біркелкі емес таралады. Оған қоса өндірістік аймақтар маңында топырақтағы ауыр металдар көптеп шоғырланады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Горбылева, А.И. Почвоведение : учеб. Пособие / А.И. Горбылева, В.Б. Воробьев, Е.И. Петровский ; под ред. А.И. Горбылевой. – 2-е изд., перераб. – Минск : Новое знание ; М. : ИНФРА-М, 2014. – 400 с., [2] л. Ил. : ил. – (Высшее образование: Бакалавриат). – С. 8.

2 Тайжанов Ш.Т. Топырақтану. Оқу құралы (1-бөлім). – Павлодар, 2002.-б. – Б. 10-12.

3 Бөрібай Ә.С. Қоршаған орта мониторингі: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2013. – 256 бет. – Б. 185-186.

4 Сердюкова, А.Ф. Последствия загрязнения почвы тяжелыми металлами / А. Ф. Сердюкова, Д.А. Барабанщиков. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 51 (185). – С. 131-135.

5 Исследование содержания солей тяжелых металлов в почве Павлодарской области / М.А. Елубай, М.А. Сулейменов, Д.Т. Толегенов, Д.Ж. Толегенова, Д.Е. Нурмаханбетова. – Қазақстан ғылымы мен техникасы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми журналы. – Павлодар, 2019. – №2 (131). – С. 102-112.

6 Загрязнение почв тяжелыми металлами. Способы контроля и нормирования загрязненных почв : учебно-методическое пособие для вузов / Х.А. Джувеликян, Д.И. Щеглов, Н.С. Горбунова. – Воронеж, 2009. – 21 с. – С. 6.

7 Эколого-геохимическая оценка почвенного покрова техногенных территорий северо-востока Казахстана / Е.Н. Артамонова, Е.П. Евлампиева, Ж.С. Касимова. – журнал : фундаментальные исследования. – Москва, 2014. – С. 789-793.

ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫНДА БИОТЕСТІЛЕУ ӘДІСІМЕН ҚЫСТА АТМОСФЕРАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ КҮЙІН БАҒАЛАУ

БАТАЕВА А. Б.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

МАПИТОВ Н. Б.

PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ластаушы заттардың экологиялық әсері әртүрлі жолдармен көрінуі мүмкін; ол жеке организмдерге (организм деңгейінде) немесе биоценоз популяцияларына, экожүйеге және тіпті биосфераға әсер етуі мүмкін. Организм деңгейінде ағзалардың жеке физиологиялық функцияларының бұзылуы, олардың мінез-құлқының өзгеруі, өсу мен даму қарқынының төмендеуі, қоршаған ортаның басқа қолайсыз факторларының әсеріне төзімділіктің төмендеуі мүмкін. Популяция деңгейінде ластану олардың саны мен биомассасының өзгеруіне, туу мен өлімге, құрылымның өзгеруіне, көші-қонның жылдық циклідеріне және басқа да бірқатар функционалдық қасиеттерге әкелуі мүмкін. Табиғи ортаны ластайтын заттар өте алуан түрлі. Олардың табиғатына, шоғырлануына, адам ағзасына әсер ету

уақытына байланысты олар әртүрлі жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мұндай заттардың аз концентрациясына қысқа мерзімді әсер ету айналуы, жүрек айнуы, жұлдыру, жөтел тудыруы мүмкін. Адам ағзасына улы заттардың жоғары концентрациясын енгізу сананың жоғалуына, жедел улануға және тіпті өлімге әкелуі мүмкін. Мұндай әрекеттің мысалы ірі қалаларда тыныш ауа-райында пайда болған түтін немесе өнеркәсіптік кәсіпорындардың атмосфераға улы заттардың төтенше шығарындылары болуы мүмкін. Дененің ластануға реакциясы адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты: жасы, жынысы, денсаулық жағдайы. Әдетте, балалар, қарттар мен науқастар осал.

Қазіргі жағдайда табиғи орта аралас техногендік ластануға ұшырайды. Бұл мәселенің өзектілігі айқын. Радионуклидтермен, пестицидтермен және басқа да зиянды заттармен ластанған топырақ өсімдік тектес экологиялық «таза» тағамдарды көбейте алмайды, сонымен қатар жер асты суларының ластану ықтималдығы жоғары болады. Сондықтан, топырақтың ластануы судың ластануымен тікелей байланысты. Қоршаған ортаның ластану дәрежесін анықтаудың көптеген әдістері бар, бірақ биотестілеу әдісі жиі қолданылады.

Өнеркәсіп кәсіпорындары қалдықтардың көп мөлшерін шығарады және қоршаған ортаны ластайды. Биотестинг және биоиндикация әдістері пайдаланылған материалдарды, шикізатты жіктеуге және тазарту шараларынан кейін қоршаған ортаның жай-күйін тексеруге көмектеседі. Бұл бағытта ғалымдар эксперимент аясында айналысады. Ғылымның зерттеушілері жаңа әдістерді әзірлеуде, алайда олардың кейбіреулері ғана заңды түрде бекітілген. Процедурадың өзі биохимиялық талдау зертханаларында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Биоиндикация да, биотестинг те қоршаған ортаның жай-күйін бақылау саласында белсенді қолданылады. Кейбір әдістер экологиялық заңнама шеңберіндегі ережелермен реттеледі.

Бірақ биодиагностиканың осы екі процедурасының мағынасында айырмашылықтар бар. Биотестинг - бұл арнайы сынақ объектілері арқылы қоршаған ортаның уыттылық деңгейін анықтау. Бұл химиялық талдау әдістерімен бірге таралған қарапайым және дәл әдіс. Биотестингтің екі негізгі түрі бар - химотаксикалық және морфобиологиялық. Біріншісі - дәлірек, сынақ объектілерінің өмірлік маңызды өнімдерін талдауға мүмкіндік береді. Екінші түрі ластанған ортадағы организмдердің физиологиясындағы

өзгерістерді сипаттайды, мысалы, мутация және туа біткен ауытқулар - тератогенез.

Биоиндикация, өз кезегінде, қоршаған ортаға индикатор түрлерінің саны мен құрамы бойынша баға береді. Мысал-лихен биотасын талдау арқылы белгілі бір аумақтың ауа жағдайын бақылау. Бұл бағытта ғалымдар жұмыс істейді, нәтижелерін ғылыми басылымдарда жариялайды – «Гидрометеоиздат», «Жас ғалым» және т.б. неғұрлым ауқымды зерттеулер монографияларда, диссертацияларда сипатталған.

Биотестілеуге және биоиндикациялауға арналған тест – объектілер арнайы тірі тест нысандары қоршаған ортаның ластануын бағалаудың негізгі құралы болып табылады. Бұл ластану деңгейі туралы ақпаратты түсіретін «лакмус сынағы» сенсорларының бір түрі. Олардың арқасында биотестинг күрделі химиялық анализдерді сәтті алмастырады. Зерттеу мақсатына байланысты белгілі бір факторға сезімталдығы бар объектілерді таңдалады. Олардың мінез-құлқы және басқа да өзгерістері бойынша қоршаған ортадағы қандай да бір ластаушы агенттің ШЖК (рұқсат етілген шоғырлану шегі) асуы туралы бағаланады.

Атап айтқанда, сынақ объектілерінің анатомиялық және физиологиялық сипаттамалары маңызды. Бұл биотестингте тератогенезді қолдануға, белгілі бір сыртқы факторлардың әсерінен дененің дамуындағы деформациялар мен патологияларды зерттеуге байланысты. Мұнда ұғымдарды ажырата білу керек. Сонымен, биотестинг үшін дәл сынақ объектілері қолданылады – микроорганизмдер мен кейбір гидробионттардың генетикалық біртекті зертханалық дақылдары:

- цериодафния;
- дафния және инфузория;
- балдырлар (мысалы, хлорелла).

Биотестингтің стандартты әдістері әртүрлі елдерде әртүрлі. Сонымен, Қазақстанда нормативтік құжаттар шаян тәрізділерді (гилл және вествистус), фотогендік бактерияларды, цилиаттар мен балдырларды сынақ объектілері ретінде қарастырады. Биоиндикация табиғи жағдайда өмір сүретін түрлердің саны мен басқа параметрлерін - биоиндикаторларды талдауға жүгінеді. Әдетте бұл өсімдік объектілері немесе симбиондар.

Павлодар қаласында атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының көлемі:

Павлодар облысы, оның ішінде Павлодар қаласы да қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

мәселелері өзекті болып қалатын Қазақстан Республикасының негізгі өнеркәсіптік дамыған өңірлерінің бірі болып табылады.

Жақында экология министрлігінде өткен отырыста Павлодар облысы – атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының саны бойынша көшбасшы деп айтылды. Өткен жылы олардың жалпы көлемі республикада 2,4 миллион тоннаны құрады, оның 717 мың тоннасы – біздің өңірдің үлесі, деп жазады «Версия» газеті. «Шығарындылар саны бойынша Павлодар облысы қоршаған ортаға шығаратын эмиссиялар көлемі ең жоғары – жылына 717 мың тонна. Соңғы үш жылда шығарындылар көлемі 14 %-ға өсті, бұл 100 мың тонна. Әкімдікпен бірлесіп қабылданған 2020–2024 жылдарға арналған облыстың қоршаған ортасын сауықтыру жөніндегі кешенді жоспарға қарамастан, облыста атмосфералық ауаның ластануына байланысты жағдай күрделі болып қалуда», – деп агенттік вице-министрдің сөзін келтірді Tengrinews.kz.

Биоиндикаторлар (био және лат *indico* – мен көрсетемін, анықтаймын) – тіршілік ету ортасының табиғи процестерінің, жағдайларының немесе антропогендік жағдайларының көрсеткіштері болып табылатын организмдер, олардың болуы, саны немесе даму ерекшеліктері.

Қоршаған ортаның жай-күйін бақылау бойынша әртүрлі елдердің ғалымдары тірі организмдердің артықшылықтары туралы айтады. Олар қоршаған ортаның белгілі бір химиялық заттарына ерекше сезімтал.

Биотест ақ қыша (*Sinapis alba L.*), сұлы (*Avena L.*), қияр (*Cucumis L.*), акрессор (*Lepidium sativum L.*) және басқа да өсімдіктердің дақылдары болуы мүмкін. табиғи сулардың уыттылығын бағалау үшін биотестинг әдісі бүгінгі күнге дейін өзекті деп санаймыз. Қар ерігеннен кейін алынған «тірі» су ағзаға жақсы сінеді. Мұндай судың құрамында кальций тұздары аз, сондықтан біздің жасушаларымыз улы заттардан – токсиндер мен токсиндерден тазартылады. Бірақ сіз мұндай суды өте мұқият ішуіңіз керек, өйткені оны тазалыққа, микроэлементтердің қоспаларына, түрлі металдардың тұздарына зерттеуге мүмкіндігі аз. Ағынды суды ерітуге күрт ауыстыру дене үшін белгілі бір стресс болуы мүмкін. Мұндай «эксперименттің» салдарын болжау мүмкін емес. Біздің тақырыпты таңдау улы заттардың жиналуын және қар суларының өсімдіктердің дамуына әсер ету дәрежесін зерттеу мәселесінің маңыздылығына байланысты. Бұл мәселені біз зерттеу жұмысының тақырыбымен таңдадық.

Қар ластанудың негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады:

1) қар кристалдарының өсуінің негізін атмосфераға түскен бөлшектер құрайды, бұл шаң, күйе, күйе.

2) жерге түсіп, пайда болған снежинкалар шаң мен түтіннің қосымша бөлшектерін алады, олардың мөлшері ластанған атмосфераға тікелей байланысты.

3) қардың бетіне жетіп, қар жауған кезде шаң мен күйе бөлшектері қардың бетіне жетіп, лас сұр қабаттар түзеді.

Бұл көздердің барлығы бірге қар жамылғысының жалпы ластануын тудырады деген қорытындыға келуге болады. Көктемде еріген сулармен бұл заттар ашық және жер асты суларына түсіп, оларды ластайды. Қазандықтар атмосфераға көп мөлшерде улы газ жеткізеді. Егер қазандықтар үлкен қалалардағыдай қуатты болса, онда қарашадан сәуірге дейін миллиондаған қалаларда экологиялық жағдайдың нашарлауы мүмкін.

Біздің қалада ірі өңдеу кәсіпорындары бар. Павлодар қаласында қар жамылғысы әдетте желтоқсан айында орнатылады және әдетте наурызға дейін сақталады. Биылғы жыл да ерекше болмады, өйткені қыс аязды және қарлы болды. Ақ қардың тартымды тазалығына қарамастан, оның құрамы қыс айларында айтарлықтай жақсы өзгермейді.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА НА ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ

ГАРИПОВ И. И.

студент, гр. ОРПИ-40, Экибастузский горно-технический колледж
имени К. Пшенбаева, г. Экибастуз

САДЫКОВА Г. Ж.

преподаватель, Экибастузский горно-технический колледж
имени К. Пшенбаева, г. Экибастуз

Рост экономики сам по себе не сможет гарантировать благополучие наших граждан. Демографические параметры зависят от комфортности, качества жизни, прежде всего – от состояния окружающей среды [1, с. 3–4].

Экибастуза, то этот город практически весь окружен объектами негативного влияния на его окружающую среду. Из-за золы с ГРЭС-2 страдали животноводческие совхозы. Скот «под ноль» истачивал зубы об золу, осевшую на траве, и погибал. Из космоса можно было видеть дымовой след от станции протяжённостью в 800 км, который

терялся уже в Алтае. А военные летчики, в то время использовали дымящие трубы как ориентир [2, с. 30–31].

Производственная деятельность основных промышленных предприятий Экибастуза, таких как ТОО «AES Экибастуз», ОАО «Станция Экибастузская ГРЭС-2», ТЭЦ, ТОО «Богатырь Аксес Комир» и разреза «Восточный» обеспечивает материальную базу и является жизненно важной для социальной инфраструктуры города, но в то же время оказывает неизбежное отрицательное воздействие на окружающую среду [3, с. 181].

В особенности хочу остановиться на ОАО «Станция Экибастузская ГРЭС-2», так Экибастузская ГРЭС-2 – казахстанско-российская тепловая электростанция с мощностью 1000 МВт, состоящая из двух энергоблоков по 500 МВт. За годы своего существования предприятие дважды было занесено в Книгу рекордов Гиннеса, как станция с самой большой в мире дымовой трубой и как самая мощная на планете ГРЭС.

Находится в п. Солнечный, АО «Станция Экибастузская ГРЭС-2», обеспечивает материальную базу и является жизненно важной для социальной инфраструктуры города, но в то же время оказывает неизбежное отрицательное воздействие на окружающую среду [1, с. 3].

Наш город не является исключением. Предприятия, котельные, автомобили ежегодно сбрасывают в атмосферу более 3250 тонн загрязняющих веществ. Это относится и к электроэнергетике [4, с. 63].

Целью данной работы является оценка экологического состояния ОАО «Станция Экибастузская ГРЭС-2». Источники загрязнения – тепло электростанции, которые вместе с дымом выбрасывают в воздух сернистый и углекислый газ.

Вредные газы попадают в воздух в результате сжигания топлива для нужд промышленности, отопления жилищ, работы транспорта, сжигание и переработки бытовых и промышленных отходов. Атмосферные загрязнители разделяют на первичные, поступающие непосредственно в атмосферу, и вторичные, являющиеся результатом превращения последних. Так, поступающий в атмосферу сернистый газ окисляется до серного ангидрида, который взаимодействует с парами воды и образует капельки серной кислоты.

Виды нарушения экологической обстановки на электростанции

Неблагополучная экологическая обстановка самым негативным образом сказывается на здоровье людей. Люди стали больше подвержены аллергическим, эндокринным, онкологическим и

другим заболеваниям, чаще встречаются врождённые заболевания у детей [4, с. 63–65].

- воды природные (поверхностные, подземные);
- сточные воды (хозбытовые, промышленные);
- выбросы промышленных предприятий в атмосферу (дымовые газы);

- «зольные пляжи», шлаки и зола;

Практическая часть. Для того, чтобы узнать подробнее источники загрязнения в нашем городе я посетил ОАО «Станция Экибастузская ГРЭС-2». С помощью главного эколога Бектурганова Саяна и работников я посетил цех ТТЦ, золоотвал, который находится на западной стороне котловины озера Карасор куда сбрасывается зола [7, с. 235].

Таблица 1

Название зоны и участка работ	Производственный процесс	Выделяющиеся вредные вещества
Отделение топливной аппаратуры	Регулировка и ремонт топливной аппаратуры	Бензин, керосин, дизельное топливо, ацетон, бензол
Склад горюче-смазочных материалов (ГСМ)	Получение, хранение, выдача ГСМ	Пары и жидкие разливы топлива и масел
Котельная	Теплоснабжение	Зола, сажа, пыль, оксид углерода

Со слов эколога с 2018 года запланировано более двадцати двух мероприятий, в которые включены охрана атмосферного воздуха, рациональное использование водных ресурсов, также охрана земельных ресурсов, большое внимание уделено охране флоры и фауны, обращение с отходами производства и потребления. Большое внимание уделено внедрению всего инновационного, изыскательским работам и другие и т. д.

Нормативы предельно допустимых сбросов (ПДС) установлены на расчетный период 2018-2023 годы по всем загрязняющим веществам и составляют 681643,342 г/час, 5971,126 т/год [7, с. 235].

Контроль качества сточных вод осуществляется в соответствии с Программой производственного экологического контроля, испытательной лабораторией АО «Станция Экибастузская ГРЭС-2» в следующих точках: сброс объединённых сточных вод в пруд; сточная вода в пруду, а так же ведется мониторинг подземных вод в

скважинах № 76-11, № 77-11, № 78-11 и № 79-11, которые находятся в районе расположения пруда-накопителя [7, с. 235].

Приложение 1

Нормативы предельно допустимых сбросов загрязняющих веществ со сточными водами в пруд-накопитель АО «Станция Экибастузская ГРЭС-2» на период 2018-2023гг.

Наименование загрязнителей	Существующее положение 2017 г.				Нормативы сбросов ЗВ на 2018-2023 г.					Год достижения ПДС	
	Расход сточных вод		Концентрация на выходе	Сброс		Расход сточных вод		Допустимая концентрация на выходе			Сброс
	м³/час	тыс. м³/год		мг/дм³	г/час	т/год	м³/час	тыс. м³/год	мг/дм³		
Взвешенные вещества			25,75	14888,805	130,426			30,85	15495,616	135,740	2018
БПК (полн, мО₂/дм³)			41,0	23706,446	207,668			45,09	22648,211	198,396	2018
ХПК, мО₂/дм³			81,5	47123,789	412,804			30,067	15102,323	132,295	2018
Нефтепродукты			1,7	982,950	8,611			0,93	467,129	4,092	2018
Азот аммонийный			11,2	6475,907	56,729			9,74	4892,295	42,856	2018
Нитраты	578,206	5065,081	2,5	1445,515	12,662	502,283	4400,00	0,98	492,243	4,312	2018
Нитраты			12,2	7054,113	61,794			10,8	5424,721	47,520	2018
Фосфаты			3,5	2023,721	17,727			1,9	954,349	8,360	2018
Хлориды			220,0	127205,320	1114,318			244	122558,516	1073,600	2018
Сульфаты			190,0	109859,140	962,365			1,69	84886,841	743,600	2018
Железо общее			0,22	127,205	1,114			0,21	105,481	0,924	2018
АПВ			1,5	867,309	7,598			0,507	254,661	2,231	2018
Сухой остаток			727,0	420355,762	3682,314			813	408360,957	3577,200	2018
Итого				762115,982	6676,13				681643,342	5971,126	

Рисунок 1

Утилизация золы требует постоянной реконструкции и расширения площадей, используемых под золоотвалы, и, таким образом, ведет к повышению операционных издержек станции и неэффективному использованию территорий. В прошлом году, по данным департамента экологии, станция затратила 63 млн тенге на пылеподавление зольных пляжей на площади 32 гектара, 30 млн тенге – на замену и ремонт изношенных участков водоводов подачи воды из канала имени Сатпаева на электростанцию и 45 млн тенге – на ремонт внутренней системы гидрозолошлакоудаления.

ГРЭС-2 одна из первых, внедрила системы сухого золоудаления из под электрофильтров энергоблоков № 1,2, зарубежной фирмы «Альстом» [10].

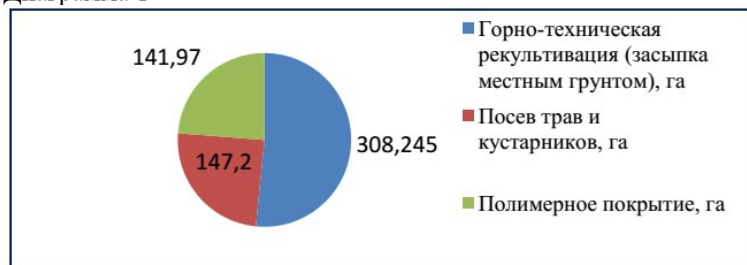
Сухая зола Экибастузских углей практически не содержит вредных примесей, является однородной по химическому составу и дисперсности, не имеет включения несгоревшего угля, повышенного содержания углеродов. По химическому составу зола в основном состоит из оксидов кремния и алюминия. Высокая температура горения приводит к усреднению зольного остатка и отсутствию несгоревших примесей.

Таким образом, сухая зола может использоваться в производстве бетона и прочих стройматериалов вместо кварцевого песка. Сейчас ведутся опытные отгрузки золы. Наши предложения направлены на цементные заводы Семей, Капчагая [8, с. 20–23].

Результат каждого из запланированных мероприятий, отслеживается специалистами отдела окружающей среды и вышестоящими организациями, и убеждают в высокой эффективности. Например, произведенный текущий ремонт горелок энергоблока № 1 обеспечит снижение нормативного объема выброса окислов азота на 101 тонн в год. Одним из инноваций является внедрение обеспыливающего устройства (телескопический погрузчик), предназначенный для загрузки угля на склад. Данное устройство состоит из телескопической трубы длиной 15,1 м, изготовленной из специальной углеродистой стали.

Как показали результаты беседы с работниками станции

Диаграмма 1

Также с местными жителями был проведен мини-интервью:

1 Что можно сделать по улучшению экологии на станции? (работник станции Ешниязова Карина) – побольше зеленых насаждений, проводить между цехами мероприятия посвященные ко Дню Охраны труда и окружающей среды.

2 Что такое экология? Детцель Светлана Федоровна (пенсионер)- проблемы взаимоотношения человека и среды.

3 Что Вы знаете о защитниках природы? Жунусов Марат (предприниматель)- это общественные и организации, например, общество Зеленых, экологические отряды, которые защищают и охраняют природу.

4 Какие экологические организации существуют в области? Фридрих Катя (студентка) – в администрации имеются государственные организации, которые охраняют природу, следят за нарушителями экологии.

Как бороться с источниками загрязнений: Самым надежным и эффективным средством защиты почвы, растительности и животного мира от загрязнений и шума, являются защитные лесонасаждения.

Внедрение пылеподавления зольных пляжей. Замена изношенных труб и замена трубопроводов. В частности на сухих пляжах были высажены саженцы деревьев и кустарников, неоднократно выполнялся посев трав, а пылящие поверхности обрабатывались специальными составами, предотвращающими ветровую эрозию и способствующими росту растений [6, с. 179–182].

Нельзя сказать, что вопросу загрязнения на предприятии не уделяется никакого внимания. Кроме того, для надежности работы системы гидрозолоудаления произведен ремонт золопусков, гидрозатворов, золопроводов, насосов гидрозолоудаления и орошающей среды.

Из всего описанного, я сделал вывод, что энергетика связана буквально со всем, и всё тянется к энергетике и зависит от неё. Поэтому энерго-химия, водородная энергетика, космические электростанции, энергия, находящаяся в кварках, «чёрных дырах», вакууме – это всё лишь наиболее яркие вехи, штрихи того сценария, который пишется на наших глазах и который можно назвать Завтрашним Днём Энергетики.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алиев С.Б. Реструктуризация угольной промышленности Казахстана // Уголь, Павлодар – 2019. – с. 60
- 2 География Павлодарской области /Под редакцией М.И.Чуб – Павлодар- 1996.-№9 – с. 58
- 3 Иренов Г.Н. Консолидация общества. - Павлодар, 2003. – с.250
- 4 Мелехин А.Г. Новая концепция транспортировки и очистки воды в централизованных системах водоснабжения города // Санитарный врач. – 2010. - № 6. – с. 98
- 5 Рахманин Ю.А., Новиков С.М., Шашина Т.А. Современные направления методологии оценки риска // Гигиена и санитария. – 2007. - № 3. – с. 50
- 6 Токжанова А. Эксперт Государственного экологического контроля Комитета экологического регулирования и контроля МООС РК // Общие показатели экологического состояния атмосферного воздуха за первое полугодие. – Темиртау: 2011. – с. 320
- 7 Федотов И. П., Джаксыбаев С. И. Экибастузский каменноугольный бассейн. Павлодар, 2004, - с. 342

8 Филатов Б.Н., Латышевская Н.И., Васильков А.В. Гигиеническая оценка загрязнения территории химически опасного производства // Гиг. и сан. – 2010. - №4. – с. 57

9 Dawn, Anderson and Brehmer. Coal mining. Environmental impacts. - 26 June 2007. Перевод с английского. с.225]

10 Электронный ресурс: <https://inbusiness.kz/ru/news/ekibastuzskaya-gres-2>

ЗАЩИТА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТИ И ГАЗА

ДУДНИК Р. А.

студент, Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

ГАНИЕВА О. Д.

преподаватель спецдисциплин, Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

В современном мире загрязнение окружающей среды, а именно воздушного бассейна, является одной из основных экологических проблем на нашей планете. Основными предприятиями, загрязняющими окружающую атмосферу, являются заводы по переработке нефти и газа, поскольку среди всех промышленных комплексов на нефтеперерабатывающих заводах выделяется больше всего загрязненных дымовых газов [7, с. 10].

В данном исследовании мы поставили перед собой цель рассмотреть самые эффективные способы защиты окружающей среды от вредных выбросов в атмосферу и подобрать наиболее оптимальный способ очистки газов.

Технологические процессы, происходящие на нефтеперерабатывающих заводах, сопровождаются выбросами в атмосферу и в окружающую среду. В основном дымовые газы, образующиеся при нефтепереработке не находят повторного использования, поэтому их подвергают такой степени очистки, чтобы при их выбросе не нарушались установленные санитарные и экологические нормы [1, с. 25].

Предприятия нефтеперерабатывающей промышленности выбрасывают в атмосферу значительное количество газов, пыли и других вредных веществ. Современный нефтеперерабатывающий завод выбрасывает в воздух очень большое количество вредных выбросов, таких как, углеводороды, окись углерода, получающуюся

от сгорания топлива в печах технологических установок и газа на факелах, сернистый ангидрид, от сгорания серы содержащейся в топливе, сероводород, выделяющийся при хранении и переработке сернистых нефтей [2, с. 201].

Для контроля за уровнем выбросов в атмосферу установлены нормы предельно-допустимой концентрации (ПДК) различных вредных веществ в атмосферном воздухе, при соблюдении которых эти вещества не оказывают вредного воздействия на организм людей [5, с. 15].

Дымовые газы перед выбросом в атмосферу необходимо обязательно подвергать очистке от пыли, газа и вредных веществ. Степень очистки в большей степени зависит от выбранной схемы и оборудования, поэтому мы провели анализ существующих способов и выбрали наиболее оптимальный [6, с. 5].

Рассмотрим основное оборудование, которое может применяться на нефтеперерабатывающих заводах для очистки газовых выбросов. В нашем исследовании мы провели анализ существующих способов интенсификации процесса очистки и продумали способ интенсификации процесса [3, с. 78].

Чаще всего применяются электрофильтры на нефтеперерабатывающих заводах, где высокий уровень загрязненности.

Одним из современных и наиболее совершенных методов отделения туманов и частиц пыли от промышленных газов является очистка в электрических фильтрах. Благодаря своей универсальности и максимально высокой степени очистки газов от загрязняющих их частиц при низких энергозатратах, электрофильтры нашли широкое применение в промышленности. На текущий день эффективность современных установок электрической очистки газов от жидких и твердых загрязняющих элементов достигает 99%. Электрофильтры для очистки газовых выбросов способны улавливать даже субмикронные частицы при их концентрации в газе до пятидесяти грамм на кубический метр [8, с. 12].

Электрофильтры, применяемые в качестве газоочистного сооружения, обладает такими преимуществами, как:

- возможность работать в условия повышенной влажности;
- возможность эффективной и продолжительной работы даже за пределами технологических параметров установки;
- малое гидравлическое сопротивление установки (примерно 0,2 кПа);

- простота обслуживания и долгий эксплуатационный срок;
- широкий диапазон производительности;
- максимально высокий уровень надежности всех узлов и механизмов.

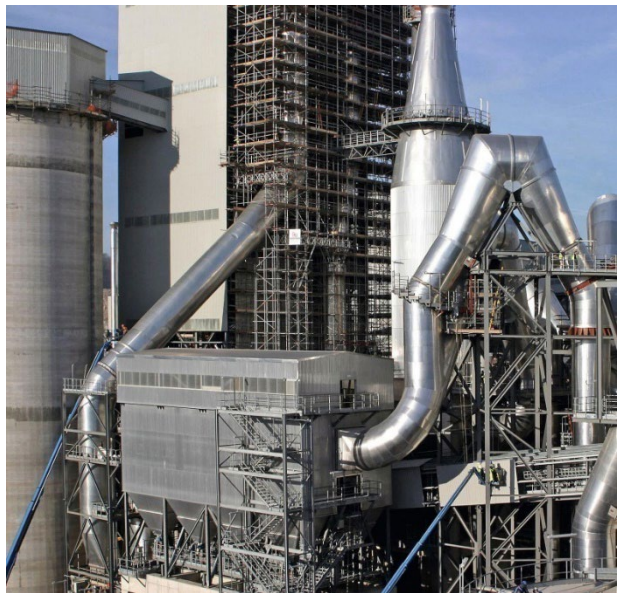

Рисунок 1 – Газоочистное сооружение

Электрическое газоочистное оборудование (рисунок 1) в зависимости от способа очистки делится на два типа: сухие и мокрые фильтры. В сухих электрофильтрах используются механизмы встряхивания. Отделившиеся частицы загрязнения выводятся из сборных бункеров устройства в виде шлама. При очистке газа мокрыми фильтрами уловленные частицы загрязнения смываются специальной жидкостью и в таком виде удаляются из бункеров.

По типу направления движения газа различают вертикальные и горизонтальные электрические фильтры. По форме электродов электрофильтры также делятся на два вида: пластинчатые и трубчатые. В пластинчатых электрофильтрах используются параллельные друг другу поверхности, между которыми натянуты коронирующие провода [4, с. 45].

В трубчатых фильтрах осадительными электродами являются металлические трубы, а в качестве коронирующих электродов используются натянутые по оси труб проволоки.

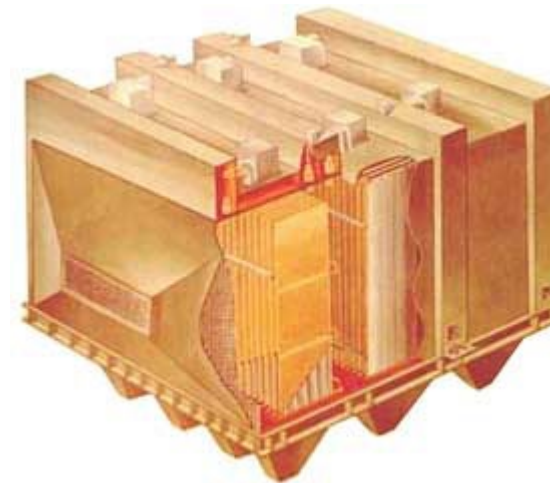

Рисунок 2 – Электрофильтры

Для очистки воздуха химических предприятий используются скрубберы. Устройство, используемое для очистки твёрдых или газообразных сред от примесей в различных химико-технологических процессах, называется скруббером (рисунок 3).

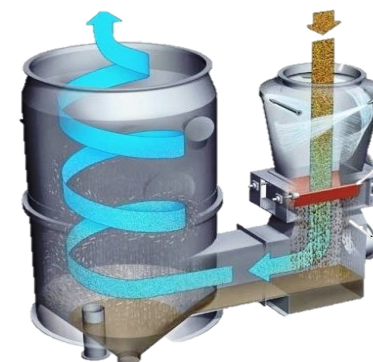

Рисунок 3 – Скрубберы

По видам применения выделяют два основных типа скрубберов:
– газоочистительные аппараты, основанные на промывке газа жидкостью;

– барабанные машины для промывки полезных ископаемых.

Основным назначением скрубберов является улавливание из отводимых газов, от печей пыли, возгонов и оксидов селена, теллура, свинца и других элементов. Очистка газов от примесей с помощью скрубберов относится к мокрым способам очистки. Этот способ основан на промывке газа жидкостью (обычно водой) при максимально развитой поверхности контакта жидкости с частицами аэрозоля и возможно более интенсивном перемешивании очищаемого газа с жидкостью. Данный метод позволяет удалить из газа частицы пыли, дыма, тумана и аэрозолей (обычно нежелательные или вредные) практически любых размеров.

Выделяют следующие виды скрубберов:

- башни с насадкой (насадочные скрубберы);
- орошаемые циклоны (центробежные скрубберы);
- пенные аппараты;
- скрубберы Вентури.

Основным недостатком этого способа газоочистки является образование больших объёмов шлама. Действие аппаратов мокрой очистки газов основано на захвате частиц пыли жидкостью, которая уносит их из аппаратов в виде шлама. Процесс улавливания в мокрых пылеуловителях улучшается из-за конденсационного эффекта, то есть укрупнения частиц пыли за счёт конденсации на них водяных паров [10, с. 1].

Для того чтобы улучшить очистку газов мы предлагаем объединить скруббер и электрофильтр в одну установку по очистке газов таким образом, чтобы после очистки газов электрофильтром шла очистка газов скруббером, что в свою очередь уменьшит выбросы вредных веществ в атмосферу. По данной схеме получится удалить из газовых выбросов, механические примеси и вредные вещества, что особенно актуально для предприятий нефтеперерабатывающей промышленности.

Поскольку электрофильтры – это сухая и влажная очистка, то после такой очистки будет идти скрубберная влажная очистка, что позволит уменьшить выход вредных веществ в фильтрах и в свою очередь не позволит выйти им в атмосферу. Таким образом, повышается степень очистки газов и решаются многие проблемы экологического состояния воздушного бассейна [9, с. 2].

В заключении хочется сказать, что для решения проблем загрязнения окружающей среды требуется разрабатывать ряд мероприятий, которые будут способствовать уменьшению выбросов в окружающую среду вредных веществ со стороны нефтеперерабатывающих заводов, что в будущем может сказаться на улучшении экологии в местности вокруг нефтеперерабатывающих заводов. Для уменьшения выбросов в атмосферу требуется ставить фильтры, газоанализаторы и прочее оборудование которое будет осуществлять контроль за выбросами в окружающую среду.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Эрих В. Н. и др. Химия и технология нефти и газа. - Л.: Химия, 1977. – с. 424.
- 2 Мановян А. К. Технология первичной переработки нефти и газа. – М.: Химия, 2001. - с. 568.
- 3 Основы промышленной экологии в нефтепереработке и нефтехимии: Учеб. пособие /Ю.Р. Абдрахимов, Р.Р. Хабибуллин, А.А. Рахматуллина. - Уфим. нефт. ин-т, 1991. - с.138.
- 4 Брюхань, Ф.Ф. Промышленная экология: Учебник / Ф.Ф. Брюхань, М.В. Графкина, Е.Е. Сдобнякова. - М.: Форум, 2017. – с. 208.
- 5 Зайцев, В.А. Промышленная экология: Учебное пособие / В.А. Зайцев. - М.: БИНОМ. ЛЗ, 2016. – с. 382.
- 6 https://vuzlit.ru/50030/ohrana_okruzhayuschey_sredy.
- 7 https://www.pnhz.kz/ecology_and_safety/environmental_protection.
- 8 <https://integral-russia.ru/2017/12/08/elektricheskie-filtry-dlya-effektivnoj-gazoochistki-ekskurs-dlya-professionalov/>.
- 9 <https://patenton.ru/patent/RU2630110C1>.
- 10 https://yandex.ru/patents/doc/RU70161U1_20080120.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ФЛУКТУИРУЯЛЫҚ АСИММЕТРИЯ

ЖЕКЕМБАЕВА А. Р.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БУРКИТБАЕВА У. Д.

PhD докторы, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Табиғи орта жағдайының маңызды көрсеткіштерінің бірі – бұл адамдардың және барлық тірі ағзалардың тіршілік ету жағдайларын анықтайтын атмосфералық ауаның газдық құрамы. Соңғы онжылдықта антропогендік жүктеменің өсуіне байланысты ауа ортасының химиялық, физикалық, механикалық және биологиялық параметрлері едәір өзгеріске ұшырауда, ол өз кезегінде әсіресе қалаларда адам денсаулығының жай-күйіне кері әсерін тигізуде.

Павлодар облысы - Қазақстан Республикасының ірі өнеркәсіптік және индустриялық орталықтарының бірі. Облыс аумағында 1000 – астам өнеркәсіп орталықтары бар. Еңбектің жалпыреспубликалық аумақтық бөлінісінде жетекші орынды иеленеді: өңірде өндірілетін көмірдің 61,1 % шоғырланған, 44,3 % – өндірілетін электр энергиясы, 76,1 % – ферроқорытпа өндірісі, 41,7 % – бензин өндірісі және 100 % – глинозем және өңделмеген алюминийдің республикалық өндірісі [1, 1 б.]. Әрине, өндірісітк өңірдегі экологиялық жағдай, урбандалу мәселесі қоршаған ортаға айтарлықтай әсер етуде.

Антропогендік белсенділіктің артуынан ағаш өсімдіктерінің абиогенді стрессорларға төзімділігі айтарлықтай төмендеді, бұл олардың вегетативті және генеративті мүшелерінің анатомиялық және морфологиялық ауытқуларына өкеледі.

Урбанизацияланған жағдайдағы ағаш өсімдіктерінің жағдайын зерттеушілердің бірқатар еңбектерінде қоршаған ортаның жай-күйін бағалау әдісі ретінде жапырақ тақталарының морфометриялық параметрлерін қолдану мүмкіндігі артуда.

Өсімдіктер – қандай да бір территорияларға тән ластаушылардың кешенді әсерін бағалауға мүмкіндік беретін сезімтал нысан болып табылады. Себебі олар бір уақытта тікелей топырақ және ауа ортасындағы ластаушы заттарды сіңіреді және бір жерде бекініп өсетіндіктен олардың жағдайы арқылы жергілікті жердің экологиялық жағдайының айнысы іспетті [2, 1 б.]. Жапырақ тақтасын қалыптастыру кезінде улы заттар жиналған сайын өсу процестерінің тежелуі және жапырақтың деформациясы жүреді.

Жоғары технологиялық жүктемені бастан кешіретін ағаштарда жапырақ тақталарының түпкілікті қалыптасуымен олардың аумағы неғұрлым қолайлы экологиялық жағдайда өсетін ағаштарға қарағанда аз болады [3, 168 б.].

Тұрақты дамудың бұзылуының ең қол жетімді және кең қолданыстағы морфогенетикалық өлшемі – флукутируялық (тербелмелі) асимметрия, яғни ағзаның нақты анықталған жолмен дами алмайтындығының нәтижесі, сонымен қатар қалыпты жағдайда екі жақты симметрияға ие әртүрлі морфологиялық құрылымдардың оң және сол жақтар арасындағы бағытсыз айырмашылықтар [4, 404–6.] [5, 195 б.]. Даму процестерінің оңтайлы бағытын қолдайтын буферлік гомеостатикалық механизмдердің күрделі физиологиялық жүйесі арқылы дене қалыпты жағдайда қоршаған ортаның әсеріне жауап береді. Қолайсыз факторлардың немесе жағдайлардың әсерінен бұл механизмдер бұзылуы мүмкін, бұл дамудың гомеостазының өзгеруіне өкеледі. Кейіннен бұл бұзылулар мен өзгерістер бүкіл ағзаның жұмысына әсер етеді.

Флукутируялық асимметрия әдісін зерттеуде орыс ғылымдары Захаров В. М., Копылов М. А., Жданова Н. П., Кирик Е. Ф., Шкиль Ф. Н., Собчак Р. О., Афанасьева Т. Г. еңбектері зор, соның ішінде Захаров В. М. флукутируялық асимметрия әдісіне байланысты көптеген зерттеушілер пайдалынатын методикасын әзірлеген. Өкінішке орай, отандық ғалымдардың флукутируялық асимметрияны зерттеуі туралы ақпарат жоқ.

Тербелмелі асимметрия әдісі арқылы су экожүйесін сипаттау үшін су ортасында жиі кездесетін балық түрлерін және қосмекенділерді қолданады, ал жер үсті экожүйелерінің жағдайын бағалау үшін ағаш өсімдіктері, ұсақ сүтқоректілердің жиі кездесетін түрлері жиі қолданылады [6, 68 б.].

Тербелмелі асимметрияны бағалау үшін ағаш өсімдіктерінің әртүрлі өкілдері қолданылады: қайың ілулі (*Betula pendula*), жалпы құс шие (*Prunus radus*), раушан, Линден және теректің әртүрлі түрлері. Қалаларды көгалдандыру кезінде екпелер жүзеге асырылады, олардың жиі өкілдері: кара терек (*Populus nigra*), бальзамды терек (*Populus balsamifera*), қарағай (*Ulmus pumila*) және үйеңкі (*Acer negundo*). Қалалық жағдайларда өнеркәсіптік (стационарлық) ластану көздері мен көліктің (жылжымалы) әсер ету дәрежесі бойынша функционалдық аймақтарға шектелген жеке учаскелер бөлінетіні анық. Әрбір учаскедегі екпелердің жай-күйі антропогендік жүктеме дәрежесін көрсетеді.

«Павлодар облысының жер қойнауын пайдалану, қоршаған орта және су ресурстары басқармасы» берген мәліметтеріне сүйінсек, тек 2016 жылы орманды молықтыру мақсатында 7 га алқапта о қайың тұқымын отырғызу жүргізілді, табиғи жанару есебінен орман жабылған алқап 35 га ұлғайтылды [7, 1 б.].

Теориялық тұрғыдан, флуктуирялық асимметрияны кез – келген екі жақты объектілерде зерттеуге болады. Дегенмен, дене неғұрлым қарапайым және ол неғұрлым үлкен болса, өлшеу соғұрлым оңайырақ болады. Бұл үйенкі, терек немесе қайың сияқты ағаш түрлері болуы мүмкін.

Біз өзіміздің зерттеу жұмысымызды жүргізу үшін Павлодар қаласының территориясында өсетін Бальзам терегі (*Populus balsamifera*), Ілулі қайың (*Bétula péndula*), Американдық үйенкі (*Ácer negúndo*) ағаштарын алдық. Еуразияның орта аймағындағы ағаштардың ең көп таралған түрлерінің бірі-қайың ағаштары болғандықтан, зерттеу үшін негізгі объект ретінде қайыңның *Bétula péndula* түрін көптеген зерттеушілер көптеп қолданады. Осыған байланысты бұл ағаш түрінің антропогендік әсерге реакциясы жайында ақпарат нақты болып келеді. Сонымен қатар қайың өңірімізде аумақтарды көгалдандыру үшін жиі қолданылады – орман-саябақ аймақтары, аллеялар.

Bétula péndula – қайыңның ең көп таралған түрлерінің бірі. Қайың екпелерінің шекті жасы төмен-шамамен 150 жыл, бірақ жеке ағаштар 400–500 жылға дейін өмір сүруі мүмкін. Қайың әртүрлі ортаға жақсы бейімделеді, ең нашар құмды және тасты топырақтарда және ағынды батпақтарда өседі, жылы құмды және оңай сазды топырақтарда өзін жақсы сезінеді. Ол тез өсу және бос территорияларды оңай басу қабілетіне ие. Ағаш биіктігі 30-35 м-ге жетеді. Қабығы ақ, түбін, қара, тәжі жан-жаққа таралады, көбінесе жұқа бұтақтары ілулі болып келеді [8, 297 б.].

Бальзам терегі (*Populus balsamifera*) – биіктігі 20–25 м және диаметрі 40–45 см жететін үлкен ағаш, тәжі сәл пирамидалы, бұтақтар шөгіндіге қарағанда жұқа; қабығы сәл жасыл түсті. Тамыр жүйесі күшті, бірақ құрғақ топырақта өскен кезде әлсіз. Өркендері дөңгелек, сәл қызғылт түсті. Ол ауа мен топырақтың құрғақтығына шыдайды, дегенмен құнарлы топырақта өскенде биіктігі мен диаметрі жақсы өсім береді. Оның өсу жылдамдығына және әртүрлі сыртқы жағдайларға төзімділігіне байланысты орман дақылдары мен орман екпелер салу үшін ұсынылады [9, 13 б.].

Америкалық немесе күл үйенкі (*Ácer negundo*) – фотофильді өсімдіктерге жататын, топырақтың орташа ылғалдылығымен қоректік заттарды ұнататын, түтінге және газға төзімді ағаш, түрлі қолайсыз жағдайларға төзімді [10, 28 б.].

Флуктуирялық асимметрияны зерттеуде американдық үйенкіні пайдалану оның көптеп кездескеніне байланысты (Павлодар қаласында зерттелген аумақтардың барлығында кездесті), дегенмен қайың мен терекке қарағанда үйенкі ағашын индекс бойынша зерттеу туралы мәлімет жеткіліксіз, осыған байланысты жапырақ параметрлерін өлшеу қиындық туғызады. Сонымен бірге бұл үйенкінің түрі күл үйенкісінің еркек үлгілерінің тозаңы күшті аллергияға бола алады, соңғы жылдардағы мәліметтер сүйенсек, күл үйенкі автомобильдердің шығарындыларындағы заттарды улы заттарға дейін тотықтырады.

Қорыта келе, осы ағаш түрлерін флуктуирялық асимметрия әдісінде қолданудың тиімді жақтары көп, мысалы өсу жылдамдығы және төзімділігі жақсы, асимметрия көрсеткіштерін анықталу дәрежесі жоғары.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Павлодар облысының кәсіпкерлік және индустриялық-инновациялық даму басқармасының ресми интернет – ресурсы [Электрондық ресурс]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-uirg/activities/6149?lang=kk>

2 Блиновский И.К., Хрусталева Л.И., Злобин А.И., Головина Ю.М., Балахнина Н.В. Методические рекомендации по комплексной оценке генетического риска применения фиторегуляторов в растениеводстве. – М.: Колос, 1992.– 28 с.

3 Есенжолова, А.Ж., Биоиндикационный потенциал листьев древесных и кустарниковых растений г. Темиртау / А.Ж. Есенжолова, М.С. Панин // Вестник Томского государственного университета. Биология. – Томск, 2012. - №3(19) .- С. 160 - 168.

4 Захаров В.М., Жданова Н.П., Кирик Е.Ф., Шкиль Ф.Н. Онтогенез и популяция: оценка стабильности развития в природных популяциях // Онтогенез. 2001а. Т. 32, № 6. С. 404–421

5 Собчак Р.О, Афанасьева Т.Г., Копылов М.А. Оценка экологического состояния рекреационных зон методом флуктуиряющей асимметрии листьев *Betula pendula* Roth // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 368. С. 195–199.

6 Здоровье среды: методика оценки /Захаров В. М., [и др.] – М.: Центр экологической политики России. - 2000.- 68 с.

7 Павлодар облысының жер қойнауын пайдалану, қоршаған орта және су ресурстары басқармасының ресми интернет-ресурсы [Электрондық ресурс]. - URL: <https://www.tabigatpv.gov.kz/category/610/sub/1060/page/1782/>

8 Бородина Н. А. и др. Деревья и кустарники СССР. — М.: Мысль, 1966. — С. 297—299

9 А.В. Албенский Культура тополей – М.: Государственное Лесотехническое издательство, 1946. – 45 с

10 Букштынов А. Д. Клён / Рец.: д-р с.-х. наук К. Б. Лосицкий (ВНИИЛМ). — М.: Лесная промышленность, 1982. — 88 с.

МАЙҚАЙЫҢ КЕНТІН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЖИЛГЕЛЬДИНОВА К. Д.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВ М. К.

аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВА Г. М.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Майқайың – Қазақстанның Павлодар облысы, Баянауыл ауданындағы қалалық типтегі елді мекен. Павлодардан оңтүстік-батысқа қарай 145 км жерде, Қазақ биігінің солтүстік шетінде орналасқан. Майқайың 1932 жылы құрамында алтын бар және полиметалл кен орындарын барлауға және пайдалануға байланысты пайда болды. «Май Қайың» – «Май қайыңы» қазақ тілінен аудармада.

Экологиялық бағалау бойынша, Б. И. Кочуров, территорияның табиғи-ландшафтық жағдайларының адам өмір сүруіне және экономикалық қызметтің кез-келген түріне жарамдылығын (қолайлылығын) анықтау қажет. Территорияны экологиялық бағалауға табиғи жағдайдың сапасы мен оның техногендік факторлардың әсерінен өзгеруіне талдау кіреді, бұл экологиялық жағдайлардың ауырлығын анықтайды. Осылайша, аумақтың экологиялық бағалауын жүргізу оған тән экологиялық проблемаларды және олардың таралуының кеңістіктік дәрежесін анықтаудан, сондай-ақ жеке бар экологиялық проблеманың және олардың кешенінің зерттеу аймағындағы көріністің ауырлық

дәрежесін анықтаудан тұрады. Факторлардың қоршаған қалалық ортаның жай-күйіне әсер етуіне кешенді баға алу үшін барлық факторлардың өзара әрекеттесуін, олардың тұрғындардың денсаулығына, объектілердің жұмыс істеу жағдайларына әсерін зерттеу қажет.

Бүгінгі күнге дейін интегралды бағалау жүргізудің көптеген нұсқалары бар, әр түрлі сынақтан өткен аумақтар. Әр түрлі авторлардың кешенді бағалауы, әдетте, бірнеше параметрлер бойынша олардың орындалуын білдіреді, олардың көзқарасы бойынша ең маңыздысы. Нәтижесінде зерттеу осы тақырып бойынша жұмыстар осындай бағалауды жүргізудегі басты проблема бағалау критерийлерін таңдау болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кешенді бағалау жүргізудің әр түрлі нұсқалары осыдан шыққан [1, 53 б.].

–Ең жиі қолданылатын әдіс – бұл Б. И. Кочуров, оған сәйкес ландшафттардың антропогендік жүктемелерге төзімділік дәрежесін анықтай отырып, территорияның табиғи ландшафты дифференциациясы негізінде бағалау жүргізіледі. Антропогендік жүктеме ауаның ластануы, сулардың сарқылуы және ластануы, деградация және топырақтың ластануы, биотаның деградациясы және сарқылуы, жерлердің күрделі бұзылуы және жергілікті геожүйелердің бұзылуы сияқты параметрлер тұрғысынан талданады, параметрлердің әрқайсысына сәйкес индекстерді тағайындайды. және олардың қоршаған ортаға әсер ету күшін анықтау. Бұл әдіс кез-келген аумақты экологиялық жағдайдың ауырлығы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Осы мақалада аумақтың күйін геоэкологиялық бағалауды жүргізу үшін ұсынылған әдістеме әр түрлі авторлардың осы саладағы қолда бар зерттеулерінің синтезіне негізделген. Бағалау картографиялық, баллдык, салыстырмалы талдау сияқты әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады [2, 6 б.].

Майқайың елді мекенінің аумағын геоэкологиялық бағалау келесі алгоритм бойынша жүзеге асырылады:

1 Бағалау жүргізілетін критерийлерді анықтау.

2 Бағалау үшін таңдалған критерийлердің параметрлерін анықтау.

3 Бағалау шкаласын құру, оған сәйкес аумақ халыққа қолайлы жағдайлары бойынша рейтингке енеді.

4 Бағалауға негіз ретінде таңдалған жеке критерийлерге сәйкес карталар сериясын құру.

5 Бөлек карталарды қабаттастыру және ақпаратты жалпылау арқылы компоненттерге негізделген карталар сериясын бір синтетикалық картаға біріктіру.

6 Бағалау шкаласы бойынша қабаттастыру нәтижесінде алынған және оларды әл-ауқаттың тиісті санаттарына жатқызылған учаскелерді бағалау.

7 Алынған бағалау учаскелерін талдау.

8 Әр түрлі әл-ауқат санаттарына тағайындалған сайттардың арақатынасын пайыздық және аймақтық есептеу.

9 Қаланың бас жоспарын жақсарту бойынша ұсыныстарды қоса, түзету шараларын құрастыру [3, 47 б.].

Майқайың елді мекенін геоэкологиялық бағалаудың негізгі критерийлері келесідей: ауаның ластануы; топырақтың ластануы; су объектілерінің ластануы; физикалық ластану - шу, электромагниттік, сәулелену; өсімдік жамылғысының жағдайы; геологиялық ортаның жағдайы: рельефтің өзгеруі, жер асты суларының жақын орналасуы (су басу), көшкін процестері, эрозия, сайдың пайда болуы; тұрғын үй жүктемесі; көлік жүктемесі.

Кесте 1 – Жиынтық бағалау шкаласы

Жағдай бағасы, балл	Ауаның ластануының жалпы индексі (ИЗА)	Судың ластануының жалпы көрсеткіші (ИЗВ)	Топырақ ластануы жалпы көрсеткіші (Zc)	Физикалық ластану			Растительность		Геологиялық процест	Ландшафтың тартымдылығы
				Шу, дБ	ЭМП кВ/м	Радияция мкР/ч	Нақты күй	Көгалдан-дыру деңгейі кв.м/чел.		
1	1 затқартық	1-ге дейін	6-8	15	1-ге дейін	4	Сау күйде	8	1	Мәдени ландшафт, табиғи өсімдік жамылғысы

Топырақ пен судың күйін бағалау кешенді көрсеткіштер – Zc және судың ластану индексі бойынша жүргізілуі керек сәйкесінше. Топырақ ластануының жалпы индикаторы (Zc) – бұл бірнеше ластаушы заттармен топырақтың ластануының кешенді көрсеткіші, сонымен қатар ластаушы заттардың ШРК-дан жоғары концентрациясының пайда болу мәндері. Әдетте Zc топырақтағы ауыр металдардың құрамын көрсетеді. WPI IPA-ға ұқсас есептеледі. Майқайың елді мекенінің өсімдік жамылғысының жай-күйін 1 тұрғынға шаққандағы жасыл алқаптар аумағының

қолданыстағы нормативі (шаршы метрде), сондай-ақ нақты күйі (сау, қанағаттанарлық, депрессиялық, ескіру) негізінде бағаланады. қалалық өсімдіктер. Майқайың үшін бұл стандарт 8 шаршы метрді құрайды, 1 адамға арналған жасыл алаңдар. Шудың әсерін бағалаудың стандарттары қалалық қоршаған ортаны қорғаудың аумақтық схемаларының бөлігі ретінде шудың ластануын есепке алу жөніндегі нұсқаулықта көрсетілген (1989). Шудың рұқсат етілген деңгейінің нормасы ретінде тұрғын ауданның орташа индикаторы (орташа тәуліктік) 15 дБ-қа тең алынады, өйткені шудың жүктемесі тәулік уақытына байланысты біршама ерекшеленеді. Екі немесе одан да көп жағымсыз геологиялық процестердің болуы жағымсыз сәт болып табылады, бір геологиялық процестің болуы ыңғайсыз, бір анықталмаған процестің болуы қанағаттанарлық деп саналады, бірақ олардың болмауы қолайлы [4, 7 б.].

Майқайың ауылында алтын өндірілетін Майқайыңалтын кәсіпорны бар, бұл тау-кен жұмыстары атмосфераға теріс әсер етеді. Бірақ, Майқайыңалтын кәсіпорны ластану көздеріндегі атмосфераға шығарындылар мониторингін автоматтандырады. Биылғы жылы компания қоршаған ортаны қорғауға 219 миллион теңгеден астам қаражат жұмсады.

Кәсіпорынның зиянды әсерін төмендету жөніндегі шаралар жиынтығына келесі шаралар кіреді:

- атмосфералық ауа: шығарылған зиянды заттрады азайту үшін қазандық ЦН-15-500x2 маркалы циклондармен жабдықталған, түтін газдарын қатты бөлшектерден тазарту тиімділігі 83% құрайды;
- топырақ пен өсімдік жамылғысы: учаскенің қалдықтармен және қоқыстармен ластануының алдын алу, кәсіпорында қалдықтарды басқару жүйесіне сәйкес қалдықтарды уақтылы жою;
- су ресурстары: суды тұтыну және сарқынды суларды бұру көлемін бақылау; қолданылған май мен жанар-жағармай материалдарын белгісіз жерлерге тастауға тыйым салу.
- шудың әсерінен қорғаныс: өзара дыбыстық қорғаныс пен табиғи кедергілерді ескере отырып, жұмыс істейтін машиналар мен механизмдердің орналасуын жүзеге асыру, тиісті күйде ұстау және машиналар мен механизмдерді профилактикалық жөндеуден өткізу. әзірленген және бекітілген ұйымдық құжаттарға сәйкес жұмыс өндірісіне арналған жобаға сәйкес [5, 20 б.].

Қорытынды: Майқайың кентінің экологиясына зақым келтіретін ол Майқайыңалтын кәсіп орны, себебі: Жұмыстарды жүргізген кезде қоршаған ортаның барлық компоненттеріне әсер

етеді: тау-кен жұмыстары, жару жұмыстары мен қосалқы жұмыстар кезінде ауаның шаң және газ тәрізді шығарындылармен ластануы, жанар-жағармай материалдарын қолданған кезде топырақ пен судың ластануына әсері, шуылдың әсері. Жұмыс өндірістік алаң ішінде жүзеге асырылады. Олардың ұзақтығы мен қоршаған ортаның қарқындылығы жұмыс кестесімен байланысты. Бірақ, Майқайыналтын кәсіпорны ластану көздеріндегі атмосфераға шығарындылар мониторингін автоматтандырады. Компания қоршаған ортаны көпетеген қаражат жұмсауды көздеп отыр. Дегенмен де халқы көп өндірісті елді мекендегі геоэкологиялық жағдай әрқашанда толыққанды зерттеуді қажет етеді. Сондықтан осы бағыттағы жұмыстар үнемі жүргізіліп отыру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Н. В. Гагина Методы геоэкологических исследований-Минск 2007. [53-56- б] [Электронный ресурс]. – URL:https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/41059/1/Практикум%20по%20курсу%20_Методы%20геоэкологических%20исследований_.pdf

2 Кочуров, Б. И. Экодиагностика и сбалансированное развитие : учеб. пособие / Б. И. Кочуров. –М. : Смоленск : Маджента, 2003 год. [6-9- б] [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.twirpx.com/file/1696063/grant/>

3 В.А.Дерябин,Е.П.Фарафонтова Экология: Учебное пособие для студентов, обучающихся по программам бакалавриата направлений подготовки [47-48- б] [Электронный ресурс] URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/40644/1/978-5-7996-1613-7_2016.pdf

4 Долгачева, Т. А. К вопросу об оценке природной и экологической комфортности проживания населения в г. Саранске / Т. А. Долгачева. [7-8- б] [Электронный ресурс] URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003282743>

5 ИП «Eco-logic». «План горных работ по добыче золотосодержащих руд месторождения Майкаин «В» подземным способом в Павлодарской области» оценка воздействия на окружающую среду. [Электронный ресурс] URL:[https://www.tabigatpv.gov.kz/upload/fm/Правила%20оказания%20госуслуг/НЕТЕХНИЧЕСКОЕ%20РЕЗЮМЕ%20рудник%20Майкаин%20В\(3\).pdf](https://www.tabigatpv.gov.kz/upload/fm/Правила%20оказания%20госуслуг/НЕТЕХНИЧЕСКОЕ%20РЕЗЮМЕ%20рудник%20Майкаин%20В(3).pdf)

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ НЕФТЕГАЗОВЫХ ПРОИЗВОДСТВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

ЖУРНУСОВА С. И.

студент, Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

ҚАБДОЛЛА М. О.

магистр естественных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАЛИЕВА А. Б.

к.б.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Вред техногенных воздействий на окружающую среду увеличивает поступление различных загрязняющих веществ, негативно влияющих на все компоненты биосферы, в частности, на состав атмосферного воздуха, структуру почвенного покрова, поверхностные и подземные воды, растительный и животный мир. На сегодняшний день одной из экологических проблем является загрязнение окружающей среды нефтегазодобывающей отраслью. Известно, что при добыче нефти и газа происходит изменение химического, физико-химического состава почвенного покрова многих месторождений и тех же регионов, изменение и уменьшение видовой структуры, продуктивности и структуры фитоценозов, а также уменьшение занимаемых ими пространств с уменьшением популяции животных. Изучение воздействия техногенных факторов на окружающую среду является актуальной проблемой, так как в настоящее время потеря биологического разнообразия является реальной экологической угрозой.

Целью данной работы является изучение и оценка воздействия процессов добычи нефти и газа на окружающую среду. Для достижения цели работы проведена анализ факторов техногенного воздействия нефтяной и газовой промышленности на окружающую среду.

Основную часть загрязнения атмосферы (около 90 %) составляют результаты работ на месторождениях и утилизации энергетических ресурсов [1, с. 25]. По результатам исследований ученых по выявлению ущерба, причиненного окружающей среде, выявлены следующие факторы воздействия на окружающую среду при добыче нефти [2, с. 170]:

- инфраструктура буровых площадок;
- движение транспорта;
- склады бурового раствора и инвентаря;
- захоронение твердых отходов;

– хранение дров.

В процессах добычи и переработки нефти и газа к числу основных загрязняющих веществ, отрицательно влияющих на состав атмосферного воздуха, относятся сероводород, диоксид серы, оксид серы, диоксид азота, оксид азота и др. [3, с. 15].

При изучении загрязнения атмосферного воздуха техногенными факторами процессов нефтегазодобычи рассмотрено состояние состава атмосферного воздуха по данным станций «Аджиб» ККО и АНПЗ.

«Аджиб» ККО установил 20 единиц станций АСМС для контроля загрязнения атмосферного воздуха на территории г. Атырау и Атырауской области. Нормы превышения ПДК по вредным веществам, в том числе по оксиду углерода, диоксиду серы, сероводороду, двуокиси азота и оксиду азота, полученным со станций ККО «Аджиб» за последние 3 года, приведены в таблице 1. Фактический показатель сероводорода превысил ПДК на всех 20 станциях «Аджиб» ККО и в 2017 и 2018 году на станции «Вест Ойл» превысил ПДК в 133 раза (таблица 1) [4].

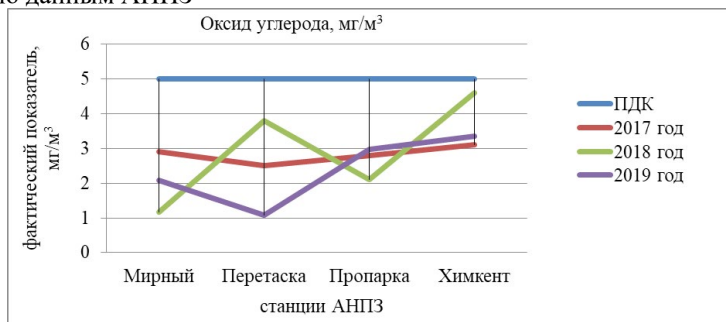
Таблица 1 – Показатели загрязнения атмосферного воздуха по станциям «Аджиб» ККО

Ме	Точки отбора проб	Оксид углерода (ПДК = 5,0)			Диоксид серы (ПДК = 0,5)			Сероводород (ПДК = 0,008)			Диоксид азота (ПДК = 0,2)			Оксид азота (ПДК = 0,4)			ПДК
		2017	2018	2019	2017	2018	2019	2017	2018	2019	2017	2018	2019	2017	2018	2019	
1	Городок «Турган»	19,9	7,78	Т	1,03	0,51	Т	0,126	0,47	0,1574	Т	Т	Т	0,9	0,623	Т	
2	Авангард	16,3	8,34	12,683	Т	Т	0,7149	0,114	0,67	0,1818	0,3	Т	Т	Т	Т	Т	
3	Акмаг	19,7	20,77	6,9661	1,049	0,75	0,6309	0,207	0,57	0,123	Т	Т	Т	0,8	0,513	0,4749	
4	Будущий Восток	Т	Т	Т	Т	0,6	Т	0,034	0,056	0,2827	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
5	Будущий Запад	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,084	0,19	0,8546	Т	Т	0,206	Т	Т	Т	
6	Будущий Север	Т	23,18	Т	Т	Т	Т	0,034	0,483	0,1502	Т	Т	Т	Т	0,6184	Т	
7	Будущий Юг	Т	Т	286,2	Т	Т	Т	0,059	0,141	0,1743	0,3	Т	Т	Т	Т	Т	
8	Вест Ойл	Т	Т	Т	Т	Т	Т	1,07	1,07	0,7766	Т	0,26	Т	Т	Т	Т	
9	Восток	Т	Т	8,9466	Т	Т	89,0	0,095	0,174	0,4791	Т	0,27	0,221	Т	0,402	0,7638	
10	Доссор	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,013	0,007	0,046	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
11	Загородная	Т	7,76	15,227	0,563	0,7	Т	0,095	0,75	0,1634	Т	Т	Т	Т	0,44	0,4907	
12	Макаг	8,0	Т	Т	Т	Т	Т	0,022	0,085	0,1074	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
13	Ескене	10,4	Т	Т	0,595	Т	Т	0,618	0,019	0,0532	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
14	Привокзальный	8,3	8,132	Т	Т	Т	Т	0,056	0,273	0,2124	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
15	Самал	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,021	0,1	0,0776	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
16	Ескене ст.	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,011	0,007	0,0689	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
17	Карабаган	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,006	0,042	0,3034	Т	Т	Т	Т	0,493	0,521	
18	Талкескен	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,019	0,038	0,0988	Т	Т	Т	0,5	Т	Т	
19	ТКА	Т	Т	Т	Т	Т	Т	0,03	0,16	0,0766	Т	Т	Т	Т	Т	0,581	
20	Шагалы	7,0	6,55	Т	0,615	Т	Т	0,766	0,4	0,0789	Т	Т	Т	0,6	Т	Т	

*Т – значение в данной ячейке ниже величины ПДК

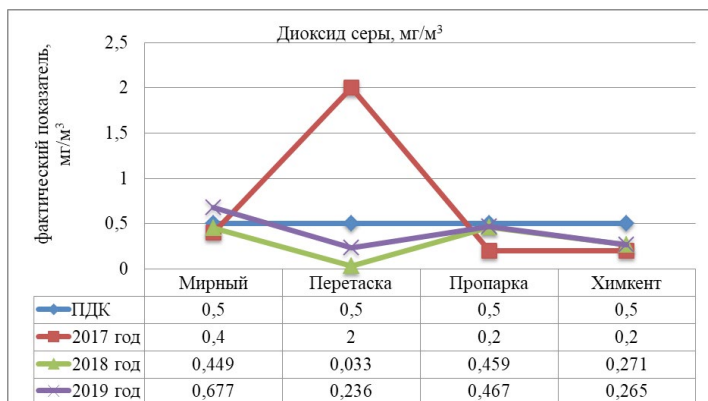
Помимо станции «Аджиб» ККО в Атырауской области были размещены 4 экологических поста Атырауским нефтеперерабатывающим заводом на территории города Атырау. По данным этих четырех станций АНПЗ мы увидели превышение ПДК основных вредных веществ в атмосферном воздухе, но не был превышен концентрация оксида углерода (CO) в атмосферном воздухе (диаграмма 1).

Диаграмма 1 – Показатели загрязнения оксида углерода за 3 года по данным АНПЗ

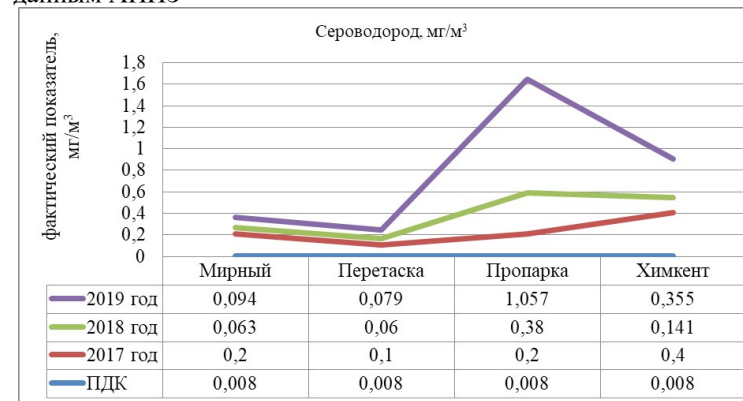
Диоксид серы (SO₂) в 2017 году на станции «Перетаска» увеличилась в 2,0 раза, в 2019 году на станции «Мирный» составила 0,677 мг/м³, то есть ПДК увеличилась в 1,354 раза (диаграмма 2) [4].

Диаграмма 2 – Показатели загрязнения диоксида серы за 3 года по данным АНПЗ

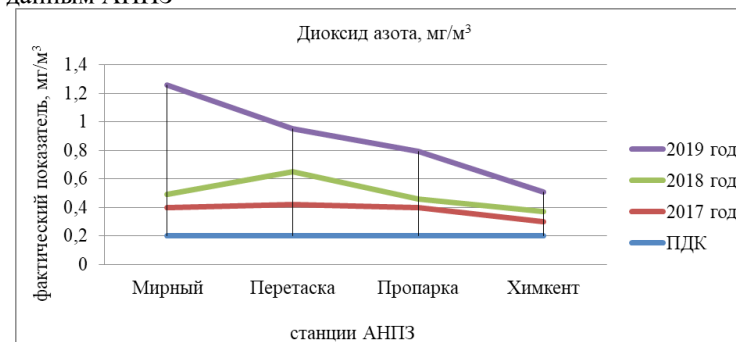
По сравниваемым показателям сероводорода (H₂S) за 2017–2019 годы зафиксировано превышение уровня ПДК по всем станциям за эти 3 года. Показал экстремально высокую степень загрязнения атмосферного воздуха (диаграмма 3).

Диаграмма 3 – Показатели загрязнения сероводорода за 3 года по данным АНПЗ

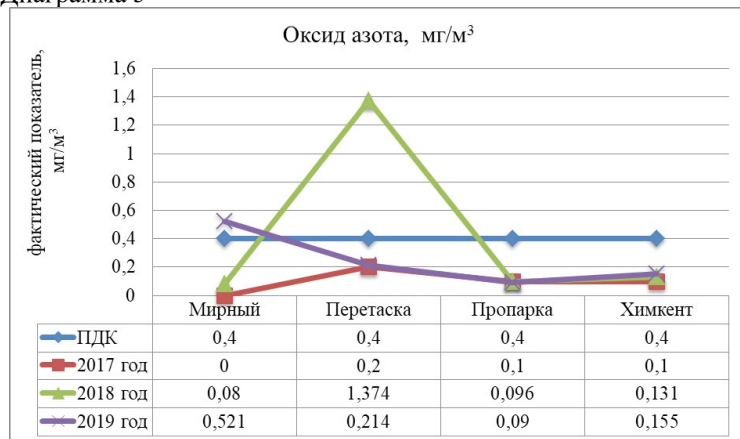
Диоксид азота (NO₂) за 3 года по данным станции «Перетаска» также превысила уровень ПДК в 1,1–1,5 раза, в 2019 году на станции «Мирный» превышена величина ПДК в 3,835 раза, на станции «Пропарка» – в 1,5 раза, на станции «Химки» – в 1,675 раза (диаграмма 4) [4].

Диаграмма 4 – Показатели загрязнения двуокиси азота за 3 года по данным АНПЗ

В 2018 году показатель оксида азота (NO) увеличился в 3,435 раза на станции «Перетаска», в 2019 году показатель NO увеличился в 1,3 раза на станции «Мирный» (диаграмма 5).

Диаграмма 5

Анализируя приведенные выше данные, были сделаны следующие выводы:

– по данным станций ККО «Аджип» по техногенному воздействию нефтяной промышленности на окружающую среду: при анализе состояние загрязнения атмосферного воздуха за последние три года, установлено, что показатели превышения ПДК оксида углерода, двуокиси серы, двуокиси азота и оксида азота находятся на среднем уровне, а показатель превышения ПДК сероводорода (H₂S)-на высоком уровне;

– по данным станций «АНПЗ» на 4 экологических постах при анализе данных качества атмосферного воздуха за последние три года не регистрировался уровень превышения ПДК оксида углерода, но были зафиксированы показатели превышения ПДК диоксида серы, диоксида азота, оксида азота и сероводорода.

При воздействии нефте-газовых производств на окружающую среду из основных источников загрязняющих веществ наблюдалось превышение окиси азота, двуокиси азота, двуокиси серы, окиси углерода и сероводорода, особенно, максимальное превышение концентрации серовода.

ЛИТЕРАТУРА

1 Грановский Э. И. // Проблемы устойчивого развития г. Атырау и Атырауского региона Аналитический обзор. – Алматы : КазгосИНТИ, 2003. – 25 с.

2 Голицин А.Н. Промышленная экология и мониторинг загрязнения природной среды : учебник. – М. : Издательство Оникс, 2007. – 336 с.

3 Мифтахов М.Н. Процессы и аппараты защиты биосферы. Защита атмосферы: учебное пособие для магистрантов, обучающихся по направлению подготовки 20.04.01 «Техносферная безопасность». – Набережные Челны : НЧИ К(П)ФУ, 2018. – 99 с.

4 «Об утверждении Гигиенических нормативов к атмосферному воздуху в городских и сельских населенных пунктах» Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 28 февраля 2015 года № 168.

ТРАНСПОРТНЫЙ ШУМ – ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

КЕНЖЕБАЕВ С. К.

студент, Высший инновационный аграрный колледж «Ertis», с. Кеменгер
ШАКАРОВА С. Е.

магистр, преподаватель спец. дисциплин,
Высший инновационный аграрный колледж «Ertis», с. Кеменгер

Шум – это беспорядочное сочетание звуков разной частоты. Мощный источник загрязнения природной и городской среды – транспортный шум. Общий уровень шума на наших дорогах выше, чем в западных странах. Это объясняется большим относительным числом грузовых автомобилей в составе транспортного потока. С шумом необходимо бороться. Поэтому проблема эффективной шумоизоляции – весьма актуальна.

Транспортно-дорожный комплекс является мощным источником загрязнения природной и городской среды. Трудно представить себе сегодня человеческую цивилизацию без автомобиля, ведь он стал не только основным транспортным средством, но и частью быта. Естественное стремление человека к свободе передвижения, наконец, сама жизнь в больших городах – все это обуславливает рост числа легковых автомобилей индивидуального пользования и увеличение объема грузовых перевозок.

Уровень автомобилизации уже давно стал одним из основных показателей экономического развития страны, качества жизни населения. При этом в понятие «автомобилизация» включают комплекс технических средств, обеспечивающих движение: автомобиль и дорогу.

Однако достижения научно-технического прогресса приносят людям не только пользу, но и вред. «За все надо платить», – говорит древняя мудрость. Плата за автомобиль – наше здоровье, наша жизнь.

Одной из экологических проблем транспорта является транспортный шум. Физическая сущность звука заключается в возбужденном каким-либо источником колебании атмосферы (или иной проводящей среды). Ухо реагирует на колебательные процессы с частотой от 20 Гц до 20 кГц. За этими пределами возникает инфразвук и ультразвук, при определенной силе опасные для людей.

Музыкальные тона для первой октавы имеют от 440 до 361 Гц. Сочетание чистых тонов создает музыку, а беспорядочная смесь звуков разной частоты создают шум [1, с. 28].

Сила звука – давление звуковых колебаний (сверх атмосферного), как и любого другого физического действия может измеряться мощностью. Используя терминологию физики, можно сказать, что большегрузный дизельный автомобиль с полезной мощностью более 200 кВт является источником акустического излучения мощностью примерно 10 Вт.

Изменение уровня звука на 5 дБа соответствует звуковому давлению на 0,01 Па. Такое изменение достаточно резко ощущается для низких звуков, меньше – для высоких. Уровень шума измеряют в специальных единицах – децибелах (дБа), соответствующих логарифму отношения данной величины звука к порогу слышимости. Это означает, что увеличение уровня шума на 10 дБа соответствует ощущению роста в два раза [2, с. 72].

Существует шкала уровней шума от разных источников: 90 дБа – предел нормального физиологического восприятия человека, дальше уже начинаются болезненные явления. Ведь 120 дБа – это избыточное давление в 20 Па.

Воздействие транспортного шума на окружающую среду, в первую очередь, на среду обитания человека, стало проблемой. Населения республики проживает в условиях шумового дискомфорта, причем половина из них испытывает воздействие шума более 65 дБа. Общий уровень шума на наших дорогах выше, чем в западных странах. Это объясняется большим относительным

числом грузовых автомобилей в составе транспортного потока, для которых уровень шума на 8-10 дБа (т.е. примерно в 2 раза) выше, чем легковых.

Ниже у нас и нормативные требования к выпускаемым автомобилям. Но главная причина заключается в отсутствии контроля за уровнем шума на дорогах.

Требование ограничения шума отсутствует даже в Правилах дорожного движения. Неудивительно, что неправильное обустройство грузовых машин, прицепов к ним, небрежная укладка и плохое крепление грузов стало массовым явлением на дорогах. Порой тяжелый грузовик с одноосным прицепом, везущий газовые трубы, создает шума больше, чем самый крутой поп-оркестр, работающий на пороге болевых ощущений и психического расстройства [1, с. 43].

Считается, что в городских условиях 60–80 % шума создает движение транспортных средств. Источниками шума в движущемся автомобиле являются поверхности силового агрегата, системы впуска и выпуска, агрегаты трансмиссий, колеса в контакте с дорожным покрытием, колебания подвески и кузова, взаимодействие кузова с потоком воздуха. В шумовых характеристиках проявляется общий технический уровень и качество автомобиля и дороги. Основными мероприятиями по снижению транспортного шума, которые следует сравнивать по затратам, являются:

- исключение пересечений транспортных потоков, обеспечение равномерного свободного движения;
- снижение интенсивности движения, запрет грузового движения в ночное время;
- удаление транзитных магистралей и дорог с грузовым движением из жилых зон;
- устройство шумозащитных сооружений и (или) зеленых насаждений;
- создание на придорожной территории защитных полос вдоль дорог, застройка которых допустима только для сооружений без санитарных ограничений шума.

Запрет грузового движения дает снижение уровня шума примерно на 10 дБа. Аналогичный эффект дает исключение движения мотоциклов. Ограничение скорости движения ниже 50 км/час, как правило, не дает снижения шума [3, с. 76].

Транспортные факторы: интенсивность, состав, скорость движения, эксплуатационное состояние автомобилей, вид перевозимых грузов оказывают наибольшее влияние на уровень шума.

Немалое значение имеют и дорожные факторы. Для грузовых машин наибольший шум создает двигатель, особенно когда ему приходится работать на пониженных передачах. Но для легковых машин важнее шум качения. Конечно, вряд ли можно ожидать, что в целях сокращения шума будут ограничивать мощность грузовиков или снижать сцепление шин с покрытием, уменьшая этим безопасность движения на высоких скоростях. Проведенные исследования не выявили особого преимущества пористых или очень гладких покрытий, хотя шероховатые покрытия, особенно в мокром состоянии, могут увеличивать шум на 5-7,5дБа. Для оценки уровня транспортного шума используют ГОСТ «Шум. Транспортные потоки. Методы измерения шумовой характеристики» и ГОСТ «Внешний шум транспортных средств. Допустимые уровни и методы измерений». Санитарные нормы и правила «Защита от шума» приводит допустимые величины эквивалентного звукового давления (уровни шума) в соответствии с действующими санитарными нормами [4, с. 18].

В рассматриваемой нами проблеме имеют значение предельные показатели для следующих условий:

– Территории больниц, санаториев, непосредственно примыкающих к зданию...35 дБа.

– Территории, непосредственно прилегающие к жилым домам (2 м от ограждающих конструкций), площадки отдыха микрорайонов и групп жилых домов, площадки детских дошкольных учреждений, участки школ ... 45 дБа.

Для шума, создаваемого транспортными средствами, допускается принимать эквивалентный уровень звука на 10 дБа выше, 5 дБа допускается добавлять при прокладке дорог в существующей застройке. В дневное время суток с 7 до 23 часов предельная величина увеличивается еще на 10 дБа. К этому отрезку времени относится и расчетная максимальная интенсивность движения.

Таким образом, расчетная величина допустимого уровня эквивалентного звука составляет 70 дБа для жилых территорий и 60 дБа для лечебных учреждений [5, с. 26].

В заключении хотелось бы отметить, что шум – фактически постоянно действующий негативный фактор окружающей среды, он преследует людей на работе, в транспорте, дома, на отдыхе.

Поток машин возрастает. Создаваемый им шум отрицательно влияет на здоровье человека, повышает кровяное давление, вызывает нарушение ритма сердца, а продолжительное воздействие интенсивного шума ведет к глухоте. С шумом необходимо бороться. Поэтому проблема эффективной шумоизоляции – весьма актуальна. Умение соблюдать тишину – показатель культуры человека и его доброго отношения к окружающим.

Базируясь на знания, можно принять меры по собственной безопасности. Всем нам необходимо задуматься над вопросом: автомобиль – это добро или зло?

Решение этой проблемы в первую очередь зависит от нас с вами.

ЛИТЕРАТУРА

1 Полякова М. Шум и здоровье // Техника-молодежи. – 2009. – №10. – С. 16–17.

2 Новиков А. Н. Экологический мониторинг воздействия автотранспорта на акустическую среду города // Ремонт, восстановление, модернизация. -2006.-N 6.-С. 33–34.

3 Борьба с шумом. Под ред. проф. Е.Я. Юдина. – М.: Стройиздат, 1984. – 108 с.

4 СНиП 23-03-2003. Защита от шума. – М.: Изд-во стандартов, 2003.

5 СНиП 23-03-2003. Защита от шума. – М.: Стройиздат, 2003. – 38 с.

6 ГОСТ 27436-87. Внешний шум транспортных средств. Допустимые уровни и методы измерений. – М.: Стройиздат, 2003.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛИМЕРОВ С ПРОСТРАНСТВЕННО ГЛОБУЛЯРНОЙ СТРУКТУРОЙ ДЛЯ ОЧИСТКИ ВОДЫ

НҰРМЫРЗА А. В.

студент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

ГУСЛЯКОВА И. А.

учитель физической культуры, школа-гимназия № 38,
Илийский район, Алматинская область

Вода является необходимой составляющей всех живых систем. В среднем, каждый человек потребляет 2,5 литра воды

в день. Вместе с полезным кальцием, магнием и калием вода содержит в себе и вредные для здоровья человека элементы, такие как нитраты, нитриты, кадмий и тому подобное. Содержание и характеристики употребляемой нами жидкости определяют качество и продолжительность жизни. Тем не менее, качество потребляемой воды остается недостаточно удовлетворительным для полноценной жизнедеятельности людей [1].

Обеспечение благоприятных условий водопользования - один из решающих факторов в охране здоровья населения. В области контроля загрязнения окружающей среды, в том числе и воды водоемов, в последние годы внимание все в большей степени смещается в сторону экологических требований [2, с. 5]. Чистая вода необходима для поддержания человеческой жизни и имеет первостепенное значение для здоровья человека [3, с. 6].

Фильтры на основе полимеров с пространственно глобулярной структурой (ПГС) предназначены для механической и адсорбционной очистки водопроводной воды от взвесей, растворенных и эмульгированных примесей, железа, остаточного активного хлора, марганца, общей жесткости, цветности, мутности, запахов, микроорганизмов [4].

Цель работы: исследование метода очистки воды посредством полимеров с пространственно глобулярной структурой.

Объект исследования: качество и характеристики водопроводной воды.

Предмет исследования: очистка водопроводной воды с помощью фильтра на основе полимеров с пространственно глобулярной структурой.

Задачи исследования: 1. Теоретическое исследование принципа действия ПГС – полимеров. 2. Испытания и исследования эффективности очистки воды с помощью ПГС – полимера в городе Алматы. 3. Испытания и исследования эффективности очистки воды с помощью ПГС – полимера в Алматинской области. 4. Анализ химического и микробиологического состава воды до и после фильтрации с помощью полимеров с пространственно глобулярной структурой. 5. Оценивание полученных результатов с целью составления рекомендаций по использованию ПГС полимеров в повседневной жизни.

Методы работы: физико-химические и микробиологические методы исследования воды; статистический и сравнительный

анализ; эксперимент, наблюдение, измерение, компьютерное моделирование; систематизация, прогнозирование.

В работе предлагается эффективный метод очищения воды со свойствами, направленными на детоксикацию с помощью полимеров с пространственно глобулярной структурой. Полимеры с пространственно-глобулярной структурой (ПГС) впервые были получены в СССР в середине прошлого века в виде ионообменных смол.

ПГС – полимер это очень пористый твердый фильтрующий материал. В нем сочетаются свойства адсорбции, ионного обмена, микрофильтрации и удаления эмульсий. ПГС – полимер производится в виде картриджей, пластин, цилиндров. ПГС-полимеры имеют правильную высокопористую структуру. Эта структура образуется микроглобулами, которые соединены друг с другом в точках соприкосновения. Между микроглобулами образуются поры, имеющие разветвленную лабиринтную структуру [4].

Микроглобулы обладают большой внутренней поверхностью (до 500 м²/г). Внешняя поверхность микроглобул покрыта активными группами, на которых и происходит ионный обмен. Ионы взаимодействуют с активной поверхностью полимера и затем после химической реакции, удаляются. Следовательно, они не участвуют в процессе диффузии вглубь гранулы. Поэтому скорость объемной фильтрации ПГС-полимеров в 10-20 раз выше, чем у обычных гранулированных ионообменных смол, осуществляющих диффузию ионов [5].

При исследованиях воздействия ПГС – полимеров на водопроводную воду применялась новая модель настольного картриджного фильтра «Орбит Аква», которая разработана членом Ассоциации «Вода-Медицина-Экология» совместно с компанией «ОРБИТА ЖИЗНИ» (Россия).

Рисунок 1 – Настольный фильтр «Орбит Аква»

В модели используется сменный картридж с технологией «Арагон БИО». Арагон БИО – это полимер поверхностно-глобулярной структуры с катионообменными и сорбционными свойствами.

Арагон БИО – высокопроницаемый материал, сочетает в себе сразу несколько методов фильтрации: механическую очистку, сорбционную очистку; квазиумягчение, защиту от вирусов и бактерий.

Для того, чтобы остановить размножение отфильтрованных микроорганизмов в структуру материала Арагон БИО внедрено серебро, ионы которого разрушают ДНК бактерий. Поэтому фильтр Арагон БИО не накапливает бактерии внутри картриджа [6].

Для исследования эффективности очистки воды от химических элементов с помощью фильтра «Орбит Аква» были проведены эксперименты в разных лабораториях.

Вначале были проведены исследования водопроводной воды города Алматы до и после применения фильтра «Орбит Аква» в Испытательной лаборатории ТОО «НУТРИТЕСТ» по заказу ТОО «Orbit & Energetix». При определении термотолерантных колиформных бактерий проводится трехкратное исследование по 100 мл отобранной пробы воды в соответствии с нормами [7, с. 27]. Дата начала испытания: 13.06.2019 г. Дата окончания проведения испытания: 24.06.2019 г. Условия проведения испытаний: температура 21–23 °С; влажность 68–74 %.

Анализ токсичных элементов (содержание которых не превышало нормы) показал следующие результаты.

- Содержание свинца: после фильтра уменьшилось в 8 раз.

- Содержание кадмия: после фильтра его не обнаружено.
 - Содержание мышьяка: после фильтра его не обнаружено.
 - Ртуть в исследованном образце не обнаружено.
 - Содержание железа: после фильтра уменьшилось в 6 раз.
- Жесткость воды не превышала нормы, после фильтра уменьшилась в 7,5 раз.

Физико-химические испытания дали следующие результаты.

- Сухой остаток (меньше нормы): после фильтра уменьшился в 2 раза.
- Содержание хлоридов (меньше нормы): после фильтра уменьшилось в 1,2 раза.
- Содержание кальция уменьшилось в 4 раза.

Микробиологические испытания показали, что общее микробное число, КОЕ/см³, которое не превышало нормы, уменьшилось в 5 раз.

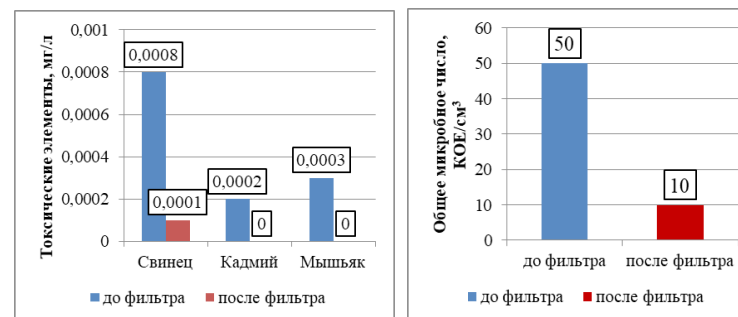

Рисунок 2 – Результаты испытаний водопроводной воды города Алматы до и после фильтрации

Далее были проведены исследования водопроводной воды города Алматы до и после использования фильтра в лаборатории микробиологии биологического факультета Казахского Национального университета имени аль-Фараби. Для микробиологического исследования было набрано по 100 мл водопроводной воды до и после фильтрации с помощью фильтра «Орбит Аква». Затем были подготовлены питательная среда – мясопептонный агар (МПА) и стерильные чашки Петри.

В эксперименте использовались два метода исследований.

Поверхностный метод. Раствор МПА был залит в 6 чашек Петри и оставлен до остывания питательной среды. Затем в

3 чашки Петри была закапана водопроводная вода в объеме 1 мл, а в другие 3 чашки Петри закапана фильтрованная вода в объеме 1 мл. Чашки Петри были предварительно помечены. Далее с помощью стерильного шпателя вода была равномерно распределена. На крышках чашек был убран образовавшийся конденсат.

Глубинный метод. В 3 чашки Петри была закапана водопроводная вода в объеме 1 мл, а в другие 3 чашки Петри была закапана фильтрованная вода в объеме 1 мл. После этого была залита среда МПА в чашки Петри и оставлена до остывания питательной среды. Все действия проводились в стерильной комнате, возле спиртовой горелки для предотвращения заражения чашек Петри и питательной среды.

После окончания эксперимента мы убрали все чашки Петри в термостат на 24 часа, при температуре 37 градусов. Спустя 24 часа в среде МПА, которая находилась в чашках Петри, образовались бактерии шарообразной формы, полученные глубинным методом исследования [8, с. 35-38].

Как видно из следующих фотографий количество бактерий уменьшилось после фильтрации с помощью прибора «Орбит Аква».

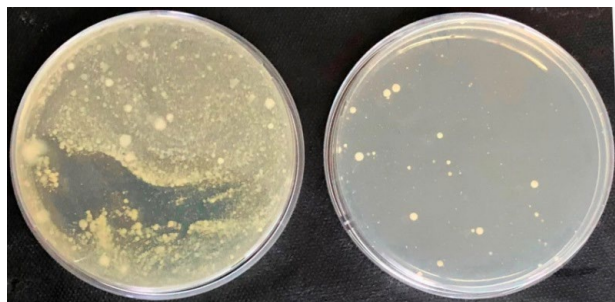

Рисунок 3 – Фотографии бактерий до и после фильтрации

Затем дополнительно проведены микроскопические наблюдения результатов поверхностного метода исследований. Для этого были подготовлены образцы препаратов. Две стеклянные пластины предварительно обезжирили с помощью спирта, затем капнули на них чистую воду. С помощью специальной петли были взяты исследуемые образцы из чашек Петри и распределены в капле стерильной воды. После того как вода испарилась, был добавлен краситель для просмотра бактерий. Через 1,5 минуты краситель был смыт и с помощью бумаги убраны излишки воды [9, с. 16–18].

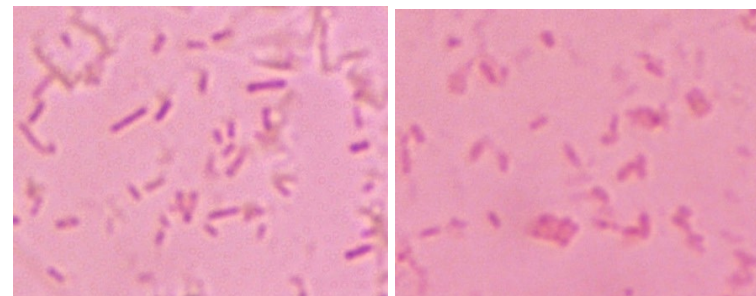

Рисунок 4 – Микроскопические исследования воды до и после фильтрации

Как видно из фотографий количество палочковидных бактерий уменьшилось после фильтрации. Также изменились размеры бактерий, особенно длина палочковидных форм, которая зависит от условий обитания [10, с. 25].

В лаборатории химико-аналитических методов при Институте Гидрогеологии и Геоэкологии имени У. М. Ахмедсафина были проведены испытания водопроводной воды из поселка Отеген батыр Алматинской области до и после фильтра Орбит Аква. Дата анализа: 05-08.11.2019. Температура 19–20 °С, относительная влажность 45–68 %.

Результаты исследований показали, что рН воды, которое не превышало нормы, уменьшилось после прохождения через фильтр. Анализы на минерализацию, сухой остаток и жесткость также показали намного лучшие результаты после прохождения воды через фильтр. Общее количество найденных анионов и катионов также уменьшилось после прохождения через фильтр. Также уменьшилось содержание кальция, гидрокарбонатов и сульфатов. На содержание других катионов и анионов влияние фильтра в эксперименте не выявлено.

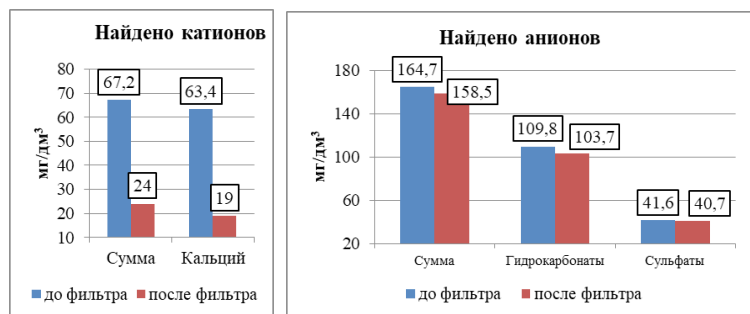

Рисунок 5 – Результаты поиска катионов и анионов в водопроводной воде из поселка Отеген батыр Алматинской области до и после фильтра.

Также были проведены микробиологические исследования воды в Бактериологической лаборатории Отделения по Илийскому району филиала РГП на ПХВ «Национальный центр экспертизы» КККБТУ МЗРК по Алматинской области.

Результаты испытаний водопроводной воды поселка Отеген батыр показали, что общее микробное число не превышало допустимой нормы ни в начале, ни в конце испытаний, так как вода регулярно подвергается хлорированию.

Таким образом, результаты испытаний показали эффективность ПГС-полимеров.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Вода. <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/water/index.html>
- 2 Александрова Т.Д. Экологическое нормирование антропогенно-техногенных нагрузок на ландшафты // Методология экологического нормирования: Тез. докл. Всесоюз. конф. 16-20 апреля 1990 г. Часть 1. Харьков, 1990.
- 3 Егорова Н.А. Методические основы гигиенической оценки качества воды: Автореф. дисс. ... докт. мед. наук. М.; 2003.
- 4 ПГС–полимер. <http://filtrvody.narod.ru/index/0-67>
- 5 Фильтр Арагон. https://shop.geizer.com/useful_tips/aragon/
- 6 Система для очистки воды ORBIT AQUA. – <http://www.orbit-energetix.kz/ru/pages/4950.html>

7 Н.А. Правосудова, В.Л. Мельников. Основы санитарной микробиологии. Учебно-методическое пособие для студентов медицинских вузов ИИЦ ПГУ, Пенза 2013.

8 Ручай, Н. С. Технология микробного синтеза : электронный курс лекций для студентов специальности 1-48 02 01 «Биотехнология» / Н. С. Ручай, И. А. Гребенчикова. – Минск : БГТУ, 2014. – 167 с.

9 Концевая, И. И. Микробиология: культивирование и рост бактерий. Практическое руководство для студ. биологич. спец. вузов /И. И. Концевая; М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Чернигов: Десна Полиграф, 2017. – 44 с.

10 Микробиология: краткий курс лекций для студентов II курса направления подготовки 35.03.08 «Водные биоресурсы и аквакультура» /сост.: Щербаков А.А., // ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ». – Саратов, 2016. – 69 с.

ПРИЧИНЫ СОКРАЩЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ ПОПУЛЯЦИИ ДОМОВОГО ВОРОБЬЯ *PASSER DOMESTICUS*

САФРОНОВА Я. С., РОМАНЧЕВА Н. С., КАМЕРДЕНОВ А. Е.,
ТӨЛЕУХАН Т. С., МИТРОФАНОВА Е. Г.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар

Как известно, домовый воробей (*Passer domesticus*) считается оседлой птицей, необычайно привязанной к своей территории. Несмотря на это, благодаря интродукции, а также естественному и морскому расселению, *P. domesticus* стал самой широко распространенной и многочисленной дикой птицей на планете. Его ареал обитания охватывает большую часть Северной Америки, Центральную Америку, юг Южной Америки, юг Африки, часть Индонезии, Австралию, Новую Зеландию и острова по всему миру. Однако, в последние десятилетия орнитологи все чаще и чаще отмечают сокращение численности популяции домовый воробей в крупных городах по всему миру. Эта проблема затронула такие страны, как Великобритания, Италия, Германия, США, а также страны СНГ, в том числе Казахстан. Невзирая на то, что территории государств различаются особенностями ландшафта и климатическими условиями, причины исчезновения вида везде практически одни и те же.

По оценкам учетов гнездящихся птиц, проведенных летом 1968–1972 годов, в Великобритании и Ирландии насчитывалось от 3,5 до 7 миллионов пар гнездящихся домовых воробьев. Всего через 20 лет их численность сократилась на 50 %, что привело к потере от 2 до 7 миллионов от общего числа гнездящихся особей. Снижение численности популяции *P. domesticus* в крупных городских районах, возможно, было еще более выраженным, составив в общем 85–98,8 % за последние 20–40 лет [1, с. 296]. Многолетняя годовая динамика численности отражает влияние факторов естественного и антропогенного происхождения на изменение популяции [2, с. 1].

В настоящее время изменение численности видов объясняется тремя основными причинами: внутривидовыми процессами и межвидовыми отношениями, антропогенным воздействием и климатическими изменениями. Среди климатических факторов обсуждается влияние температурных особенностей предыдущего сезона размножения и весенней погоды текущего сезона [2, с. 1]. А. И. Ильенко в своей книге «Экология домовых воробьев и их эктопаразитов» пишет, что основной причиной успешного существования воробьев в разных климатических зонах является их синантропный образ жизни, ведь рядом с человеком птицы обеспечены кормом, имеют хорошо защищенные места для гнездования [3, с. 40]. Однако, некоторые исследователи считают, что климатические перестройки лишь реализуют периодическое «стремление» птиц к переселению [2, с. 1].

К внутривидовым процессам относится в первую очередь рождаемость. У мелких воробьиных разновидностей выживаемость молоди является важным фактором, определяющим в следующем году размер размножающейся популяции [4, с. 243]. Годовая выживаемость только что вылупившихся птенцов составляет всего 20–25 %. Это связано с тем, что молодняк зачастую гибнет в первую же зиму. Несколько исследований показали, что вероятность выживания птенца в течение первого года жизни тесно связано с массой его тела. Крупные особи выживают лучше, чем более мелкие, хотя некоторые данные предполагают снижение выживаемости среди самых тяжелых птенцов. Во-первых, у мелких птенцов может быть больше шансов стать жертвой хищника. Во-вторых, выживаемость в зависимости от размера может быть связана с относительным положением в выводке, поскольку высокий ранг (например, большая масса) может дать конкурентное преимущество среди птенцов [4, с. 241]. Уменьшение размера колонии ниже критического

значения из-за потери большого количества птенцов может ухудшить репродуктивное поведение птиц, что может привести к исчезновению колонии как единицы размножения [5, с. 142].

Межвидовые отношения такие, как хищничество и конкуренция, так же могут стать причиной сокращения численности домовых воробьев. Исследования рациона городских кречетов (*Falco rusticolus*) показали, что *P. domesticus* составляют основную его часть. Они съедают 65,4–72,2 % воробьев в период размножения. Их зимний рацион при этом составляет 72,2 % птиц. Кречеты, размножающиеся в более естественной среде обитания, например, в низкотравных прериях южной Альберты и пастбищах на юго-востоке Монтаны (США), питаются в основном рогатым жаворонком (*Eremophila alpestris*), при этом воробьи составляют менее 1 % его рациона [1, с. 304]. Исследования рационов других хищников, размножающихся или зимующих в городских районах, также показали, что они поедают большое количество домовых воробьев, даже если обычно их меню составляют млекопитающие. Примером может быть ушастая сова (*Asio otus*). Домашние кошки также являются основными хищниками воробьев, однако не совсем понятно, как они могли способствовать снижению их численности.

Болезнь и эпидемии так же могут быть причиной сокращения популяции *P. domesticus*. Действительно, есть примеры локальных эпидемий болезней, приводящих к значительной смертности воробьев (к примеру, Псевдотуберкулез *Yersinia pseudotuberculosis*). Количество паразитов и возбудителей болезней, поражающих воробьев, поистине ошеломляет. Для некоторых из этих организмов домовый воробей служит переносчиком болезней, которые могут заразить людей или их домашних животных [1, с. 311]. Воробьям, как и другим птицам, также досаждают различные кровососущие паразиты: блохи, гамазовые, аргасовые и иксодовые клещи, мухи-кровососки, а также различные пероеды и пухоеды, поэтому они и меняют места гнездования. Зараженность паразитами у воробьев колеблется в течение года: наибольшая наблюдается в период размножения, наименьшая – в августе, когда воробьи покидают гнезда и ночуют в кронах деревьев. В это время они быстро очищаются от своих мучителей. Осенью, когда у птиц вновь просыпается гнездовая активность и они начинают подстраивать свои гнезда, паразиты вновь одолевают их [3, с. 42].

Большинство авторов придерживается «классической» точки зрения, поставив причину антропогенного влияния на Домовых

воробьев на первое место, и это совершенно не напрасно. Быстрый рост городских агломераций часто приводит к деградации ландшафтов и сообществ животных как неотъемлемой их части. В городе влияние человеческой деятельности на природу выражено особенно резко. Совокупность всех антропогенных факторов влечет за собой снижение численности популяций птиц, вплоть до полного исчезновения и, как обратный эффект – расширение ареала более непритязательных и легко адаптированных к изменяющейся природной среде птиц – синица большая, тряпка, серая ворона [6, с. 13]. Нехватка кормовой базы, особенно тли, которой взрослые особи кормят своих птенцов, загрязнение от транспортных средств, работающих на неэтилированном топливе, более чистые улицы, ограничивающие возможности для поиска пищи, вырубка деревьев и кустарников в городской среде, потеря мест гнездования, особенно под карнизами балконов и крышами домов, загрязнение воздуха, широкое использование пестицидов в парках и садах – все это верхушка айсберга антропогенного воздействия на популяцию домовых воробьев [5, с. 142].

Одним из самых губительных факторов антропогенного характера является электромагнитное излучение. До 1990-х годов электромагнитная энергия излучалась несколькими радиостанциями и телевизионными передатчиками, расположенными в отдаленных районах и / или на возвышенности. Затем мачты мобильных базовых станций стали распространяться по городским центрам, после чего в городской среде повысился уровень электромагнитного загрязнения. Исчезновение воробья и появление вышек GSM с телефонными мачтами тесно коррелируют во времени. Данные исследования воробьев во Фландрии (Бельгия) показывают, что меньше самцов домового воробья было замечено в местах с относительно высокими значениями напряженности электрического поля базовых станций GSM, и, следовательно, подтверждается мнение о том, что длительное воздействие более высоких уровней радиация отрицательно влияет на численность или поведение домовых воробьев в дикой природе. Электромагнитные поля и микроволны влияют на репродуктивный успех птиц, и увеличивают эмбриональную смертность птенцов. В Великобритании, где разрешенные законом уровни электромагнитного излучения до недавнего времени были в 20 раз выше, чем в Испании, в начале 2000-х произошло сокращение численности нескольких видов городских птиц [5, с. 142, 146].

К сожалению, процессы современной урбанизации никто не в силах остановить, будь это орнитологи, экологи или же обычные люди. Однако каждый человек может задуматься над своими действиями, над тем, что он может изменить. Опираясь на практику ученых экологов и орнитологов института растений и животных, можно собственными силами привлечь птиц в городскую среду. Можно утверждать, что использование крытых кормушек и своевременная подкормка воробьев, особенно в зимний период, действительно поможет увеличить численность популяции птиц вида *P. domesticus*.

Рост экологического сознания у большого количества людей, эко- или антропоцентрического, стимулирует уровень законодательной защиты, следовательно, повышается уровень экологической безопасности, а управление экологической безопасностью способствует повышению уровня экологических технологий. Люди не перестанут ездить на машинах, загрязняя окружающую среду, использовать вышки сотовой связи, которые вредят не только птицам, но и многим млекопитающим, пользоваться пестицидами против вредителей зеленых растений, которые так же убивают мелких насекомоядных птиц, однако могут значительно сократить их использование до оптимальных норм.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Anderson TR. Biology of the ubiquitous house sparrow. – Oxford University Press, Oxford – 2006. – 455 p.
- 2 Леонова Т. Ш., Егорова Г. В. Численность домового и полевого воробьев на урбанизированных территориях в зимний период // Вестник ТГГПУ. – 2011. – № 2(24). – 5 с.
- 3 Морозов В. И., Остапенко В. А. Ткачики. – М.: Лесная промышленность, 1988. – 144 с.
- 4 Ringsby TH., Sæther B., Solberg EJ. Factors affecting juvenile survival in House Sparrow *Passer domesticus* // Journal of Avian Biology. – Vol. 29, No. 3. – 1998. – pp. 241–247.
- 5 Balmori A., Halbers O. The urban decline of the House Sparrow (*Passer domesticus*): a possible link with electromagnetic radiation // Electromagnetic Biology and Medicine. – №26. – 2007. – pp. 141–151.
- 6 Захаров, Р.А. Птицы в большом городе // Экология и жизнь. – 2001. – № 4. – с. 12–20.

СПОСОБЫ ОЧИСТКИ ПОЧВ ЗАГРЯЗНЕННЫХ НЕФТЬЮ И НЕФТЕПРОДУКТАМИ

РУСТЕМОВА Л. Н.

преподаватель химии, Павлодарский химико-механический колледж,
г. Павлодар

АНТИКЕЕВА А. Б.

студент, Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

На данный момент, экологические проблемы Казахстана в первую очередь связаны с атмосферой и гидросферой. Сейчас состояние атмосферы оценивается как «критическое». Проблемы зависят как от простых жителей республики, так и от производств, загрязняющих атмосферу. Но, я считаю, что все эти проблемы решаемы, нужно всего лишь начать работать над этим.

Воздух загрязняется из-за самых элементарных вещей, которые мы делаем.

Рассмотрим следующее:

- Производства, активные на данный момент, каждый день отравляют окружающую среду. Примерно, это около 25 млрд тонн вредных веществ.
- С каждым годом в стране становится всё больше транспортов. Они выбрасывают окись углерода и свинца, которые активно участвующие в загрязнении.

Посмотрев статистику о загрязнении городов Казахстана, можно увидеть следующее:

Рисунок 1

Многие города находятся в высокой степени загрязнения, это говорит о том, что в данных городах имеется промышленное производство. Эти города: Атырау, Тараз, Нур-Султан, Темиртау, Караганда, Павлодара и т.д.

В основном загрязнение воздуха происходит из-за промышленности, они выбрасывают вредные вещества, как боксит, сернистый ангидрид, окись углерода и т.д. [1, с. 25].

Рисунок 2

Иногда в силу неправильного использования установок по добыче или эксплуатации нефтеперерабатывающих заводов могут происходить разливы нефти. Это очень опасно, поскольку в воде нефть нерастворима и растекается по ней очень тонким слоем, через который не проходит кислород воздуха. Такая авария опасна для флоры и фауны водных источников. Ежегодно в Мировой океан попадает от 1 до 15 млн.т нефти. Часть поверхности воды уже покрыта тончайшей радужной пленкой нефти [2, с. 56].

Наиболее загрязненными промышленными зонами в Республике Казахстан являются: Семипалатинская, Павлодарская, Аральская, Мангыстауская, Карагандинская и Кызыл-Ординская области. Для того чтобы решить проблемы качественной очистки, необходимо применять новые, более современные инновационные технологии. Чтобы добиться более качественной очистки, необходимо использовать синергетический эффект с такой комбинацией подходов, которые не используются в традиционных способах очистки [3, с. 15].

Предлагаемая установка может быть использована как на крупных промышленных химических предприятиях, так и на малых. Этот способ позволяет повысить эффективность очистки почвы от загрязнений нефтепродуктами при использовании жидкой фазы биопрепарата посредством стимуляции роста числа бактерий, вносимых в загрязненную почву. Исследование относится к способам микробиологической очистки почв от нефтепродуктов и нефти [4, с. 11].

Цель работы: На основе теоретических и экспериментальных исследований разработать и внедрить систему обеспечения чистоты нефтепродуктов в условиях транспортирования, хранения и заправки в Республике Казахстан, исследовать эффективность способов очистки почв и воды, с точки зрения технологов химической промышленности

Томские ученые более 25 лет назад, изучая проблему очищения почвы от нефтяных разливов, обнаружили поедающие нефть микроорганизмы. Старший научный сотрудник НИИ биологии и биофизики ТГУ Владимир Калужный заинтересовался открытием и стал изучать реакцию бактерий на другие вещества.

В результате работы было открыто множество представителей микроорганизмов, которые способны системно воздействовать практически на все имеющиеся органические вещества, в том числе и на тяжелые металлы, – сообщил «РТ» Владимир Калужный.

В настоящее время всеядные бактерии могут использоваться в нефтеперерабатывающей, химической, фармацевтической, военной промышленности и в других отраслях.

Бактерии, выведенные в Томске, уничтожают органическое стекло, неразлагающуюся пластмассу, поедают сульфат меди, стронций, цинк и другие тяжелые металлы. Ученые выявили бактерии, которые даже при низкой температуре активно «трудятся» [5, с. 352].

Сам ученый утверждает, что микроорганизмы из Томска пользуются наибольшей популярностью при ликвидации различных видов аварий, например, при утечке нефти. Хранит Калужный своих «бойцов» в лаборатории в обычных стеклянных пробирках..

– Определенных условий для них не требуется, – говорит ученый. Главное, вовремя подкармливать.

«Сначала специально подобранные микроорганизмы разрушают то или иное соединение, размножаясь и создавая биомассу. В следующем этапе задействованы обычные черви

дождевые : они поглощают микроорганизмы. Высушенных червей превращаем в порошок- получается белково- витаминная мука, которую можно добавлять в корм животных »,– поясняет научный сотрудник Владимир Калужин автор методики.

Микобактерии способны ассимилировать не только насыщенные углеводороды, но и сопутствующие составляющие нефти: бензойную кислоту, циклическое соединения фенол, нафталин, циклогексан, высшие жирные кислоты. Чрезвычайно важным обстоятельством является то, что нередко указанные субстраты являются более предпочтительными источниками углерода и энергии, чем углеводы, например, глюкоза [6, с. 376].

Микобактерии не требовательны, в отличие от псевдо монад или других родов бактерий, к условиям внешней среды; их находят не только в верхних горизонтах почв, но даже на глубине 20-550 м глинистых отложений.

Методика их достаточно проста. Они помещают различные виды бактерии на опытный образец с нужным органическим веществом так, чтобы им больше было нечем питаться. Те бактерии, которые начинают его потреблять, проходят отборочный тур. На создание одного вида требуется от 1 до 3 месяцев.

Такой метод полностью исключает жизнеспособность бактерий в очищенной среде, поэтому бактерии, попадая в очищенные сточные воды, погибают.

В данной работе мы предлагаем установку по очистке почвы, которая может быть использована как на крупных промышленных химических предприятиях, так и на малых.

Работа настоящей установки позволяет повысить эффективность очистки почвы от загрязнений нефтепродуктами при использовании жидкой фазы биопрепарата посредством стимуляции роста числа бактерий, вносимых в загрязненную почву. Изобретение относится к способам микробиологической очистки почв от нефти и нефтепродуктов [8, с. 219].

Работа данной установки заключается в следующем: в ход системы очистки с помощью насоса подается вода из первичного отстойника затем в емкость биореактора. В нем вода насыщается кислородом с помощью аэратора расположенного на дне. По краям емкости биореактора на рамках с поплавками закреплены носители микрофлоры. Бактерии специальной аэробной формы удаляют из воды металлы, вредные химические вещества и их соединения. После такой обработки процентное содержание активных

химических веществ в воде значительно уменьшается: например, из 7 % состава хлора в воде остается всего 0,5 %. Процесс перекачки в химический реактор активируется с помощью кнопки на панели управления и завершается автоматически.

После этого процесса в реактор дозируется коагулянт с помощью специального дозатора. Коагулянт продавливается воздухом из компрессора, этим же воздухом он перемешивается с водой этот процесс называется барботаж. Затем запускается финальный процесс очистки с помощью включателя на панели управления. Вода прокачивается через фильтрующую колонну, а после через полимерные фильтры в накопительные емкости с микробными сетками и уже после этого в емкости для оборотной воды. Весь слитый осадок в дальнейшем направляют в емкости с полимерным сорбентом (таурин), который после процесса впитывания может быть использован в полипропиленовой промышленности. Таким образом, данная технология очистки является безотходной.

В результате очистки, вода обогащается микроорганизмами и пригодна для полива почв в целях ее очистки.

Способ очистки почвы от нефтяных загрязнений с помощью бактериальных препаратов осуществляется с предварительным проведением агрохимической характеристики рекультивируемых площадей, включающей анализ содержания усвояемых форм азота, фосфора, калия, органического вещества (гумуса), величины рН, влажности. Исходя из данных, в почву дополнительно добывают необходимые минеральные и органические удобрения, известь, а при недостатке влаги проводят полив. Эти агрохимические анализы и мероприятия должны быть проведены не только с целью создания оптимальных условий жизнедеятельности микрофлоры, но также для успешного последующего выращивания сельскохозяйственных культур на очищаемых от нефти площадях.

Препараты в твердофазной или в жидкой форме вносят, как правило, предварительно смешивая их с наполнителем садовой почвой. Большой объем массы полученной смеси удобнее распределить, используя для этого соответствующие сельскохозяйственные аппараты. Использование плодородной земли в качестве наполнителей способствует стартовому размножению бактерий препарата, увеличивая титр, что благоприятным образом сказывается на интенсивности разложения нефтепродуктов и нефти в почве.

Способ очистки почвы от нефти и нефтепродуктов заключается в предварительной обработке воды и в последующем обработке почвы жидкой формой биопрепарата, включающего аэробные нефтеокисляющие бактерии. Перед обработкой почвы упомянутым биопрепаратом воду насыщают микробиологическими бактериями в совокупности с рыбной мукой, или ранее запатентованного препарата «Нафтокс» с бактериальной культурой *Mycobacterium sp.5*. Патент № 2429089 от «20» сентября 2010 года, используемого в качестве сорбента в почве. В качестве органического удобрения в загрязненную почву рекомендуется вносить рыбную муку - в количестве 150–300 г/м

Далее происходит поглощение загрязняющих веществ микроорганизмами.

Способ позволяет повысить эффективность очистки почвы от загрязнений нефтепродуктами при использовании жидкой формы биопрепарата посредством стимуляции роста числа бактерий, вносимых в загрязненную почву. Сам микробиологический процесс заключается в том, что все загрязняющие вещества разъедаются специально выведенными микроорганизмами [9, с. 429].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Боровский В.М. «Формирование засоленных почв и галогеохимические провинции Казахстана». Алматы, Наука, 1982.- 25с.
- 2 Жанбуршин Е.Т. «Проблемы загрязнения окружающей среды нефтегазовой отрасли Республики Казахстан»// Нефть и газ. 2005.- 56 с.
- 3 Фаизов К.Ш. «Почвы Казахской ССР», выпуск 13 Гурьевская область. Алматы-Ата: Академия Наук Казахской ССР. Институт поведению. 1970.- 15с.
- 4 Мишустин Е.Н. Микроорганизмы и плодородие почв.М.: Наука, 1987.-11с.
- 5 Аверко-Антонович Ю.О. Технология переработки поливинилхлорида / Ю.О. Аверко-Антонович, Р.Я. Омельченко, Н.А. Охотина – Л.: Химия, 1991. – 352 с.
- 6 Наумов Д.Ю. География почв: толковый словарь. – Москва: Инфра-М, 2014. – 376с
- 7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://newchemistry.ru/letter.php?n_id=932

8 Орлов Д.С., Аммосова Я.М. Методы контроля почв, загрязненных нефтью и нефтепродуктами. Почвенно-экологический мониторинг. 1994, с. 219-231.

9 Стуин Д.Ю.. Загрязнение почв и новейшие технологии их восстановления: учебное пособие/ Санкт-Петербург: Лань, 2009. – 429 с.

10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-plastic.ru/specialistam/vtorichnaya-pererabotka/pererabotka-iznoshennykh-shin>.

5.4 Кәсіпорындардағы өнеркәсіптік қауіпсіздік 5.4 Промышленная безопасность на предприятии

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ И ОХРАНЫ ТРУДА НА АО СТАНЦИЯ ЭКИБАСТУЗСКАЯ ГРЭС-2

КӘКІМ А. Ж., ЕРТІС Ә. Е.

студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар

УРУЗАЛИНОВА М. Б.

магистр, ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Социально-экономические преобразования, проводимые в Казахстане, высветили такие проблемы безопасности труда, как ухудшение условий труда, высокие показатели травматизма и профессиональной заболеваемости в производствах. В связи с этим была создана и развивается наука о безопасности труда и жизнедеятельности человека.

Развитие производства теплоэнергетики вызвало необходимость учета психологической стороны процесса труда. Поэтому были исследованы психологические свойства человека в процессе труда: восприятие, память, мышление, способность концентрировать внимание и др., а также разработаны некоторые психодиагностические методы отбора рабочей силы для реализации определенных трудовых процессов. Выполненные исследования составили следующий важный этап в становлении эргономики и способствовали все большему приспособлению машины к человеку.

При организации рабочих мест на АО «Экибастузская ГРЭС-2» необходимо учитывать то, что конструкция рабочего места, его размеры и взаимное положение, его элементов (органов управления, средств

отображения информации, кресел, вспомогательного оборудования и т.п.) должны соответствовать антропометрическим, физиологическим и психофизиологическим данным человека, а также характеру (наука «Эргономика»).

Организация рабочего места должна обеспечивать устойчивое положение и свободу движений работающего, безопасность выполнения трудовых операций, исключать или допускать в редких случаях кратковременную работу в неудобных позах (характеризующуюся, например, необходимостью сильно наклоняться вперед или в стороны, приседать, работать с вытянутыми или высокоподнятыми руками и т.п.), вызывающих повышенную утомляемость.

Актуальность изучения вопросов организации системы безопасности и охраны труда заключается в следующем: нормы труда подлежат обязательной замене новыми, по мере проведения аттестации и рационализации рабочих мест, внедрения новой техники, технологии и организационно-технических мероприятий, обеспечивающих рост производительности труда. А изучение социально-психологических аспектов труда является одним из основных моментов в процессе выявления социологических резервов повышения эффективности труда. Организация системы безопасности на сегодняшний день остаётся весьма актуальной темой.

Объектом исследования является АО «Экибастузская ГРЭС-2», которое представляет собой промышленное предприятие, осуществляющее производство и распределение электроэнергии.

Предметом является эргономическая оценка условий труда, то есть охрана труда и организация системы безопасности на АО «Экибастузская ГРЭС-2».

Практическая значимость исследовательской работы заключается в том, что здоровая психологическая обстановка на предприятии дает возможность повысить производительность, улучшить качество товаров и услуг и, соответственно, увеличить рентабельность производства. В данном случае мы рассматриваем внедрение новых комплексов мероприятий на АО Станция Экибастузская ГРЭС-2. В частности, в дипломной работе рассматривается предложение по внедрению сенсорной комнаты, снабженной необходимыми для психологической разгрузки последней рабочей смены, имеющей всю техническую комплектацию.

Для улучшения качества труда и повышения работоспособности предлагаем обустроить сенсорную комнату, т.е. комнату для релаксации (Рисунок 1).

Сенсорная комната представляет собой помещение, оборудованное по стандартному или индивидуальному проекту, где работники, пребывая в безопасной, комфортной обстановке, наполненной разнообразными стимулами, могут самостоятельно исследовать окружающее.

Условно оборудование сенсорной комнаты можно разделить на два функциональных блока:

– релаксационный – в него входят мягкие покрытия, пуфики и подушечки, напольные и настенные маты, сухие бассейны с безопасными зеркалами, приборы, создающие рассеянный свет, подвешенные подвижные конструкции, игрушки, установка для ароматерапии и библиотека релаксационной музыки. Лежа в бассейне или на мягких формах, можно принять комфортную позу и расслабиться. Медленно проплывающий рассеянный свет, приятный запах в сочетании с успокаивающей музыкой создают атмосферу безопасности и спокойствия. При необходимости, дополнительно, в такой обстановке можно проводить психотерапевтическую работу;

– активационный – в него входит все оборудование со светооптическими и звуковыми эффектами, сенсорные панели для рук и ног, массажные мячики и т.д. Дополнительно в него можно включить сухой бассейн.

Основа сенсорной комнаты – свет, так как более 90 % информации человек получает через глаза. Именно состав и местоположение световых приборов в помещении задаст расположение и остальных элементов сенсорной комнаты

Яркие светооптические эффекты привлекают, стимулируют и поддерживают внимание, создают радостную атмосферу праздника. Применение оборудования этого блока СК направлено на стимуляцию исследовательского интереса и двигательной активности.

В сенсорной комнате необходимо будет установить следующие виды оборудования:

– музыкальный центр с набором кассет или CD дисков – музыка является неотъемлемой частью СК. Положительные эмоциональные переживания во время звучания приятных слуху музыкальных произведений или звуков природы усиливают внимание, тонизируют центральную нервную систему. Спокойная музыка увеличивает интеллектуальную работу мозга человека и активизирует иммунную систему организма. Переходы от спокойной музыки к тонизирующей способствуют регуляции процессов возбуждения и торможения. Сочетание музыки и звуков природы идеально для релаксации.

Поэтому в СК целесообразно использовать специальные записи, в которых музыка переплетена с шумом воды, ветра, пением птиц и т.п.;

– безопасная пузырьковая колонна с мягкой платформой и безопасным угловым зеркалом из 2-х частей – в прозрачной колонне из прочного пластика, заполненной водой, резвятся разноцветные фигурки, подталкиваемые пузырьками воздуха. Они то всплывают вверх, в цветных, переливающихся струях, то падают вниз. Если прижаться к трубке, можно ощутить нежную вибрацию. Для создания мягкого, удобного сиденья, пузырьковая колонна оснащается «Мягкой платформой». А «Безопасное угловое зеркало» создает неповторимый оптический эффект расширения пространства;

– зеркальный шар с мотором, профессиональный источник света к зеркальному шару «Зебра-50» – луч света, отражаясь от зеркального шара, подвешенного к потолку, превращается в бесконечное множество «зайчиков», которые, словно маленькие звездочки, плавно скользят по стенам, потолку и полу, меняя цвет.

Основной целью является психическое и умственное расслабление. Эти меры предлагают внедрить на всех промышленных производствах, и в частности на АО «Станция Экибастузская ГРЭС-2».

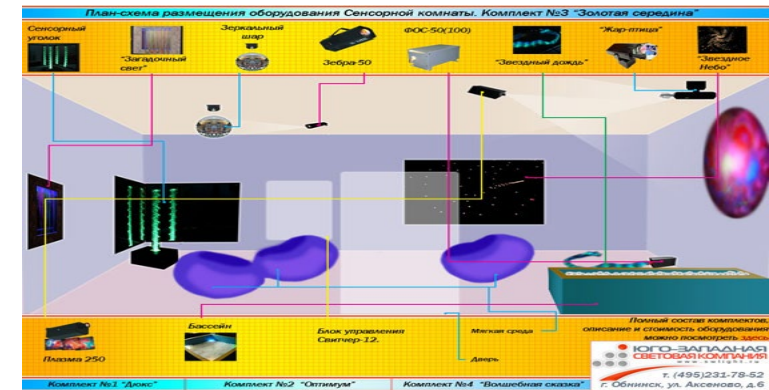

Рисунок 1 – Сенсорная комната

Общее количество электрической энергии реализованной на оптовом рынке электроэнергии покупателям АО «Станция Экибастузская ГРЭС-2» в 2020 году составило 2 980,3 млн.кВтч, в том числе собственного производства 2 971,8 млн.кВтч, покупная электроэнергия от ТОО «Расчетно-финансовый центр» в соответствии

с законом «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» 8,5 млн. кВтч.

Наиболее крупными покупателями станции в 2020 году являлись:

- АО «KEGOC» – 1 014,1 млн. кВтч;
- ТОО «Теміржолэнерго» – 1 175,2 млн. кВтч;
- ТОО «АлматыЭнергоСбыт» – 264,8 млн. кВтч;
- прочим покупателям реализовано – 526,2 млн. кВтч.

Общая сумма реализации (начисление) покупателям электрической энергии на оптовом рынке электроэнергии составила – 25 823,2 млн. тенге (без НДС).

Усталость после рабочего дня знакома всем, а эффективность релаксационных или сенсорных комнат для снятия этого состояния доказана врачами многих стран. Сенсорные комнаты с успехом используются во всех ситуациях, когда необходимо достижение психоэмоциональной разгрузки и быстрое восстановление работоспособности. Разработки новых приспособлений, положительно влияющих на нервную систему, не стоят на месте.

Комнаты психологической разгрузки (сенсорная комната) рекомендуется создавать прежде всего на предприятиях, сфера деятельности которых сопряжена с большими психоэмоциональными нагрузками и стрессовыми ситуациями.

Общее количество работников станции АО Станция Экибастузская ГРЭС-2 1102 человек, которое включает инженерно-технический и эксплуатационный персонал.

В смену на станции работает 300 человек, в среднем по 150 человек в день и ночь соответственно.

В месяц инженерно-технический персонал отработывает 184 часа (исходя из расчета 23 рабочих дня по 8 часов в каждом); эксплуатационный – 120 часов (исходя из расчета 10 рабочих дней по 12 часов в каждом).

Мероприятия по охране труда оформляются разделом в коллективном договоре и соглашении по охране труда с учетом предложений органов надзора, работодателей, работников, состоящих с работодателями в трудовых отношениях, и иных уполномоченных органов на основе анализа причин производственного травматизма и профессиональных заболеваний, по результатам экспертизы технического состояния производственного оборудования, а также с учетом работ по обязательной сертификации постоянных рабочих мест на производственных объектах на соответствие требованиям охраны труда.

Рассматривая в дипломной работе эргономическую оценку труда, считаем целесообразным внедрить на предприятие сенсорную комнату. Наличие данной комнаты позволит сохранить, улучшить здоровье работников всей станции, что может существенно повысить уровень работоспособности, снизить риск возникновения опасных ситуаций, связанных с человеческим фактором.

Процесс технической реализации инвестиционного проекта в общем виде разделен на несколько этапов:

- закупка оборудования;
- доставка оборудования;
- проведение строительно-монтажных работ

Вся стоимость инвестиционного проекта структурно представлена в таблице 1:

Таблица 1 – Стоимость инвестиционного проекта

Наименование	Стоимость
Стоимость оборудования	550570
Доставка оборудования	110114
Строительно-монтажные работы:	55057

Примечание сумма строительно-монтажных работ включает в себя отделку и покраску стен и потолка, застил полов, установку оборудования

Данные приведены из расчета на одну сенсорную комнату. Для того чтобы весь персонал станции посетил сенсорную комнату не реже одного раза в месяц, рекомендуем не ограничиваться одной комнатой релаксации.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что использование сенсорной комнаты на предприятии может предупредить такие проблемы безопасности труда, как ухудшение условий труда, высокие показатели травматизма и профессиональной заболеваемости. Сеансы в сенсорной комнате могут быть направлены на решение следующих задач:

- снятие мышечного и психоэмоционального напряжения, достижение состояния релаксации и душевного равновесия;
- активация различных функций центральной нервной системы за счет создания обогащенной мультисенсорной среды;
- стимуляция ослабленных сенсорных функций (зрение, осязание, слух и т.д.);
- развитие двигательных функций;

– создание положительного эмоционального фона, повышение мотивации к проведению других лечебных процедур.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что использование сенсорной комнаты на предприятии может предупредить такие проблемы безопасности труда, как ухудшение условий труда, высокие показатели травматизма и профессиональной заболеваемости. Сеансы в сенсорной комнате могут быть направлены на решение следующих задач:

– снятие мышечного и психоэмоционального напряжения, достижение состояния релаксации и душевного равновесия;
– активация различных функций центральной нервной системы за счет создания обогащенной мультисенсорной среды; и многое другое.

Комната релаксации улучшит качество труда и увеличит показатели работоспособности.

ЛИТЕРАТУРА

1 «Правила техники безопасности при эксплуатации электроустановок Республики Казахстан РД 34 РК.03.202-04», Алматы 2004 г. – С.100.

2 АО «Евроазиатская Энергетическая Корпорация». Электростанция. Пенопылеподавление тракта топливоподачи», научно-производственная фирма «Севказэнергопром», Павлодар 2009 г. С. 56.

3 «Программа по развитию электроэнергетики Республики Казахстан на 2010-2014 годы, утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2010 г. № 302.

4«Сенсорная комната – волшебный мир здоровья» : учебно-методическое пособие под общей редакцией В. Л. Жевнерова – 231 с.

5 В. М. Мунипов., В. П Зинченко Эргономика – Логос, 2015 – С. 356 – ISBN 5-94010-043-0.

6 Сенсорные комнаты «Снузлин» (сборник статей и методические рекомендации. - М. : ООО Фирма «Вариант», 2016. – 189 с.

7 Хакимжанов Т. Е. Охрана труда: учеб. пособие для вузов – Алматы. : Эверо, 2014. – 264 с.

8 Приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 27.12.14г. № 312-п «Об утверждении Правил проведения проверки знаний по вопросам безопасности и охране труда у руководителей и лиц, ответственных за обеспечение безопасности и охраны труда в организациях».

9 СТПБ 03.009-2.1.010-15 - Организация работы с персоналом

10 СТПБ 03.009-2.7.001-15 - Эргономика рабочих мест

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОМЫШЛЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ЛИСТРАТОВ Д. М.

студент, Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

ШАРАПИДЕНОВА М. Т.

преподаватель специальных дисциплин,
Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

Что такое промышленная безопасность?

Это состояние защищенности от вредного воздействия опасных производственных факторов физических и юридических лиц, а так же окружающей природы.

Что относится к опасным производственным объектам?

К ОПО относятся все промышленные объекты, на которых:

1 производится, используется, перерабатывается, образуется, хранится, транспортируется, уничтожается хотя бы одно из следующих опасных веществ:

- 1.1 воспламеняющееся - вещество, которое при нормальном давлении и в смеси с воздухом становится воспламеняющимся, и температура кипения которого при нормальном давлении составляет 20 градусов Цельсия или ниже;
- 1.2 взрывчатое - вещество, которое при определенных видах внешнего воздействия способно на быстрое самораспространяющееся химическое превращение с выделением тепла и образованием газов;
- 1.3 горючее - вещество, способное самовозгораться, а также возгораться от источника зажигания и самостоятельно гореть после его удаления;
- 1.4 окисляющее - вещество, поддерживающее горение, вызывающее воспламенение и (или) способствующее воспламенению других веществ в результате окислительно-восстановительной экзотермической реакции;
- 1.5 токсичное - вещество, способное при воздействии на живые организмы приводить к их гибели;
- 1.6 представляющее опасность для окружающей среды - вещество, характеризующееся в водной среде;
- 1.7 отходы производства, содержащие вещества, опасные для здоровья человека и окружающей среды;
- 1.8 источники радиоактивного и ионизирующего излучения;

Рисунок 1 – Опасные производственные объекты

На объектах нефтяной промышленности одной из самых распространенных причин аварий являются: разгерметизация технологического оборудования и дальнейший разлив нефтяных продуктов, износ основных производственных объектов отрасли, низкая квалификация рабочих, отсутствие или недостаток технологии производства и его организации, а также игнорирование надзора над производством. Время от времени тяжелые аварии провоцирует оборудование, изготовленное кустарным образом или оборудование без сертификатов, в том числе контрафактное. Часто нефтяное производство сталкиваются с такими проблемами, как дефицит инструментов для обнаружения разнообразных протечек, а также средств защиты против аварий или инцидентов. Специалисты нефтяной промышленности утверждают, что мелочей в их производственной деятельности не существует – любая, даже самая малая недоработка, в конечном итоге приводит к серьезным авариям и инцидентам [1].

С каждым годом проблема промышленной безопасности на предприятиях приобретает все более актуальный характер.

Причина этому – устаревают основные производственные объекты и оборудование, с другой стороны внедряются новые технологии, изменяется законодательство в сфере промышленной безопасности и т.д. Все эти факторы требуют корректировки или изменений действующего регламента безопасности и приведения его в соответствии с современными и актуальным на данный момент требованиями. Для понимания или внедрения всех изменений и текущего состояния проблем в области ПБ проводятся встречи и конференции, на которых обсуждаются все вопросы. Как правило, на данных мероприятиях присутствуют представители ЧС РК и руководители или специалисты конкретных предприятий, имеющих на своих предприятиях опасные производственные объекты [3].

Проанализировав состояние уровня ПБ в Республике Казахстан за последние 4 года, то специалисты заявляют – количество аварий, инцидентов и чрезвычайных происшествий на опасных производственных объектах увеличивается.

Так, например, в по данным Комитета статистики, в 2016 году количество пострадавших составило 2034 человека. Число смертельных исходов сократилось на 1,7%, до 225 человек за 2016 год.

Исследователи отмечают, что Министерство труда приводит другие цифры: число несчастных случаев на производстве за 2016 год – 1683 человека. За 2 квартала 2017 года их количество

составило 621 человека. Положительная динамика наблюдается и по количеству смертельных случаев на производстве.

За 9 месяцев 2017 года число пострадавших на производстве, по данным МТЗС (Министерство труда и социальной защиты), выросло на 0,6 % до 1193 человек. Из них 172 человека со смертельным исходом, в том числе 12 женщин.

Так, например за 2017 год, среди регионов самый высокий уровень травматизма у Павлодарской области – 159 человек. Следом идет Восточно-Казахстанская область, на третьем месте – Карагандинская.

Согласно презентации законопроекта по вопросам промышленной безопасности в Мажилисе Парламента Республики Казахстан «За 3 квартала 2017 года на опасных производственных объектах республики допущено 24 аварии, а в 2018 году – 27. При авариях пострадали 18 человек, из них 10 человек со смертельным исходом. За 2018 год – 6 смертельных случаев, рост в 1,7 раза. Основными причинами аварий являются: эксплуатация морально и физически устаревшего изношенного оборудования, отработавшего нормативный срок службы».

Число пострадавших в результате несчастных случаев на производстве в 2020 году выросло – 1503 работника против 1430 человек в 2019 году.

На данный момент каждая страна решает проблему безопасности опасных производств исходя из собственного опыта.

Что касается Казахстана, то законодательство в этой области постоянно совершенствуется [6].

Министерство труда и социальной защиты населения РК готовит ряд документов, направленных на защиту трудовых прав, снижение производственного травматизма и сокращение рабочих мест с вредными и опасными условиями труда.

Основными причинами аварий являются: эксплуатация устаревшего, морально и физически изношенного оборудования, отработавшего нормативный срок службы.

Во вторых, нарушения правил в области промышленной безопасности.

В-третьих, низкая квалификация рабочих, отсутствие или низкий производственный контроль за состоянием оборудования или несоблюдением технологии процесса.

В связи с этим, для реализации основной цели в соответствии с пунктом «Плана законопроектных работ Правительства Казахстана

на 2019 год» министерством разработан законопроект по вопросам промышленной безопасности. Законопроект направлен на совершенствование норм законодательства в области промышленной безопасности, повышение эффективности осуществления государственного надзора на опасных производственных объектах, упорядочение деятельности организаций, аттестованных на право проведения работ в области промышленной безопасности и предоставляющих услуги по проведению аварийно-спасательных работ, а также на устранение законодательных пробелов и разногласий в действующем законодательстве

На сегодня Министерству труда и социальной защиты поднадзорно более 8-9 тыс. промышленных предприятий, включающих в себя более 200 тыс. опасных производственных объектов. В основном это рудники и угольные шахты, карьеры и разрезы, металлургические, химические и нефтеперерабатывающие предприятия, объекты атомной промышленности магистральных трубопроводов и так далее. Основная цель промышленной безопасности – предупреждение вредного воздействия опасных производственных факторов на рабочий персонал, население и окружающую среду, возникающих в результате инцидентов и аварий на опасных производственных объектах [7].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Асадуллаев Ш. З. Промышленная политика как элемент экономической политики.
- 2 Ермакова Ж. А. Промышленная политика как ключевой фактор перевода экономики региона на высший технологический уклад.
- 3 Догалова Г. Н., Жаулыбаева Г. Б., Абетова С. В., Ниязбекова Ш. У. Формирование кластерной стратегии развития и обеспечения экономической безопасности регионов.
- 4 Закон Республики Казахстан от 28 февраля 2004 года № 528-ІІ «О безопасности и охране труда» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2006 г.)
- 5 Закон Республики Казахстан от 3 апреля 2002 года № 314-ІІ «О промышленной безопасности на опасных производственных объектах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.01.2014 г.)

6 Кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212-ІІІ «Экологический кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)

7 Ниязбекова Ш. У. Место и роль государства в экономической безопасности страны.

8 Гридин А. Д. Охрана труда и безопасность на вредных и опасных производствах – М.: Альфа-Пресс, 2018. – 19 с.

9 Егоров, А. Ф. Анализ риска, оценка последствий аварий и управление безопасностью химических и нефтеперерабатывающих и нефтехимических производств / А. Ф. Егоров, Т. В. Савицкая. — М. : Колос, 2018. – 23 с.

10 Соловьев, Н. В. Основы техники безопасности и противопожарной техники в химической промышленности / Н. В. Соловьев, П. И. Ермилов, Н. А. Стрельчук. – М. : Государственное научно–техническое издательство химической литературы, 2011.

МҰНАЙДЫ АТМОСФЕРАЛЫҚ АЙДАУ ҚОНДЫРҒЫСЫ

ОМАРОВ Н. А., ТУЛЕШОВ А. С.

студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ОРАЛТАЕВА А. С.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мұнай – көмірсутектерден тұратын, жанатын күрделі қоспа, сонымен қатар мұнай қызыл қоңыр, кейде қара түске жақын немесе әлсіз жасыл сары, тіпті түссіз болады. Оның құрамында көмірсутекрмен қатар, оттегі, азот, күкірт, асфальтты шайыр қосындылары және де минералды заттар бар.

Мұнайдан халық шаруашылығына керекті заттар: өртүрлі отын (бензин, керосин, лигроин, мазут, өртүрлі майлар, парафиндер, пластмассалар, дәрі-дәрмектер және басқа да қажетті заттар алынады.

Мұнай өңдеу зауыттарына келетін мұнай алдын ала тазартудан өткізіледі, ең бастысы судан және тұздардан тазартылады. Бұл электртүзсыздандыру қондырғыларында электрдегидраторларда жүзеге асырылады.

Тазартылған мұнай біріншілік өндеуге келеді. Біріншілік өндеу процестірінің ішінде мұнайды атмосфералық айдауды атап өту қажет [1].

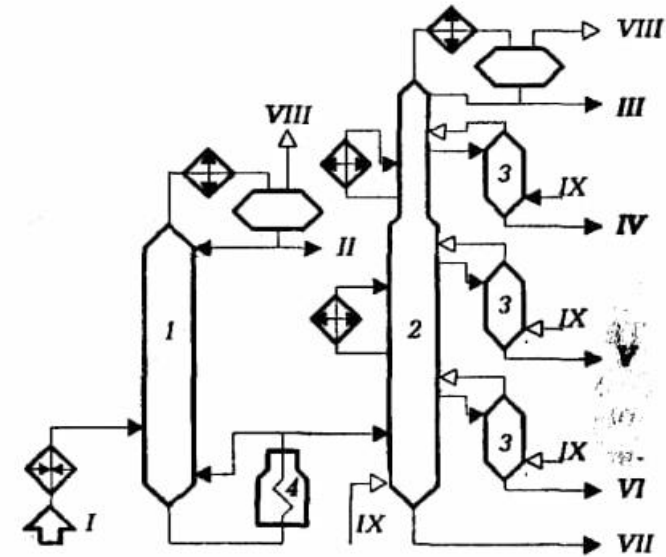
Мұнайды атмосфералық айдаудың технологиялық схемасы мен режимін таңдау кезінде негізінен оның фракциялық құрамын және ең алдымен ондағы газдар мен бензин фракцияларының құрамын басшылыққа алады.

Тұрақты құрамдағы тұрақтандырылған майларды аз мөлшерде еріген газдармен айдау (C4-ті қосқанда 1,2 % дейін), салыстырмалы түрде аз мөлшерде бензинмен (12–15 %) және 350 °C дейін фракциялардың шығымымен 45 %-дан аспайтын дистилляция энергетикалық тұрғыдан анағұрлым тиімді болып табылады. Осы типтегі қондырғылар шетелдік мұнай өңдеу зауыттарында кеңінен қолданылады. Олар қарапайым және ықшам, жеңіл және ауыр фракциялардың бірлесіп булануын жүзеге асыруға байланысты, дистилляттың белгілі бір бөлігін қамтамасыз ету үшін майды қыздырудың минималды температурасын қажет етеді. Олардың басты кемшілігі – технологиялық икемділіктің төмендеуі және майды жақсылап өндеуді қажет етеді. Еріген газдардың (1,5–2,2 %) және бензин фракцияларының көп мөлшері бар жеңіл майлардың дистилляциясы үшін және фракциялар шамамен 350 °C (50–60 %). Атмосфералық дистилляцияны қос буланудың қолданған жөн, яғни алдын ала үстеме бағанасы бар қондырғылар және жартылай өңделген майды отын фракцияларына және отынға бөлуге арналған бүйірлік аралық бөлімдері бар күрделі дистилляциялық колонна [1].

Мұнайды атмосфералық дистилляциялауға арналған екі бағаналы қондырғылар отандық мұнайды қайта өндеуде кеңінен қолданылады, оларда жеткілікті технологиялық икемділік, әмбебаптық және әртүрлі фракциялық құрамдағы майларды өңдеу мүмкіндігі бар, өйткені бірінші колоннада 50–60 % бензин алынады. Майдың фракциялық құрамының ауытқуын тегістейді және негізгі дистилляциялық бағанның тұрақты жұмысын қамтамасыз етеді. Толтырғыш колоннаны пайдалану қоректендіргіш сорғыдағы қысымды төмендетуге, ішінара күрделі бағанды коррозиядан қорғауға, пешті жеңіл фракциялардан түсіруге мүмкіндік береді, осылайша оның қажетті жылу қуатын біршама төмендетеді [2].

Екі бағаналы АҚ-ның кемшіліктері – тазартылған майдың қыздыру температурасының жоғарылауы, бірінші колонна түбінің температурасын ыстық ағынмен ұстап тұру қажет, бұл қосымша энергияны қажет етеді. Сонымен қатар қондырғы қосымша жабдықталған жабдықтарға: колонна, сорғылар, конденсаторлар, тоңазытқыштар және т.б.

Біздің елде кең таралған, ELOU қондырғысы, АВҚ-6 жоғары өнімді атмосфералық дистилляциялық қондырғы қос булану және екі рет ректификациялау схемасы бойынша жұмыс істейді [1].

1 – бензинсізденген баған; 2 – атмосфералық баған; 3 – отпарлы бағандары; 4 – атмосфералық пеш; I – ЭЛТҚ бірге мұнай; II – жеңіл бензин; III – ауыр бензин; IV – 180–220 °C фракциялары; V – 220–280 °C фракциялары; VI – 280–350 °C фракциялары; VII – мазут; VIII – газ; IX – сулы бу.
Сурет 1 – ЭЛТҚ-АВҚ-6 қондырғысында мұнайды атмосфералық айдау блогы қондырғысының принципалды схемасы

ЭЛТҚ-да сусыздандырылған және минералсыздандырылған май жылу алмастырғыштарда қосымша қыздырылады және ішінара толтыру бағанна бөлінуге кетеді. Бұл бағанның жоғарғы жағынан шыққан көмірсутекті газ бен жеңіл бензин ауада және су салқындатқыштарда конденсацияланып, салқындатылып, 2 рефлюкс ыдысына түседі. 1 бағанның түбінен алынған май құбырлы пешке 4 құйылады, сонда ол қажетті температураға дейін қыздырылады және атмосфералық бағанға түседі. 4 пештен шыққан май 1-бағанның төменгі жағына ыстық ағын ретінде оралады. Ауыр бензин

2 бағанның жоғарғы жағынан алынады, ал жанармай фракциялары 180–220 (230), 220 (230)–280 және 280–350 °С жойылады. Атмосфералық бағанда, өткір суарудан басқа, айналымдағы 2 рефлюкс бар, олар 180–220 және 220–280 °С фракцияларының төмен жылууды кетіреді, төменгі бөліктерге қызып тұрған су беріледі. атмосфералық және буландырғыш бағаналарының жеңіл қайнаған фракцияларды тазартуға арналған бу. Атмосфералық бағанның түбінен вакуумды айдау қондырғысына жіберілетін мазут шығарылады [3].

Сонымен, АҚ (атмосфералық қондырғысы) және АВҚ (атмосфералық вакуумды қондырғысы) өндірістік қондырғыларын пайдалану тәжірибесі келесі кемшіліктері де бар:

К-1 кіре берісінде майды қыздыру температурасының, демек, ондағы жеңіл бензинді таңдаудың есептік көрсеткіштері қарастырылмаған.

пеш арқылы ыстық ағын арқылы К-1 түбінің температурасын реттеу әдісі тазартылған майды айналдыру үшін энергия шығынын жоғарылатуды қажет етеді.

бірқатар зауыттарда К-1 жұмысын күшейту үшін К-1 кіре берісінде майды қыздыру температурасын жоғарылату үшін шикізат пен салқындатқыштың жылу алмастырғыштары қайта қосылды. Бір зауытта энергияны үнемдейтін май технологиясы енгізілді, бұл схемадан өзгешелігі, К-1-ге кіретін алғашқы минералдандырылмаған майдың пештің конвекция камерасында (атмосфералық немесе вакуумдық) 180 °С дейін қыздырылуы. (орнына 205 °С) және екінші ағын ретінде қоректендіру бөліміне беріледі, ал буландырғыш ретінде К-1, сулы бу беріледі [2].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ахметов С. А. Технология глубокой переработки нефти и газа. Учебное пособие для вузов. – М. : Гилем, 2002. – 672 с.
- 2 Құлажанов Қ. С., Алмабеков О. А., Нұралы Ә.М. Мұнай өңдеу процестерін жетілдіру : Оқулық. – Алматы : ЖШС «Print-S», 2011. – 333 б.
- 3 Бишімбаев Г. Қ. Мұнай және газ химиясы мен технологиясы. – Алматы : Бастау, 2007, - 199 б.

5.5 Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері 5.5 Современные аспекты географических исследований

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ АГРОЛАНДШАФТАРЫ

АУБАШЕВА Я. Н.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВ М. К.

жетекші, аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Ландшафттану – география ғылымының табиғи кешендердің құрылымдық-серпінділік өзгерістерін және олардың космостық энергияның әсерінен болатын кеңістіктік-уақыттық қарымқатынастарын зерттейтін бағыты.

Республикада жүргізіліп жатқан жер реформасының түпкі мақсаты нарыққа, экологиялық қауіпсіз және орнықты дамуға көшуді қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу республикада қалыптасқан жер пайдалану жүйесін түбегейлі ұйымдастырушылық және технологиялық қайта құруды талап етеді. Мұндай қажеттілік қалыптасқан жер пайдаланудың тұжырымдамалық негізі жоқ екендігіне негізделген. Қолданыстағы жерге орналастыру-табиғи, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды тиісті ескерусіз-жерді пайдалану мәселелерін шешеді. Аумақты ұйымдастыру және оларды пайдалану әдістері экологиялық, әлеуметтік және экономикалық талаптарға сәйкес келмейді. Бұл дала экожүйесінің компоненттерін ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік әлеуеттің барлық үш компонентінің әлсіреуіне және біртіндеп жойылуына әкелді:

- ресурстық-табиғи;
- әлеуметтік-экономикалық;
- рухани-адамгершілік;

Қолданыстағы жер пайдалану жүйесін ұйымдастырушылық және технологиялық қайта құру пәнаралық тәсілді қажет етеді. Бұл тәсілдің біріктіруші бастамасы тұтастық пен жүйелік тәсілге негізделген ландшафтық-экологиялық (экожүйелік) теория бола алады [1].

Ландшафтық-экологиялық тәсілдемені біз жерді пайдалану жүйесін түбегейлі жаңартудың орталық буыны және магистральдық бағыты ретінде қарастырамыз. Аумақты ұйымдастырудың бұл тәсілінің мәні жер бетінің кез-келген бөлігін табиғи жұмыс

істейтін және дамып келе жатқан биогеожүйе ретінде түсіну болып табылады. Бұл аумақтық құрылғы объектісіне де, осы құрылғының міндеттері мен мазмұнына да мүлдем жаңа көзқарасты білдіреді.

Ландшафт – бұл жүйе. Кез-келген жүйе сияқты, элементтерден тұрады, атап айтқанда, бір-бірімен үздіксіз байланысқан табиғи ортаның компоненттері. Сондықтан, осы компоненттердің біреуін басқару және өзгерту сөзсіз басқа компонентке әсер етеді. Ландшафттардың өнімділігін экологиялық бағалау оның құрамдас бөліктерін бағалауды қамтуы керек. Осыған байланысты табиғи ландшафттардың экологиялық жай-күйін бағалаудың неғұрлым өзекті міндеті Ландшафттардың өнімділігін экологиялық бағалау әдістерін әзірлеу қажеттілігі болып табылады, оларға табиғи жүйелерге әсер ететін климаттық, су, топырақ және өзге де факторлардың сипаттамалары енгізілуге тиіс.

Павлодар облысының шегінде ауыл шаруашылығы агроландшафттары кіші сыныптарға бөлінеді: мал шаруашылығы ауыл шаруашылығының мынадай түрлері кіретін жайылымдық және егіншілік ландшафттары: егістік, жайылым, шабындық. Егістік жерлер негізінен суарылмайтын жерлерді алып жатыр, тың және тыңайған жерлерді жыртқаннан кейін пайда болған Ертіс өзенінің жайылмалары (Лушин, 1989, 286). Жыл сайынғы жер жырту өзгеріске ықпал етті су балансы және аумақтың микроклиматы, бұл мүмкін үдеуге әкеледі гидроморфты ландшафттарды жерсіндіру процесі.

Павлодар облысының аумағында агроландшафттардың географиялық орналасуында белгілі бір үлгі байқалады. Санының өсуіне сәйкес күн жылуы және атмосфералық ылғалдың бір мезгілде төмендеуі Облыстың солтүстігінен оңтүстікке қарай жылжуы орманды дала ландшафттарының дала және сухостепными. Жергілікті табиғи жағдайлардың өзіндік ерекшелігі аймақтардың бөлінуіне әкеледі ландшафтық құрылымы әртүрлі физикалық-географиялық аудандар [2].

Әдеби-картографиялық бағалаулар бойынша қазіргі уақытта Павлодар облысында Ертіс өңірі байырғы ландшафттардың тек 5-тен 15–20 %-на дейін сақталған (Джаналеева, 2001, 164). Облыс аумағы 12,5 млн. га, оның ішінде 11,2 млн. га – ауыл шаруашылығы алқаптары.

Кесте 1 – Облыс жер көлемінің құрылымы

Атауы	Жалпы жер көлемі	Ауыл шар. пайд. барл.	Егістік	Көпжылдық екепелер	Шабындық	Жайылым	Кен орны	Бау-бақша
Барлық жерлер	12470,5	11170,5	1300,1	3,1	301,8	80850,7	1473,4	5,5
Орман қорының жері	451,5	68,3	2,3	-	2,2	33,8	-	-
Босалқы жер	7862,5	7266,7	500,8	1,2	150,6	5458,9	1153,8	1,4
Басқа жерлер елді мекендердің, өнеркәсіп, көлік, байланыс, су қоры	1425,0	1161,6	51,6	0,2	15,2	1087,1	3,5	-

Деректерді талдай отырып, агроландшафттарға ауылшаруашылық әсері мынаны көрсетті Павлодар облысының солтүстік және солтүстік-шығыс бөліктері – едәуір, солтүстік-шығыс Ертіс өзенінің оң жағалауының бір бөлігі жазық жазық-жазық орманды дала ландшафты – орташа, Ертіс өзенінің сол жағалауының солтүстік-шығыс бөлігі жазық жазық орманды дала ландшафты әлсіз, оңтүстік-батыс бөлігі жазық, биік жазық дала ландшафты әлсіз, ал Павлодар облысының барлық қалған аумақтары қалыпты ауыл шаруашылығы әсерінен бұзылған [3].

Сурет 1 – Солтүстік облыстар бойынша аумақтардың қорғалуы

Табиғи қорғалу туралы графиктің деректері Павлодар облысының агроландшафттары 46 % мәнімен неғұрлым жоғары табиғи қорғалуға ие екендігін көрсетеді, бұл барлық «жасыл» ландшафттар мен облыстың жалпы ауданы арасындағы қалыпты

теңгерімге жақын. Мұның себептері жоғарыда көрсетілген аумақтың төмен антропогендік өзгеруіне әсер ететін себептерге ұқсас [4].

Агроландшафт – бұл орта тұрақтандыру және өзін-өзі көбейту функцияларын сақтай отырып, ауылшаруашылық өндірісінің мақсаттары мен әсерінен өзгертілген ландшафт. Агроландшафттарды қалыптастыру табиғи ландшафттар негізінде немесе Аумақты жоспарлау өздігінен дамитын ескі ауылшаруашылық аудандарындағы табиғи - экономикалық жүйелерді қайта құру нәтижесінде жүзеге асырылады.

Агроландшафттық жерге орналастырудың мәні-агроэкожүйелердің функцияларын табиғи (табиғи) экожүйелердің функцияларына жақындату, табиғат жинаған тәжірибені пайдалану, экологиялық тепе-теңдік пен тұрақтылықпен ландшафттар жасай білу. Басқаша айтқанда, адам өз қызметінде табиғи процестерге еліктеуі керек, яғни табиғатқа еліктеуі керек [5]. Ертіс өңірінің егін шаруашылығын дамыту тарихында тың жерлерді игеру ерекше орын алады және өңірдегі аграрлық ғылымның қалыптасуына негізгі серпін болды. Павлодар облысында ауданы 2,7 млн га-дан асатын, оның ішінде егістікке жарамды 1,5 млн га-дан асатын өнімділігі аз құмды және құмды Топырақтардың үлкен алқаптарын айналымы бар топырақты әдеттегі өңдеуді қолдана отырып жаппай алқаптармен жырту сабан топырақтың жоғарғы қабатын қорғайтын құрал ретінде жойылған қабат тыңайған жылдары миллиондаған гектар жерді қамтыған шаңды дауылдардың пайда болуына әкелді егістік жерлер. Облыста барлығы 1954-1960 жылдары 3498 мың га тың және тыңайған жерлер жыртылды жерді. 1956 жылы Павлодар облыстық мемлекеттік ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясы (қазіргі – Павлодар ғылыми-зерттеу институты) құрылды қызметінің негізгі бағыты топырақты эрозиядан қорғауға байланысты мәселелерді шешу болды. Тәжірибелік станцияны ұйымдастырудың алғашқы күндерінен бастап жел эрозиясының алдын-алу бойынша зерттеулер жүргізіліп, топырақты қорғайтын ауыспалы егістерде топырақты тегіс өңдеуді зерттеу мәселелері қозғалды. Енгізу дақылдарды жолақты орналастыру, яғни бір жылдық дақылдардың жолақтарын жолақтармен ауыстыру көп жылдық шөптер, 1982 жылы Павлодар облысында 1,2 млн га, ал республика бойынша – 2,7 млн га жел эрозиясы процестерін тоқтатуға мүмкіндік берді [6].

Павлодар облысының агроландшафтарын зерттеу барысында көптеген мәліметтерге ие болдық. Агроландшафтары туралы, яғни оның ұғымына, географиялық орналасуына, ауыл шаруашылығында

кіші сыныптарға жіктелуіне және т.б. мәселелерді қарастырып жазды. Берілген тақырып өзекті. Көптеген деректерді талдай отырып, агроландшафттарға ауылшаруашылық әсерін кесте арқылы көрсеттім. Аумақтың агрогендік ландшафтарын түгендеу кеңістіктік таралудың, табиғи қорғалуын және олардың өзара байланысын анықтадық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстанға жерді экологиялық оңтайландыру қажет. Есеркепов Р.Т. (Қазақстан Республикасының МемжерҒӨО, Астана).
- 2 Лушин Э.Н. (1989). Отчет Павлодарской гидрогеологической экспедиции о результатах режимных гидрологических работ на территории Павлодарской области за 1986-88 г.г.с.Жетекши.
- 3 Павлодар Ертіс өңірінің Энциклопедиясы, 2003,662.
- 4 Марцинкевич Г.И. Ландшафтоведение- Учебное пособие для студентов географического факультета- Минск 2005. С. 40-45.
- 5 Николаев В.А. Концепция агроландшафта. Учебники и учебные пособия для студентов высших учебных заведений / В.А Николаев М: Издательство Московского университета 1987г. 201 1г. 472с.
- 6 Журабель, Н.В. Защита почвы от ветровой эрозии в хозяйствах Павлодарской области / Н.В. Журавель// Защита почв от эрозии.-М, 1964.-С. 115-127.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ ЛАНДШАФТАРЫ

МУКАНОВА А. М.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВ М. К.

жетекші, аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазіргі уақытта мәдени ландшафттың көптеген анықтамалары бар. Мәдени ландшафт-бұл күрделі аумақтық жүйе, онда адам белгілі бір мәдени құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде шешуші рөл атқарады. Мәдени ландшафттың маңызды функцияларының бірі оның жердің тарихи жадын таратудағы ерекше рөлі болып табылады. Көп компонентті және өзара байланысты болғандықтан, мәдени ландшафт ақпарат түрлерінің алуан түрлілігімен және байлығымен сипатталады. Бұл архитектуралық құрылымдар, табиғи-техника немесе табиғи объектілер, тұрмыстық заттар, әртүрлі жазбаша

көздер, соның ішінде мұрағат материалдары, өнер туындылары, әдебиет, музыка, кино және театр. Тарихи жадтың бір бөлігі дәстүрлі технологиялар, фольклор, топонимия және т. б. арқылы беріледі. Мәдени ландшафт мұра объектісі ретінде бірқатар ерекше қасиеттерге ие. Мәдени ландшафттың түпнұсқалығы, Тарихи репрезентативтілігі және деректі сипаты ерекше қызығушылық тудырады [1].

Мәдени ландшафтының ең негізгі мінездемесі ретінде тарихи функциясы мен мәдениет типін жатқызамыз, яғни ландшафтының кейпін анықтайды. Ландшафтының тарихи функциясын ауылшаруашылық, сакральдық, кәсіптік, мемориалдық және т.б. түрлерге бөлуге болады. Ландшафтының функционалдық бағыты қызмет типі мен олардың ұдайы өсуін көрсетеді.

Мәдени ландшафт концепциясы мәдени және табиғи мұраны сақтауға арналған мәселелерді біріктіреді [3].

Сурет 1 – Павлодар облысының сакральді жерлерінің картасы

Сонымен, Павлодар облысының мәдени ландшафтары, біз білетіндей, Павлодарда көптеген жасырын жерлер мен көрікті жерлер бар. Қаламыздың негізгі көрікті жерлерінің бірі: Баянауылдың тауларының көлемі жағынан екінші болып саналатын Жасыбай көлі. Бірақ өзінің танымалдығымен ол бірінші орында. Жан-жақтан таулармен қыспақталған көлге қазақ-жонғар соғыстарының батыры Жасыбайдың есімі берілген. Мұнда тек соның есімімен аталған өткелмен жетуге болады: аңыз бойынша дәл

осында Жасыбай қарсыластарының басым күштерін ұстап қалған екен. Ал өткел тұрған моласы жөнінде мынадай сенім бар. Оған бара жатып тас ала бару керек. Кейін жеткен соң оған тас лақтырып тілек айту керек. Ол міндетті түрде орындалады деген сенім қалған. Көлдің өзінде Махаббат аралы орналасқан. [4]

«Қаз Қонақ» ескерткіштері

Сурет 2 – Павлодар облысынан табылған неоген кезеңіне тән жануарлар әлемінің палеонтологиялық сүйектер

«Қаз қонақ» - палеонтологиялық табиғи ескерткіш. Павлодар облысында, Павлодар қаласының шегінде, Ертіс өзенінің оң жағалауында орналасқан. Бұл неоген жануарларының ең танымал жерлеу орны. 1928 жылы Ю. А. Орлов ашқан, 1929 жылдан бері зерттеліп, 1930 жылдан бастап қазба жұмыстары жүргізілуде. Қазба жануарларының 60-тан астам түрінің сүйектері табылды, қаздың ұшуы Еуразиядағы гиппарион фаунасының ең үлкен орындарының бірі ретінде белгілі, олардың жасы 4–4,5 миллион жыл.

Жерленген сүйек материалы ежелгі сүтқоректілердің қалдықтарынан бірнеше мың фрагментті құрады. Ертіс өзенімен шайылып жатқан жердің кішкене бөлігінде ғана 20-дан кем емес бұғы, 40 жираф, 130 мүйізтұмсық, 200-ден астам гиппарионның сүйектері табылды. Табылған артефактілер саны бойынша Гиппарион ең көп ұсынылған-бірнеше мың жеке тістер, 15 мыңнан астам қалдықтары. Африка саванналарының прототипі

«Сондықтан мұндай палеонтологиялық ескерткіштер көбінесе гиппарион фаунасының жерлеу орындары деп аталады», – деп

жалғастырады экскурсиялық маман. - Омыртқалы жануарлардың алуан түрлері Африка саванналарының фаунасының прототипі болып саналатын гиппарион фаунасының азиялық және еуропалық орналасуларымен кең салыстыруға мүмкіндік береді.

Павлодар Ертіс өңірінің аумағында барлығы неоген омыртқалылардың 22 орны табылды. «Қаз Қонақ» басқа сүйек қалдықтары Кіші Қалқаман көлінде, Железенка ауылының жағалау сызығында, Успен ауылының карьерлерінде, Павлодар қаласының шетінде табылды. Ғалымдардың пікірінше, қалада табылған материалдың көлемі бойынша әлемде мұндай табиғи ескерткіш жоқ [5].

Павлодар облысының геологиялық объектілері. Облыс аумағында республикалық және халықаралық мәндегі мемлекеттік табиғи қорық қорының геологиялық, геоморфологиялық және гидрологиялық объектілері бар. Олар ерекше экологиялық, ғылыми және мәдени құнды болып табылады, және ерекше табиғи қорғалатын табиғи территория санатына енген. Республикалық мәндегі объектілерге: Драверта үңгірі, Құмыра үңгірі Әулие және Қоңыр әулие үңгірлері, Әулибұлақ, Телебұлақ бұлақтары, Айманбұлақ, Тас кереметтері шатқалдары, Рахай және үшсала шатқалдары. Қоңыр Әулие үңгірі. Қазір үңір мыңдаған туристердің келетін жері. Үңгірден Баянауыл ұлттық табиғи паркі қорының керемет жерінің көрінісі ашылғандай. Қоңыр Әулие үңгіріне көтерілетін баспалдақтардың ұзындығы 110 метр, әрбір 10–15 метр сайын демалуға арналған алаң жасакталды. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метр, үңгір екі камерадан тұрады. Кемпіртас шыңы туристердің ең көп баратын объектісі болып табылады.

Аймақта қасиетті нысандардың көпшілігі тастармен ұсынылған, оларға жазылған ақпарат. Біз олардың арасында ерекше танымалдылықты атап өтеміз қабірлер мен жерлеу сияқты қасиетті орындардың халқы. Бұл мүмкін әулиелер, емшілер, емшілер, әйгілі адамдардың қабірлері. Бұл ретте қабірде емші адамдар денсаулығы мен сауығуы үшін, асыл бидің қабірінде дұға етеді, олардың балалары да ғалым және т. б. танымал болуы туралы ғалым С. Торайғыров, Жаяу Мұса кесенелері, рулық зираттар бар Сәтбаев, Шормановтардың әулеттері. Зираттар-бұл еске алудың ерекше тәжірибесі. Олардың есте сақтаудың алғашқы тәжірибелерінің бірі. Рулық зираттарды зерттеу бұл қабір ескерткіштерінің, жалпы рулардың және т. б. өзгеруін көруге мүмкіндік береді жеке зерттеуді қажет етеді. Ауданның киелі жерлерінің құрамына мыналар кіреді Айтмұхамбет-Лекер әулие рулық зираты, Семей Шормановтар

зираты, Сәтбаевтар (Қаныш Сәтбаевтың өзі Алматыда жерленген). К. Шормановтар отбасының дамуында үлкен рөл атқарғанын атап өту керекаймақ, ең алдымен ағарту, осы тектегі ер адамдар жиі кездеседі оларды сұлтандар болып сайланды [2].

Біздің ұсынатын шипалы және пайдалы Мойылды курорттық зонасы.

Сурет 3 – Мойылды курорттық сипажайы

Бір кездері Павлодар облысы санаторийлер мен профилакторийлердің көптігімен танымал болған. Павлодар облысының кейбір көлдері жергілікті тұрғындардың да, келген қонақтардың да қажылық орындарына айналды. Ямышев, Маралды және Мойылды көлдері ерекше танымал. Мойылды тереңдігінен балшықтың қасиеттері мен құрамы толық зерттелмеген. Олардың әрекет ету спектрі өте кең. Ертістің Павлодар өңірінің тұрғындары Мойылды көлінің емдік қасиеттері мен бірегей балшықтары туралы көне заманнан бері білетін. Қарттар мұнда жылдар бойы бұзылған буындарды емдеуге барған, әйелдер бедеуліктен құтылуды іздеген, ер адамдар ерлердің күшіне келген, балалар тітіркендіретін жөтел, бөртпе және басқа да ауруларды жою үшін әкелінген. Курорт 1922 жылдан бері жұмыс істейді. Қозғалыс мүшелері мен тірек аурулары, жүйке жүйесі, гинекологиялық аурулары бар клиенттер үшін 560 орындық (қыста 360) санаторий бар. Жазда жасөспірімдер үшін 60 орындық бөлімше жұмыс істейді. Курортта бальнеологиялық балшықпен емдеу орны (20 балшық кушетка және 20 ванна), бювет (минералды бұлақтың астындағы құрылыс) бар. Курорт 1930–40 жылдары салынған саябақта орналасқан. Табиғи емдік факторлар. Павлодар облысы халықаралық курорт бола алатын аймақтардың

болуымен бірегей. Мойылды тұзды көліндегі балшық пен рапа, теңіз аймаққа шашыраған кезден қалған, көптеген ауыр ауруларды емдеуге көмектеседі. Негізгі табиғи – емдік факторлар-лай балшығы және көлдің сульфатты-хлоридті натрий-магний рапасы (оның ауданы 0,5 км²). Рапаның минералдануы 250 г/л. балшық қоры 150 мың тонна. Қызыл сумен сұйылтылған Рапа ванналар үшін қолданылады. Мойылды аумағында 700 м тереңдіктен бұрғылау арқылы минералдануы 2,6 г/л сульфатты-хлоридті натрий суы ішуге және емдеуге жарамды. Балшық ревматизм мен бірлескен ауырсынуды емдейтін Мойылды көлінің түбінде судың температурасы жер бетіне қарағанда 10–15 градусқа жоғары. Сонымен қатар, көлдің түбінде көк косметикалық саздың кен орындары бар. Ол жылы және қосымша жылытуды қажет етпейді, косметикалық және қартаюға қарсы әсері бар. Жақын орналасқан басқа кішкентай су қоймасының түбінде сіз кара кірді жинай аласыз. Оның көмегімен бірлескен аурулар емделеді. Уақыт пен тәжірибе арқылы тексерілген табиғи дәрі-дәрімектер, мысалы, рапа мен балшық, көптеген ауруларды емдейді: артрит, полиартрит, остеохондроз және сүйектердің, бұлшықеттер мен сіңірлердің басқа аурулары; радикулит, неврит; қабынуға, бедеулікке, импотенцияға әкелетін әйелдер мен ерлер аурулары; Асқазан-ішек аурулары; псориаз, нейродермит, фокустық склеродерма сияқты жанама тері аурулары; тыныс алу аурулары; кант диабетінің асқынуы және т.б. Жергілікті минералды су ас қорыту органдарының, зат алмасудың, эндокриндік жүйенің ауруларын, ауыр металдармен кәсіби улануды емдеуде ішкі пайдалану үшін де, ванналар, душтар және суару түрінде сыртқы бальнеотерапия үшін де қолданылады. Созылмалы ЖИА, стенокардия, I–II сатыдағы гипертониялық аурулар, флебиттің қалдық құбылыстары және басқа жүрек-тамыр аурулары минералды суға өте жағымды әсер етеді. Сондай-ақ неврит, радикулит, артрит, спондилез, остеохондроз және жүйке жүйесінің, тірек-қимыл жүйесінің, терінің, гинекологиялық және урологиялық басқа да көптеген ауруларды емдейді. Болашақта табиғат ескерткіштері қатарына жаңадан Павлодар облысында «Маралды көлі» мен «Мойылды» сияқты қайталанбас географиялық нысандар қосылады деген үміттеміз. Табиғатты қорғау жөніндегі шаралар көбінесе тек экономикалық және экологиялық ғана емес, сондай-ақ саяси міндеттерді шешу үшін пайдаланылады. Табиғатты қорғау мәселелері сан қырлы. Жергілікті өлкенің ландшафт ерекшеліктерінен мол ақпарат беретін топонимдер жүйесі, табиғат

ресурстарын тиімді пайдалану және қоршаған ортаның даму зандылықтарын танып – білуде маңызды рөл атқарады.

Тарихи жадыны жердің қазіргі заманғы мәдени-ландшафтық кеңістігіне толыққанды енгізу қажет. Бұл мәселені шешуде қоғам мұра объектілеріне жатқызған мәдени ландшафттар ерекше рөл атқарады. Осыған байланысты ерекше қорғалатын табиғи және тарихи-мәдени аумақтар жүйесін, Тарихи қоныстар, мұражай-қорықтар мен ұлттық парктер желісін дамыту, тарихи жад көлемін кеңейтуге мүмкіндік беретін ғылыми зерттеулер жүргізу үшін күш-жігер жұмсау керек. Бүгінгі таңда мәдени есепке алудың бірнеше проблемалары бар ландшафт және жобалаудағы аймақтық ерекшеліктер. Олардың бірі – бұл тарихи құндылығы бар нәрсені сақтау. Бұл қатысты бұзылатын немесе тастап кететін сәулет ескерткіштерінің сақталуы төтенше жағдайда. Бұл проблемалар кешенді шешуді талап етеді. Сақталуы тарихи орталық және шеткері аймақтармен байланыс, жергілікті қоғамдық кеңістіктер-бүкіл қала форматындағы маңызды рөлдердің бірі. Павлодар облысының мәдени ландшафттарының картасын жасап, оны әрі қарай туристерге ұсыну. Мойылды курорттық зонасын дамытып, Павлодар облысының қасиетті жерлер тізіміне қосу.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ведение Ю. А. география наследия. Территориальные подходы к изучению и сохранению наследия. М.: Новый Хронограф, 2018. 472 С.
- 2 Материалы, собранные и разработанные Кыргызской исследовательской экспедицией по землепользованию степные области. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. - Воронеж, 1903. - Т.-386 С.
- 3 Калущков В. Н. Ландшафт в культурной географии. М.: Новый хронограф, 2008. 320 с.
- 4 <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnyy-landshaft-osnovnyye-kontseptsii>[1]
- 5 Культурный ландшафт: теоретическое и региональное исследование. // М.: Изд-во МГУ, 2003 – с. 42.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСЫЛ ИНФРАҚҰРЫЛЫМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ДАМУ ТҮМКІНДІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕРІ

СЕРГАЗИНОВА М. К.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КАИРОВА Ш. Г.

PhD, асоц. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақстанның тұрақты дамуға көшу тұжырымдамасы жетілдірілген даму моделіне көшу қажеттілігін анықтайды. Тұрақты дамудың негізгі міндеттерінің бірі – экономикалық қызметті экологияландыру және экологиялық таза әдістері арқылы қоршаған орта сапасын жақсарту.

Қоршаған ортаға теріс әсерді азайту – бұл елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының, әлеуметтік міндеттемелердің орындалуының, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруының кепілі. Тұрақты дамудың құрамдас бөліктерінің бірі – жасыл инфрақұрылым болып табылады.

«Жасыл инфрақұрылым» термині жаңа, бірақ оның идеялары бұрыннан бар. «Жасыл инфрақұрылым» ұғымының алдында «жасыл дәліздер» идеясы пайда болды.

Жасыл дәліздердің негізгі міндеттері:

– қол жетімді жайлы ортаны қалыптастыру;

– осы аймаққа тән флора мен фаунамен қалалық жасыл аймақтарды айнымалы қанықтыруға байланысты табиғи табиғатпен байланыс [1, 15 б.].

1999 жылы табиғатты қорғау қоры мен АҚШ Ауыл шаруашылығы министрлігі «Green Infrastructure Work Group» деп аталатын үкіметтік және коммерциялық ұйымдар тобын құрды, олар ресми түрде жасыл инфрақұрылымды «су жолдары, сулы-батпақты алқаптар, орманды алқаптар, тіршілік ету ортасы және басқа табиғи аймақтар желісімен байланысты табиғи өмірді қолдау жүйесі; жасыл жолдар, саябақтар және басқа аймақтар; фермалар, ормандар; табиғи экологиялық процестерді, ауа мен су ресурстарын қолдайтын және адамдардың денсаулығы мен өмір сапасына ықпал ететін шөл және басқа ашық кеңістіктер» деп анықтады [2, 6 б.].

Басқаша айтқанда, «жасыл инфрақұрылым» дегеніміз әр түрлі жасыл алқаптардың өзара байланысты жүйесі ретінде анықталады: «жабайы» табиғи аймақтардан «өңделетін» жерлерге дейін, мысалы, қала маңындағы ауылшаруашылық аймақтары,

қала саябақтары, скверлер және т.б. Ол белгілі бір аймаққа тән жануарлар мен өсімдіктердің әр түрлі түрлерінің және олардағы кедергісіз қозғалыстың арасындағы үздіксіз байланысты болжайды және халықтың өмір сүру сапасына жағымды әсер етуге арналған.

Жасыл инфрақұрылымның негізгі компоненттеріне: су сапасын басқару, ауа сапасын жақсарту, климаттың өзгеруіне бейімделі шаралары, таза энергияның тұрақты өндірісі, жылу шығының жою, энергия үнемдейтін объектілер салу, биоалуантүрлілікті арттыру, экологиялық таза тамақ өнімдерін өндіру, экологиялық жағдайды қамтамасыз ету, су ресурстары мен топырақ ресурстарын теңгерімді пайдалану кіреді [3].

Бүгінгі таңда экологиялық инфрақұрылымның бірыңғай тұжырымдамасын қалыптастыру және, атап айтқанда, оны қала құрылысы тәжірибесінде енгізу мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Қазақстанның көптеген қалаларындағы экологиялық жағдай шиеленісті деп бағаланады. Осыған байланысты экологиялық инфрақұрылым тұжырымдамасын әзірлеу және оны «жасыл қала» мәртебесіне жету үшін іс жүзінде жүзеге асыру ерекше маңызды.

Қазақстанның «Жасыл экономика» тұжырымдамасын, соның ішінде жасыл инфрақұрылымды іске асыру халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттырады, энергия шығындарын азайту және қайта өңдеуді қолдану арқылы өнімді бәсекеге қабілетті етеді. Іске асырылған шаралар аймақтағы экологияны жақсартуға, су ресурстарының тапшылығын жоюға мүмкіндік береді. Республика табиғи қуат көздерінің орнына баламалы энергия көздерін пайдалануды үйренеді.

Прогрессивті урбанизацияның арқасында қала құрылысы аймағындағы жасыл кеңістіктердің пайызы төмендейді. Сонымен бірге ауаның сүзілуі азаяды, нәтижесінде халықтың денсаулығына қауіп жоғарылайды. Бұл жағдайда қолданыстағы жасыл аймақтарды және олардың дұрыс ұстауын көбейту нұсқасы шешіледі [4].

Қазақстандағы қалаларды тұрақты дамытудың жаңа стратегиясында Еуропа елдерінің тәжірибесі ескерілуі керек. Қазақстанда жасыл қалаларды құрудың алғашқы қадамдарының бірі ғимараттар мен коммуналдық инфрақұрылымдарды жаңартудың ұзақ мерзімді стратегиясы болуы керек. Еуропалық тәжірибесін ескере отырып, жаңа ғимараттар салу жасыл төбелерді ұйымдастыруды енгізуге көмектеседі. Мысалы, сауда орталықтарында жасыл төбелер электр энергиясының (жылыту, кондиционерлеу) құнын 10 немесе одан да көп пайызға төмендетуге көмектесетін тәжірибе бар.

Қазақстан Орталық Азиядағы парниктік газдар шығарындыларының ірі көзі, ал көлік секторы көмірқышқыл газы шығарындыларының ең жылдам өсетін көзі болып табылады. Көлікті экологияландыру мәселесін шешу жаяу жүруді және велосипедпен жүруді ынталандыру, барлық ережелерді қала құрылысы жоспарларына енгізу және инфрақұрылымды жақсарту арқылы мүмкін болады. Баламалы энергия көздерін қолдана отырып дамыған қоғамдық көлік желісін құру да бұл мәселені шеше алады. Мысалы, Еуропа елдерінде адамдар жолда аз уақыт өткізіп, қоғамдық көліктерге басымдық беру үшін қоғамдық көліктерге арналған бөлек жолдар бар.

Ең маңыздысы – экономиканың түрлі салаларында жасыл инфрақұрылымды енгізуге бағытталған жобаларды ілгерілету. Әр түрлі типтегі пилоттық жобаларды іске асыру үшін олардың тиімділігі мен кейінгі көшірмелеу мүмкіндігін тексеру үшін белсенді қолдау қажет. Бұл ретте, жасыл инфрақұрылымның осы элементтерін дамытудың сынақ алаңына айналатын қала аудандарын таңдауға ерекше назар аудару қажет [5].

Сонымен қатар Қазақстанда жасыл инфрақұрылымды енгізуге кедергі болатын көптеген мәселелер бар.

Қазақстанда жаңартылатын энергия көзін енгізудің негізгі мәселелері:

- электр энергиясын беру шығындары және тиімсіз технологиялар;
- технологиялық базаның шектеулілігі, ақпараттылық пен ақпараттық кедергілердің төмендігі;
- Қазақстанның бірыңғай энергетикалық жүйесінің шектеулі мүмкіндіктері.

Қазақстандағы қалдықтарды басқару мәселелері:

- қатты тұрмыстық қалдықтардың көбеюі мен жинақталуының артуы;
- қалдықтарды тиімсіз жинау және тасымалдау;
- полигондарды экологиялық басқарудың жеткіліксіздігі (ашық қоқыстар);
- қалдықтарды бөлудің болмауы;
- коммуналдық қалдықтарды көдеге жарату деңгейінің төмендігі.

Мен осы саладағы кейбір мәселелерді ғана атап өттім. Олардың тізімі өте көп. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жасыл инфрақұрылым аймақтық дамуды ынталандырады, әлеуметтік

тұрақтылыққа, жасыл инфрақұрылым секторларында жаңа жұмыс орындарын құру арқылы экономикалық әлеуеттің артуына ықпал етеді. Жасыл инфрақұрылымды дамыту климаттың өзгеруі, ресурстардың сарқылуы және су тапшылығы сияқты жаһандық қауіп-қатерлерден азаяды. Дұрыс жүйелік көзқараспен, барлық мүдделі тараптардың үйлесімді жұмысымен, мемлекеттің, бизнес пен қоғамның бірлескен жұмысымен мен Қазақстан әлемдік аренада осы бағытта жеткілікті жетістіктерге жететініне сенімдімін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тетиор А.Н. Экологическая инфраструктура. – М. : МГУП, 2014. – 370 б.

2 Benedict M. A. Green Infrastructure : Smart Conservation for the 21st Century // Mark A. Benedict, Edward McMahon. – Washington, D. C. : Island Press, 2006. – 303 s. [ағылшын тілінде].

3 EPA. United States Environmental Protection Agency. What is Green Infrastructure? [Электрондық ресурс]. – Mode of access: http://water.epa.gov/infrastructure/greeninfrastructure/gi_what.cfm [сайтқа жарияланған күні 22.04.2015].

4 Urban Development Plan 2030: Stadtentwicklungskonzept 2030. [Электрондық ресурс]. – Mode of access: <http://www.stadtentwicklung.berlin.de/planen/stadtentwicklungskonzept> [сайтқа жарияланған күні 04.01.2015].

5 Green Infrastructure and Territorial Cohesion. Technical Report EEA. [Электрондық ресурс]. – Mode of access: www.eea.europa.eu/publications/green-infrastructure-and-territorial-cohesion [сайтқа жарияланған күні 01.09.2019].

ТЕРЕҢКӨЛ АУДАНЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ БОЛАШАҒЫ

ШАРИПОВ Д. К.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАКЕЖАНОВА Ш. К.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тереңкөл ауданы – Павлодар облысының құрамындағы солтүстік бөлігінде орналасқан аудан. 1938 жылы құрылған. Әкімшілік орталық Тереңкөл ауылы болып келеді. Аудан аумағында 30 елді мекенді біріктіретін 12 ауылдық округ орналасқан. Ауылдық

елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын бағалау бойынша ауданда даму әлеуеті жоғары 10 ауыл, әлеуеті орташа - 18, әлеуеті төмен - 2 ауыл (Покровка, Новоспасовка) бар.

Халық саны (2020 жылғы 1 қарашадағы статистика деректері бойынша) 19 621 адамды құрайды. 2020 жылдың қаңтар-қараша айларында ауданға 462 адам келді, 762 адам кетті, миграция сальдосы теріс (-300 адам).

Сурет 1 – Теренкөл ауданының әкімшілік картасы

Ауданның 2020 жылғы әлеуметтік-экономикалық дамуын қорытындылай келе, жалпы алғанда, аймақ экономикасы өзінің даму қарқынын сақтағанын және келесі көрсеткіштермен сипатталғанын атап өтуге болады:

Ауданның өнеркәсіп саласын «Песчанский РМЗ» ЖШС және 13 қайта өңдеу объектісі ұсынады. 2020 жылдың 11 айында өнеркәсіп өндірісінің көлемі 4 663,7 млн. теңгені құрады, нақты көлем индексі – 95,1 %. Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу объектілері 2020 жылдың басынан бастап 450 тонна күнбағыс майын, 353,5 тонна нан-тоқаш өнімдерін, 12 678 тонна ұн, 104,5 тонна шұжық өнімдерін, 36,0 тонна күнбағыс тұқымын өндірді.

Ауыл шаруашылығына келетін болсақ, 2020 жылғы қаңтар-қарашада ауыл шаруашылығының жалпы өнім көлемі 31 118,1 млн. теңгені құрады. Жалпы өнімнің нақты көлем индексі – 2019 жылдың сәйкес кезеңіне 114,6 %. 2020 жылдың егіс алқабы 220,0 мың га құрады, оның ішінде: бидай – 127,3 мың га, арпа – 21,5 мың га, сұлы – 11,3 мың га, қарақұмық – 3,54 мың га, күнбағыс – 52,8 мың га, рапс – 0,2 мың га, қыша – 2,4 мың га, зығыр – 5,0 мың га, картоп – 1,45 мың га, көкөністер – 0,1 мың га, азықтық – 45,9 мың га.

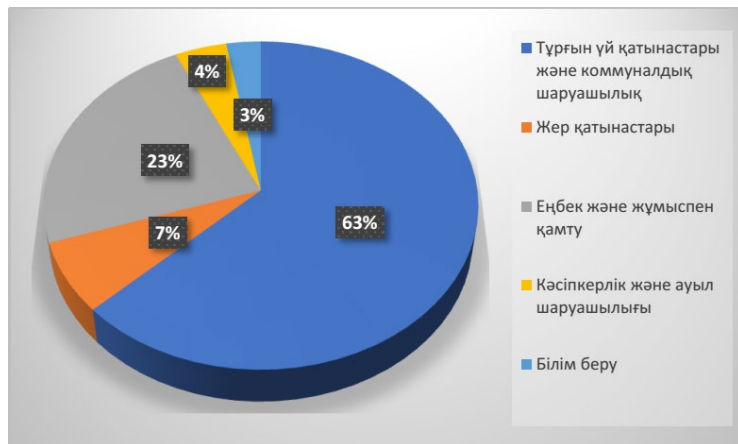
Ірі қара мал басының саны 43,8 мың басты құрады (2019 жылдың тиісті кезеңіне 101,2 %), оның ішінде сиыр – 16,8 мың бас (92,3 %), қой – 36,0 мың бас (103,4 %), ешкі – 1,5 мың бас (100,8 %), жылқы – 8,8 мың бас (109,0 %), шошқа – 2,3 мың бас (96,8 %), құс – 89,3 мың бас (109,4 %), 90,9 %, түйе – 3 бас (150,0 %). Барлық ет түрлері 5,4 мың тонна өндірілді, бұл 2019 жылдың тиісті кезеңіне 103,0 % құрайды, сүттің жалпы өндірісі 39,7 мың тоннаны құрады немесе 2019 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 107,4 %, 6,9 мың дана жұмыртқа өндірілді немесе 100,1 % құрады.

Әлеуметтік жағдайға келетін болсақ, 2021 жылдың 1 қаңтарына 1 311 адам жұмысқа орналастырылды (2019 ж. – 1100), оның ішінде жаңа жұмыс орындарына – 431. Қоғамдық жұмыстарға 469 жұмыссыз азамат қатысты. Жұмыспен қамту органдарына жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша өтініш білдірген тіркелген азаматтар саны 1463 адамды құрады. Тіркелген еңбек нарығындағы жұмыссыздық деңгейі 3,1 %. 2020 жылы Теренкөл ауданы бойынша 180 отбасына (оның ішінде 865 адамға) 62,4 млн.теңге сомасында атаулы әлеуметтік көмек төленді. 2020 жылдың қаңтар-қыркүйек айларында бір жұмыскердің орташа айлық жалақысы 141 138 теңгені немесе 2019 жылдың тиісті кезеңіне 126,3 % құрады. «Дипломмен ауылға» бағдарламасы бойынша ауылдық елді мекендерге жұмыс істеу үшін келген мамандарға әлеуметтік қолдау көрсетілді, 28 маманға тұрғын үй сатып алу үшін жалпы сомасы 113,2 млн. теңгеге бюджеттік кредиттер төленді: оның ішінде білім беру саласының 19 адамына – 76,2 млн.теңге сомасында, Денсаулық сақтау саласының 4 адамына – 16,4 млн. теңге сомасында, спорт саласының 2 адамына – 8,3 млн. теңге сомасында, агроөнеркәсіптік кешен саласының 3 адамына – 12,3 млн.теңге Көтерме жәрдемақы 61 маманға жалпы сомасы 17,0 млн. теңгеге төленді: оның ішінде 48 адам білім беру саласына – 13,3 млн. теңге сомасында, 6 адам денсаулық сақтау саласына – 1,7 млн. теңге сомасында, 2 адам мәдениет саласына – 0,6 млн. теңге сомасында, 2 адам спорт саласына

– 0,6 млн. теңге сомасында, 3 адам агроөнеркәсіптік кешен саласына – 0,8 млн. теңге сомасында.

Аудан тұрғындарына 25 төсекке аудандық орталық аурухана, 3 фельдшерлік-акушерлік пункт, 4 дәрігерлік амбулатория, 17 медициналық пункт, тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау аудандық басқармасы, 2 жеке стоматологиялық кабинет, 5 жеке дәріхана, 5 коммерциялық дәріхана пункті, аурухана жанындағы дәріхана қоймасы медициналық көмек көрсетеді. Денсаулық сақтау саласында онкологиялық аурулар бойынша көрсеткіш 100 мың тұрғынға шаққанда 236,05 құрады (2019 жылы 346,9), туберкулезбен сырқаттану көрсеткіші 100 мың тұрғынға шаққанда 41,0 құрады (2019 жылы – 14,9).

2020 жылы Терекөл ауданы әкімінің аппаратына жеке тұлғалардан және заңды тұлғалардан 296 өтініш түсті (2019 жылы – 248 өтініш). Келіп түскен өтініштердің негізгі бөлігі тұрғын үй қатынастары және коммуналдық шаруашылық – 90, жер қатынастары – 10, Еңбек және жұмыспен қамту – 33, кәсіпкерлік және ауыл шаруашылығы – 6, білім беру – 4 мәселелеріне қатысты.

Сурет 2 – Аудан әкімі тұрғындарға есеп беру кездесуі барысында азаматтардың өтініштері

2021 жылға арналған Аудан әкімшілігінің жоспарлары:

1 Қызылтаң ауылында су құбыры және су құбыры құрылыстарын салу және кіреберіс жолды күрделі жөндеу (1,3 км);

2 8 ауылға арналған септик құрылғысы бар шағын КБМ (кешенді блок-модуль) сатып алу және орнату: (Ынтылы, Первомайское, Тегістік, Жаңақұрылыс, Қызылдау, Жасқайрат, Тілеубай, Покровка);

3 Федоровка ауылындағы Жұлдыз, Урожайная, Максим Горький, Мир көшесін орташа жөндеуге және мәдениет үйінің ғимаратын күрделі жөндеуге «Ауыл-Ел бесігі» жобасы аясында қаражат бөлінді;

4 Қызылтаң ауылында демалыс орталығының құрылысы;

5 Ивановка ауылының су құбыры және су құбыры желілерін қайта жаңарту;

6 Терекөл ауылында 24 пәтерлі тұрғын үйдің құрылысы;

7 Терекөл ауылының Школьная көшесі қиылысында Бағдаршам орнату жоспарланған.

Қорыта келе, Ата-баба тілі мен мәдениетін сақтауға ниет білдіріп, олардың жер құпиясын зерттеуге ниет еткендері белгілі. Павлодар облысы, Терекөл ауданы туралы кітапхана, әкімшілік мекемеде, мұражай ақпараттарын, ғаламтор материалдарын жинақтап, жалпы шолу жасалды. Біздің өңірде басты мәселе аудан тұрғындарын сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету және ауыл жолдарын жөндеу болып келеді. Аудан дамуының есептеп, жақын арада бұл мәселелер шешілетіне сенімдімін. Менің ойымша, Терекөл ауданы жайлы көптеген мәліметтер, өлкетану сияқты сабақтарда қолдануға да болады. Мен бірінші уақыттан бастап, олардың үстінен ой жүгірткен жоқпын, кейде жалпы мәлімет атап қойдым. Ал менің басты міндетім – Терекөл өлкесі, Отаным болғалы, ата-бабаларымыздың рухани мұрасына қамқорлық жасап, сақтауға тиіспін. Бұл біздің жер, біздің тарих!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Бас редакциясы, 1998 ЫСБН 5-89800-123-9, ЫЫ том;

2 Сапаров Қ. Т. Павлодар облысының әкімшілік-аумақтық бірліктері мен физикалық-географиялық атауларының көрсеткіш анықтамалығы. -2 бас. – Павлодар: «Pronto.KZ» :ЖШС, 2014. – 352 б.

3 <https://kk.wikipedia.org>

4 <http://map.pavlodarlibrary.kz>

5.6 Туризм ел дамуындағы перспективалық салалардың бірі ретінде
5.6 Туризм как одна из перспективных отраслей в развитии страны

СИНГАПУР ЖӘНЕ АҚТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН САЛЫСТЫРУ

АЙСА Н.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
САЛМЕНОВА Д.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КАКЕЖАНОВА Ш. К.

к.т.н., доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Сингапурдың инфрақұрылымы. Сингапур Оңтүстік-Шығыс Азияда, Сингапур аралында және Малакка түбегінің оңтүстік шетіндегі аралдарда орналасқан. Ол түбекпен бөгет арқылы жалғасады. Сингапур Джохор бұғазын Малайзиядан Малайзиядан, ал Сингапур бұғазын Индонезиядан оңтүстіктен бөледі. Сингапурда тропикалық муссонды климат бар, температура жыл бойына +30 .. + 32 градусқа дейін сақталады. Жанбырлы маусым қарашадан ақпанға дейін созылады.

Қалалар мен курорттар. Сингапур. Қаланың өзі – урбанизмнің жауһары, жақсы ойластырылған және әдемі жоспар бойынша салынған сәулеттік ескерткіш. Мұнда заманауи ғимараттар этникалық аудандармен және үлкен саябақтармен қатар өмір сүреді – олар арал аумағының 40 % алып жатыр. Көңіл көтеру үшін жергілікті хайуанаттар бағына барыңыз, Сингапур өзенінің круиздері немесе Orient Express. Бұл пойыз Сингапур мен Бангкок арасында үш айда бір жүреді – маршруттың ұзақтығы шамамен 1200 км, ұзындығы үш күн; Экскурсиялар әр аялдамада жолаушыларға дайындалады. Ағаштан, жібектен және қоладан элиталық түрлерден жасалған интерьер безендірілуі, ас үйдің жоғары деңгейі және қызмет көрсету деңгейі, қонақ бөлмелеріне ұқсас бөлмелер - мұның бәрі сапарды мүмкіндігінше жайлы әрі есте қаларлықтай етеді. көп уақыт. Сингапурда көптеген туристер барғысы келетін көптеген қызықты табиғи және тарихи көрнекіліктер бар. Мысалы, Сингапур хайуанаттар бағы әлемдегі ең әдемі хайуанаттар бағының бірі. Сіз қолтырауындарды, тропикалық құстарды, торға ілінбейтін сирек

кездесетін жануарларды көре аласыз. Букит Тима қорығы 70 га таза тропикалық орманды алып жатыр. Бұл турда келушілер экожүйелер мен тропикалық орманның табиғаты туралы көп біле алады.

Сингапурдың айналасы мен қала маңы өте жақсы. Шағын үнді орамы – Сингапурдағы үнді мәдениетінің орталығы. Мұнда сіз үнді тауарларын сататын дүкендерді және Верам Калиаман мен Сриниваса Перумалдың керемет храмдарын таба аласыз. Қаланың батыс бөлігінде ескі үйлері, дүкендері мен қолөнері бар әйгілі қытай қаласы орналасқан. Мұнда сіз ескі қытай студенттерінің мұражайын, гранит айдаһарлары мен арыстандарын, Шотландияның керемет шойын құймаларын және Дель Фтадағы ерекше ою-өрнектері бар Тянь Хоук Кендің Конфуций будда храмын көре аласыз.

Сингапурдың басты курорты - Сентоза аралы. Мұнда сіз жағажайда күн шомылуға, шомылуға, түрлі су спорт түрлерімен айналысуға, гольф ойнауға болады. Ең танымал өнім – тоқыма, электроника және электр техникасы, косметика, парфюмерия және ...орхидеялар (Сингапурды кейде «алтын орхидеялар жұмағы» деп атайды). Дүкен. Сингапурда сауда жасаудың ең жақсы уақыты – мамыр мен шілде. Сингапурда әртүрлі тағамдары бар көптеген мейрамханалар бар. Түнгі өмір басқаша. Көптеген барлар, түнгі клубтар және таңғажайып дискотекалар белсенді түнгі өмірге арналған. Сингапурда көптеген қонақ үйлер бар. Барлық қонақ үйлер заманауи, негізінен 5 жұлдызды, жоғары деңгейде қызмет көрсетеді. Туристердің бай мәдениеті мен көңіл көтеруі туристерге ұзақ уақыт әсер қалдырады! Малай тілі (Малайзия). Қытай, тамил және ағылшын тілдері де ресми тіл болып табылады [2].

Сингапур – көп конфессиялы мемлекет. Халықтың 40 %-ы буддистер. Қытайлықтардың көпшілігі даосизмді, конфуцийшілдікті, буддизмді және ежелгі анимизмді біріктіретін дәстүрлі нанымдарды ұстанады. Мұсылмандардың көпшілігі малайзиялықтар, бірақ басқа халықтар да исламды ұстанады. Христиандық олик және басқа конфессиялар халқының 14 %. Сингапур - халқы саны бойынша әлемдегі екінші мемлекет. Халықтың көп бөлігі қытайлар – 76,8 %. Әр түрлі жыныстағы ұлдар 13,9 % құрайды. Үндістер 7,9 % құрайды, б Олардың көпшілігі тамилдер және аздаған малайлар, пенджабтықтар мен бенгалдықтар. Шағын топтар – арабтар, еврейлер, тайлар, жапондар мен метизолар (еуразиялықтар). Сингапур доллары (SGD).

Менталитет ерекшеліктері: Сингапурлықтар сыпайы және тәртіпті өте мұқият ұстайды. Ешкімді ренжітпеу үшін әрқашан

кезекте тұрыңыз (кәдесыйлар сатып алыңыз немесе такси күтіңіз); және қоқыстарды көшеге тастамаңыз - жергілікті тұрғындар қаланы таза ұстауға тырысады.

Виза және кедендік ережелер: Егер сіз Сингапурге 36 сағат жүрсеңіз, сізге виза қажет емес. Ұзақ мерзімді визалар үшін сізге қажет: төлқұжат (сапар аяқталғаннан кейін кем дегенде 6 ай ішінде жарамды); екі фотосурет (3-тен 4 см-ге дейін); толтырылған форма; түпнұсқа билеттер (күні көрсетілген).

Визаның бағасы шамамен 35 доллар және консулдық алым (15 доллар), өңдеу уақыты 3–7 күн. Сіз туристік визамен елге 2 аптадан артық кіре алмайсыз. Валюта импортталады және баж салығынсыз экспортталады. Сіз сондай-ақ бажсыз импорттай аласыз: шоколад және басқа кондитерлік өнімдер (50 доллардан аспайды); Әр түрлі күшті 1 литр алкоголь; 200 темекі; жеке электроника (камералар, бейнекамералар, радио). Тыйым салынған импорт: отшашулар, банкноттар мен монеталар түріндегі ойыншықтар, қару-жарак түріндегі оттықтар, ет және ет өнімдері, порнография. Егер сіз сағыз шайнасаңыз немесе темекі шегетін болсаңыз, кеденге хабарлауды ұмытпаңыз. Есірткі импорты үшін – өлім жазасы.

Қонақ үйлер: Сингапурдағы қонақ үйдегі нөмірдің бағасы (1 пернеге): 3 жұлдызды қонақ үй – \$ 160 – \$ 240; 4 жұлдызды қонақ үй – 240–350 доллар; 5 жұлдызды қонақ үй – 300–800 доллар [1].

Қай маусымға барған дұрыс?

Сингапурге жылдың кез келген уақытында келуге болады, бірақ екі нәрсені ескеру қажет: біріншіден, қарашадан ақпанға дейін созылатын жаңбырлы маусым, екіншіден, дүкен жасағыңыз келсе, мамыр айынан бастап келуіңіз керек шілдеге дейін [3].

Ақтаудың инфрақұрылымы

Ақтау атауы «ақ тау» деп аударылады. Қала Қазақстанның оңтүстік-батысында, Каспий теңізінің жағасында орналасқан. Ақтау тұщы су көздерінің жоқтығымен және Каспий теңізінен тұщыланған судың есебінен өмір сүретіндігімен ерекше.

Жергілікті тұрғындардың көпшілігі орыс тілін жақсы біледі, сондықтан Ресейден және ТМД елдерінен келген қонақтар байланыста қиындықтар тудырмайды. Ақтау жас, қаланың өзінде тарихи жерлер жоқ, ал туристік инфрақұрылым енді дамып келеді.

2020 жылға арналған туристердің шолуларына сәйкес, Каспий теңізіндегі Қазақстандағы демалыс жағажайлық іс-шаралар мен экскурсиялардың жанкүйерлері үшін қолайлы. Мұнда сапар өте

қымбат болмайды. Сіз әдемі шөлді зерттей аласыз және күннің батуына танданасыз.

Пікірлерге сәйкес Каспий теңізінде Қазақстанда демалудың артықшылықтары: Ақтауға жету үшін көп емес. Мәскеуден ұшу шамамен үш сағатты алады. Құрғақ климат. Әдемі жағалау сызығы. Таза ауа. Жергілікті тұрғындар туристерге мейірімді және барлық жағынан көмектесуге тырысады. Абаттандырылған көшелер. Төмен бағалар.

Минустары: Жазда өте ыстық. Үлкен порттың арқасында теңіз суы онша таза емес. Кішкентай жасыл желек және күн сәулесінен жасыра алатын көлеңке жоқ. Құмды дауылдар бар.

Кеңес. Қала шекарасында жайлы тұру үшін аз құмды жағажайлар бар. Ақтау маңында ақылы жағажайлар мен демалыс орталықтарын ұсынамыз. Ең жақсысы - Көгілдір шығанақ, Жаңаөзен қаласының маңындағы құмның қоқысы және Кендірлі шығанағындағы жағажай.

Ақтау өте мейірімді. Егер адамдар сіздің келуші екеніңізді білсе, олар сізді қуана қабылдайды, жергілікті дәмді тағамдармен сыйлайды және экскурсия жүргізеді [4].

Ақтаудағы тұрғын үй бағасы

Румгуруда жеңілдіктері бар қонақ үйлерді ізденіз. Міне, қонақ үй табудың негізгі ережелері. Қалада және оның жақын маңында туристер қонақ үйлерде, демалыс орталықтарында және қонақ үйлерде тұрады. Жергілікті тұрғындар демалушыларға пәтерлер мен жеке үйлерді жалға береді. Қара теңіз жағалауындағы курорттармен салыстырғанда Каспий теңізіндегі демалыс бағасы төмен.

Ақтаудағы екі кісілік нөмірдің бағасы, 2021 жылдың жоғары маусымында: Қонақ үй түрлері: Теңіз жағасындағы апартаменттер-1700 рубль, Victoria Hotel Aktau-2500 рубль, Chagala Hotel Aktau-3000 рубль, Holiday Inn Aktau-5000, Grand Nur Plaza-5900 рубль.

Ақтаудағы кейбір қонақ үйлер бөлме бағасына таңғы асты қосады. Барлық инклюзивті орындар жоқ. Бассейнмен тұру күніне 2000 рубльден тұрады.

Қазақстанда Каспийде демалу үшін бір бөлмелі пәтер жалдау 1400-1600 рубль, ал екі бөлмелі пәтер 1700-2500 рубльді құрайды. Бұл опция балалармен және достардың шағын тобымен саяхаттауға жақсы.

Ақтаудағы азық-түлік бағасы

Каспий теңізіндегі Қазақстандағы демалыстар ет тағамдарын жақсы көретіндермен танымал. Қазақтың ұлттық тағамдары - комба,

жорық қуырдақ, бешбармақ, жылқы етінен жасалған дәстүрлі шұжық қазы-қарта мен шужукты, сондай-ақ түйе сүтінен жасалған шұбаттан жасалған дәмді сусынды қолданып көріңіз.

Ақтауда көптеген кафелер мен мейрамханалар бар. Олардың бағасы Мәскеуге қарағанда төмен. Жергілікті тұрғындар тамақтанатын кафеде екі адамға орташа есеппен айырысу 3500-5000 теңгені құрайды. Туристерге арналған мейрамханалардағы түскі ас бағасы 10000 теңгені құрайды. Big Mac бағасы 1500-1700 теңгені құрайды.

Көрікті жерлер

Ақтауда көптеген саябақтар, музейлер, театрлар және басқа да көрнекті орындар бар, олар қала қонақтарын қызықтырады және жергілікті тұрғындарды әсемдігімен қуантады. Бұл тізімде олардың кейбіреулері ғана бар:

1 Маяк

Ақтаудың көрікті жері - бұл төртінші шағынауданда орналасқан тұрғын үйдің шатырында орналасқан маяк. Бұл тұрғын үй ғимаратында орналасқан еуропалық құрылыстағы жалғыз маяк.

2 Шерқала тауы

Маңғыстау өңірімен шынымен танысқысы келгендер әсем Шерқала таққан таудың керемет каньондарына барған болуы керек. Кейбіреулер бұл қаныққан саяхатшы аударған ыдысқа ұқсайды дейді. Басқалары таудың бір жағында киіз үйге, ал екінші жағында - жасырын аңға ұқсайтындығын алға тартады.

3 Шарлар аңғары

Алқапта көптеген жазықтар, содан кейін сізге бұршақ тәрізді тас шарлар шашыраңқы. Шетелдегі алып Атлант немесе ержүрек жауынгер Ерсары-Баба зеңбіректен оқ атып, тас шарлар жерге құлап, Шарлар алқабын құрады. 250 жыл бойына ғалымдар миға жүгіріп, болжамдарға бой алдырды, бірақ олар ортақ пікірге келе алмады. Бір нәрсе, бұл тас шарлар немесе оларды тас түйіндер деп те атайды, бұл ғалымдар зерттеген арнайы энергиямен толтырылған дөңгелек пішінді минералды түзілімдер.

4 Үстірт үстірті

Ежелгі Тетис мұхитының бұрынғы түбі. Мұнда бір кездері ашуланған теңіз элементі, оның іздері тасқа айналған теңіз тұрғындары түрінде бүгінгі күнге дейін кездеседі. Үстірттің шатқалдары мен жартастары - бұл табиғат көрінісі. Үстірт үстірті Үстірттің ерекше және таңғажайып жерлерімен жеке саяхаттағысы келетін көптеген туристерді қызықтырады.

5 Саура көлі

Ұзақ шақырымдар бойы құрғақ шөл, ал мұнда көне жасыл талдардың діндері уақыттың әсерінен тамырлар тәрізді бұралып, бұраланды. Саяхатшыны бүкіл шатқалда халық арасында қазақтың сирені деп атайтын тығыз рацитаның қопалары жүреді. Жалбыз: Оның саяхат шайындағы жағымды хош иісі есте қаларлықтай саяхатшыларды қызықтырады. Айналмалы жол бойымен қашықтықты еңсеріп, саяхатшы таңғажайып көрініспен марапатталады – Маңғыстаудың табиғатының ғажайыптарының бірі – Саура көлі туралы ойлау. Үш жағынан бұл көл биіктігі елу метрге жуық үлкен ыдыстың жартысы тәрізді шар тәрізді тік тас қабырғалармен қоршалған. Саура шатқалы өз құпиясын шақырады. Марш тасбақалары осында тұрады. Маңғыстаудың ежелгі адамдары Саура көлінде жан серігі – Саура шатқалынан бес жүз метр қашықтықта орналасқан егіз көл бар екенін біледі. Кішкентай төбеден өтіп, жаңа жолдар мен тәжірибелерді сүйетіндер сынған тостағанның екінші бөлігін тамашалай алады.

6 «Кеме» тұғыры

Ақтаудың орталығында, Ленин атасы жарқын жолды көрсеткен қалалық әкімдіктің жанында жаңа ескерткіш пайда болды: Христофор Колумбтың «Санта Мария» каравелінің қоладан жасалған көшірмесі. Халық жаңа ескерткішті «кеме» деп атады. Енді ол – Қазақстанның теңіз астанасының символы, визит картасы. Кеме өте жақсы. Кеменің барлық атрибуттарымен - якорьдің бортында және «Ақтау» деген жазумен, бес парус. Ең үлкен желкенде - күн Ярило, қалғандары - шағалалар, жұлдыздар, кометалар. Қиғаш паруста - Ақтау жағалауының көркі - аққулар [5].

Өзекті мәселелер және оларды шешу жолдары

2020 жылға дейінгі Қазақстандағы туризмді дамыту мәселелері жөніндегі кеңесте Қазақстан Республикасы Индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің өкілдері Маңғыстау облысының әкімі Алик Айдарбаевпен кездесті.

Туризм индустриясын дамыту қарқынды шешілуі үшін жақын арада Қазақстанның төрт облысында - бұл Ақмола, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстау облыстарында жеке туризм департаменттері құрылады.

Өз кезегінде Маңғыстау облысының әкімі Алик Айдарбаев жедел проблемалар шешілмейінше, аймақ туризммен байланысты инвесторлар үшін тартымды бола алмайтындығын атап өтті, атап

айтқанда, аймақты сумен жабдықтау және электрмен жабдықтау проблемалары.

Ақтау қаласы мен Құрық паром кешені арасындағы туризмді дамытуға республикалық бюджеттен 18 миллиард теңге бөлінді. Тиісті инфрақұрылым салынып, Ақтау қаласы мен Алау лагері арасындағы жолдар жөнделеді, – деді Өркен Бисақаев, «Қазақ туризм» ҰК «АҚ басқарма төрағасы [7].

Егеменді Қазақстан да туризмнің дамуына мемлекет экономикасы мен қоғамында дәрежесін көтеруге көңіл бөлуде. Әлемдік нарықта Қазақстанның тур өнімдерінің қозғалысына әсер ететін туризм индустриясының дамуына және бұл мәселелерді қалыптастыру жөніндегі зерттеулер, сонымен қатар 1992 жылдан бері көптеген заңдар енгізілді. Қазақстан Республикасының әлемдік туристік нарықтағы оң туристік имиджін қалыптастыруға әсер ететін басты фактор.

Ақтау тамаша табиғатымен ғана емес, жер астында тұнып жатқан минералды сулары, балшықтары және тұздарымен де мақтанады. Бірақ, мұның ешқайсысы толығымен өңделіп, қолға алынбаған. Айтатын болсақ, осындай бағалы қазыналардың құндылықтарын таразыға салып, өңдеп, туризмдегі маңыздылығын қалыптастырса. Айтылған барлық ой түйінді сараптай келгенде Ақтау қаласының туризмді дамытуда мүмкіншілігінің зор екендігін көрсетеді. Яғни, болашақта туристік өнімнің халықаралық нарыққа еніп, шетелдік деңгейде қызмет етудің негізгі кілті осында.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Официальный портал правительства Республики Сингапур
- 2 Профиль Сингапура BBC News
- 3 Погадаев, В. А. Малайский мир (Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур), 2012.
- 4 Ақтау - Қазақстандағы Каспий теңізіндегі курорт. <https://make-trip.ru/kazakhstan/otdykh-aktau>
- 5 Ақтау қаласының көрікті жерлері мен қызықты жерлері <https://ticketon.kz/aktau-attractions>
- 6 https://www.lada.kz/aktau_news/society/9306-s-celyu-razvitiyu-turizma-v-mangistauskoy-oblasti-planiruetsya-sozdat-otdelnoe-upravlenie.html
- 7 Маңғыстауға туристерді қалай тартуға болады. <https://yandex.kz/turbo/aktau.atameken.kz/s/ru/news/32263-razvitie-turisticheskogo-kapitala--prioritetnaya-zadacha>

АЛМАТЫ МЕН СЕУЛ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

АЛЬБЕКОВА Л. Т., БЕЛГІБАЙ Р. С.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КАКЕЖАНОВА Ш. К.
к.т.н., доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Оңтүстік Кореяның тез индустриализациясы кеңінен назар аударады. Көптеген зерттеушілер күшті бюрократиялық аппараттың белсенді қатысуынсыз сәттілік мүмкін емес деп санайды.

Алайда, қазіргі уақытта елдің одан әрі даму мүмкіндіктеріне қатысты күмән туындады. Кейбіреулер Оңтүстік Кореяның экономикасы, туризм индустриясы шынға жетті деп санайды. Қарқынды өсудің табиғи салдары-басында ескерілмеген және қазір одан әрі прогресті тежейтін бірқатар проблемалар бар. Бұл, ең алдымен, персонал мен кәсіпорын менеджменті арасындағы өсіп келе жатқан шиеленіс, халықтың топтары бар өңірлер арасында кірістердің біркелкі бөлінбеуі, өмір сүру құнының өсуі, инфрақұрылымды дамытудағы артта қалушылық, экология мен өмір сүру сапасына байланысты проблемалар жатады [1, 5 б.].

Ал, Қазақстан Республикасындағы туризм ұлттық экономиканың индустриялық-инновациялық дамуы басым бағыттарының бірі болып табылады. Осыған орай, мемлекет ішіндегі туризм саласы үлкен қарқынды даму үстінде. Елбасы Н. Ә. Назарбаев XVIII Дүниежүзілік Туризм Ұйымының Генассамблеясында «қазіргі таңда Қазақстан туризм саласының барлық дерлік түрін иемденудің қайталанбас мүмкіндігіне ие болып отыр» деген [3, 8 б.].

Елімізде туризмді дамыту – мемлекеттік саясаттың басым бағыты. Туризмді дамыту арқылы Қазақстанның экономикалық жағдайын жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге болатыны да белгілі. Қазақстанда туризмді дамыту үшін барлық қажетті мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар жеткілікті.

Қазақстанның алып қалаларының бірін қарастырып айтсақ, Алматыдағы инфрақұрылымды дамыту және туризм саласындағы кедергілерді жою бойынша кешенді жұмыс жүргізілуде. Бүгінде қалада 139 саябақ, 19 театр, 2 мыңнан астам кафе мен мейрамхана, 20 мұражай, 265 қонақ үй, хостел, 14 көрме орталығы мен галерея бар. «Адамдарға арналған қала» бағдарламасы бойынша тарихи орталықтың 60% жаңғыртылды. 8 ақпараттық дүңгіршек

орнатылды: әуежай, вокзалдарда, Абай мен Достық даңғылдарының қиылысында, Панфилов көшесінде және т. б. Almaty Pass картасы жасалды, оны сатып алған турист қоғамдық көлікті пайдаланып, Алматы қаласының көрікті жерлеріне бара алады.

«Боралдай сақ қорғандары» мұражайы, «Вознесен соборын» қайта қалпына келтіру, «Этнолэнд» этномәдени кешенін, Райымбек батыр мемориалдық кешенін салу сияқты бірқатар жобаны жүзеге асыру жоспарлануда. «Этнолэнд» кешені аясында ішкі және шетелдік туристер Алматының мыңжылдық тарихымен танысып, мәдениеті, ерекшелігі туралы біле алатын орталық құрылады. Сондай-ақ орталық базасында ірі іс-шаралар өткізіледі.

Мықтап қолға алынған тағы бір бағыт – экотуризм: Алматы маңында туристер үшін бірегей орын болып табылатын 5 ұлттық саябақ бар: олар шөл далаға барып, «Хан Тәңірі» шыңына шығып, Шарын шатқалына және Көлсай көлдеріне бара алады [4].

Келесі айтатынымыз, дүниежүзіне танымал, әрі дамыған Оңтүстік Кореяның астанасы-әлемдік туризмнің ірі орталығы. Сеулдың көрікті жерлерін бір апта бойы көре алмайсыз, сондықтан сапар жоспарын алдын ала ойластыру керек. City Hall метро станциясының маңатында тоқтауға кеңес береміз. Осы жерден қаланың кез-келген бөлігіне жету ыңғайлы. Жақын жерде әйгілі сарайлар мен Кванхвамун алаңы орналасқан, онда Пукхансан тауының көріністері ашылады. Жақын жерде сәнді butikтер, ірі сауда орталықтары және бай корейлер тұратын үлкен тіреген ғимараттар орналасқан. City Hall станциясының жанында туристерді Everland ойын-сауық саябағына апаратын басс тоқтайды [6].

Жаяу қашықтықта шопоголиковтың сүйікті көшесі – Мендон орналасқан. Корей сувенирлерін, әйгілі корей және әлемдік брендтердің өнімдерін сататын өте қызықты орын. Мұнда сіз кез-келген нәрсені сатып ала аласыз, беделді сән көрсетіліміне барып, көше музыканттарының концертін тыңдай аласыз. Мендон дәстүрлі Корей тағамдарының дәмді тағамдарын дайындайтын мейрамханаларға толы. Қытырлақ, дәмді лобстер, тәтті ет – пульгоги, маринадталған кимчиі, жеміс — жидек немесе жаңғақ қосылған глютинді күріш пирогтары-тток, корей орамдары – кимпаб және бұралған картопты қолданып көріңіз.

City Hall – сарай кешені XIV ғасырда Джозеон әулетінің билеуші отбасы үшін салынған. Сарайға негізгі кіре берісте сағат 10:00-де және 14:00-де құрметті қарауылдың салтанатты ауысуы

өтеді. Бұл керемет көріністі көруге көптеген туристер келеді. Егер сіз ұлттық корей костюмін киіп жүрсеңіз, Сарайға тегін кіре аласыз.

Сеулге барған кезде YTN Seoul Tower телемұнарасының символына дейін серуендеуді ұмытпаңыз. Корей астанасының панорамасын биіктіктен тамашалау үшін Lotte Tower ғимаратының бақылау палубасына көтерілу керек.

Пусан - мемлекеттің теңіз астанасы. Ол үлкен порты теңіз өнімдерін сүйетін және корейлік дәмді тағамдарды жақсы көретін адамдарға келеді. Пусанда тарихи-тоқсан Камчхон және буддистік храм Хэдон Енгунсанды көруге болады.

Чеджу жайлы сөз қозғасақ, егер сіз елдің негізгі теңіз курортында демалғыңыз келсе, Сары теңіздегі Чеджудо жанартау аралына келіңіз. Ол керемет жағажайларымен, әсем сарқырамаларымен және 20 м тереңдіктен інжу қабықтарымен, сонымен қатар сүңгуірлерімен әлемге танымал [5].

Жалпы, бұл мақалада екі елдің барлық ұқсас қасиеттерін түгендеп шығу мүмкін емес. Бірақ, осы мақалада қалалардың инфрақұрылымын салыстырып, олардың әлді, әрі мықты жақтарына, мәселелеріне, қазіргі жағдайына, жалпы шолу жасадық.

Жобаны негізін айшықтаудағы басты түйін Елбасы айтып кеткендей: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі» [2, 10 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 А. Кемелбаева, Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары – Астана:2017
- 2 Ш.Айманов, Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары – Астана: 2017
- 3 Сон Чхи Кын, Ақиқат. Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. – 2014. №8 . – 4 – 9 б
- 4 #БізАлматы жобасының форумында Алматыда туризмді дамытудың негізгі бағыттары талқыланды. URL: <https://kznews.kz/zhanalyqtar/bizalmaty-zhobasynyn-forumynda-almatyda-turizmdidamytudyn-negizgi-bagytтары-talqylandy/>
- 5 Оңтүстік Корея: тиімді мемлекеттік басқаруды қандай инфрақұрылым қамтамасыз етеді. URL: http://vasilievaa.narod.ru/9_1_98.htm
- 6 Туризм в Южной Кореи URL: <https://proturizm.club/stati-i-intervyu/turizm-v-yuzhnoy-koree/>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТҰЗДЫ КӨЛДЕРІНІҢ ТУРИЗМДЕГІ ОРНЫ

ГАЛИЕВА Ф. Т.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАИРОВА Ш. Г.

т.ғ.к., доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тұзды көлдерде демалу біздің отандастарымыз арасында танымал бола бастады. Туристік агенттіктер көптеген клиенттерге ұсынатын облысымыздың ең танымал бағыттардың бірі – емдік судың ерекше құрамы бар Мойылды, Маралды және т. б. көлдер. Оларға да тоқталып өтеміз. Сонымен қатар көптеген емдік қасиеттері бар тұзды көлдерде бар, олардың көпшілігінде туристерге қолайлы жағдай жасалмағанымен, келушілер азаяр емес. Туристер шатырлар қояды, су, азық-түлік қоры бар немесе жақын мандағы ауылдарда тоқтап, жергілікті тұрғындардың бөлмелерін жалға алады. Бірақ кәсіпкерлер назар аударған көлдер де бар. Елімізде көптеген тұзды көлдер құрамы мен емдік қасиеттері бойынша ерекшеленеді. Іс жүзінде әр аймақтың өзіндік ерекше тарихы бар және аңыздарға толы осындай су қоймасы бар. Тұзды көлдер әрдайым демалушылар арасында танымалдыққа ие. Павлодар облысы тұзды көлдерге бай, бұл емдеу-сауықтыру туризмін дамытуға үлкен мүмкіндік береді, сондықтан Павлодар облысының және шекаралас аймақтардың тұрғындары арасында танымал. Бүгінгі таңда облыста тұзды көлдерді дамыту бойынша жұмыс жүргізілуде. Емдік балшық пен минералды тұздардың кен орындарына бай бірнеше су объектілерінің ерекшеліктеріне толығырақ тоқталайық [1, 1 б.].

Маралды көлі (Шарбақты ауданы) – Табиғи тұзды көл, өзінің минералданған тұнба балшықтарымен және рапасымен әйгілі, керемет сауықтыру және жасартатын әсер береді. 2019 жылғы деректер бойынша 60 мың турист Маралды көліндегі демалыс аймағында демалған, бұл бұрынғыға қарағанда екі есе көп.

Сурет 1 – Маралды көлі

Сурет 2 – Маралды жағалауы

Көлдің түбінде көгілдір косметикалық саздың кен орындары бар. Маралды көлінің бетінде су температурасы түбінен 10–15 градусқа төмен. 2017 жылы жағалауда «Маралды» туристік аймағы құрылды. Демалыс аймағына бес киіз үй және бөрене үйінен жасалған төрт үй бар этноауыл кіреді. Туристердің демалуы үшін барлық жағдайлар жасалған: жағалаулар, күннен қорғайтын бастырмалар, шезлонгтар, ойын-сауық бағдарламаларын өткізу үшін сахнасы орнатылған пирстер. Сондай-ақ, демалушыларға ыңғайлы болу үшін екі кафе, барбекю алаңы, коктейль бар, гамак, душ, жуынатын бөлме бар. Болашақта көлдің жағасында санаторий салу, осыған байланысты мұнда маральник жұмыс істейді.

Мойылды көлі мұнда «Мойылды шипажайы» АҚ сауықтыру кешені орналасқан. Мойылды «курортының көпжылдық және берік даңқы тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар оның шекарасынан тыс жерлерде де танымал. Емдеудің ерекше тиімділігі-емдік көлде шомылу. Жоғары минералданған тұнба балшықтары мен тұзды рапасы бар көл суы тірек-қимыл жүйесі, перифериялық жүйке жүйесі және басқа да көптеген ауруларға күшті емдік әсер береді.

Сурет 3 – Мойылды шпажайы

Бүгінгі таңда санаторий демалушылардың бос уақытын өткізуге көп көңіл бөледі. Мұнда бильярд залы, жазғы би алаңы, спорт залы (волейбол, баскетбол, теннис), шахмат бар. Павлодар қаласына экскурсиялар ұйымдастырылды.

Тұзқала көлі (Лебяжі ауданы Ямышев ауылы) бірегей ауасу тұзының үйлесіміне ие. Көлдің суы мен балшығы бұлшықет кернеуін, қабынуды, ауырсынуды азайтады, қан айналымын тыныштандырады және күшейтеді, жасартатын әсерге ие. Көл Павлодар қаласынан 50 км жерде (Семей қаласына қарай) орналасқан.

Сурет 4 – Тұзқала көлі

Көлде ыңғайлы екі демалыс орны ашылды (душ, монша, шағын кафе), олар аймақ пен көрші облыстардың тұрғындары арасында танымал: «Сұлтан» және «Тұз-қала». Сондай-ақ, 2018 жылы мұнда жеті киіз үй, алтыбақан, батуттар және т. б. бар жаңа «Tuz city» демалыс аймағы жұмыс істей бастады. Айта кетер жайт облысымыздағы табиғат сиы қызғылт түсті Көбей тұз көлі. Павлодар маңында орналасқан қызғылт көлді полицейлер күзетеді. Қазір мұнда қазақстандықтар әдемі фотосуреттер жасауға келеді [1, 1 б.].

Сурет 5 – Көбей тұз

Кемер тұз көлі Павлодар облысы, Май ауданы, Малайсары ауылының оңтүстік батысында 35 шақырым жерде орналасқан тұзды көл. Теңіз деңгейінен 155 метр төмен жатқан минералды көл (6-сурет). Климаты шұғыл континенталды, шөлейт зонада, Сарыарқаның солтүстік батысында жатыр. Малайсары ауылынан 35 жердегі «Кемер тұз» көлде болғандар оның суының емдік шипасы бар екенін айтып жүр.

Сурет 6 – Көл жағалауы

Сурет 7 – Кемертұз жағалауындағы қына

Кемертүз көлі – емдік қасиеті өте мол ағынсыз су қоймасы. Мұндағы Арқанын қуаң даласындағы құрғақ ауа теңіз бетіндегі дымқыл ауамен араласып жағасындағы адамға жағымды әсер береді. Көл суы да минералды ресурстарға, йодқа, тұзға, химиялық элементтерге бай болғандықтан, судың денсаулыққа пайдасы медицинада дәлелденген. Бір замандарда адамдар көл жағасын басып өткендіктен, оның суы мен ауасы ұзақ жолдан науқас меңдеген адамдардың денсаулығын құр аттай қылып, емдеп жіберетіндігі ерте кезден байқалған. Көл жағасы құстар мен өсімдік дүниесіне бай. Қаз, үйрек т.б. құстар, қамыс арасында қоян, саршұнақ, өзен сағаларында қарсақ кездеседі. Жағалауы – шабындық және жайылым. Кемертүз көлінің жағалауының ұзындығы 17 км, диаметр 3 км. Кемертүз көлінде Менделеев кестесінің 16 түрлі қазба байлығы «жасырынып» жатыр. Тұзды көлдің солтүстік жағы төбелер мен қоршалған, Оңтүстік жағалауы жазық. Ал біздің айтпағымыз басқа, өңірдегі тұйықкөл – осы аймақтағы табиғат ғажайыптарының бірі [2, 15 б.].

Бұл аталған көл жағалауларына демалыс инфрақұрылымдарын салып, туристік қызмет көрсетуді енгізіп, туризм саласын дамыту жеке кәсіпкерлер мен инвесторлар үшін тиімді екенін халыққа көрсету. Жағдай жасалмаған жағалауына заман талабына сай жаңаша жабдықталған, біліктілігі жоғары маман дәрігерлер жұмыс істейтін өзге де шипажайлар мен емдеу- сауықтыру орталықтары сияқты үлкен мүмкіншіліктер мен қажеттілікті тудыратын пайдасы зор, халық игілігіне пайдаланылатын сауықтыру орталығы салынса деймін! Бұл жерлерде айтарлықтай үлкен сауықтыру орталығы салынса сал аурулары, буын, сүйек және тағы да басқа көптеген ауруларға ем болары айқын. Тіпті онкологиялық аурулар мен қант ауруымен ауратын адамдардың өмірі шектелген уақытқа қарағанда бес жылға айтарлықтай ұзарар еді... Бірақ ол жер ауылымыздан алыс болғандықтан көліктік қолжетімділігі төмен (жол өте нашар), жарық көзі тапшы, байланыс желісі жоқ. Осындай қолайсыздыққа қарамастан ем алушылар саны жылдан жылға артуда. Ем қабылдаушылардың көбі шетелдіктермен өзге аймақтықтар. Тұзды көлдердің заманауи экологиялық мәселелері сыртқы жағдайлардың табиғи және антропогендік өзгерістерінің әсерінен қалыптасады. Сонымен қатар, тұзды көлдердің экожүйелеріне ең зиянды әсер климаттың жағымсыз климаттық өзгерістеріне қоршаған ортаны қорғауға немқұрайлы қараудың жағымсыз салдарын суперпозициялау жағдайлары жасайды (ауа ылғалдылығының төмендеуі, ауа температурасының жоғарылауы және т.б.) [3, 61 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Журнал: Ветер Странствий 12 желтоқсан 2020 жыл. [электрондық ресурс]. – URL: <http://veters.kz/v-pavlodarskuyu-oblast-za-zdorovem/> [сайтқа жарияланған күні 01.12.20]
- 2 Коваленко В.В., Викторова Н.В., Гайдукова Е.В. Моделирование гидрологических процессов. – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2006. – 559 б.
- 3 Worral L., ed. Geographic information system: developments and applications. – London: Belhaven Press, 1990. 251 p. [ағылшын тілінде]

ЭВОЛЮЦИЯ ГОСТИНИЧНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ВЛИЯНИЕ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЧЕЛОВЕКА НА ИХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА

ДЖАНАРГАЛИЕВА М. Р.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАКЕЖАНОВА Ш. К.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Термин «гостиница» происходит от лат. «hostel», и от англ. «hospitality», что переводится гостеприимство.

Позднее данное определение было преобразовано уже в привычное нам французское «hotel» [2].

С появлением у людей потребности и желания путешествовать, появились и первые средства размещения. Расцвет гостиничной индустрии начался с постоянных дворов, таверн и трактиров. В каждую эпоху они отвечали своим главным критериям – предоставляли гостям возможность остановиться переночевать [3].

Первые гостиницы появились порядка двух тыс. лет назад. Первое упоминание о средствах размещения были обнаружены в древних манускриптах - в знаменитом кодексе законов царя Вавилонии – Хаммурапи (1700 г. до нашей эры). Кодекс Хаммурапи вынуждал держателей таверн доносить на гостей, которые вели разговоры о властях. Состав посетителей был весьма многообразен и специфичен [4].

Также упоминания о гостиницах можно найти в манускриптах Древнего Египта.

В таблице 1 представлена характеристика главных этапов развития мировой гостиничной индустрии с древних времен до конца XX в.

Таблица 1 – Перечень и характеристика главных этапов развития мировой гостиничной индустрии с древних времен до конца XX в. [1, с. 331]

Место	Период	Характеристика
Ассирия	3-2 тысяч лет до нашей эры	Открытие караван-сараяв
Другие страны Востока, Древняя Греция, Крит	2-1 тысяч лет до нашей эры.	Повсеместное распространение караван-сараяв
Древняя Греция	1 тысяча лет до нашей эры	Распространены 3 вида гостиниц: -пандокеи – гос. заезжие дворы; -катагогии – частные заезжие дворы; -таверны.
Древний Рим	6 век до нашей эры - 3 век нашей эры	Путешествующие – гос. чиновники со свитой, купцы, паломники; Во время правления Октавиана Августа (27 год до нашей эры -14 год нашей эры.) после утверждения закона о регулярном почтовом сообщении в Римской империи было построено множество гостевых дворов вдоль каждой римской дороги на расстоянии одного конного перегона (70-100 км).
Варварские королевства	3-5 века нашей эры Упадок Римской империи	Разорение большинства постоялых дворов и таверн.
Восток, Европа, Англия	5 - 8 в е к а (Средневековье)	Возникновение гостиничных предприятий при монастырях; Распространены: -странноприимные дома монастырей; -инны – дорожные средства размещения, имеющие на первом этаже таверну и конюшню, служебные и хозяйственные помещения, а на верхних этажах – спальные комнаты, которые выходят в прямоугольный внутренний двор и соединены крытой галерей (во внутреннем дворе организовывались театральные постановки).
Европа	14-17 века (эпоха Возрождения)	Открытие дилижансов; Совершенствование постоялых дворов.
Европа	17-18 века	Развитие гостиничного хозяйства в связи с ростом политических и экономических связей между государствами Европы.
Северная Америка	17-18 века	Возникновение постоялых дворов в Северной Америке ввиду появления европейских переселенцев; Первая семидесяти комнатная гостиница City Hotel (Нью-Йорк, 1794 г.).
Северная Америка	Конец 18-начало 19 веков	Начало строительства больших и малых гостиниц лишь для обслуживания путешественников; Ста семидесяти комнатный отель «Тремонт» (Бостон, 1829 г.); Первый отель с лифтом и с электрическим освещением «Эверетт» (Нью-Йорк, 1859 г.).

Америка, Европа	19 век Эпоха индустриализации	Развитие массового туризма после промышленного переворота с появлением массовых транспортных средств (пароходов, паровозов); Строительство гостиниц в живописных местах для отдыха, на морских побережьях; Появление гостиничных компаний, синдикатов, корпораций; Строительство гостиничных предприятий для коммерсантов, бизнесменов и переселенцев.
Америка, Европа, Азия Лондон, Париж,	Начало 20 века	Новая концепция в строительстве средств размещения, которая основана на предоставлении клиентам максимального комфорта (отель «Буффало Статлер»); Создан Международный союз владельцев гостиниц, который объединяет одну тысячу семьсот гостиниц мира; Начало использования гостиничных предприятий, в которых устраиваются собрания, приемы, встречи, конференции, казино, развлечения.
Европа	1914-1918 года	Приостановка строительства гостиниц.
Америка	20-е годы 20 века	Мощное гостиничное строительство; Гостиничный бизнес Конрада Хилтона, строительство крупнейших гостиниц в мире «Конрад Хилтон».
Европа, Америка	30-е годы 20 века	Приостановление гостиничного строительства во время «великой депрессии».
Европа, Америка	40-е годы 20 века	Приостановление гостиничного строительства; Развал; Использование гостиничного фонда страны на сто процентов в связи с большим числом переездов по стране, беженцев, деловых людей и так далее.
Мир	50-60-е годы 20 века	Возрождение и восстановление гостиничного бизнеса (Европа); Пик авто- и самолетостроения; Соц. завоевания работников в большинстве стран (оплачиваемые отпуска); Расцвет массового туризма; Строительство мотелей для автомобилистов-туристов; Строительство отелей при аэропортах; Возникновение семейных гостиниц; Начало модернизации гостиничной базы в индустрию услуг и развлечений (соединение гостиниц, ресторанов, баров, казино, игорных домов, курортов); Строительство гостиниц в знаменитых и новых курортных центрах мира.
Мир	70-80-е годы 20 века	Сегментация гостиничного рынка в результате насыщения его гостиничными услугами; Развитие гостиничных цепей «Мариотт», «Рамادا», «Шератон», «Редиссон» и др.; Развитие гостиниц класса «апартамент».
Мир	90-е годы 20 века	В начале девяностых годов некоторая остановка строительства в результате экономического спада; Сегментация рынка; Специализация отелей; Строительство супер-отелей и причудливых отелей (отель, созданный в каком-либо историческом архитектурном сооружении: замке, храме и т.п.).

Из вышесказанного можно сделать следующий вывод: по мере того, как модернизировалось общество, совершенствовались технологии, появлялась необходимость не только в простом размещении и питании, но и в духовном (эстетическом)

удовлетворении (соответствующие комфорт и внутреннее убранство; развлечения; дополнительные услуги (салонные процедуры, фитнес – центры и др.)).

Важно заметить, что во все времена человек тянулся к комфорту, а предоставляемый комфорт, в свою очередь, носил классовый характер. Дальше люди задумываются об интеграции развлечений. Если раньше в таких предприятиях, как постоянные дворы, устраивались петушиные бои, здесь играли в дартс, то в новое время предлагаются следующие варианты для времяпровождения: ночные клубы, кабаре и так далее. С появлением же железных дорог люди задумались о комфортабельной перевозке. Оснащение вагонов удобными спальными местами и рестораном. Эволюционирование гостиничной индустрии не стоит на месте. Сегодня прослеживаются следующие тенденции развития гостиничного бизнеса:

1 Внутренний туризм и его влияние на гостиничный бизнес

Внутренний туризм способствует открытию гостиниц в местах популярных туристических маршрутов;

2 Развитие гостиничных сетей

Как показывает практика, наиболее стабильны гостиницы те, которые объединены в сеть, либо те, которые работают по франшизе. В связи с этим современные отельеры, в большинстве случаев, предпочитают вступать в действующую сеть;

3 Демократизация предложения

Сегодня средства размещения представлены во всех ценовых категориях. Например, мини-отели, хостелы при демократических ценах предоставляют отличное качество сервиса. Также важно отметить, что время и затраты на организацию и окупаемость таких видов гостиниц в разы меньше;

4 Бизнес-отели

Деловая направленность гостиниц означает предоставление ими условий для проведения конференций, бизнес-встреч и так далее;

5 Реклама в интернете для продвижения

Имеет место быть следующая тенденция: гостиницы ведут собственный сайт с системой бронирования, а также размещение объявлений на соответствующих форумах [5];

6 Внедрение в индустрию гостеприимства High Tech и High Touch

Гостиничная индустрия сегодня внедряет High Tech и High Touch. Речь идет о концепции умного гостеприимства, которая

позволяет самостоятельно бронировать номер, является базой технического оснащения гостиницы и номеров отдельно. Но важно помнить, что ядро отрасли – это люди, и здесь необходим тесный контакт с клиентом, иначе говоря High Touch.

Чтобы зафиксировать пожелания гостя и при следующем его заезде предугадать их прежде, чем гость попросит о чем-либо, нужно вести data base, куда будут вноситься данные гостя и его предпочтения. Гостиницы не должны бояться внедрять инновации, ведь они не только упрощают процесс обслуживания гостя, но и повышает качество данного обслуживания [6].

На данный момент гостиничный бизнес несет существенные потери ввиду эпидемиологической ситуации. Пустующие номера, вынужденное сокращение числа сотрудников, затяжная апатия сотрудников и потеря мотивации – это лишь часть ущерба.

Гостиничные предприятия не только делают все возможное, чтобы сохранить некоторую стабильность, но и оказывают поддержку медицинским учреждениям. Отели, расположенные в местах с высоким уровнем заболеваемости (США, Италия, Россия и так далее), организуют размещение медперсонала и временных госпиталей, а также питание.

Отметим, что гостиницы уже сегодня, заботясь о безопасности и здоровье туристов, изменяют стандарты уборки, включая в нее обязательное применение дезинфицирующих и антибактериальных средств. Обработке также подлежат и карты от номеров, которые гость сдает при выезде. Модернизируются системы кондиционирования и вентиляции.

Следует отметить, что большинство владельцев отелей стараются сохранить число рабочих мест и зарплаты путем внедрения максимально эффективных управленческих и антикризисных решений [7].

Какие же новые веяния ожидают гостиничные предприятия в 2021 году?

По прогнозам на 2021 год можно выделить следующие тренды:

1 Снизится уровень бронирования гостиниц, составляющих городской сегмент

Из-за ограничений бизнес-активность в городах упала, и восстановится она не сразу. По этой причине городские отели в 2021 году просядут. В данной ситуации рекомендуется сделать акцент на близлежащие города, предлагать туры выходного дня, разработать акции и промокоды;

2 Увеличится спрос на загородные туры внутри страны

Загородный отдых внутри страны – новая тенденция ввиду закрытия границ. Пока мировой туризм не вернется к докризисному, загородные отели будут на пике популярности;

3 На смену городским отелям приходят апартаменты;

В условиях экономической нестабильности гости экономят на проживании. Бюджетная альтернатива отелям, где имеется соответствующий комфорт и функциональность — апартаменты [8].

Направляется следующий вывод, что 2020 год не только не убил гостиничный бизнес, но и сделал его намного устойчивее и восприимчивее к внешним факторам.

ЛИТЕРАТУРА

1 Соколова М.В. История туризма: Учебное пособие. М.: Мастерство, 2002 – 352 с.

2 <https://hoteladvisor.livejournal.com/32450.html>

3 <https://prohotel.ru/news-216533/0/#:~:text=Первые%20гостиницы%20появились%20порядка%20двух,бродячие%20артисты%20и%20менестрели%20паломники.>

4 <https://prohotel.ru/article-3303/0/>

5 <https://alterainvest.ru/rus/blogi/tendentsii-razvitiya-gostinichnogo-biznesa-2016/>

6 <https://studcar.ru/stati/sovremennye-tendencii-gostinichnogo-biznesa/>

7 <https://hotel.report/management/gostinichnaya-industriya-v-epohu-covid-19>

8 <https://www.travelline.ru/blog/itogi-2020-go-novinki-travelline-i-perspektivy-gostinichnogo-biznesa/>

БАЯНАУЫЛ АУДАНЫНДА ТУРИЗМНІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫН ҚҰРУ

ЖАНАЙ А. Ц.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВ М. К.

ғылыми жетекші, аға оқытушы,

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

«Туризм барлық дүниежүзілік экономиканың 10%-ын құрайды.

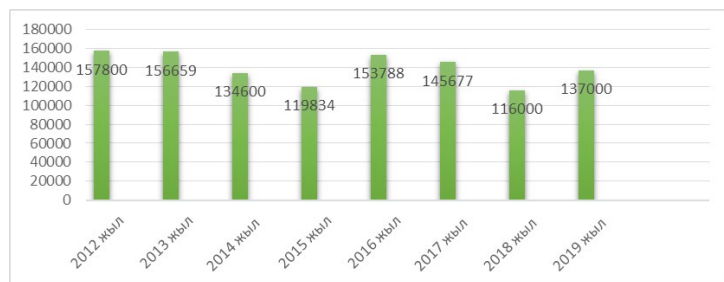
Бұл – өте үлкен көлем. Бізде өте аз өлі. Біз енді 2025 жылға дейін

экономикамыздың 8 %-ын туризмнен аламыз деп отырмыз. Ол үшін өте көп жұмыс істеу керек. Жаңағы Рухани жаңғыру мәселесі, «Нұрлы жол», инфрақұрылым, барлығы осыған байланысты. Қазақстанда да көретін, баратын жерлер өте көп. Даланың, таудың өзі басқа елдер үшін өте қызықты. Көрсете білуіміз керек» деген елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың осы жолдаманы алға қоя отырып еліміздің туризм саласын дамытуға ден қойды [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда туристердің демалуына жағдай жасауды ұйымдастыру, еліміздің туристік потенциалын көтеру мәселелері жан-жақты қарастырылған. Қазақстанның тарихи - мәдени ескерткіштерін шетелге таныстыру ел беделіне оң ықпал етері сөзсіз. Қазақстанда ежелден аты аңызға айналған және бүгінгі күнге дейін аңыз болып келген қаншама тарихи-мәдени орындары бар, сондай өлкелердің бірі Павлодар облысына қарасты Баянауыл киелі елді мекені.

Көркіне көз тоймайтын Баянауыл табиғи ұлттық саябағы – Баянауыл ауданының орталығында орналасқан. Солтүстігінде Торайғыр ауылдық округінің, оңтүстік - шығысында Ақсан ауылдық округінің, оңтүстік-батысында Құндыкөл ауылдық округінің территориясымен шектеседі. Табиғатымен тәнті етпей қоймайтын Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи бағы рекреациялық мүмкіндігі мол аймаққа жатады.

Омбы географы В.Некрасов өзінің 1916 ж. зерттеулерінде: «Біраз күш-қайрат пен қаражат болса Баянауыл өлкесін тамаша демалыс орнына айналдырар еді» деген екен. Сонымен қатар 1982 жылы «Казгипроград» институтымен ҚазССР Ғылым академиясы біріге отырып республикадағы алғаш Баянауыл табиғи бағын құру туралы технико-экологиялық жобасын жасады. Бұл табиғи бақ экологиялық, тарихи, эстетикалық мәні бар кешендерді сақтау үшін, рекреациялық және ғылыми мақсатта құрылды. Баянауыл мемлекеттік ұлттық бағы Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1985 жылғы 12 тамыздағы № 276 қаулысымен құрылды [2, 132 б.]. Қазіргі уақытта Баянауыл саябағы өте ірі туристік орталық болып табылады. Негізгі рекреациялық жүктеме, ал бұл шамамен 90 % 76 күнге созылатын жазғы рекреациялық маусымға келеді.

Сурет 1 – Туристердің 2012-2020 жылдар

Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес туризм саласын дамыту 2025 жылы туристер саны 450 мың адамға жетеді деп болжануда [3]

Баянауыл ауданыны туристердің өзіне тартатын керемет жайлы климаты қоныржай континентті және көп ғасырлар бойы тарихи қалыптасқан ғажайып тас кескіндер, бір көргенде жануарларға, адамдарға немесе таудан түсіп келе жатқан жүк машинаға ұқсайтын жеке шыңдар мен тастар ерекше қызықтырады.

Туристерді қызықтыратын әлемге әйгілі шыңдардың арасында – «тас бас» мүсіні, қазіргі таңда «Кемпір тас» деген атауы кең тараған. Белгілі бір жағынан байқап қарағанда ол шынымен шашсыз, тіссіз, кекесін зұлымдықпен күліп тұрған кемпірдің басына ұқсайды екен. Ғажайып сан алуан керемет тастардың арасында – түйе, мамонт, горилла А. С. Пушкиннің қырынан қарағандағы келбеті, ұшатын тарелка, динозавр, көгершін, жылқының басы және көптеген басқа да тастар бар. Шыңға өрмелеушілер арасында Бөлке тауы және Ер жүректілер шыңы, сондай-ақ ең биік тау ретінде Ақбет тауы кең тараған. Бөлке тауының шыңында құрғақшылық кезінде тартылатын алты көл орналасқан.

Нақты айтар болсам керемет аты аңыз болған жер – «киелі үңгір». Ата-бабамыздың айтуы бойынша үңгірге кірген әрбір адам оның қабырғасына алақанын қойып тілек тілесе, одан кейін шыға беріске басын бұрмай үңгірден шықса, оның арман тілегі орындалады екен. Сонымен бірге үңгірге барып, балаға зәру болған адамдар тілек етсе ниеттері қабыл болады деген сенім бар, ол үшін үңгірде арнайы рәсім орындау керек екен. Бұның рас-өтірігіне қарамастан, үңгірге кіруге болатын күндері туристер көптеп келіп жатады. Үңгір жоғары жерде орналасқан, оған апаратын тік өрдің бір жақырымдай жерін жаяу өтуге тура келеді. Қазіргі кезде жолдың шет бөлігінде арнайы ағаш саты орнатылған.

Баянаула ауданында этнотуризмді дамытуда көптеген іс-шаралар атқаруды қажет етеді. Этнотуризм қазіргі таңда туристік саланың ең қарқынды дамып келе жатқан саласы болып табылады. Этнотуризмнің жалпы мақсатты кез-келген халықтың мәдениетін, сәулет, тұрмыс-салт дәстүрін және этнографиялық нысандарды шетелдік туристерге немесе отандық туристерге насихаттау. Баянауыл өңірінде Этнотуризмді дамытуда көптеген мүмкіндіктер бар. Көркем табиғатымен, климаттық ерекшеліктері мен тарихи жәдігерлері негіз болады.

Баянауыл ұлттық саябағы – Қазақстан жерінде туризмді дамыту үшін қолайлы жер болып табылады. Саябаққа келуші туристер санын арттыру мақсатында туризм бөлімінде қызмет атқарушы мамандар Баянауыл ұлттық табиғи саябақ базасында қазіргі кезде 13 туристік маршруттар құрастырылған. Алғашқы уақытта тапшылығына байланысты 2006 жылы тек 6 туристік бағдар жүзеге асырылды [2].

Кесте 1 – Туристік бағдарлар [4]

№	Бағдар атауы, бағдардың ұзындығы
№1 бағдар	Жасыбай көлі – Кемпіртас жартасы. Ұзындығы – 10 км.
№2 бағдар	Жасыбай көлі – Қоңырәулие үңгірі. Ұзындығы – 12 км.
№3 бағдар	Жасыбай көлі – ботаникалық соқпақ. Ұзындығы – 7 км.
№4 бағдар	Жасыбай көлі – Жасыбай батырдың қабірі. Ұзындығы – 6 км.
№5 бағдар	Сабындыкөл көлі – Жасыбай батырдың қабірі. Ұзындығы – 14 км.
№6 бағдар	Жасыбай көлі – Көгершін жартасы. Ұзындығы – 10 км.
№7 бағдар	Жасыбай көлі – «Писаница туристов» жартасы. Ұзындығы – 3 км.
№8 бағдар	Жасыбай көлі – кен алан алаңы. Ұзындығы – 7,5 км.
№9 бағдар	Сабындыкөл көлі - Сұлтанмахмұт Торайғыровтың бейіті. Ұзындығы – 3,5 км.
№10 бағдар	Жасыбай көлі – Кемпіртас жартасы – Сұлтанмахмұт Торайғыровтың бейіті-Айманбұлақ. Ұзындығы – 44 км.
№11 бағдар	Жасыбай көлі – Қоңырәулие үңгірі. Ұзындығы – 30 км.
№12 бағдар	Жасыбай көлі – Баянауыл (Жасыбай батырдың қабірі). Ұзындығы – 44 км.
№13 бағдар	Жасыбай – Жаңажол – Ескелді – (м. ж. Көпеев кесенесі). Ұзындығы – 77 км.

Сонымен қатар туристерге демалу уақытына байланысты 10 күндік маршрут ұсынылған болатын және бұл маршруттар туристерді күтіп алып қайтуына дейінгі аралықты қамтиды. Туристік маршруттардың бірнеше түрлерін қолданылады. Ұзақ жерлердегі тарихи орындармен табиғи ескерткіштерге автокөлік арқылы немесе жақын маңға жаяу, велосипед және атпен қатынайды. Сонымен қатар барлық маршруттарда арнайы даярланған нұсқаушы мамандар шетелдік туристер үшін ағылшын тілінде қарым-қатынас жасалынады [2, 173 б.].

Туристік бағдарлар Баянауыл табиғатының ең тамаша үлгілерін сақтай отырып, оларды адамдарға көрсету бұл саябақтың бөлінбес бөлшегі болуы тиіс. Туристік бағдарлар саябақтың рекреациялық қызметіне негіз болатын негізгі құрылымдық элемент болып табылады. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экотуристік әлеуетін тиімді пайдалану және экологиялық туризмді оңтайлы дамыту үшін. Бірінші кезекте ұлттық саябаққа келуші туристер ағынын бақылап отыру қажет. Сонымен қатар экотуризмді дамыту үшін негізгі нысандардың аймақтарын тиімді түрде пайдалану қажет. Негізгі нысандардағы аймақтағы бағдарларды жоспарлай отырып, пайдалану режимі табиғат кешендерінің сақталуы және де жағдайын бақылап отыруды қамтамасыз етілуі қажет. Экотуристерді орналастыруды қорғалатын аймақта емес, сол аймаққа жақын елді-мекендерде жүзеге асырған дұрыс. Экотуризмді оңтайлы дамыту қорғалатын аумаққа тигізетін кері әсерін барынша азайтуға ықпалы жоғары [5, 6].

Туристік бағдарлармен серуендеу барысында адамдардың өз өлкесінің табиғи және мәдени мұраларына деген азаматтық қарым-қатынасына байланысты тәрбие қалыптасады. Бағдарларды жүргізу барысында табиғаттың ғажайып көрінісі соқпақтың қажетті қасиеттерінің бірі екендігін аңғаруға болады.

Сурет 2 – Баянауыл ауданында туризмнің жаңа бағыттары

Кесте 2 – Туристік жаңа бағдарлар

№	Жаңа бағыттары
№1 бағдар	Қарағайлы бұлақ
№2 бағдар	Жұмбақ қыз тасы
№3 бағдар	Сәрсенбай бұлағы
№4 бағдар	Үкібай би кесенесі
№5 бағдар	Едіге бидің билік тасы
№6 бағдар	Құлан әулиенің үнгірі
№7 бағдар	Дәндебайдың Сары шоқысы
№8 бағдар	Түрік еске алу шарбағы
№9 бағдар	Далба тауларындағы Тотия зираты
№10 бағдар	
№11 бағдар	
№12 бағдар	
№13 бағдар	

Баянауыл ауданының туризмнің жаңа бағыттарын аудан картасына түсіре отырып бағыттар құрдым. Бағдарларды (маршрут) жүргізу барысында осынау табиғаттың ғажайып көрінісі бағдардың қажетті қасиеттерінің бірі екендігін аңғаруға болады. Әрине тек қана табиғат көрікті жерлерімен ғана емес, жорықтардың, көпірлердің әр түрлі болуы, аялдамаларға нұсқаушылар және де марқалық белгілермен ерекшеленуі керек.

Қорыта келгенде Баянауыл ауданында туризм саласы дұрыс жолда даму үшін, әр тұрғын Павлодар облысының киелі орындары және туристік сонымен қатар ауданның тарихи нысандарын оқып, біліп қана қоймай, сол жердің әсем табиғатын тамашаласа деймін.

Біз жасаған Баянауыл ауданының картасында туризмнің 9 нысан көрсетілген (2сурет). Әр нысанның баратын жолының маршруты туралы жоғарыда картада сызбанұсқа арқылы көрсеттік. Болашақта Баянауыл ауданында туризм саласы жоғары деңгейде дамиды деген сеніміміз бар. Туған өлкенің киелі жерлерінің тарихын, туристік бағыттарды пайдаланып аймақтың туризм саласын зерттеу болып табылады.

Сонымен қатар туристер өздеріне қажетті аймаққа ұшақпен ұшып жете алатындай жағдай тудыру қажет. Бұған қоса, демалыс аймағы ішінде адам ағзасына пайдалы велосипед және жаяу жүретін маршруттар ұйымдастырылуы қызықтырақ бола түседі дегім келеді.

Сонымен қатар – туристердің орналасуы үшін жергілікті тұрғындардың үйлері мен қонақ үйлер базасын пайдалануға беру;

– Туристердің орналасқан жерінде тамақтану мен қызмет көрсетуді ұйымдастыру;

– Көліктік қызмет көрсету;

– Экскурсия жетекшілері, туризм нұсқаушылары мен саяхат жетекшілерінің қызмет көрсетулері;

– Туристерге арналған мәдени-сауық қызмет көрсетулерді ұйымдастыру басты мәселе деп білемін.

Баянауыл ауданында туризм мен демалт дамыту ұсыныстарым: Ерекше қорғалатын аумақта ең оңтайлы және ең тиімді туризм түрі – экологиялық туризмді дамыту керек, себебі экологиялық туризм табиғи ортаның өз қалпында сақтаулына да, жергілікті жердегі экономиканың дамуына да жағдай жасайды. Жергілікті халық арасында туризмді дамыту жайында насихаттау қажет, себебі келген туристерге қызмет көрсететін жергілікті тұрғындар жән олардың қызмет ету деңгейі туристердің ой-пікірлеріне едәуір әсер етеді.

Саябақ аумағындағы туристік инфрақұрылымның жағдайын жақсарту және халықаралық стандарттарға сәйкестіру. Баянауыл МҰТС-н туристік мүмкіншіліктері жөнінде республикалық және тіпті халықаралық деңгейде жарнамалау керек деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Елбасы отандық туризмді дамытуға терең мән беру керектігін айтты» <https://mail.kz/kz>

2 Сапаров Қ.Т Баянаула топонимикасы (ғылыми танымдық зерттеулер)

3 <https://metall-service.kz/>

4 Туристические маршруты -Баянаульский государственный национальный природная парка <http://bayangnpp.rka.kz/ru/otdel-ekologicheskogo-prosveshcheniya-i-turizma/turisticheskie-marshruty.html#>

5 Кусков А.С Экотуристские ресурсы территорий СГТУ, 2004-397 с.

6 Руководство по развитию экологического туризма в Казакстане: под общей ред. А Тонкобаевой. -2009.-69 с.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

КАБДУЛХАМИТ К., КАМЕШ К.

студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДОСОВА М. Т.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Экологиялық туризм – бірегей табиғи объектілері бар салыстырмалы түрде бұрмаланбаған немесе ластанбаған аймақтарға саяхат. Экотуризм қоршаған ортаға деген қамқорлыққа негізделген. Сапарлардың мақсаты – баратын аймақтың табиғаты туралы ақпарат алу, мәдениетпен, этнографиямен, археологиялық және тарихи көрікті жерлермен танысу. Экотуризмнің негізгі міндеті – ерекше ландшафттарды өзінің бастапқы түрінде сақтау және адамдарда табиғатқа ұқыпты қарауды тәрбиелеу [5].

Әлемде және Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамытудың қазіргі заманғы үрдістері өсіп келе жатқан сұраныспен ғана емес, сондай-ақ халықаралық және өңіраралық байланыстардың күшеюімен, экотуризмді дамыту мен ілгерілетудегі инновациялық технологиялардың дамуымен қатар жүреді. Көптеген аймақтық туристік өнімдердің қалыптасуына бірегей табиғи және мәдени кешендер негіз болады. Мұндай жағдайларда Қазақстан Республикасында туристік қызметті реттеу, оның ішінде экологиялық туризм объектілерін құруды ынталандыру мақсатында табиғат пайдаланудың экономикалық тетігін жетілдіру мәселелері өзекті болып отыр. Экологиялық туризмнің Қазақстанда дамуы үшін үлкен әлеуеті бар. Елде тың табиғаттың кең аумақтары бар. Мұнда келушіге еркіндік пен жалғыздық сезімін беретін кең дала және

шөлейт аймақтар басым. Сіз қызықты жерде еркін жүре аласыз, өйткені бұл қонақжай елде ешқандай кедергілер жоқ. Таулар мен өзендер Қазақстанның тартымдылығына, сондай-ақ қонақжайлылықтың туа біткен талантына ие жергілікті ауыл халқына құнды қосымша болып табылады. Қазақстанның үлкен аумағының артықшылығы-мұнда әртүрлі табиғи аймақтарды көруге болады, бірақ сонымен бірге кемшілігі-үлкен қашықтықтар мен қызығушылық танытқан бір жерден екінші жерге көшу уақыты. Шетелдік туристер, негізінен, демалысқа 1-2 апта келеді, және олар, әрине, оны бір тур объектісінен екіншісіне көшуге жұмсағысы келмейді. Көлік инфрақұрылымының дамымағандығы бірнеше табиғи жерлерді көру үшін ұзақ жолға уақыт жұмсау немесе ішкі авиакомпаниялардың ұшуына ақша жұмсау қажет екенін білдіреді. Сондықтан шетелдік туристер үшін Алматы облысы келудің негізгі объектісі болғаны таңқаларлық емес, оның шегінде бір-бірінен салыстырмалы түрде қысқа қашықтықта көркем жерлер орналасқан. Сондай-ақ, халықаралық әуе рейстерінің көпшілігі Алматыға келеді [6].

Экотуризм экономика саласы ретінде туристік қызметтің аумақтық бағытына, туристік орталықтардың қалыптасуына және олардың мамандануына, олардың арасындағы туристік ағындарға әсер ететін айқын ресурстық бағытқа ие. Мұның себебі-Еуразия құрлығының орталығында, барлық мұхиттардан тең қашықтықта орналасқан табиғи ландшафттардың бірегейлігі мен жақсы сақталуы және флористикалық және фауналық аймақтардың, құстардың қоныс аударуы мен қоныс аудару орны. Бұл факторлар Павлодар облысының аумағында экологиялық туризм объектілерінің едәуір санының болуына себепші болды. Павлодар облысындағы экотуризм – туризмнің салыстырмалы түрде жаңа, бірақ перспективалы бағыты және жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, айтарлықтай табиғи-мәдени әлеуетке ие. Бұл туристік фирмаларға өз қызметін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Турларды, сервистерді ұйымдастыру деңгейінің төмендігіне, білікті қызмет көрсетуші персоналдың болмауына, жарнамалық-ақпараттық жұмыстың әлсіздігіне, сондай-ақ ұсынылған маршруттардың біркелкілігі мен тапшылығына, белгілі бір табиғи аумақтарға шамадан тыс жүктеме, оларды өте тез құнсыздандырады, өзінің туристік тартымдылығын жоғалтады. Ақпараттық қызметтер туристерге де, туризмді ұйымдастырушыларға да қажет. Саяхатқа дайындалып жатқан турист, сондай-ақ оның процесінде осы аймақтың орналасқан жері, нормалары, ережелері, әдет-ғұрыптары, көрікті жерлердің

егжей-тегжейлі сипаттамасы, рельефтің схемалары мен карталары, көлік жолдарының схемалары туралы қосымша ақпарат қажет. Бүгінгі таңда заманауи электронды ақпарат құралдары, атап айтқанда Интернет, көптеген сайттар пайдаланушыларға туристік қызметтердің егжей-тегжейлі сипаттамасын ұсынады және тағы басқалар. Интернет арқылы сіз саяхат, туристік, туристік сапар, билеттерді ғана таңдай алмайсыз. Туризмді ұйымдастырушылар ақпараттық қызметтердің кең спектрін пайдаланады. Шетелдік туристерді қабылдауға жұмыс істейтін Павлодар турфирмаларының қызметін талдау Павлодар облысындағы экологиялық туризмнің негізгі объектілері ерекше қорғалатын аумақтар және олардың құрамдас бөліктері тарихи-этнографиялық ескерткіштермен бірге екенін көрсетті. Баянауыл ұлттық табиғи паркі, реликті қарағай орманы, «Мойылды» көлі және аттас курорты, «Қаз ұшуы» табиғи ескерткіші, Шідерті ауданындағы әртүрлі жерлеу орындары және Павлодар облысының мұрасы болып табылатын басқа да көптеген орындар осындай мәртебеге ие. Баянауыл саябағының табиғаты демалыс пен экологиялық туризмге арналған. Павлодар облысының бұл ғажайып бұрышы Қазақстанның түкпір-түкпірінен және басқа да шектес аумақтардан мыңдаған туристердің зиярат ету орнына айналды. Қазіргі уақытта Павлодар облысында туризмнің әртүрлі түрлерін ұйымдастыру үшін барлық жағдайлар бар, бұл туристік ұйымдарға тұрақты табыс алуға мүмкіндік береді, бірақ штаттық персонал мен инфрақұрылымның біліктілік деңгейі көп нәрсені қалайды. Жастарды экологиялық туризм саласының қыр-сырына, табиғатты аялауға үйрету, бағыттарды, экожүйелерді, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін техникалық сипаттаумен айналысу, облыстағы экологиялық проблемаларды анықтау қажеттілігі бар. Мұнда аймақтың жоғары оқу орындары, соның ішінде Павлодар мемлекеттік университеті үлкен рөл атқарады, ғылыми-әдістемелік негізі бар және өз өлкесін жақсы білетін мамандарды дайындайды (географтар мен экологтар) [1, б. 20].

Павлодар облысының негізгі туристік өнімі экологиялық туризм болып табылады. Облыс аумағында қорғалатын табиғи аумақтардың 5 объектісі бар, оның ішінде 2 мекеме заңды тұлға мәртебесіне ие:

- Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі.
- Қызылтау мемлекеттік зоологиялық қаумалы.
- «Ертіс орманы» мемлекеттік табиғи орман резерваты.

– Республикалық маңызы бар «Қаз ұшуы» палеонтологиялық табиғат ескерткіші.

– «Ертіс өзенінің жайылмасы» мемлекеттік табиғи қамалы [3, б. 12].

Павлодар облысы және оның Баянауыл көркем бұрышы туристік-рекреациялық аймақ ретінде ТМД туристері арасында кеңінен танымал. Аумақтың туристік аймақ ретінде дамуы мен даму тарихы жалпы географиялық зерттеулермен байланысты. Туризмнің табиғатқа әсер ету процесін тікелей немесе жанама түрде басқаруға болады. Тікелей басқару опциясы мыналарды қамтиды:

- 1) келушілердің жалпы санын шектеу;
- 2) аса құнды табиғи объектілер мен аумақтарға бару үшін жабу;
- 3) қоршаған ортаның ластануын азайтуға мүмкіндік беретін заманауи техникалық құралдар мен жаңа технологияларды пайдалану.

Басқарудың жанама нұсқасы білім деңгейін жоғарылату, жергілікті тұрғындарға, жануарлар мен өсімдіктерге құрметпен және ізгілікпен қарауды тәрбиелеу арқылы туристердің мінез-құлқын өзгертуге негізделген. Қазіргі уақытта екі әдіс те табиғат пен экологияны сақтау үшін өте маңызды. Табиғи ресурстарды қорғаудың және ұтымды пайдаланудың әртүрлі жобаларын жүзеге асыру мақсатында мәдени қызығушылық тудыратын жерлерге бару мүмкіндігі бар табиғи аймақтарға шектеулі қатысушылармен сапар ұйымдастыру бірінші орынға шығады.

Экологиялық туризм белгілі ғылыми және танымдық мақсаттары бар бос уақыттың қатаң мамандандырылған түрі ретінде анықталады. Павлодар облысының туристік саласының құрылымы республика ішінде және шетелде туристік қызметтерге сұраныстың құбылуы әсерінен өзгеріп отырады. Табиғатқа бағытталған немесе экологиялық туризмге сұраныс сақталуда. 2010 жылы Павлодар облысының 72 туристік фирмасы 6000-нан астам туристке қызмет көрсетті, бұл 2002 жылмен салыстырғанда төрт есе көп.

Қазіргі уақытта экологиялық туризмнің төрт түрі бар:

1 Ғылыми туризм. Әдетте, мұндай турлардағы туристік нысандар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қорықтар, ұлттық парктер болып табылады. Ғылыми экологиялық турлар барысында туристер түрлі зерттеу экспедицияларына қатысады, далалық бақылаулар жүргізеді.

2 Табиғат тарихының турлары. Бұл арнайы құрылған экологиялық бағыттар бойынша өтетін оқу, ғылыми-мәдени

және туристік экскурсиялардың жиынтығы. Көбінесе мұндай экологиялық турлар қорықтар, ұлттық парктер, туристік аумақтар мен су айдындары арқылы ұйымдастырылады.

3 Шытырман оқиғалы туризм. Экотуризмнің бұл түрі қозғалыс пен ашық ауада демалудың белсенді тәсілдерімен байланысты барлық саяхаттарды біріктіреді. Экологиялық туризмнің бұл түріне мыналар жатады: альпинизм, мұзға өрмелеу, спелеотуризм, тау және жаяу туризм, су, шаңғы, тау шаңғысы туризмі, ат туризмі, сүңгу, парапланеризм. Туризмнің бұл түрлерінің көпшілігі жақында пайда болды және туризмнің арнайы түріне жатады - экстремалды.

4 Табиғи қорықтар мен резервтерге саяхат. Қорықтардағы ерекше және экзотикалық табиғи нысандар мен құбылыстардың жоғары тартымдылығы көптеген туристерді қызықтырады [2, б. 30].

Павлодар облысының аумағында экологиялық туризмді дамыту үшін Ертіс Орманы резерваты бойынша велосипедтермен немесе скутерлермен және Ертіс өзені бойынша қайықпен саяхатты ұсынамыз.

Ертіс орманы резерватының басты назар аударарлық орнының жолақты ормандары құмды топырақтарға негізделген. Резерваттағы орманның жалпы ауданы 148,3 мың га құрайды, оның ішінде 28,4 мың га — орман дақылдары. Мұнда ең көп таралған қарағай, көктерек, қайың.

Сондай-ақ, Ертіс өзені бойынша маршрутты ұсынамыз.

Бағыт: Павлодар қ. - Набережное а. - Осьмерьяжск а. (4 күн)

Бағыт бойынша ұсыныстар:

Топ құрамы - 6-дан 12 адамға дейін.

Жас шектеулері - 15 жастан бастап балалар.

Арнайы дайындық: жүзе білу.

Кетер алдында нұсқаулық жүргізу қажет.

Маршруттың қысқаша сипаттамасы:

Павлодар қаласынан кету.

Маршрутқа лақтыру. Нұсқама өткізу, заттарды орау.

Бағыт Қазақстанның ең ірі өзендерінің бірі арқылы өтеді.

Саяхат Павлодар қаласынан басталады, одан әрі маршрут өзен жағасында орналасқан ауылдар арқылы жалғасады. Бірінші аялдама Павлодар ауданы Набережное ауылының жанында, соңғы аялдама Қашыр ауданы Осьмерьяжск ауылының жанында.

Шатырларда түнеу. Туристік түскі ас, таңғы ас, кешкі ас – туристік тұрақтарда.

Өзімен бірге болу қажет:

Рюкзак (сөмке);
Жорыққа арналған киім;
Жеке заттар, гигиена құралдары;
Қолшатыр;
Шам;

Ыдыс-аяқ (шыныаяқ, табақ, қасық) және т.б [4].

Павлодар облысының өңірлік өкіметі рекреациялық аумақтарды басқару мен реттеудің әлеуметтік-экологиялық-экономикалық тетіктерін құру, инвестициялық қызметті ынталандыру, туристік-рекреациялық тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бәсекеге қабілетті нарықтарын әзірлеу жолымен туристік-рекреациялық саланы дамытудың жеке бағдарламаларын әзірлеу қажет. Аса маңызды проблемаларды анықтау және оларды еңсеру мүмкіндіктерін анықтау үшін Павлодар облысында экологиялық туризмді дамытуға SWOT-талдау жүргізілді (кесте 1).

Кесте 1 – Павлодар облысында экологиялық туризмді дамытудың SWOT-талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Жайлы климат; Табиғи ландшафттардың әртүрлілігі, географиялық орналасуы; Туристердің кең ауқымы үшін экологиялық туризмнің қол жетімділігі; Туристік инфрақұрылымның болуы	Жергілікті тұрғындардың көптілігі құрылымы; Шетелдік туристер үшін жайлы демалыс үшін жағдайлардың болмауы; Қазақстандық туроператорлардың экотуризмге қызығушылығының төмендігі
Мүмкіндіктер	Қауіптер
Ерекше қорғалатын аумақтарда экомаршруттардың болуы; Жергілікті халықтың экологиялық-өлкетану білімін арттыру	Экожүйенің нашарлауы; жердің, судың және ауаның ластануы; Кең жарнаманың болмауы; Қаржыландыруды тиімді пайдаланбау; Жергілікті биліктің туризм саласындағы мүдделерінің болмауы; табиғи апаттар мен төтенше жағдайлардың туындауы

Қорытындылай келе, туризм, әсіресе экотуризм Қазақстанда даму үшін салыстырмалы түрде жаңа құбылыс болып қалатынына қарамастан, соңғы жылдары оларға қызығушылық артты. Бұл экономиканың осы секторының болашақ дамуы үшін маңызды бірқатар бастамалар мен стратегияларды жасауға ықпал етті. Экологиялық туризм – сауатты көзқараспен табиғатқа зиян келтірмейтін жерді пайдалану түрі. Ол сондай-ақ экологиялық маршруттар өтетін аумақтарда тұратын халықтардың ұлттық

дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын сақтауды білдіреді. Туристер біздің табиғатымыздың бірегейлігі, экологиялық жағдай туралы ақпарат алып, табиғатты қорғау ісіне өз үлестерін қосуы керек. Осылайша, Павлодар облысы табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану кезінде туризмді дамыту бағытында зор әлеуетке ие. Экологтар мен туристік бизнес басшыларының пікірінше, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты қорғау туризм индустриясының одақтасы болып табылады. Туризмнің өсіп келе жатқан әлеуетін қоршаған ортаны және қоршаған ортаны әлемдік деңгейде қорғау мүддесінде пайдалану мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Туризм в Павлодарской области», Статистический сборник / 2012 – 42 стр. Под редакцией Д.Ш.Султановой.

2 Назарбаев Н. А. Послание Президента Республики Казахстан Лидера Нации Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, 2012.

3 «Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область», Г.М. Камалова. Издательство «Аруна».

4 <https://www.stud24.ru/>

5 <https://kk.wikipedia.org/>

6 <https://articlekz.com/>

ФРАНЦИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ЕЛІМІЗДІҢ ТУРИСТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУЫ БОЙЫНША ҰСЫНЫСТАР

МҰРАТБАЙ Д. Қ.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАКЕЖАНОВА Ш. К.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Туризм инфрақұрылымы – бұл туристік қызметтердің және онымен байланысты кәсіпорындардың ажырамас кешені. Оларға туристерге туристік ресурстарға қалыпты қол жетімділікті және оларды туризм үшін дұрыс пайдалануды қамтамасыз ететін, сондай-ақ өмірлік белсенділікті қамтамасыз ететін құрылымдар, инженерлік-

коммуникациялық желілер, соның ішінде телекоммуникация, автомобиль жолдары жатады.

Франциядағы туризм – ел экономикасының маңызды аспектісі. Франция туристер саны бойынша әлемдегі бірінші бағыт болып табылады, бұл 2015 жылы 84,5 млн және 2016 жылы ұқсас көрсеткіштермен анықталады.

Франция бірнеше себептерге байланысты туристер арасында өте танымал:

1) Өзінің бай мәдени мұрасы мен көркем пейзаждарының арқасында Франциядағы туризм өзінің әртүрлі демалыс түрлерімен танымал;

2) Географиялық позиция елдің Жерорта теңізіне шығуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар белсенді туризмнің қысқы және жазғы түрлерінің әуесқойларын тартатын Альпілерді қамтиды [1, б. 52].

Қонақжайлылық кәсіпорындары кез-келген туристік өнімнің негізі болып табылады. Орналастыру әрдайым қызметтер жиынтығына кіреді. Сондықтан, белгілі бір аймақта, туристік орталықта қонақ үй кәсіпорындарының болуы туристерді қабылдау мүмкіндігіне айтарлықтай әсер етеді. Франциядағы туристерді орналастырудың негізгі формалары: қонақ үйлер, туристік резиденциялар, туристік ауылдар, «ашық аспан» қонақ үйлері (кемпингтер және бунгало бар қонақ үй кешендері), маусымдық пәтер жалдау, жеке үйлердегі бөлмелерді қысқа мерзімге жалға беру. Осылайша, Франция әр түрлі талғамы, саяхаты мен табысы бар адамдарға сәйкес келетін орналастыру нұсқаларын ұсынады.

Орналастырудан басқа, көлік кез-келген саяхаттың ажырама бөлігі болып табылады. Көлік бұл қозғалыстарды айтарлықтай жеңілдетеді және көмектеседі. Заманауи көлік туристерге өте қысқа уақыт ішінде кез-келген, тіпті ең алыс қашықтыққа саяхаттау кезінде үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Көлік экскурсиялық мақсатта да, трансфер үшін де қажет. Францияда ұшақпен, пойызбен және автомобильмен саяхаттай аласыз [1, б. 21].

Қазақстан әлеуметтік-экономикалық жаңарудың жаңа кезеңінің алдында тұр. Алдағы онжылдықтағы мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі - Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру Стратегиясын жүзеге асыру. «Қазақстан-2030» стратегиясына негізделген Қазақстан Республикасының туристік индустриясын дамыту тұжырымдамасында туризм елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы маңызды бағыттардың бірі болып саналады.

Егер Қазақстандағы орналастыру мәселесіне келсек, әлемдік стандарттарға сәйкес келетін орналастыру орындарының ең көп саны маңызды туристік орталықтарда – Алматы мен Нұр-Сұлтан қалаларында шоғырланған, дегенмен, тіпті бұл қалаларда 3* және 4* қонақ үйлер жетіспейді. Қазақстандық нарықтағы халықаралық қонақ үй брендтері шектеулі мөлшерде ұсынылған және тек төрт іскери аудандарда ұсынылған: Нұр-Сұлтан, Алматы, Атырау, Ақтау. 5* қонақүйлерде орналастыру құны Еуропадағы фирмалық қонақ үйлердің ұқсас бөлмелерінде тұру құнынан бірнеше есе жоғары [2, б. 41].

Қазақстандағы туристік инфрақұрылымға қатысты кейбір мәселелер бар. Қазақстандағы туризм индустриясының дамуына кедергі болатын негізгі мәселелерге мыналар жатады:

- туризм нарығына қатысушылардың келіспеушілігі;
- жеткіліксіз дамыған құқықтық және нормативтік-құқықтық база;
- туристік инфрақұрылымның төмен даму деңгейімен орналастыру орындарының жеткіліксіз жоғары бағалары.

Туристік қызметтердің сапасын арттыру мақсатында Франция үкіметі «Qualitétourisme» сапа белгісін белгіледі.

Бұл бренд қонақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ең жақсы туристік қызметтерді таңдайды және біріктіреді. Мұнда қонақ үйлер, туристік пәтерлер, туристік ауылдар, кемпингтер, мейрамханалар, кафелер, агенттіктер мен туризм кеңселері, мәдени және табиғи көрікті жерлер бар [2, б. 14].

Қазақстан туризм мен туризм инфрақұрылымын дамытуға сөзсіз басымдық береді. Бірақ, біздің ойымызша, біздің кең байтақ еліміз әр түрлі қасиетті және әдемі жерлерге бай және оларды туристік аймақтарға айналдыруға барлық мүмкіндіктеріміз бар. Бізде еліміздің туризм инфрақұрылымын жақсарту бойынша бірнеше ұсыныстарымыз бар, олар оны Франция және басқа Еуропа елдері сияқты туристік деңгейге көтере алады.

Қазақстандағы инфрақұрылымды дамытуға қатыса алатын бірнеше жобалар бар:

- **Алматы қаласы және Алматы облысы.** Туристік инфрақұрылымды дамыту үшін жағдайлар жасау: Қапшағай қаласында туристік-ойын-сауық индустриясының құрылысы, туристік инфрақұрылым құру және оны одан әрі дамыту үшін жағдайлар жасау [3, б. 36].

– **Нұр-Сұлтан қаласы және Ақмола облысы.** Бурабай курорттық аймағында ойын-сауық индустриясын қоса, байланысты қызметтер саласын, Бурабай ұлттық табиғи саябағындағы экологиялық туризм инфрақұрылымын дамыту үшін жағдай жасау.

– **Жібек жолы бойындағы туризм.** Оңтүстік Қазақстан облысының, Түркістан қаласы мен Отырар аймағының туристік орталығы Жібек жолы бойында мәдени-ағарту туризмін дамыту.

– **Каспий теңізіндегі жағажай және круиздік туризм.** Каспий теңізінде халықаралық круизді дайындау және ол арқылы Ресей, Дағыстан, Әзірбайжан, Иран, Түрікменстан порттарына бару.

– **Байқоңыр.** «Қазақстан – ғаламшардың алғашқы ғарыш айлағы» жобасы аясында Байқоңыр ғарыш айлағында білім беру туризмін дамыту үшін жағдай жасау.

Егер әлемдегі ең көп баратын қалалардың рейтингін қарастыратын болсақ, бірінші орынды Англия, Лондон алады. Екінше орында Париж, Франция. «Mastercard» мәліметі бойынша, Париж бір жылда шамамен 18 миллион турист қабылдаған [4, б. 25].

Сонымен, Қазақстан Франция және басқа дамыған елдер орналасатын туристік деңгейде болуы мүмкін және болуы керек. Елімізде туристік инфрақұрылым мен туризмді дамытуға барлық мүмкіндіктер бар. Оларды дамыту және сонан соң туристтерді қызықтыратын объектілерді көбейту басты мақсаттардың біріне айналуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <http://www.visit-plus.com/ru/node/981>
2. <https://infourok.ru/statya-na-temu-turistskaya-infrastruktura-francii-i-ee-vklad-v-ekonomicheskoe-razvitiie-strani-2082429.html>
3. <https://slon.fr/turisticheskaya-otrasl-vo-frantsii/>
4. https://tourlib.net/statti_tourism/sabataeva.htm

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

СМАГУЛОВА Л.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДОСОВА М. Т.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Экотуризм-бұл жабайы табиғат әлеміне саяхат, адамның аяғы сирек кездесетін жерлерге серуендеу, бұл әлемге қарабайыр тіршілік иесінің көзімен қарау. Демалыстың бұл түрін жақтаушылар экотурларды жердің ең алыс бұрыштарына сатып алады, нағыз табиғи қорықтар мен ұлттық саябақтарға барады. Экотуризм бүгінде демалу ғана емес. Ғылыми және танымдық экологиялық туризмді, сондай-ақ рекреациялық экотуризмді ажыратыңыз [5].

Экологиялық туризм болуы керек:

- табиғатқа бағытталған және негізінен табиғи ресурстарды пайдалануға негізделген;
- біздің мекендеу ортамыздың табиғи ортасына зиян келтірмейтіндерге;
- экологиялық білім мен ағартуға бағытталған;
- жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны сақтау туралы қамқорлық;
- ол жүзеге асырылатын аудандардың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін және экономикалық тиімді.

Туризмнің мақсатты бағыты кең және алуан түрлі. Жалпы алғанда, оны қорғалатын жерлерде өтетін саяхаттың рекреациялық, танымдық және экологиялық компоненттерінің үйлесімі ретінде түсіндіруге болады [2, б. 12].

Егер біз осы жалпы мақсатты нақтылайтын болсақ, онда одан бірқатар өзара байланысты міндеттер туындайды:

- бізді қоршаған табиғи ортаның тепе-теңдік өлшемдерін тұрақты, жүйелі және мақсатты түрде өсіру;
- экология, қоғам және экономика арасындағы қатынастарды үйлестіру;
- туризмнің туристік кірістердің бір бөлігін осыған байланысты міндеттерді шешуге бөлу арқылы табиғи ортаның тұтынушылық құнын сақтауға және көбейтуге бағыттау;
- туризмнен пайда алудың қысқа мерзімді мүдделерін болашақ ұрпақ үшін, сондай-ақ туризмді одан әрі дамыту үшін табиғатты сақтаудың ұзақ мерзімді мүдделеріне бағындыру;

- туристерде табиғат жағдайы мен оның болашағы үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру, олардың санасында оның органикалық бөлігі ретінде оған жататындығын растау;
- табиғи ортаға зиян келтірмеуге және оның экологиялық тұрақтылығына нұқсан келтірмеуге;
- мүмкіндігінше қатысуы қажет жергілікті экологиялық проблемаларды шешу;
- туристердің баратын орындарының рекреациялық мүмкіндіктерін пайдалану;
- халықтың экологиялық дүниетанымын қалыптастырудың нарықтық тетіктерін пайдалану;
- табиғаттың сұлулығын, ұлылығын, оның маңыздылығы мен құндылығын көрсету.

Осы және басқа да мақсаттар экологиялық туризмнің әлеуметтік маңызды пайдасын нақты көрсетеді. Өйткені, табиғат-қоғамның байлығы және оның ең үлкен құндылығы. Экологиялық туризм табиғи бағдарланған туризм түрлерінің тобына жатады. Экотуризмнің осы анықтайтын критерийіне сәйкес ол іскерлік немесе конгрестік туризм, білім беру туризмі және т. б. сияқты топтардан ерекшеленеді [5].

Экотуризмнің барлық түрлерін оның негізгі екі түріне бөлген жөн:

1) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (акваториялар) шекараларындағы Экотуризм; мұндай турларды әзірлеу және өткізу - бұл экотуризмдегі классикалық бағыт, тиісті турлар осы терминнің тар мағынасында экотураамаларға жатады, оларды экотуризмнің» австралиялық « моделіне жатқызуға болады;

2) Шекарадан тыс Экотуризм, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (акваториялар) – турлардың бұл түріне агротуризмнен бастап жайлы лайнердегі круизге дейінгі экологиялық бағдарланған туризм түрлерінің өте кең спектрін жатқызуға болады; экотурлардың бұл тобын «неміс» немесе «Батыс Еуропа» моделіне жатқызуға болады.

Басқа туристік топтар сияқты, экологиялық турларды көптеген жолдармен жіктеуге болады - қатысушылардың қозғалу тәсілі, ұзақтығы, туристер тұратын елдің шекараларына қатысты және т. б.

Алайда, екі жалпы белгілер неғұрлым маңызды деп саналуы керек:

а) турдың негізгі мақсаты-осы белгі бойынша экотурдың келесі түрлерін ажырату мақсатқа сай:

- Экологиялық білімді үйрете отырып, «жабайы» немесе «мәдени» табиғатты бақылау және зерттеу;
 - Эмоционалды, эстетикалық мақсаттармен табиғат аясында демалу;
 - Табиғи факторлармен емдеу;
 - Спорттық және шытырман оқиғалы мақсаттар;
- б) тур бағдарламасының мазмұнын және ішінара оны ұйымдастыру формасын анықтайтын негізгі объект-осы негізде экотурдың мұндай түрлері ерекшеленеді:**
- Ботаникалық, зоологиялық, геологиялық және осыған ұқсас турлар;
 - Спелеологиялық, су, тау турлары және т. б.;
 - Экологиялық-этнографиялық немесе археологиялық, жалпы экологиялық-мәдени турлар;
 - Агротуралар.

Қазіргі уақытта экотуризм мен экотуризмнің төрт түрі бар.

1 Ғылыми туризм. Ғылыми экотурлар барысында туристер табиғатты әртүрлі зерттеуге қатысады, далалық бақылаулар жүргізеді. Мысалы, Латын Америкасындағы құстардың мінез-құлқын бақылаумен, Тынық мұхитындағы киттердің санын есептеумен байланысты экотурлар кеңінен танымал. Әдетте, мұндай турлардағы туристік бағыттар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА): қорықтар, қорықтар, ұлттық парктер, табиғат ескерткіштері болып табылады. Ғылыми туризмге шетелдік ғылыми-зерттеу экспедициялары, сондай-ақ университеттер мен институттардың жаратылыстану-ғылыми факультеттерінде оқитын студенттердің далалық тәжірибелері де жатады.

2 Табиғат тарихының турлары. Бұл айналадағы табиғат пен жергілікті мәдениетті білуге байланысты саяхаттар. Әдетте, мұндай турлар арнайы жабдықталған экологиялық жолдарға жақын орналасқан оқу, танымал ғылыми және тақырыптық экскурсиялардың жиынтығы болып табылады. Көбінесе олар қорықтар мен ұлттық парктер аумағында ұйымдастырылады. Бұған сонымен қатар мектеп оқушыларының жорықтары кіреді, оның барысында мұғалім, гид табиғат туралы экскурсиялар мен әңгімелер өткізеді.

3 Шытырман оқиғалы туризм. Бұл түр жаңа сезімдер, әсерлер алу, туристің дене бітімін жақсарту және спорттық нәтижелерге қол жеткізуді мақсат ететін табиғатта қозғалу және демалудың белсенді тәсілдерімен (outdoor) байланысты барлық саяхаттарды біріктіреді.

Бұған альпинизм, өрмелеу, мұзға өрмелеу, спелеотуризм, тау және жаяу туризм, су, шаңғы және тау шаңғысы туризмі, каньонинг, ат туризмі, маунтбайк, дайвинг, парапланеризм және т. б. туризм түрлері кіреді. Туризмнің бұл түрлерінің көпшілігі жақында пайда болды және экстремалды деп саналады, өйткені олар үлкен қауіпке байланысты. Сонымен қатар, бұл экотуризмнің ең жылдам дамып келе жатқан, қымбат, бірақ тиімді түрі. Шытырман оқиғалы туризм көбінесе» ауыр экотуризм «деп аталады, өйткені мұнда туристердің шытырман оқиғаларға деген құштарлығы табиғатты қорғау себептерінен басым болады.

4 Табиғи резерваттарға, ЕҚТА-ға саяхат. Ерекше және экзотикалық табиғи нысандар мен ЕҚТА-дағы құбылыстардың жоғары тартымдылығы көптеген туристерді қызықтырады. Мысалы, Латын Америкасына келген туристердің 48 %-ы табиғи резерваттарға баруды мақсат етеді. Көптеген ұлттық парктердің, қорықтардың басшылығы экологиялық экскурсияларды нағыз шоуға айналдырады [1, б. 50].

Қазіргі уақытта Қазақстанда экологиялық туризмнің дамуы байқалады.

Қазақстанда туристік саланы дамытудың перспективалық бағыттарының бірі экологиялық туризм болып табылады. Қазақстанның қорықтық аймақтарына қызығушылық танытатын туристер саны өсуде, ұйымдастырылған туризмнің жаңа түрлері: велосипед, ат, су түрлері дамып келеді. Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамыту қажеттілігі экономикалық факторлармен – жаңа жұмыс орындарын құрумен, шалғай өңірлерде жергілікті қоғамдастықтарды дамытумен ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік тапсырыспен-халықтың денсаулық сақтау және бос уақытын пайдалану проблемаларына неғұрлым тұтас, жүйелі көзқарас қажеттілігімен де негізделген. Дүниежүзілік туристік ұйым сарапшыларының деректері бойынша экологиялық туризм соңғы он жылда неғұрлым танымал болып келеді және кез келген мемлекеттің орнықты даму құралдарының бірі болып табылады. Туристік әлеуетті зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның экологиялық туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктері бар. Оның негізін Еуразия орталығындағы бірегей табиғи жағдайлар мен ландшафттар, көптеген табиғи, тарихи ескерткіштер, Қазақстан аумағын түрлі тарихи кезеңдерде мекендеген халықтардың мәдени және этникалық мұралары құрайды. Алайда, экологиялық туризм туризмнің басқа түрлерінен табиғи ортаға болмашы әсерімен

ерекшеленетініне және ерекше дамыған инфрақұрылымды қажет етпейтініне қарамастан, бұл бағыттағы қызмет рекреациялық-туристік инфрақұрылымның көп бөлігі әлі де қалыптасу кезеңінде болуына байланысты елеулі қиындықтарға тап болады.

Қазақстандағы экологиялық туризмнің экономикалық әлеуеті іс жүзінде шексіз, алайда оның қалыптасуы мен дамуы үшін елеулі капитал салу мен шығындар талап етіледі. Экологиялық туризм үшін қажетті инфрақұрылымды құру туристер үшін табиғаттың бірегей бұрыштарының қолжетімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Шығыс Қазақстан облысындағы Белухи тауы маңында Рахман қайнарларында туристік кешен салу, Алматы облысында тау шаңғысы курорттарының желісін құру және басқалары сияқты экологиялық туризм объектілері бойынша инвестициялық жобаларды іске асыру мақсатында инвестициялар мен жеке капиталды тарту үшін жағдайлар жасау қажет.

Экотуризмнің табысты дамуы қоршаған ортаның жай-күйіне жағымды әсер етіп қана қоймай, өңірлерде шағын бизнестің қалыптасуына ықпал етеді, сондай-ақ қандай да бір облыстың мәдениеті мен табиғи сұлулығы туралы білімді тарату көзі болып табылады, сондай-ақ жалпы Қазақстан бойынша туризмді дамыту үшін әлеует болып табылады. Қазақстанды керемет туристік мүмкіндіктері бар және әлемдік бәсекеге қабілеттілікті құру үшін одан әрі өзгерістерді асыға күтетін туристік гауһармен салыстыруға болады. Экологиялық туризм қазіргі заманғы мемлекеттің экономикасын қалыптастыру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады, қоршаған табиғи ортаны қорғау және қалпына келтіру қоғам дамуындағы барған сайын Елеулі өлшемге айналуға болады. Қазақстандағы экологиялық туризмнің экономикалық әлеуеті шексіз – Щучинск-Бурабай аймағы, «Сары-Ағаш», «Арасан - Қапал», «Мойылды», «Баянауыл», «Жаңақорған», «Каспий» – Қазақстанның «інжу-маржандарының» толық тізімі емес.

Қазақстанның туристік әлеуеті бай әрі сан алуан және туризмнің танымдық, мәдени-тарихи объектілерге барумен байланысты, қызықты оқиғалы және туризмнің, экотуризмнің басқа да белсенді түрлеріне дейінгі барлық дерлік түрлерін дамыту үшін бірегей мүмкіндіктерге ие. Туристер арасында аң аулау мен балық аулау, соның ішінде аң аулаудың ұлттық түрлері танымал. Экотуризмнің дамуы кең бесік, ұлылық пен сұлулық сияқты адам мен табиғат арасында үйлесімділік орнатуға ықпал етуі керек. Таза және қасиетті сыйлықтарға толы табиғатпен қарым-қатынас

жасайтын қуаныш сезімі жабайы табиғаттың бөлігі ретінде адамның биологиялық тұрғыдан анықталған қажеттілігі екенін түсінуіміз керек [3, б. 10].

Сонымен, экотуризм аймақтың дамуында қандай рөл атқарады?

Біріншіден, ең бастысы, экотуризм табиғи аумақты қорғауға ықпал етеді, халықтың экологиялық тәрбиесіне үлкен әсер етеді, патриотизм мен өз елі үшін мақтаныш сезімін тәрбиелейді, жеке тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал етеді. Бұл саяси маңызы да-туризм халықаралық байланыстардың кеңеюіне ықпал етеді, бұл ел экономикасына әсер етеді, бұл жұмыс орындарын құру. Экологиялық туризм қазіргі уақытта басым сала болып табылады және экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді. Қазақстан Туристік қауымдастығы (ТКТ) мен ІРК компаниясының сарапшылары 2005 жылы жүргізген Қазақстанның туристік нарығын талдау Қазақстанның ұлттық парктер мен қорықтардың саны көп, сондай-ақ көрнекті мәдени мұрасы бар қол тимеген табиғаттың орасан зор әлеуетіне ие екенін көрсетті [4, б. 30].

Мақсатқа қол жеткізу-Қазақстандағы эко-тур өнімі бойынша ең үздік ақпарат көзі ретінде танымал және сұранысқа ие болу:

- үздік экотурөнімді іріктеу, анықтау және құру;
- нақты ойластырылған тренингтер мен тәжірибе алмасу арқылы сапалы өнімді әзірлеуге көмектесу;
- клиенттерге бағытталған процесс арқылы сенімді ақпаратпен тиімді қамтамасыз ету;
- табиғатпен үйлесімділікте туризмді тиімді дамыту;
- барлық серіктестермен (туроператорлармен, бұл өңірлермен және т. б.) жүйелі жұмыс жүргізу.);
- жеке Даму, оның нәтижесі үздік жаттықтырушылар, серіктестер, кәсіпқойлар болады.

Сонымен, зерттеудің басында Қазақстан Республикасындағы экологиялық туризмнің жай-күйі мен даму перспективаларын талдау мақсаты қойылды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін экологиялық туризм саласына қатысты бірқатар теориялық мәселелерді зерттеу қажет болды.

Теориялық аспектілерді зерттеу барысында мынадай қорытынды жасалды:

- Экологиялық туризм туризм мен саяхатты тұрақты дамыту тұжырымдамасын іске асырудың тиімді құралы болып табылады.

Сонымен қатар, табиғи және мәдени-тарихи туристік ресурстарды ұтымды пайдалану бұқаралық туризмнің көптеген жағымсыз салдарына жол бермейді;

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1) Русев И. Т. Экотуризм негіздері. - Одесса, 2004. - 294 б.
- 2) В.Храбовченко Экологиялық туризм: оқу-әдістемелік құрал. Мәскеу: Қаржы және статистика, 2003.208 б.
- 3) «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы № 211-ІІ Заңы (05.07.2010ж. Өзгертулер мен толықтырулармен)
- 4) 2010 - 2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының туризм индустриясының перспективалық бағыттарын дамыту бағдарламасы
- 5) <https://kk.wikipedia.org/>

5.7 Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары 5.7 Современное состояние и перспективы развития химии, химической и нефтехимической отрасли

ВТОРИЧНАЯ ПЕРЕРАБОТКА ОТХОДОВ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

ЛАБОР Я. В.
студент, Костанайский строительный колледж, г. Костанай
ГЕРЯ В. Г.
преподаватель, Костанайский строительный колледж, г. Костанай

Минерально-сырьевые ресурсы составляют основу экономического роста и развития государства. Обеспечение потребностей страны в различных видах топлива и энергии, продукции металлургической и химической промышленности осуществляется за счет их добычи и производства. Рост эффективности добычи, обогащения и переработки полезных ископаемых, эффективное функционирование металлургических и химико-технологических предприятий можно осуществить только путем ускоренного роста производительности труда. Достижение

этой цели возможно лишь на основе внедрения высокоэффективных технологий.

Внедрение таких технологий приведет к существенному повышению выхода отходов производства в газообразной, жидкой и твердой формах. В этих условиях особую актуальность приобретает проблема экологически рационального использования отходов производства как вторичного сырья и разработки научных принципов в создании новых технологических подходов к производству товарной продукции из отходов, и прежде всего, из твердых отходов. Среди отходов производства и потребления более 90 % составляют отходы от добычи полезных ископаемых, степень переработки которых остается крайне низкой. Таким образом, утилизация отходов составляет большую техническую и экономическую проблему.

Также, открытый способ добычи полезных ископаемых в зоне ведения горных работ оказывает негативное воздействие на экологическую обстановку. В результате антропогенного воздействия на окружающую среду в зоне действия карьеров происходит заметное ухудшение экологических условий существования человека. Например, появляются подземные пустоты, просадки, отвалы, шламохранилища и терриконы; загрязняются поверхностные и подземные воды, изменяется уровень их залегания; запыляется атмосферный воздух; уничтожается растительность; развиваются современные геологические процессы, ухудшающие экологическую обстановку. Поэтому использование отходов производства в качестве вторичного сырья приведет к снижению экологической нагрузки на окружающую природную среду.

В Костанайской области разведано около 400 месторождений полезных ископаемых и минерального сырья, в том числе: строительных материалов – 234, 18 – железа, 22 – бокситов, 7 – золота, 2 – титана, 10 – угля, по 1 – серебра, никеля и цинка. В регионе сосредоточено 92,6 % железных руд, 98,2 % – бокситов, 81,2 % – кобальта, 51,6 % – никеля, 4,6 % – титана, 3,1 % – золота от общих балансовых запасов Республики Казахстан.

Наиболее крупными предприятиями в отрасли недропользования являются:

– АО «ССГПО» – открытая и подземная добыча железных руд, производство железорудных окатышей и концентрата;

– АО «Варваринское» – производство медного концентрата и сплава «Доре»;

– филиал АО «Алюминий Казахстан» Краснооктябрьское бокситовое рудоуправление – добыча бокситов;

– АО «Костанайские минералы» – добыча и обогащение руд хризотил-асбеста;

– Лисаковский филиал ТОО «Оркен» – добыча и обогащение железной руды.

В настоящее время встречается достаточно много различных предложений по использованию отходов горнодобывающей промышленности [1, с. 499]. В таблице 1 приведена информация по возможным направлениям переработки данных отходов. Их можно применять в строительстве, металлургии, сельском хозяйстве, водоочистке. Однако основным направлением, где используются отходы горнодобывающей промышленности, является производство строительных материалов [2, с. 130].

Таблица 1 – Направления использования отходов горнодобывающей промышленности

Отходы горнодобывающей промышленности				
Строительные материалы	Строительство	Сельское хозяйство	Металлургия	Другие отрасли
– вяжущие материалы – керамика – огнеупоры – бетоны – асфальтобетоны – пенобетоны – сухие строительные смеси – минеральная вата	– отсыпка дорог – заполнение горных выработок – обустройство нефтяных скважин – балласт на буровых платформах – укрепление дорожного полотна – защитные сооружения	– минеральные удобрения – компонент комплексных удобрений – мелиоративный слой	– металлы – оксиды металлов – «белая сажа» – жидкое стекло – флюс	– сорбенты – реагенты для очистки воды в открытых водоемах – искусственные геохимические барьеры

Направление использования отходов зависит от вида вскрышных пород, что связано с типом разрабатываемых месторождений: рудных, неметаллических, топливно-энергетических, россыпных.

При освоении россыпных месторождений вскрышные породы представлены глинами, суглинками, алевролитами, аргиллитами, песчаниками, разнородными песками. Области применения их в производстве строительных материалов различны. Глинистые породы можно перерабатывать при производстве керамических материалов. Пески и песчаники использовать в качестве заполнителей при получении бетонов, а также в дорожном строительстве. Также, пески являются сырьем для получения силикатного кирпича и приготовления

строительных растворов. Алевролиты используются в производстве цемента, искусственных пористых заполнителей [3, с. 112].

Данные виды вскрышных пород могут использоваться в производстве дорожно-строительных материалов - как заполнители и как минеральные порошки в асфальтобетоны. Причем, получение асфальтобетонов возможно после термической модификации отходов, которая позволяет повысить их водостойкость. Глинистые породы используются в производстве композиционных вяжущих материалов, керамики, бетонов и других видов строительных материалов.

Вскрышные породы *угольных разрезов* совместно с перечисленными породами, содержат уголь и углистые породы. Их можно использовать в качестве пористых заполнителей, сырья для получения грунтобетонов, грунтоизвестковых вяжущих материалов [4, с. 22].

При разработке месторождений *рудных полезных ископаемых* в отвалах образуется большое количество вскрышных скальных пород. Области их использования зависят от химического, минералогического состава и физико-механических свойств.

При разработке *железорудных месторождений* вскрышные массивные породы используются, в основном, в качестве щебня в бетоны. Биотитовые и амфиболитовые гнейсы применяются для балластного слоя железнодорожных путей. Геллефлинты и плагиопорфиры возможно использовать для производства кислотоупорных порошков, химически стойкой строительной керамики и каменного литья. Их обогащенные виды – для получения стеклокристаллических и декоративных облицовочных материалов, строительных плит, а также листового и цветного стекла.

Вскрышные породы месторождений *комплексных руд* можно использовать в качестве крупного заполнителя при производстве бетонов, ремонте и строительстве дорог. Отходы в виде гранитов, сиенитов, андезитов, диоритов являются хорошим сырьем для производства легких заполнителей, например – гранулированного пеностекла с высокими физико-механическими показателями. Такой заполнитель можно использовать при получении легкого бетона для стеновых панелей и блоков при малоэтажном строительстве [5, с. 59].

Разработка *руд цветных металлов* сопровождается большими объемами вскрышных пород. Они представлены в виде пироксенитов, перидотитов, дунитов, серпентинитов, габброидов, базальтов, верлитов, диабазов, троктолитов. Эти породы также пригодны для производства строительных материалов.

Из массивных пород получают товарный щебень для бетонных и железобетонных конструкций, дорожного строительства, а также декоративные плиты. Основным направлением использования базальтов является производство минерального волокна. Минеральное волокно используется в качестве наполнителя в цемент при изготовлении высококачественных фибробетонов, пенофибробетонов и фиброцементных плит. Базальты могут применяться в качестве флюсующей добавки при получении строительной керамики [6, с. 58]. Вскрышные породы в виде серпентинитов можно использовать для получения композиционных вяжущих материалов повышенной прочности и водостойкости и сухих штукатурных смесей на их основе. Данные породы являются эффективным сырьем для керамической промышленности.

Диопсиды, диабазы пригодны в качестве сырья для изготовления композиционных вяжущих и отделочных материалов на их основе. На основе диопсидовых пород можно получить водостойкие смешанные магнезиальные вяжущие композиции. Использование наполнителя в виде диопсида дает возможность получать композиционные полимерные материалы, в том числе полипропиленовые. Применение диопсида в качестве компонента шихты позволяет производить высококачественную керамическую облицовочную плитку [7, с. 119]. Горные породы в виде диабаза используют для получения щебня. Отходы от его дробления являются сырьем для производства водостойких композиционных магнезиальных вяжущих материалов. На основе диабазовой шихты получены стекла, обладающие высокой термической стойкостью и хорошей светопреломляющей способностью. Диабаз является качественным сырьем для производства минерального волокна.

Дуниты служат универсальным сырьем для производства строительных материалов. Их можно использовать в качестве крупного и мелкого заполнителей для тяжелых бетонов, железобетонных изделий. Огнеупорные бетоны, полученные на основе данных пород, обладают повышенной стойкостью к высоким температурам, что позволяет их применять в качестве высокотемпературных конструкционных материалов.

Дуниты также являются сырьем для производства огнеупорных материалов. Форстеритовые огнеупоры, полученные на их основе, отличаются высокой устойчивостью к воздействию металлов и могут применяться в черной металлургии в футеровках разливочных комплексов. Дунит, обладая преимуществами перед кварцевым песком,

как компонент облицовочных и наполнительных смесей для форм используется в литейном производстве. Он может быть использован и для производства строительных керамических материалов. Добавляя дуниты в состав шихты для спекания, получают высококачественный керамический кирпич для кладки и облицовки наружных и внутренних стен зданий и сооружений.

Одним из направлений использования дунитов является получение композиционных вяжущих материалов. Применяя их в цементной промышленности, можно производить два вида продукции: цемент с минеральными добавками и смешанный цемент [8, с. 26]. Тонкомолотый дунит пригоден при изготовлении асфальтобетонной смеси. Щебень и песок – высококачественные заполнители в асфальтовый бетон. Использование дунита в виде перечисленных сырьевых материалов при укладке автомобильных дорог позволит получить дорожное покрытие высокого качества и низкой себестоимости [9, с. 18]. Также одним из перспективных направлений применения техногенных дунитов является получение из них теплоизоляционных материалов в виде минеральной ваты [10, с. 19].

Как видно из представленных данных, вскрышные и вмещающие породы, образующиеся при разработке всех типов месторождений полезных ископаемых, являются перспективным сырьем для производства строительных материалов.

Одной из важнейших задач исследования является оценивание рационального использования природных ресурсов техногенного происхождения при добыче железной руды, добываемой также и в Костанайской области.

Отходы обогащения железных руд образуются при мокрой магнитной сепарации (ММС) и сухой магнитной сепарации (СМС) предварительно измельченных горных пород. Магнитная часть руды далее используется в металлургической промышленности, минеральная часть подается в отвалы. В отвале после высыхания отходы (хвосты) имеют мелкозернистый состав. Для уточнения минералогического состава отходов проводится их разделение на фракции.

Разработана модель и последовательность переработки рудных хвостов как сырья для строительных изделий (таблица 2). На первом этапе необходимо оценить агрегатное состояние и объем запасов породы. Хвосты обогащения встречаются в виде шламистой и песчаной частей. В производстве строительных материалов можно применять и те, и другие. Необходимо оценить экологичность отходов (радиоактивность, токсичность), их вещественный,

химический и минеральный составы. Для этого нужно взять средние пробы в отдельных точках по горизонтали и вертикали отвала, т.е. изучить усредненную пробу, чем будет обеспечена достоверность результатов. На начальном этапе переработки необходимо выделить ценные составляющие отходов: цветные, черные и другие металлы. Оставшуюся минеральную часть – использовать в производстве строительных материалов. На заключительном этапе определяется очередность, эффективность получения того или иного строительного материала. Необходимо сделать подбор и расчет состава шихты и далее провести полупромышленную и промышленную апробации. Последний этап – это разработка технологического регламента на каждый вид строительного материала и изделия, внедрение его в производство.

Таблица 2 – Модель переработки и использования отходов как вторичных минеральных ресурсов

1 этап	Оценка агрегатного состояния и объема запасов				
	Шламистая часть (0 – 0,15 мм)		Мелкая часть (0,15 - 5 мм), МК ≈ 1,2 мм		
2 этап	Отбор проб в отдельных точках по горизонтали и вертикали отвала				
3 этап	Оценка экологичности: содержание токсических веществ, ПДК, радиоактивность, Бк/кг				
4 этап	Исследование средних проб на вещественный, химический, минералогический состав и основных характеристик: Мо, Ма и Косн				
5 этап	Начальный этап переработки ВМП				
	Сушка, дробление, гравитационная классификация	Магнитная сепарация (удаление магнитного железа)		Удаление алюминия и благородных металлов	
6 этап	Направленность применения оставшихся алюмосиликатов, составляющих около 70% для стройиндустрии				
	Компонент для пескоструйной мойки и обработки металлических, бетонных конструкций и стеклянных поверхностей	Наполнитель	Заполнитель мелкий для бетона, асфальтобетона, растворов, ж/б конструкций и изделий	Защитная посыпка для кровельных, гидроизоляционных и отделочных материалов	Керамические изделия
		- для красочных составов - для ячеистых бетонов - для силикатных растворов и бетонов - для сухих строительных смесей - для асфальтобетонов и бетонов	- для производства кирпича - для производства блоков - для производства плит		- для кирпича - для плитки - для черепицы
7 этап	Определение очередности, эффективности внедрения				

8 этап	Подбор и расчет состава
9 этап	Полупромышленная, промышленная апробация
10 этап	Разработка технологического регламента на каждый вид строительного материала и изделия

Таким образом, отходы переработки руд содержат ряд ценных компонентов, поэтому их необходимо предварительно дообогащать, а оставшуюся минеральную часть использовать как сырье для строительной индустрии. Отходы обогащения железной руды можно использовать в качестве мелкого заполнителя в бетоны и растворы; в качестве опудривателя и добавки в керамзитовую шихту; как компонент для производства силикатного и керамического кирпича. Разработана модель переработки и использования отходов обогащения железной руды как вторичного минерального ресурса для производства строительных материалов, которая отражает последовательность исследования и переработки рудных отходов для получения строительных материалов и изделий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мелконян Р.Г. Экологические проблемы использования техногенного сырья в производстве силикатных материалов // Горный информационно-аналитический бюллетень. 2016. № S1. С. 499–510.
- 2 Вуколов А.Н. Проблемы и перспективы использования техногенного минерального сырья // Международный научно-исследовательский журнал. 2016. № 6 (48). Ч. 5. С. 130–132.
- 3 Горюхин М.В. Перспективы использования вскрышных пород Ушумунского месторождения бурого угля как вторичных минеральных ресурсов // Региональные проблемы. 2007. № 8. С. 112–113.
- 4 Лютенко А.О., Николаенко М.А., Щеглов А.Ф., Ходыкин Е.И. Композиционное вяжущее на основе попутно-добываемых пород угольных месторождений для укрепления грунтов в дорожном строительстве // Строительные материалы. 2009. № 7. С. 22–23.
- 5 Алфимов С.И., Жуков Р.В., Володченко А.Н., Юрчук Д.В. Техногенное сырье для силикатных материалов гидратационного твердения // Современные наукоемкие технологии. 2006. № 2. С. 59–60.
- 6 Бабаев В.Б., Строкова В.В., Нелюбова В.В. Базальтовое волокно как компонент для микроармирования цементных композитов // Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова. 2012. № 4. С. 58–61.

7 Ермолаева Н.П., Хабас Т.А., Верещагин В.И. Исследование диоксида в качестве наполнителя композиционных полимерных материалов // Известия высших учебных заведений. Физика. 2012. Т. 55. № 5-2. С. 119–125.

8 Худякова Л.И., Войлошников О.В., Котова И.Ю. Керамические материалы на основе отходов горнодобывающей промышленности // Экология и промышленность России. 2012. № 3. С. 26–27.

9 Худякова Л.И., Войлошников О.В. Использование отходов горной промышленности в качестве минерального порошка // Безопасность жизнедеятельности. 2012. № 10. С. 18–20.

10 Демин Е.Н., Кащеев И.Д., Иванов В.К. Новые высокотемпературные теплоизоляционные материалы // Новые огнеупоры. 2012. № 10. С. 19–21.

ANALYSIS OF WASTEWATER TREATMENT METHODS AT CHEMICAL PLANTS

ZHAKUPOVA A. O.
student, Toraighyrov University, Pavlodar
ZHAPARGAZINOVA K. H.
c.s.s., Toraighyrov University, Pavlodar

At present, the issues of environmental protection and rational use of natural resources are acquiring exceptional importance.

When used in technological processes, water is contaminated with various organic and inorganic substances, i.e. wastewater is formed. Waste water is water that has been in domestic, industrial or agricultural use, as well as passed through any contaminated area. Liquid industrial waste is called industrial wastewater or industrial wastewater. These drains contain toxic and poisonous substances that pollute water bodies [2, p. 3].

Wastewater that is discharged into reservoirs must be pre-treated and must meet a number of requirements:

- do not change the parameters of the reservoir, such as temperature, transparency, pH, content of suspended substances;
 - do not have toxicity to the inhabitants of the aquatic environment;
 - do not disturb the dynamics of redox processes in the reservoir.
- This means that it should not exceed the permissible content of biogenic elements that stimulate the «flowering» of the reservoir [3, p. 1].

For the treatment of domestic and industrial wastewater, the following methods are used: mechanical, chemical, physico-chemical, biological.

Mechanical treatment is the separation of undissolved coarse impurities of mineral and organic nature from wastewater. To do this, the following methods are used: straining, settling, filtering.

Straining-retention of the largest contaminants and partially suspended substances on grates and sieves;

Sedimentation-separation of suspended substances from wastewater by gravity on sand traps, sedimentation tanks, as well as on oil traps;

Filtration-the retention of a very fine suspension in the suspended state on mesh and granular filters.

Mechanical cleaning is used for the separation of insoluble mineral and organic impurities from wastewater [4, p. 4].

The main methods of chemical treatment of industrial wastewater are neutralization and oxidation. Electrochemical treatment also applies to oxidative methods.

Chemical treatment can be used as an independent method before the supply of industrial wastewater to the recycling water supply system, as well as before their discharge into a reservoir or into the city sewer network. The use of chemical cleaning in some cases is advisable (as a preliminary) before biological or physico-chemical cleaning. Chemical treatment is also used as a method of deep purification of industrial wastewater for the purpose of disinfection, discoloration or extraction of various components from them. In most cases, chemical methods are preferred for the local treatment of industrial wastewater [1, p. 102].

The oxidative treatment method is used to neutralize industrial wastewater containing toxic impurities (cyanides, complex cyanides of copper and zinc) or compounds that are impractical to extract from wastewater, as well as to purify by other methods (hydrogen sulfide, sulfides). Such types of waste water are found in machine-building (electroplating shops), mining (processing plants of lead-zinc and copper ores), petrochemical (oil refineries and petrochemical plants), pulp and paper (pulp cooking shops) and other industries [1, p. 113].

A neutralization reaction is a chemical reaction between substances that have the properties of an acid and a base, which leads to the loss of the characteristic properties of both compounds. The most typical neutralization reaction in aqueous solutions occurs between hydrated hydrogen ions and hydroxide ions contained in strong acids and bases, respectively [1, p. 102].

Physical and chemical methods play a significant role in the treatment of industrial wastewater. They are used both independently and in combination with mechanical, chemical and biological methods. In recent years, the field of application of physico-chemical methods of purification is expanding, and their share among other methods of purification is increasing.

Physical and chemical purification methods include coagulation, flocculation, sorption, flotation, extraction, ion exchange, hyperfiltration, dialysis, evaporation, crystallization, magnetic treatment, as well as methods associated with the imposition of an electric field-electrocoagulation, electroflotation [1, p. 124].

Coagulation is the process of aggregation of dispersed particles due to their interaction and integration into aggregates. Small (primary) particles in such aggregates are connected by the forces of intermolecular interaction. The clumping of homogeneous particles is called homocoagulation, and heterogeneous particles are called heterocoagulation. Substances that can cause particle coagulation. they are generally called coagulants, and in water treatment-coagulants or hydrolyzable coagulants. The latter not only cause coagulation of pollution particles, but also form, hydrolyzing, slightly soluble products that can combine into large flakes [2, p. 136].

Flocculation is the process of aggregation of dispersed particles under the action of high-molecular compounds called flocculants.

Flocculants are used to expand the optimal coagulation ranges (pH and temperature), as well as to increase the density and strength of the resulting flakes and reduce the consumption of coagulants, which increases the reliability and throughput of treatment facilities [2, p. 145].

Sorption is the process of absorbing a substance from the environment by a solid or liquid called sorbents. The absorbed substance is called sorbate. During the absorption of a substance (adsorbate), the latter is absorbed in the entire volume of the liquid or solid absorbent. Absorption is due to both the process of diffusion of the absorbent into the adsorbate and the processes of dissolution. Adsorption is understood as the process of absorption of substances (adsorbates) located in gases and liquids, occurring on the surface of solids (adsorbents). Sorption, accompanied by the chemical interaction of the sorbent with the absorbed substance, is called chemisorption.

Sorption treatment is recommended for wastewater contaminated with aromatic compounds, weak electrolytes or non-electrolytes, dyes, unsaturated compounds, hydrophobic aliphatic compounds [2, p. 149].

Flotation is used to clean industrial wastewater from the following contaminants: surfactants, oil and petroleum products, oils, as well as various fibrous materials. The cleaning process consists in the formation of complexes «particles-air bubbles», the surfacing of these complexes on the surface of the liquid to form a foam layer containing dirt and the subsequent removal of this layer from the surface. The effect of the air bubble sticking to the surface of the particle is achieved only if the liquid does not wet it well.

The degree of water wetting of solid or gas particles dispersed in water can be characterized by the edge angle wetting operations, θ (fig. 1).

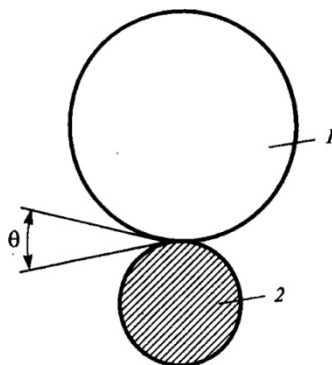

Figure 1 – Diagram of the adhesion of the air bubble 1 to the particle 2 suspended in water

Biological wastewater treatment is based on the biochemical oxidation of organic and inorganic substances contained in wastewater by microorganisms. Participating in the constructive and energetic exchange of microbial cells, wastewater pollution undergoes complex chemical and biological transformations. These processes, occurring in the free volume or on the surface of the carrier, are the result of the metabolic activity of microorganisms, which are based on reactions catalyzed by enzymes both inside the cell and outside it. As a result of catabolic processes, the initial substances disintegrate with the release of free energy. Organic substances are converted into simpler compounds, some of them are further oxidized to carbon dioxide and water, while others are used for biosynthesis in the processes of anabolism [5, p. 68].

For biological purification processes, an important indicator is the depth of oxidation of organic substances, including petroleum products. Improving the efficiency of treatment is possible by increasing the

duration of contact of the treated water with activated sludge, i.e. reducing the load on the structures. However, wastewater, especially industrial wastewater, contains a bioresistant component, which determines the maximum degree of purification in aeration tanks and biofilters [5, p. 85].

REFERENCES

- 1) Gudkov A. G. *Mehanicheskaya ochistka stochnykh vod* : ucheb. posobie. – Vologda: VoGTU, 2003. – 152 s.
- 2) Iakovlev S. V., Karelin I. A., Laskov U.M., Voronov Yu.V. *Ochistka proizvodstvennykh stochnykh vod* : ucheb. posobie dlya vyzov. – 2-e izd., pererab. i dop.: M, 1985. – 335 s.
- 3) Internet in Kazakhstan: *Metody inzhenernoi zashity poverhnosnykh vod ot promyshlennykh stokov* [electronnyi resurs]. – URL: https://zinref.ru/000_uchebniki/03700_ochistka_vodi/002_Metody_ochistki_prirodnikh_i_stochnykh_vod/000.htm
- 4) Krivoshein D. A., Kukin P. P., Lapin V. L. *Inzhenernaya zashita poverhnosnykh vod ot promyshlennykh stokov*: ucheb. posobie. – M.: Vysshaya shkola, 2003. – 344 s.
- 5) Stepanov S. V. *Biologicheskaya ocistka i doochistka ctochnykh vod neftepererabatyvaushih b neftehimicheskikh predpriyatii* : dissertaciya. – Samara, 2014. – 345 s.

АДАМ ӨМІРІНДЕГІ ДӘРУМЕНДЕРДІҢ РӨЛІ

МАҚАЖАН Е. Н., ТОЛЕГЕНОВА Д. С.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
БАЙКЕН А.
жаратылыс ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ежелгі заманнан бері адам тамақ пен тамақтануға байланысты барлық нәрсеге қызығушылық танытты. Бастапқыда ең бастысы кез-келген тағамды алу болды, содан кейін ғасырлар бойы адамдар тамақ көздерін кеңейтіп, ауыл шаруашылығын дамытып, сонымен бірге әртүрлі тағамдарды дайындау тәсілдерін жетілдіріп, оларды шынайы өнерге жеткізді (француз немесе қытай тағамдарын еске түсіріңіз). Өткен ғасырдың ортасында өнеркәсіптік және ғылыми революцияның басталуымен тамақтану ғылымы пайда болды, оны қазір диетология немесе нутрициология деп атайды.

Витаминдер тек гипо – және витамин жетіспеушілігін емдеуде ғана емес, яғни ағзаға тамақпен бірге белгілі бір дәруменнің болмауы немесе жеткіліксіз қабылдау нәтижесінде пайда болған витамин тапшылығы (немесе асқазан–ішек жолдарының ауруларында дәрумендердің сіңуінің бұзылуы нәтижесінде) қолданылады, олар көптеген ауруларды кешенді емдеу үшін де кенінен қолданылады. дәрумендерді қабылдауды күшейту қажет.

Витаминдер латын алфавитінің әріптерімен белгіленеді (А, В, С, D дәрумендері және т.б.); сонымен қатар, олардың арнайы атаулары бар. Барлық дәрумендер екі топқа бөлінеді: суда еритін (С, Р, В дәрумендері) және майда еритін (А, Е, D, К дәрумендері).

Витаминдердің көзі–олар ішке кіретін өсімдіктер мен жануарлардан алынатын тамақ. Кейбір дәрумендердің түзілуі ішінара организмде, атап айтқанда, тоқ ішекте тұратын микробтардың қатысуымен жүреді. Қазіргі уақытта дайын дәрілік формалар түрінде витаминдік препараттарды өндіру кең көлемде игерілген. Кейбір адамдарда дәрумендердің зиянсыздығы туралы түсінік мүлдем негізсіз деп саналуы керек. Олардың артық дозалары (гипервитаминоз) ағзаға зиянды және тіпті улы әсер етуі мүмкін, сондықтан витаминдік препараттарды дәрігердің нұсқауы бойынша қабылдау керек.

Суда еритін маңызды дәрумендерге мыналар жатады:

– С дәрумені (аскорбин қышқылы). Өсімдік өнімдерінде (жемістер, жидектер, көкөністер) кездеседі. Кептірілген итмұрын, қарақат, арония, лимон, қызыл бұрыш, желкек, ақжелкен, аскөк С дәруменіне бай. С дәрумені ағзаның инфекцияларға төзімділігін арттырады, метаболизм процестеріне, ақуыздар мен көмірсуларға белсенді қатысады, гемопоэзді ынталандырады және темірдің сіңуіне ықпал етеді. Ол сондай-ақ әртүрлі қан кетулерге, жұқпалы ауруларға, улануларға және т.б. қолданылады. Холестерин алмасуына оң әсер ете отырып, оның қандағы құрамын төмендетуге көмектеседі және атеросклероздың алдын алуда маңызды рөл атқарады. Көкөністердегі, жемістердегі С витаминінің мөлшері осы өнімдерді ұзақ уақыт сақтау, ұзақ пісіру кезінде айтарлықтай төмендейді. С витаминінің жоғалуын азайту үшін көкөністерді қайнаған суға батырып, жабық эмальданған ыдыста пісіру керек, оларды витаминнің едәуір мөлшері бар отвармен бірге тұтыну ұсынылады. Адам ағзасында С витаминінің жетіспеушілігінің немесе жетіспеушілігінің ең тән көрінісі – бұл қышу: тістер босап, қызыл иектің қан кетуі, теріге, бұлшықетке, ішкі ағзаларға,

буындарға қан кету, капиллярлардың өткізгіштігінің жоғарылауына байланысты ойық жаралы стоматит пайда болады. С дәрумені жетіспеушілігінің жасырын түрлерімен, әсіресе көктемде, шаршау, өнімділіктің төмендеуі, бұлшықет әлсіздігі, төбеттің төмендеуі, ағзаның инфекцияларға төзімділігі төмендейді. Темекі шегушілерде С дәрумені өте нашар сіңіріледі;

– витаминнің негізгі көзі–шай өсімдігінің жапырақтары, қарақұмық, цитрус жемістері, итмұрын, тау күлі, Қарақат, қырыққабат және гүлді қырыққабат, салат, ақжелкен. С дәруменімен бірге (С витаминінің сіңуіне ықпал етеді) қан тамырларының қабырғаларын нығайтады, қан кетудің алдын алады, олардың сынғыштығы мен өткізгіштігін төмендетеді;

– В дәрумендерінің тобы:

– В1 дәрумені (тиамин) – негізінен ұн, ет, сүт өнімдерінде және кейбір көкөністерде кездеседі. В1 дәруменіне бай шошқа еті, сиыр бауыры, қарақұмық және сұлы жармасы; ол қара бидай мен бидай наньында, әсіресе дөрекі, жұмыртқаның сарысы, ірімшік, картоп, гүлді қырыққабат, жасыл бұршақ, аз мөлшерде – қаймақ, сүт, кейбір жидектер, көкөністер, жемістер. Ашытқы әсіресе В1 дәруменіне бай. В1 дәрумені көмірсулардың, сондай-ақ ақуыздардың, майлардың алмасуына қатысады. В1 гиповитаминозында бұлшықет әлсіздігі, жүйке бойымен қышу, асқазан–ішек жолдарының бұзылуы (іш кату), ұйқының бұзылуы, шаршаудың жоғарылауы, көбінесе бас ауруы, психикалық депрессия байқалады;

– В2 дәрумені (рибофлавин). Оларға ең бай сыра ашытқысы; елеулі саны бар сондай-ақ, жұмыртқада, сүтте, ірімшікте, ет, балық өнімдерінде, нанда ржаном, пшеничном, қарақұмық жармасы. Көкөністер, жемістер, жидектер рибофлавинге бай. В2 дәрумені көмірсулар, ақуыздар мен май алмасуы процестеріне, тіндердің өсуіне, көздің қалыпты визуалды қызметін сақтауға қатысады. В2–гипо–және авитаминозда әлсіздік, бас ауруы, жарықтар мен қыртыстардың пайда болуымен ауыздың бұрыштарында ауырсыну, ымырт көру қабілетінің бұзылуы, көздің қабынуы (қышу, ауырсыну), тілдің, терінің жану сезімі байқалады;

Ең маңызды майда еритін витаминдер:

– А дәрумені (ретинол). А дәруменінің бай көзі–май, жұмыртқаның сарысы, кейбір балықтардың бауыры (треска, теңіз бассейні), сиыр еті, сүт және әсіресе балық майы. Каротин деп аталатын зат көптеген көкөністер мен жемістерде (сәбіз, шпинат, салат, қымыздық, жасыл пияз, асқабақ, қызанақ, өрік, апельсин, қарақат және т. б.) А дәруменіне

жақын зат болып табылады; бауырда ол А дәруменіне айналады (каротин, А дәрумені сияқты, майларда жақсы ериді, сондықтан каротинге бай көкөністерді маймен дайындаған дұрыс; оларды ұзақ уақыт пайдаланбау керек, әсіресе жарқын жарықта, өйткені өте тұрақсыз қосылыстар бола отырып, А дәрумені мен каротин тез бұзылады). А дәрумені өсудің маңызды факторларының бірі болып табылады, ақуыздардың, майлардың және көмірсулардың алмасуына қатысады, көру органының қалыпты жұмысын қамтамасыз етеді, ағзаның тыныс алу жолдары мен ішектің шырышты қабығының ауруларына және тұтастай алғанда инфекцияларға төзімділігін арттырады. Оның жетіспеушілігімен ауыздың, тыныс жолдарының, асқазан–ішек жолдарының, сондай-ақ көздің шырышты қабатының құрғауы дамуы мүмкін, бұл тікеннің дамуына және көру қабілетінің жоғалуына әкеледі. А дәрумені жетіспеушілігінің ерте белгісі – бұл тауықтың соқырлығы (кештің басталуымен көру қабілетінің нашарлауы). Сонымен қатар, төбеттің төмендеуі, салмақ жоғалту, шаршаудың жоғарылауы, терінің құрғауы (пиллинг), безудің пайда болуы, ірінді бейімділік–терінің зақымдануы, шаштың құрғауы мен түтіккендігі, сынғыштығы байқалады; асқазанның экскреторлық функциясы қышқылдықтың төмендеуімен бұзылады, диарея дамиды;

– Е дәрумені көптеген тағамдарда кездеседі: өсімдік майларында (күнбағыс, жүгері және т.б.), өсімдіктердің жасыл бөліктерінде (салат, ақжелкен, жасыл пияз), жүгері, бұршақ, сұлы, май, жұмыртқаның сарысы және басқа да құю өнімдері. Е дәрумені көмірсулар, майлар мен ақуыздардың алмасуына қатысады, бұлшықет қызметіне оң әсер етеді, жасушалардың құрылымдық тұтастығын сақтайды (мембраналық құрылымдар деп аталатын шамадан тыс тотығуға және сол арқылы адам ағзасының мерзімінен бұрын қартаюына жол бермейді), жүктіліктің қалыпты ағымына ықпал етеді. Е витаминінің жетіспеушілігімен ұрықтың қалыпты жүктілік қабілеті жоғалады (өздігінен түсік түсіру);

– К дәрумені негізінен өсімдіктердің жасыл бөліктерінде (шпинат, салат, асқабақ, қырыққабат), сондай-ақ қызанақ, соя майы, шошқа бауырында кездеседі; ішінара тоқ ішекте тұратын бактериялар шығарады. К дәрумені қан кету кезінде айқын гемостатикалық әсерге ие (оның жетіспеушілігімен қанның ұю қабілетінің төмендеуі байқалады, бұл қан кетуді тудырады) [2, 52 б.].

Витаминдерді, әсіресе А және О дәрумендерін үлкен мөлшерде және ұзақ уақыт бойы бақылаусыз қабылдау жалпы интоксикация құбылыстарын тудыруы мүмкін. Уланудың өтпелі, аз байқалатын

құбылыстары В тобының витаминдерінің көп мөлшерін (үйкысыздық, козу, жүрек қызметінің жиілеуі, бас ауыруы, бас айналуы және т.б.) қабылдау кезінде байқалуы мүмкін. Никотин қышқылының жоғары дозаларын қабылдаған кезде бет, мойын терісінің қызаруы, терінің жану сезімі, бас ауруы, іштің ауыруы түрінде жанама әсерлер байқалады, олар әдетте 30–60 минуттан кейін өтеді (тамақтан кейін қабылданады).

Адамның ұтымды тамақтануы көкөністер мен жемістерсіз мүмкін емес. Олар өмірлік маңызды дәрумендердің, минералды тұздардың, органикалық қышқылдардың, қанттардың, талшықтардың және басқа заттардың негізгі жеткізушілері болып табылады.

Көкөністер келесі топтарға бөлінеді: қырыққабат – қырыққабат, гүлді қырыққабат, Брюссель; түйнектер – картоп, тәтті картоп, жер бадамы; тамыр дақылдары – рутабага, колраби, репа, редис, редис, желкек, қызылша, сәбіз, ақжелкен, парснип, балдыркөк; жемістер мен тұқымдар – қияр, асқабақ, қарбыз, қауын; бұршақ дақылдары – бұршақ, бұршақ, соя, жержаңғақ; қызанақ – қызанақ, баклажан, капсикум; салат – салат, ақжелкен, ақжелкен, балдыркөк; салат, акрессор, салат балдыркөк; шпинат–ревень, қымыздық, шпинат; ащы – аскөк, эстрагон; пияз – пияз, пияз, сарымсақ; десертті көкөністер – спаржа, артишок [3, 12 б.].

Беларусь халқының тамақтануында картоп ерекше орын алады. Онда 20%-ға дейін көмірсулар (крахмал түрінде), шамамен 2% толық ақуыздар, майлар (аз мөлшерде), органикалық қышқылдар және денеге пайдалы басқа заттар мен олардың қосылыстары бар. Картоптың энергетикалық құндылығы 88 ккал/100 г құрайды, ол С дәрумені мен басқа да дәрумендердің (Вг, Вб, РР) маңызды көзі болып табылады. Картоптағы С витаминінің мөлшері жыл бойына біркелкі емес. Күзгі түйнектерде С витаминінің болуы 100 г өнімге 30 мг немесе одан да көп жетеді, көктемде ол 5 мг-ға дейін төмендейді. Бірақ картопта С дәрумені аз болғанына қарамастан (орташа есеппен 10–15 мг %), оның тұрақты тұтынылуы диеталардың витаминдік пайдалылығын анықтайды. Картоп ерекшеленеді, сондай-ақ жоғары құрамындағы калий, ықпал етіп шығару ағзадан су және хлорлы натрий, реттей отырып, сол арқылы айырбастау процестер. Сонымен қатар, құрамында темір, фосфор, йод, магний, кальций, марганец, мыс, мырыш, никель, кобальт және т.б. тұздары бар.

Картоптың қарқынды өнуімен және оны жасыл түске дейін жарықта сақтаған кезде улы қасиеттері бар соланиннің мөлшері күрт өсетінін білу керек. Мұндай картопты тұтынған кезде жүрек айнуы,

күсу, ішек дисфункциясы пайда болуы мүмкін. Сондықтан жасыл картопты жеуге болмайды, ал ескі өсіп шыққан түйнектерді мұқият тазалап, «көзді» алып тастау керек.

Картоптан сіз көптеген түрлі тағамдарды дайындауға болады. Ол қуырылған, қайнатылған, бұқтырылған, пирогтарды толтыру үшін қолданылады, одан құймақ, пирожныйлар және т. б. жасалады.

Республика халқының тамақтануында қырыққабат маңызды орын алады. Ең көп таралған ақ қырыққабатта 1,8 % ақуыз, 5,4 % көмірсулар бар. Ондағы С витаминінің мөлшері 100 г өнімге 50 мг-ға жетеді, бұл картопқа қарағанда екі есе көп. Осыған байланысты ол лимон мен мандариндерден асып түседі. Қырыққабат тұздығы оның витаминдік құндылығын төмендетпейді [3, 76 б.].

Витаминдер жан-жақты және дененің барлық қызметіне айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, адамға қажет дәрумендердің дозалары тағамның басқа құрамдас органикалық бөліктерімен (ақуыздар, майлар, көмірсулар) салыстырғанда аз және миллиграммен, ал микрограмм немесе гаммадағы кейбір дәрумендермен (1/1000 үлесі миллиграмм) көрінеді.

Кейбір дәрумендердің синтезі ішек микрофлорасымен жүзеге асырылады, бірақ ол шамалы және адамның қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды. Бұл тағамда белгілі бір витамин болмаған кезде адам тиісті витамин тапшылығын дамытады, дегенмен оның аз мөлшері ішекте синтезделеді.

Кейбір жағдайларда витаминдер адам ағзасында Провитаминдер деп аталатын Органикалық заттардың химиялық құрамына жақын зат алмасу процесінде түзіледі. Фотосинтездің арқасында адамның терісіндегі эргостерин күннің ультракүлгін сәулелерінің (немесе жасанды сәулеленудің) әсерінен D дәруменіне айналады.

Қазіргі уақытта дәрумендердің адам үшін маңызы туралы түсінік өзгерді. Егер бұрын олар адамды тек ауыр, кейде өлімге әкелетін аурулардан қорғайды деп сенсе, қазір адам ағзасындағы дәрумендердің рөлі әлдеқайда кең және маңызды екені белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Витаминдер [Электрондық ресурс]. – М., 2008. – Кіру режимі: <http://www.vitamins.tj>. – кіру күні: 09.01.2021

2 Барлық дәрумендер туралы. Витаминдердің түрлері, олар бар өнімдер. Организмдегі дәрумендердің рөлі. [Электрондық ресурс] – М., 2010. – Кіру режимі: <http://lentachel.ru/articles/2780>. – кіру күні: 08.01.2021

3 Жас отбасы энциклопедиясы [Электрондық ресурс]. – Мн., 1987. – Кіру режимі: <http://www.bibliotekar.ru/enc-Semya/index.htm>. – кіру күні: 09.01.2021

4 100 витамин [Электрондық ресурс]. – М., 2009–2010. – Кіру режимі: <http://100vitaminov.ru/gipervit.php>. – кіру күні: 08.01.2021

О ЗНАЧИМОСТИ НАУКИ «ПРОЦЕССЫ И АППАРАТЫ ХИМИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ»

САШИЦКАЯ В. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
НЕСМЕЯНОВА Р. М.

к.х.н., асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Химическая промышленность – это относительно молодая отрасль. Её развитие началось на рубеже XVIII и XIX веков, и мы сейчас, в наше время, видим, что она приняла очень большое значение для человечества. Так большинство благ человечества и продвижений науки сделано именно благодаря химической технологии. Рационализировать такую огромную отрасль помогают инженерные науки такие, как, например, «Процессы и аппараты химической технологии», – наука, которая обобщает все необходимые процессы во единое целое и их классифицирует, а также разрабатывает оптимальные методы расчетов для этих процессов. Целью данной работы являлось изучение истории процессов и аппаратов химической промышленности, а также понимание роли процессов и аппаратов в современном мире.

Итак, история процессов и аппаратов начинается с попыток учёных объединить процессы, проходящие в химической технологии и их систематизировать, но не сразу эти попытки увенчались успехом. Первая идея в 1828 году об общности многих процессов и аппаратов, применяемых в разных химических производствах, принадлежит Ф. И. Денисову. Далее Д. И. Менделеев также предложил собственную классификацию основных процессов химической технологии. Именно эта классификация и стала использоваться в дальнейшем при проектировании и расчёте технологий.

Далее после разработки и применения классификации, обозначилась проблема обобщения теории о процессах и расчетах для всей химической технологии независимо от отрасли. Так в качестве примера такого обобщения можно считать книгу

А. К. Крупского «Начальные главы учения о проектировании в химической технологии», где автор пытался обобщить теорию физических и физико-химических процессов независимо от производства; книга была издана в 1909 году на рассвете развития всей промышленной индустрии.

Попытки объединить и систематизировать знания были не только в России, но и в других странах; так в США в 1923 году вышел в свет труд ученого Уокера Люиса и Мак-Адамса «Принципы науки о процессах и аппаратах», где был представлен взгляд на процессы и аппараты уже с научной точки зрения.

Далее в 1927 году вышла наиболее значимая для процессов и аппаратов книга в СССР под издательством профессора К. Ф. Кирова по аппаратуре, в которой была дана более широкая и углубленная информация в отличие от двух книг его научных предшественников [1, с. 11].

Дальнейшие годы развития для процессов и аппаратов стали очень значительными. Например, в 1930-х годах жидкостная экстракция использовалась только в химической технологии для препаративных и аналитических целей, но в литературе эти процессы и аппараты не описывались. То же самое можно сказать о ректификации, крекинге и других процессах, которые сейчас объемно используются в промышленности, но в то время их использовали в основном в лабораторной практике или очень узконаправлено, не зная возможностей многих процессов и реакций. Или, например, абсорбция применялась для удаления из воздуха производственных помещений таких ядовитых веществ как бензол, ацетон, толуол и т.д., но в 1915 году за счёт развития науки процессов и аппаратов химической промышленности Н. Д. Зелинскому удалось создать противогаз на базе процесса абсорбции.

Также со стремительным освоением процессов и аппаратов химической промышленности можно проследить ещё и совершенствование техники со временем. Так к примеру, в начале XX века адсорбция проводилась в очень больших, шумно работающих аппаратах периодического действия, тогда как в 70-х годах их сменили компактные адсорбционные колонны с шумоизоляцией. То же можно сказать ещё об аппаратуре, точно измеряющей время, если раньше использовали громоздкий цезевый эталон времени, то потом его заменили весьма миниатюрной микросхемой, которую сейчас используют повсеместно в GPS навигации [2].

Также параллельно с развитием процессов и аппаратов химической технологии увеличивается производительность оборудования, а это возможно только тогда, когда знания об аппарате и о процессе чётко систематизированы и произведён расчёт важных технологических компонентов. Так в качестве примера можно привести очистку воды. При очищении её с помощью обычного засыпного фильтра с отстаиванием уходит больше времени, чем при очистке её по технологии обратного осмоса.

Наряду с высокой производительностью аппаратуры также улучшается глубина переработки, то есть повышается эффективность. Так, например, введение вторичных процессов в переработку нефти, совершенствование технологии и улучшение качества аппаратного оформления в XX веке повысило глубину переработки нефти, что позволило выпускать бензин высокого качества таких как Евро-4 и Евро-5, отвечающим экологическим стандартам [3, с. 31–37].

Однако, развитие промышленности, технический прогресс повлек за собой и негативные последствия, сейчас выросшие в экологические проблемы, а по некоторым данным и в экологический кризис. Так масштабы хозяйственной деятельности человека превзошли вулканическую деятельность планеты – 100 Гт/год против 10 Гт/год, при этом расточительность деятельности человека «превышает всякие разумные пределы» [4, с. 49]. «Порождение человеческой цивилизации» [5, с. 4] – техносфера, нарушила природный баланс и саморегуляцию, создав кризисную ситуацию. В настоящее время на предприятиях химической промышленности, как и на предприятиях смежных отраслей, большая часть отходов выбрасывается в биосферу. Суммируя данные общеизвестной информации, за прошедший год было зарегистрировано около 20000 аварий на нефтедобывающих предприятиях, вследствие которых были загрязнены огромные территории, приведшие к гибели живых организмов. Но следует отметить, что данные аварии, кроме человеческого фактора, часто были спровоцированы несовершенством промышленных конструкций предприятий и нежеланием или неимением явной возможности предусматривать дополнительные байпасные линии, современные средства автоматизации и сигнализации и пр., что требует от предприятий дополнительных капиталовложений. Но если провести сравнение экологичности предприятий XX века, то можно сказать, что в отношении утилизации отходов промышленность продвинулась вперед [5, с. 234–240].

Оптимальным на данный момент развития является развитие химических производств в двух направлениях с постепенным превалированием второго. Первым направлением является реконструкция действующих производств, позволяющая улучшить качество продукции, увеличить эффективность производства, обеспечить очистку газообразных, жидких и твердых отходов. В настоящее время это направление в химической, нефтехимической и других отраслях промышленности нашло широкое применение. Так именно реконструкция и модернизация нефтеперерабатывающих заводов РК позволила перейти на выпуск нефтепродуктов, соответствующих мировым экологическим стандартам. Однако, признано, что этот путь не перспективен [4, с. 52], т. к. он не позволит кардинально решить проблему экологичности производств.

Второе направление предусматривает создание безотходных и малоотходных технологий, которые будут максимально возможно имитировать природные процессы; здесь особенно важным является соблюдение круговорота, что и позволяет создать мало- и безотходные предприятия. Это направление видится перспективным, рациональным, экономичным, однако, распространения не получает и, скорее, еще достаточное время не получит, т. к. существующие производства реконструировать просто не получится по технологическим причинам. Таким образом, создание предприятий безотходных и малоотходных предприятий – это дело будущего и сформулированный в документах Конференции ООН в Рио-де-Жанейро в 1992 году вывод «о необходимости перехода цивилизации к экологически сбалансированному развитию» [5, с. 4] постепенно начнет претворяться в жизнь.

Действительно, в настоящее время отходы утилизируются более организованно, проходя какую-либо нейтрализацию, но все же предприятия в настоящее время не могут обеспечить полную переработку или полную нейтрализацию вредных химических отходов. К тому же утилизация вредных химических отходов реализуется, как правило, в странах третьего мира, что влечет ухудшение экологической ситуации в этих странах, а, в целом, на всей Земле.

Экологически чистым производством может считаться такое производство, в котором отходы полностью или почти полностью используются на технологические нужды или на производство других продуктов. Это достигается за счет грамотной технологии производства, эффективного проектирования и эксплуатации технологического оборудования, а также автоматизации технологических процессов

[6, с. 325–337]. О примерах экологически чистых производств можно говорить, рассматривая нефтеперерабатывающие предприятия с глубокой переработкой нефти, на которых глубина переработки нефти составляет около 94–97 % [7, с. 52], а отходящие газы в максимальной мере используют на технологические нужды, а те, которые подлежат утилизации, подвергаются очистке, эффективность которой составляет более 80 %. В качестве примеров таких предприятий можно привести заводы по переработке нефти Эксон Корпорейшн, Тексако инкорпорейтед (США). Отходов на таких предприятиях минимальное количество благодаря тому, что они используются на технологические нужды; высокая эффективность оборудования предприятий позволяет глубоко переработать сырье и получить качественный продукт. Также еще одним важным моментом, влияющим на экологию, являются выбросы котельных на ТЭЦ; пар, который содержит химические вещества, выбрасывается в атмосферу, тем самым загрязняя ее.

Одним из способов снижения нагрузки на атмосферу в данном направлении в настоящее время предложено альтернативное отопление при помощи геотермальной энергии из глубины земли. Такое отопление экологично, так как здесь не используются котельные, которые нагревают воду, а энергия для обогрева поступает непосредственно из глубин земли.

Таким образом, прослеживая историю развития процессов и аппаратов химической промышленности, мы видим её стремительное развитие за столь короткий промежуток времени. Времена и потребности людей за это время очень сильно изменились, но не изменилась потребность процессов и аппаратов для промышленности, так как многие процессы в химической промышленности до сих пор требуют улучшения эффективности производства, углубления переработки сырья, а также ещё перед нами встал очень важный вопрос – вопрос экологичности многих производств. Несомненно, что процессы и аппараты никогда не потеряют свою востребованность, а также, развиваясь, помогут с помощью реконструкций решить многие экологические проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Касаткин А. Г. Основные процессы и аппараты химической технологии : Учебные пособие для вузов / А. Г. Касаткин. – 10-е изд., стереотипное, доработанное. Перепеч. с изд. 1973 г. – М. : ООО ТИД «Альянс». 2004. – 753 с.

2 Урок 1. Физические величины и их измерение [Электронный ресурс]. – URL : <https://youtu.be/XqCNajiaW3U> (дата обращения 16.02.2021)

3 Процессы и аппараты химической технологии. Общий курс : [Электронный ресурс]. : в 2 кн. / В. Г. Айнштейн, М. К. Захаров, Г. А. Носов [и др.]; Под ред. В. Г. Айнштейна. – 5-е изд. (эл.). – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. – 1758 с.

4 Экология и здоровье нации. В помощь кураторам студенческих групп. 6 книга / Под ред. Акад. НАН РК А. М. Газалиева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Караганда: Изд-во карагандинского государственного технического университета, 2011. – 96 с.

5 Акимова Т. А. Экология. Природа – Человек – Техника / Т. А. Акимова, А. П. Кузьмин, В. В. Хаскин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001 – 343 с.

6 Бесков В. С. Общая химическая технология и основы промышленной экологии / В. С. Бесков – М. : 1999. – 471 с.

7 Каминский Э. Ф. Глубокая переработка нефти: технологический и экологические аспекты / Э. Ф. Каминский, В. А. Хавкин – М. : 2001 – 384 с.

БЕЙОРГАНИКАЛЫҚ НАНОҚҰРЫЛЫМДЫ КАТАЛИЗАТОРЛАР

СЕРІКБАЙ Р. Е.

студент, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.

АКИЖАЕВА А. С.

оқытушы, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.

Катализаторлар адам өмірінде аса маңызды рөлді атқарады. Тіпті адам ағзасындағы бір де бір химиялық реакция биологиялық катализатор – ферментсіз жүрмейді. Қазіргі заманғы өркениеттің өзін катализаторсыз елестетуге болмайды, себебі барлық кең таралған материалдар, яғни химиялық және мұнай химиялық өндірістерінің өнімдері каталитикалық процесстер нәтижесінде алынады. Химиялық реакция арқылы өндірілетін электр энергиясының өндірісінің өзі катализаторларды қажет етеді [1].

Жақсы катализаторлар үш негізгі қасиеттен тұрады: белсенділік, селективтілік және тұрақтылық. Катализатордың белсенділігі, оның реакция жылдамдығын қаншалықты арттырғанын көрсетеді. Көбінесе негізгі реакциямен бірге жанама өнімдер жеделдетіледі,

бұл қажетсіз немесе зиянды өнімдердің пайда болуына әкеледі. Бұған жол бермеу үшін катализатор селективтілікке ие болуы керек, яғни тек қажетті реакцияның жылдамдығын өзгерту және онымен бәсекелес процестерге әсер етпеу керек. Жұмыс барысында катализатор біртіндеп өзінің қасиеттерін жоғалтады. Бұл уақыт өте келе оның беті ластануынан, кеуектерінің бітелуінен немесе белсенді орталықтарының пішіні өзгеруінен болады. Катализатордың тұрақтылығы оның қызмет ету мерзімімен сипатталады. Жақсы селективтілікке ие жоғары белсенді тұрақты катализаторларды жасау қазіргі химия ғылымының басым бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы кездері нанокұрылымды катализаторлар кеңінен зерттеліп қолданылуда. Нанокұрылымды катализаторлардың қарапайым катализаторларға қарағанда ерекшеліктері көп. Оның негізгі себептерінің бірі, олардың реакция жылдамдығын жоғарылатуы, селективтілігі және қымбат катализаторларды алмастыра алуы. Аталған нанокұрылымды катализаторлардың қасиеттері олардың электрондық құрылысына, өлшемдік эффектілеріне, сонымен қатар құрылыстарына байланысты болып келеді.

Нанобөлшектің қабаттық құрылымы және геометриясы.

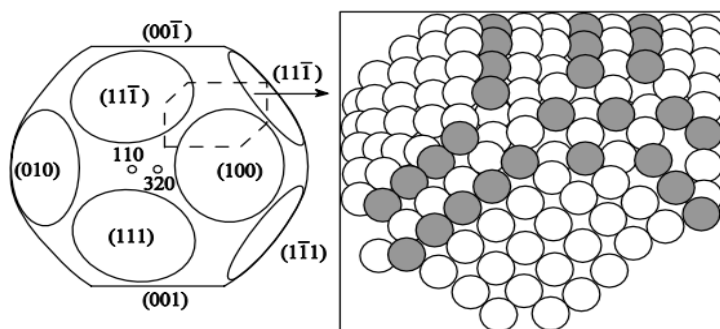
Массивті металлдың жеке атом түріне өту арасында орын алатын нанобөлшектің физика-химиялық қасиеттері бір талай ерекшеленеді. Өзгеріске нанобөлшектің оптикалық, электронды, магниттік және басқа да параметрлері ұшырайды. Катализ ғылымында осы нанобөлшектердің қабаттық құрылымдарымен электрондарының өзгерісі көп қызығушылық тудырады. Себебі, осы екі өзгерістен гетерогенді катализдегі нанобөлшектердің белсенділігімен, селективтілігі туындайды [2, 22 б.].

Көлемдік кристалл ішіндегі атомда көршілес атомдармен қатысатын оптималды химиялық байланыстар болады [1, 23 б.]. Егер бөлшектегі (N) металлдардың атомдарының саны 13-тен аз болса, онда әр атом сыртқы қабат ретінде болады. Егер, $N \geq 13$ болса, онда атомдардың сыртқы және ішкі түрі пайда болады. Кластердегі сыртқы қабаттағы атомдардың үлесі жалпы атомдар санына тәуелді болады. Егер кластердегі $N = 13$ болса, тек бір атомнан тұратын ішкі қабат, $N = 55$ – екі, $N = 147$ болғанда үш ішкі атом қабаты болады [3-4]. Бұл жағдайда бөлшектер өлшемі 0,2-ден 8 нм дейін барады. Өлшемдері 2 – 10 нм бөлшектердің сыртқы және ішкі атомдар саны бірдей болады, ал көлемдері 30 нм-ден асатын бөлшектердегі сыртқы атомдар саны ішкі атомдар санынан 2 %

кем болады. Осыған орай бөлшектердің көлемі ұлғайған сайын оның сыртқы атомдарының саны азайып, олардың әрекеттесетін заттармен координациялау жағдайы төмендейді [5, 252 б.]

Металлдық бөлшектердің сыртқы қабаттарын зерттеу үшін теориялық және тәжірибелік зерттеулер түрі қолданылады. Теориялық зерттеу кристалдың біртекті формасының талдауымен негізделеді. Кристалдың біртекті формасы термодинамикалық заңнамаларға негізделген [6, 653 б.]

Қабаттың құрылымдарын тәжірибелік зерттеу біршама қиында болып келеді, себебі зерттеулер кезінде атомдық құрылысты қамтитын әдістер қолданылуы тиіс [7, 299 б.]. Мұндай зерттеу әдістерінің бірі мөлдір электрондық микроскопия (МЭМ) болып табылады. МЭМ арқылы нанобөлшекті зерттеу кезінде, қабаттардың кейбір бөлігі кедір-бұдыр, кейбір бөлігі тегіс болатынын және олардың нанобөлшектердің көлемінің әр-түрлілігіне байланысты өзгеретіні дәлелденген. Қабат құрылымын МЭМ әдісімен компьютерлік жобалау барысында, көлемі 8 нм болатын платина бөлшегінде 37 % (111) шеті, 28 % (110) шеті және 35 % кедір-бұдыр шет болатыны дәлелденді. Платина бөлшегінің қабаттарының компьютерлік модельдеу нәтижесі сурет 1 көрсетілген [8, 67 б.].

Сурет 1 – Көлемі 8 нм платина бөлшегінің сыртқы қабатының шеттерінің типі және моделі [1]

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді қорытындылай отыра нанобөлшектің сыртқы қабаттарының кедір-бұдырлы шеттерінде жазық шеттеріне қарағанда адсорбциялау төмен жүретінін аңғаруға болады. Бұл өз кезегінде катализдік реакцияларға өз әсерін тигізеді.

Электрондық қасиеті. Нанобөлшектегі атомдар саны аз болғандықтан соң, олардың электрондық құрылымы бос атомдардың энергияларының дискретті теңдеуімен көлемдік металлдың энергиялар аймағына тәуелді болып келеді. Металлдық бөлшектердің электрондық құрылымы олардың өлшемдеріне тәуелді болатыны анықталған [8, 69 б.]. Бұл тұжырымды зерттеу барысында нанометрлік бөлшектердің энергетикалық деңгейлерінің спектрлері үлкен молекула спектрлеріне ұқсас деген болжама болған. Үлкен металлдық бөлшекте атомдардың электрондық деңгейлері бір-біріне жақын орналасқан, соның нәтижесінде олар бір-бірімен жанасып, энергетикалық жолақтар түзеді. Көрші тұрған энергетикалық деңгеймен ара қатынасты анықтау үшін келесі теңдеу ұсынылған:

$$h = \frac{E_F}{N} \quad (1)$$

мұндағы E_F – Ферми деңгейінің энергиясы,

N – металл бөлшегіндегі атомдар саны.

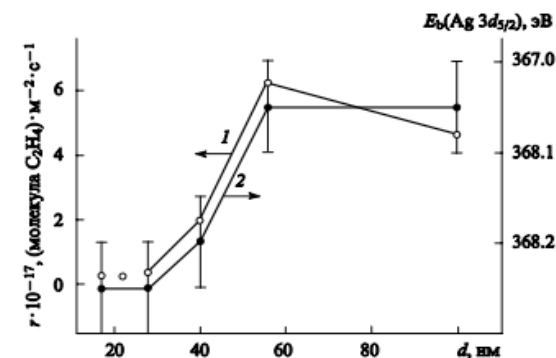
Осы формулаға сәйкес, бөлшектің электрондық қасиеттері өзгере бастайтын максималды өлшемі 2 нм. Кейін бұл тұжырымдама тәжірибелік түрде дәлелденді. Тәжірибе жүзінде нанобөлшектердің өлшемі 2–5 нм болған кезде олардың қасиеттері өзгеретіні дәлелденді. Тіпті, өзгеріс барысында металл бөлшектері диэлектрик заттарға айналғандығы байқалған. Бұл тұжырым, металлдық бөлшектің көлемдерін кішірейткен сайын, ішкі энергетикалық деңгейдегі электрондардың энергиялық байланыстарының (Δ) ұзаруы салдарынан болатынына негізделген.

Дегенмен, бұл тұжырым барлық жағдайда сақтала бермейді. Әр фазада өзіне тән өткізгіштігі болатын, әр текті жүйеде, нанобөлшектердің электрондық қасиеттері әр түрлі болады. Бұл жағдайда әр фазадағы жоғарғы зарядтар бір-бірінен өзгеше болады да, өткізгіштеу фаза дифференциалды зарядталады. Бұл жағдай тасымалдағышы – диэлектрикке жанасқан металл нанобөлшектерінен тұратын гетерогенді катализаторларға қатысты болады.

Алюминий оксидіне байланыстырылған бөлшектер өлшемі 10–100 нм болатын күміс катализаторларын зерттеген кезде, өлшемдері 50 нм асатын бөлшектерге $Ag\ 3d_{5/2}$ спектрлерінің 0,3–0,4эВ кері

ауытқуы байқалған (сурет 4). Бұл жағдайда α параметрі барлық үлгілерде тұрақты 762,2 эВ болып қала берген. α параметрі – модификацияланған РФЭ-спектрометрлерінің оже параметрі болып табылады. α параметрін металдық күмістің (726,0–726,3) және күміс оксидінің (724,0–724,5) белгілі α параметрлерімен салыстыру барысында зерттелген үлгіде металдық күмістің бөлшектері барын көрсетеді. Бұл тұжырым тунельдік электрондық микроскопия және рентгенфазалық талдау нәтижелерімен дәлелденді [7, 299 б.].

Осылайша, байқалған $E_b(\text{Ag } 3d_{5/2})$ өзгерісі күміс бөлшектерінің дифференциалды зарядталу эффектісімен анықталады. Күмістің дифференциалды зарядталу эффектісі, күмістің ірі бөлшектерінің ішкі өткізгіштігіне және диэлектриктік тасымалдаушы бетінің өткізгіштігінің болмауына негізделген. Бұл тұжырым күміс катализаторларын ЯМР әдісімен зерттеген кездегі, талдау нәтижелерімен жақсы сәйкес келеді. Талдау нәтижелерінде, күміс бөлшектерінің өлшемдері 50 нм аз болған кезде, күмістің резонансты сигналының Найт ығысуының жоғалатыны көрсетілген. Найт ығысуы күміс ядросының электрон өткізгіштерімен аса жұқа өзара әрекеттесуімен анықталатын болғандықтан, бірнеше ондық нанометрлік өлшем, тасымалдағышқа жұқтырылған күміс бөлшектерінің өткізгіштігі үшін өте критикалық жағдайда болатыны белгілі. Катализдегі күмістің өткізгіштік электрондарының қасиеттеріндегі анықталған өзгерістің маңыздылығы 2-суретте көрсетілген. Суретте, күміс бөлшектерінің көлемін 50 нм кішірейткен кезде этиленді эпоксидирлеу реакциясының жылдамдығы 10 есе төмендейтіні көрсетілген. Бұл кейінгі зерттеулерде күміс бетіне адсорбцияланған оттегінің формасының өзгеруімен тура байланысты болатыны дәлелденген [8, 92 б.].

Сурет 2 – Этиленді эпоксидирлеу реакциясының жылдамдығымен $\text{Ag } 3d_{5/2}$ байланыс энергиясының $\text{Ag}/\text{Al}_2\text{O}_3$ катализаторындағы нанобөлшектердің өлшемдеріне тәуелділігі [2]

Реакциялық қабілеттілігі. Нанобөлшектердің көптеген қасиеттері олардың өлшемдеріне байланысты болып келеді. Сондықтан олардың өлшемдерін өзгерту арқылы нанокатализатордың белсенділігімен қатар оның селективтілігінде арттыруға болады. Мысалы, профессор Б.В.Романовскийдің жұмысында метанолды лантанмен кобальт аралас оксид LaCoO_3 арқылы тотықтыру барысында нанокатализатордың өлшемдік әсері (сурет 1) дәлелденген. Катализатор бөлшектерін нанометрлік өлшемдерге дейін ұсақтаған кезде реакция жылдамдығының ұлғайғандығы байқалған [1, 168 б.].

Нанобөлшектердің каталитикалық қасиеттері 1990 ж ортасында анықталған. 8-ден 20 атомға дейін тұратын алтынның нанокластерлері СО газының оттегімен тотығуын төмен температурада, тіпті -70°C катализдейтіні аңғарылған.

Мұндай температурада жай алтын ешқандай белсенділік танытпайды. Алтын бөлшектерінің мөлшерін 5 нм-ге дейін және одан төменгі мөлшерге дейін ұсақтаған кезде оның кристалдық құрылысы өзгеріп, каталитикалық қасиеті пайда болады. Осындай жағдай басқада асыл металлдардан – платина, родий, палладий және т.б. байқалған. Реакция шығыны (нәтижесі) металл кластеріндегі атомдар санына және температураға байланысты. Әр кластерде өзіне сай, яғни катализатор әсерлі болатын белгілі оңтайлы температура болады.

Катализатордағы металдардың өлшемдеріне реакциялық қабілеттіліктің тәуелділігі хемосорбция және газ фазасындағы реакцияларды зерттеу барысында дәлелденген. Өтпелі металдардың шағын молекулалармен реакциясы [5] жұмысында толық көрсетілген. Бұл мақалада 2 ден 30 атомға дейін тұратын Ni, Fe, Co, Cu және Nb бөлшектермен H₂, O₂, N₂ и D₂ заттарының реакциясы және физикалық, химиялық адсорбцияға көп көңіл бөлінген.

Шағын молекулалардың мысалында әртүрлі температурада бірқатар зерттеулер жүргізілді [9, 1–7 б.]. Бір соқтығысу жағдайында W₁₀–W₆₀ мөлшеріндегі вольфрам бөлшектеріне азоттың молекулалық және диссоциативті адсорбциялануы зерттелді [30]. Бірінші және екінші азот молекуласымен вольфрам бөлшектерінің реакция ықтималдығы бөлме температурасы мен сұйық азот температурасында өлшенді (сурет 3). 3 суретте көрсетілгендей W₁₀–W₆₀ вольфрам бөлшектерінің бірінші азот молекуласымен ~80 К температурада әрекеттесу ықтималдығы бөлме температурасындағы реакциямен салыстырғанда жоғары. Бөлме температурасында W15, W22 және W23 кластерлері үшін максимумдар байқалады. W10-W14 аралығындағы кластерлер бөлме температурасында реакцияласуы аз. Төмен температурада тек W₁₁ бөлшегінің белсенділігі аздау, ал W₁₅ кластері белсенділік танытады. Төмен температурада зерттелген барлық мөлшердегі вольфрам бөлшектерінің белсенділігі бөлме температурасына қарағанда жоғары. Екінші азот молекуласы бөлме температурасында вольфрам бөлшектерімен іс жүзінде әрекеттеспейді, ал төмен температурада бірінші азот молекуласына қарағанда аз болады. Бұдан, нанокұрылымды катализаторлар қолданылатын катализдік реакцияның жылдамдықтары тек қана бөлшектердің өлшемдеріне ғана емес, сонымен қатар бөлшек ішіндегі атомдар санына және температураға да тәуелді екенін көреміз [10, 30–41 б.].

Жоғарыда келтірілген мәлімдемелерге сәйкес, нанобөлшектер өлшемдерінің кіші болғанда олардың катализатордың селективтілігіне оң әсер тигізетінін байқауға болады. Дегенмен нанобөлшектердің кішкентайлығы әр кезде оңтайлы бола бермейді.

Атомдардың металдық кристалдық тордағы қасиеттері оларды қошаған атомдар санымен және өздеріне тән координациялық өлшемдерімен анықталады. Сондықтан катализатор бетінің реакциялық қабілеттіліктері атомдардың белгілі жердегі немесе

кристаллографиялық шеттегі басқа жерде орналасуына байланысты болып келеді.

Заттың наноөлшемді күйге өтуі оның бірегей қасиеттерінің пайда болуына әкеледі. Заттардың наноөлшемді күйіндегі қабілеті, оның ауқымды аналогтарына қарағанда, физикалық қасиеттерінен басқа реакциялық қабілеттері жағынан да ерекшеленеді. Бұл химиялық сенсор, катализаторлар, адсорбенттер сияқты наноөлшемді функционалдар тудыруға негіз болады. Осылардың ішінде ерекше орынды наноөлшемді катализаторлар алады. Себебі, химиялық өндірістің, мұнай өңдеу үрдістерінің 90% каталитикалық болып табылады. Сонымен қатар каталитикалық үрдістер қоршаған ортаны ластанудан қорғау технологияларының негізі болып отыр. Осыған орай қазіргі таңда наноөлшемді катализаторлар көп қызығушылық тудыруда. Себебі, наноөлшемді катализаторлар өздерінің бірнеше қасиеттерімен ерекшеленуде.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып наноөлшемді катализаторлардың реакциялық қабілеттіліктері олардың электрондық қасиетіне, құрылысына және өлшемдік эффектісіне тәуелді болатынын көруге болады. Нанокұрылымды катализаторлар туралы көптеген зерттеулер нәтижелері оңтайлы болғанымен, әрі қарай зерттелуді қажет ететін факторлар бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бухтияров В.И., Слинко М.Г. Металлические наносистемы в катализе // Успехи химии. – 2001. – Т.70, №2. – С. 167- 181.
- 2 Сергеев Г.Б. Размерные эффекты в нанохимии. // Российский химический журнал, 2008 – №5 – Б. 22 – 29.
- 3 Yang Ch., Chen Ch. Synthesis, Characterization and properties of polyanilines containing transition metal ions // Synthetic Metals. – 2005. – Vol.153. – P. 133-136.
- 4 Uygun A., Aslan A. Comparative study of conducting polyaniline/copper and polyaniline nickel composites in the presence of surfactants // Polymer International. – 2010. – Vol. 59. – P. 1162-1167.
- 5 Gupta K., Chakraborty G., Jana P.C., Meikap A.K. Direct current conductivity of polyaniline-cobalt chloride nanocomposite prepared by wet chemical route // Journal of Physical Sciences. – 2009. – Vol.13. – P. 251-260.
- 6 Zhou S., Wu T., Kan J. Effect of Co²⁺, Ni²⁺, Cu²⁺, or Zn²⁺ on properties of poly-aniline nanoparticles // Journal of Applied Polymer Science. – 2007. – Vol. 106. – P. 652-658.

7 Dimitriev O.P. Doping of polyaniline by transition metal salts: effect of metal cation on the film morphology // *Synthetic Metals.* – 2004. – Vol. 142. – P. 299-303.

8 Gupta K., Das P.T., Nath T.K., Meikap A.K., Jana P.C. A facile route for synthesis of nanotubular composite of polyaniline with cobalt and its superparamagnetism below blocking temperature // *Polymer Composites.* – 2014. (In Press)

9 Cao Z., Chen Q., Zhang J., Li H., Jiang Y., et al. Platinum–nickel alloy excavated nano–multipods with hexagonal close packed structure and superior activity towards hydrogen evolution reaction // *Nat. Commun.* – 2017. – Vol. 8. – P. 1–7.

10 Cheng Hsyi–En, Li Wen–Lung, Yang Zu–Po. Enhancement of hydrogen evolution reaction by Pt nanopillar–array electrode in alkaline media and the effect of nanopillar length on the electrode efficiency // *Int. J. Hydrogen Energy* – 2019. – Vol. 44. – P. 30141–30150.

УВЕЛИЧЕНИЕ ГЛУБИНЫ ИЗОМЕРИЗАЦИИ ПЕНТАНОВ И ГЕКСАНОВ В ПРОЦЕССЕ ПОЛУЧЕНИЯ ВЫСОКООКТАНОВОГО КОМПОНЕНТА АВТОМОБИЛЬНЫХ БЕНЗИНОВ В УСЛОВИЯХ ТОО «ПНХЗ»

ТАЖМУЛИКОВ Д. Б.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КОВТАРЕВА С. Ю.

магистр химической технологии органических веществ, ст. преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

В мире постоянно ужесточаются экологические нормы для транспортных средств, и в первую очередь это касается двигателей внутреннего сгорания. В связи с этим к моторным топливам предъявляются жёсткие требования по качеству, чтобы при их использовании выбросы, поступающие в атмосферу с отработанными газами, были минимальны. В настоящее время промышленность полностью отказалась от этилирования бензинов, а производимые двигатели внутреннего сгорания ориентированы на топлива с высоким октановым числом.

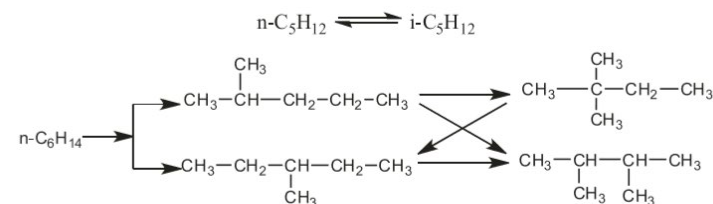
Долгое время в развитии производства высокооктановых компонентов автомобильных бензинов основной упор делался на процессы каталитического риформинга и каталитического

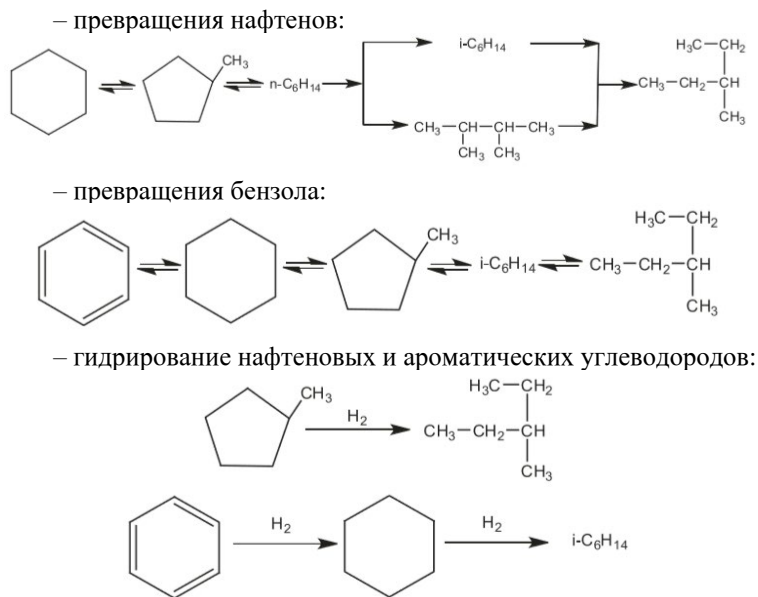
крекинга, позволяющие получать высоко детонационностойкие продукты. Однако, моторное топливо, полученное в ходе этих процессов, не отвечает требованиям стандартов ЕВРО-4 и ЕВРО-5 из-за высокого содержания ароматических углеводородов. В настоящее время в связи с постепенным введением европейских стандартов качества топлив, актуальной задачей Казахской нефтепереработки становится снижение содержания ароматических углеводородов и, в особенности, бензола в моторном топливе при одновременном сохранении значения октанового числа, поэтому акценты производства высокооктановых компонентов смещаются в сторону процессов изомеризации, полимеризации и алкилирования [1, с. 13]. Изомеризаты представляют наибольший практический интерес вследствие их относительно низкой себестоимости и доступности сырья. В ходе процесса изомеризации вырабатывается высокооктановый экологически чистый (без содержания серы и ароматических углеводородов) компонент товарных бензинов.

В качестве сырья процесса изомеризации используются низкооктановые компоненты нефти – фракции н.к. -62 °С и рафинаты каталитического риформинга, содержащие в основном н-пентаны и н-гексаны. Это сырьё (а также фракции С5 и С6, получаемые с ГФУ) изомеризуются в среде водорода в присутствии бифункциональных катализаторов. Высокая детонационная стойкость и испаряемость продуктов изомеризации углеводородов С5 и С6 обуславливает их исключительную ценность в качестве низкокипящих высокооктановых компонентов неэтилированных автобензинов [2, с. 342]. При добавлении их к бензину риформинга обеспечивается требуемый фракционный состав и снижается концентрация нагарообразующих ароматических углеводородов.

Реакции изомеризации парафинов обратимые, идут без изменения объема с небольшим экзотермическим эффектом. Рассмотрим основные превращения углеводородов в процессе изомеризации [3, с. 767]:

– изомеризация парафинов:

Процесс изомеризации развивался по мере развития производства катализаторов. Различные типы катализаторов предназначены для работы в определенном интервале температур. В соответствии с этим разработаны и реализованы в промышленности три процесса изомеризации: высокотемпературная изомеризация (360–420 °С) на алюмоплатиновых фторированных катализаторах; среднетемпературная изомеризация (230–300 °С) на цеолитных катализаторах; низкотемпературная изомеризация (100–200 °С) на оксиде алюминия, промотированном хлором и на сульфатированном оксиде циркония.

На настоящее время на всех трёх нефтеперерабатывающих заводах Казахстана функционируют установки изомеризации. На Павлодарском нефтехимическом заводе установка изомеризации производительностью 570 тысяч тонн в год является основой нового комплекса производства светлых нефтепродуктов, введенного в эксплуатацию в декабре 2017 года [4]. Процесс основан на технологии низкотемпературной изомеризации «Репех» фирмы UOP (США). Используемый в процессе катализатор I-84, представляет собой платину, нанесённую на хлорированный оксид алюминия. Для защиты катализатора гидроочищенное сырьё дополнительно

очищается от сернистых соединений в адсорберах и осушается на молекулярных ситах. В качестве промотора для восполнения потерь хлора в катализаторе в сырьевой поток подаётся перхлорэтилен. Процесс изомеризации легкой нефти осуществляется в двух последовательно соединенных реакторах, которые обеспечивают полное насыщение бензола. Кроме того, двухреакторная схема позволяет создать обратный температурный градиент за счёт охлаждения реакционной смеси перед поступлением во второй реактор, что обеспечивает большую конверсию углеводородов.

Октановое число изомеризата наряду с другими факторами определяется выбором технологической схемы процесса. С целью повышения глубины изомеризации применяют различные схемы рециркуляции непревращенных нормальных парафиновых углеводородов или другие методы концентрирования изопарафиновых углеводородов в продуктах реакции. На существующей установке используется технология процесса изомеризации с рециклом малоразветвлённых гексанов (рисунок 1 [5, с. 9]).

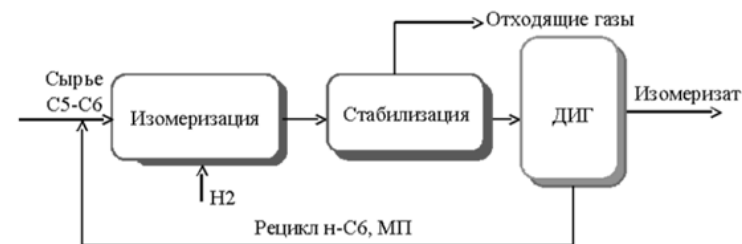

Рисунок 1 – Блок-схема процесса изомеризации на ТОО «ПНХЗ»

Схема с колонной деизогексанизации (ДИГ) после реактора изомеризации – наиболее простой способ получения изомеризата с высоким октановым числом. При этом непрореагировавшие низкооктановые компоненты (метилциклопентан и n-гексан) рециркулируются в реактор. Однако данная схема позволяет увеличить конверсию гексанов, но не повышает содержание изопентанов в продукте. Установка позволяет получить изокомпонент с октановым числом по исследовательскому методу 87–89 пунктов [5, с. 8].

Повышения октанового числа требует нынешняя рыночная система, все больше производится мощных двигателей нового поколения и для их нормальной работы требуется соответствующее

6 секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
6 секция. Гуманитарные и социальные науки

6.1 Орыс филологиясы
6.1 Русская филология

**ОСНОВНАЯ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА
ПОВЕСТИ «ПРОЩАНИЕ С МАТЁРОЙ» В. Г. РАСПУТИНА**

БЛАЖКО А. Н.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Мировоззренческий метод исследования литературы в настоящее время считается самым актуальным. Как известно, сквозь призму любого литературного произведения можно проследить исторические проблемы того времени, в котором художник слова творил, увидеть его отношение к происходящим идеологическим событиям того времени и, конечно, распознать мировоззрение писателя. Повесть «Прощание с Матёрой» (1976 г.) Валентина Григорьевича Распутина – это яркий пример произведения, в котором с первых страниц раскрывается мировоззрение автора.

Писателя всегда интересовала тема родины, жизни и смерти, поиска смысла человеческого существования, тема семьи, рода и тема памяти. Валентин Распутин верил в метафизическую связь между родным краем и человеком: «Знаете, больше скажу: человек, имеющий в сердце своем Родину, не запутается, не опустится, не озвереет, ибо она найдет способ, как наставить на путь истинный и помочь. Она и силу, и веру даст» [1]. Родина, как родная мать, способна оградить человека от плохих деяний, ото лжи, от болезни и невзгод. Лишь Господь выбирает место, где суждено родиться, а, следовательно, человек должен с благодарностью принимать Родину, защищать, благодарить и любить её.

Писатель считал: «Любовь к родине то же, что чувство к матери, вечная благодарность ей и вечная тяга к самому близкому существу на свете» [1]. Он много писал о России, посвятил все свое творчество восхвалению русского человека. Он был истинным патриотом, о патриотизме он говорил так: «Это не только постоянное ощущение неизбывной и кровной связи со своей землей, но прежде всего долг перед нею, рвание за ее духовное, моральное и физическое благополучие» [1]. Интересна мысль автора о том, как важно

человеку быть на Родине: «Человек в Родине – словно в огромной семейной раме, где предки взыскуют за жизнь и поступки потомков и где крупно начертаны заповеди рода. Без Родины он – духовный оборвыш, любым ветром может его подхватить и понести в любую сторону» [1].

Безусловно, на формирование мировоззрения очень влияет та среда обитания, в которой человек родился и вырос. Таким местом для Валентина Распутина была родная деревня – Аталанка. Деревня в художественном произведении представляет собой что-то чистое, светлое, простое. Валентин Распутин с радостью делится воспоминаниями и родной деревне: «В деревне люди делились всем, что было: и картошкой, и мукой» [1]. Когда за потерю государственных денег арестовали отца писателя, соседи спрятали все подлежащее конфискации имущество семьи Распутиных, а потом вернули «с прибытком» [2]. Безусловно, детство у Распутина не было легким. Также, влияние родной деревни повлияло на увлечение В. Распутина фольклором: «Я так и уехал из деревни, не встретив ни домового, ни лешего, ни баннушки, ни русалки, но, когда писал «Прощание с Матерой», не мог обойтись без хозяина острова. Это не дань язычеству, а дань поэзии, без которой не жил народ» [2]. Инициалы Каменский комментирует это так: «На уровне веры писатель сохраняет связь с мифопоэтическими представлениями народа, что реконструируется в его онтологии и гносеологии: «Да и, признаться, я продолжаю верить, что вопреки полной просвещенности мира, должны существовать следующие из глубокой древности земные наши хранители» [2].

Известно, что Валентин Распутин приезжал в родную деревню, особенно часто, когда его мама, Нина Ивановна, была жива. Но и в зрелом возрасте, когда мамы не стало, писатель возвращался в родной край. Стараниями писателя была построена большая школа. Губернатор Борис Александрович Говорин «практически взял на себя руководство строительством, лично следил за поставками цемента, кирпича и других стройматериалов. Я ему за это очень благодарен» [3], – вспоминал писатель в 2007 году.

В Аталанку В. Распутин приезжал с отцом Алексием (Серединым). «В актовом зале, в столовой новой школы, за отсутствием храма, проходил молебен и крещение, а Валентин Григорьевич первым подходил на исповедь» [3].

Писатель понимал, что деревня гибнет. В ней уже не было работы, молодежь уезжает на заработки в город, нет и электричества, люди перестали работать на земле. «Остановить гибель Аталанки, как и

других деревень, невозможно: народ изнемог» [3], что усиливает у писателя ощущение неразрывной связи его с родной землей. «Оставалось что-то важное для Валентина Распутина в этих местах, что заставляло его постоянно приезжать сюда» [3]. Писатель неизбежно любил родной край. Деревня давала ему то, что было необходимо – силы, надежду, успокоение, вдохновение: «Здесь хорошо писалось – в родном доме из двух комнат, около рано состарившейся мамы, рядом с удивительными по красоте закатами над Ангарой» [3]. Сохранилось письмо в Усть-Удинскую школу, написанное Валентином Распутиным в 1997 г.: «Встречи в родной Усть-Уде были для меня и радостью, и утешением, и надеждой – надеждой! – в то, что Россия жива и будет жить, и спасётся она такими людьми, которые живут на моей Родине. Это чувство и эту уверенность во мне уже ничем не убрать; и с этим настроением я и буду теперь жить и работать» (из архива школьного музея п. Усть-Уда) [3]. Несмотря на то, что Аталанка, как географическое место, погибает, Валентин Распутин верил, что она навсегда останется в памяти и сердцах её жителей. Именно такая любовь к своему родному краю, простодушие, доброта и искренность способны спасти целую страну, Россию.

В повести «Прощание с Матёрой» автор показывает, как русский человек относится к разрушению своего родного дома, своей любимой деревни. В произведении описываются переживания людей за родную деревню, которая по приказу должна исчезнуть с лица земли, быть затоплена «именем прогресса». Повесть наполнена страхом автора за будущее страны, ведь под влиянием технического прогресса теряется всё то, что для его родной России является святым – духовные принципы. Безусловно, повесть затрагивает широкий диапазон проблем, но прежде – духовных. Распутин подчеркивает, как принципиально важно сохранить память народа. То, что создавалось десятилетиями, трудом наших предков – нельзя бесследно разрушить. Распутин задается вопросом, стоит ли прогресс такой важной для народа цены. Невозможно, по мнению писателя, жертвовать памятью наших предков для технического «совершенствования» мира. Мир поистине совершенствуется только тогда, когда технический прогресс непрерывно связан с духовным развитием человека, а не приносит ему горечь, разруху и беды.

В небольшой по объему повести Валентину Распутину удалось раскрыть довольно масштабные проблемы и показать своё отношение к происходящему.

Наука и техника пытается разрушить память главных героев – остров, который должен быть навсегда стерт с лица земли. Это самая важная тема произведения. Безусловно, всё это делается во благо общества, ведь гидроэлектростанция будет вырабатывать электроэнергию для всей страны, но при этом река разольется и разрушит целую деревню.

В основу нашей статьи легла первая сцена, с которой мы сталкиваемся в повести – разрушение деревенского кладбища. Эта поистине важная глава в повести, именно в ней прослеживается принципиальная позиция писателя. Старики пытаются защитить дома своих родных людей от тех, «кого Богодул называл чертями» [4]. Эти люди «уже доканчивали свое дело, стаскивая спиленные тумбочки, оградки и кресты в кучу, чтобы сжечь их одним огнем» [4].

Особое внимание писатель уделяет Дарье, которая названа автором как «самая старая из старух» [4], она пыталась силой остановить здорового мужика, который, «шагая по могилам, нес в охапке ветхие деревянные надгробия, когда Дарья, из последних сил вырвавшись вперед, ожгла его сбоку по руке подобранной палкой» [4]. Старикам обидно, что у этих людей хватило духу рушить кладбище, рвать кресты и надгробия. «А ты их тут хоронил? Отец, мать у тебя тут лежат? Ребята лежат? Не было у тебя, у поганца, отца с матерью. Ты не человек. У какого человека духу хватит?!» [4]. Она видит, что перед ней уже не люди, которые должны понимать, что для жителей Матёры это святое. Они – сотрудники, которые выполняют своё поручение. Они, будем надеяться, страдают жителям, но действуют вопреки ему. Сотрудники выполняют то, что им приказали: «Вы знаете, на этом месте разольется море, пойдут большие пароходы, поедут люди... Туристы и интуристы поедут. А тут плавают ваши кресты. Их вымоет и понесет, они же под водой не будут, как положено, на могилах стоять» [4]. Обидно жителям за то, что сотрудники думают о туристах и интуристах, а о своих родных людях не думают: «Вы загодя о туристах думаете, а я сейчас мамину фотокарточку на земле после этих твоих боровов подобрала. Это как? Где я теперь ее могилку стану искать, кто мне покажет? Пароходы поплывут... это когда твои пароходы поплывут, а мне как теперь здесь находиться? Я на ваших туристов...» [4]. Также, стариков возмущает тот факт, что работники разрушают кладбище на их глазах: «Покуда я здесь живу, подо мной земля, и не нахальте на ней. Можно было эту очистку под конец сделать, чтоб нам не

видать...» [4]. Старикам удалось не надолго сохранить кладбище: «Через час все четверо отплыли с Матеры» [4].

Несмотря на то, что вскоре кладбище всё-таки будет затоплено, да и могилы – разрушены, старики приводят кладбище в надлежащий вид: «А старухи до поздней ночи ползали по кладбищу, втыкали обратно кресты, устанавливали тумбочки» [4]. Эта сцена показывает нам, как важно для стариков сохранение народной и семейной памяти, как нужно относиться к своим покойным родственникам, как горько им наблюдать за тем, что происходит в родной деревне. «Административные люди» не понимают чувств жителей Матёры, для которых кладбище является «домом» ушедших на тот свет родных. Это место, где вспоминают предков, разговаривают с ними, и это то место, куда принесли бы их после смерти. Всего этого жителей Матёры лишают, да еще и на их же глазах. Так в повести встает проблема власти и народа. Валентин Распутин утверждает, что общегосударственная цель требует человеческих жертв, на первом месте всегда находится благо всего народа, а не отдельных семей и личностей. Но, как показывает Валентин Распутин, административные люди в очередной раз забыли о том, что народ состоит из отдельных людей. Государство, к сожалению, в первую очередь заботится о себе, а не о членах общества. Поэтому и возникают столкновения власти и народа. Власть хочет перенести людей, всю жизнь проживших в любимой деревне, заставить поменять посёлок или переехать в город. А деревенский житель не приспособлен к такой «нелегкой» жизни, где и вода, и свет, и газ есть в доме, и никуда не надо даже выходить. В квартире он чувствует свою бесполезность, свою непричастность к жизни. А ведь человек не может долгое время ощущать себя бесполезным. Не случайно дед Егор, переехавший на «квартиру», умирает там через несколько месяцев. Там его извела тоска по дому, по любимому острову, по труду.

Автор не выступает против прогресса, он показывает, на что человек способен ради него. Валентина Распутина очень огорчает, что люди так быстро потеряли свою человечность и моральные ценности, все поглотил прогресс. Недаром он вкладывает в уста Дарьи слова: «Себя вы и вовсе растеряете по дороге» [4]. Эта героиня видит, что уже не машины служат людям, а люди – машинам. И что человек, гоняясь за прогрессом, очень изменился. Раньше людей было мало, совести на всех хватало, а теперь – «лишь бы не забыть это слово вообще, лишь бы на словах объяснить» [4]. Своё трепетное

отношение к «дому» своих близких родственников автор вкладывает в уста героинь, старух. Его позиция читается между строк. В первую очередь, автор показывает, что нельзя забывать свои корни, а во вторую, что невозможно сделать общество счастливым, разрушая его прошлое.

Впоследствии Дарья с грустью осознает, что могилы её покойных родных останутся в Матёре, поэтому в разговоре со своим сыном Павлом просит его перенести их на другое место: «Может, хоть деда с бабкой твоих перенесли бы... а, Павел? Кольцовы с собой увезли своих... два гроба. И Анфиса мальчонку достала, на другое место перенесла. Оно, конечно, грех покойников трогать... Да ить ишо грешней оставлять. Евон че творят! А ежели воду пустют...» [4]. Но Павел не торопится исполнять просьбу своей матери.

Андрей вовсе остро реагирует на просьбу бабушки. Для него перенос могил - страшное дело, ему непонятно, зачем Дарья так усердно просит сына об этом: «Андрей удивленно и недоверчиво переводил глаза с отца на бабушку и с бабушки на отца: неужто правда, как они говорят, придется отрывать могилы и выгребать то, что осталось от покойников, похороненных давным-давно, когда еще и его не было на свете? Зачем?» [4]. Дарья отчаянно просит сына, она понимает, что это очень важное и необходимое дело, она страдает от своего бессилия, также думает и Павел, а для Андрея «предстоящая эта работа и пугала, казалась жуткой, недоброй, но и подманивала, дразнила: интересно» [4]. Его интересуют далеко не духовные чувства, ему не интересно то, что эти могилы затопит, что его род потеряет свой дом, он лишь задумывается: «интересно, во что превращается человек, пролежавший в земле тридцать, сорок, пятьдесят лет, и не просто какой-нибудь посторонний человек, а из твоего рода-племени – дядя или прадед? ... Едва ли потом, во всю остальную жизнь, доведется увидеть что-нибудь похожее. Это особый случай, особая история, которые наверняка не повторятся» [4]. Валентин Распутин показывает нам, что старшее поколение больше обеспокоено ситуацией на острове. Дарья считает, что важно перевести могилы родственников, ведь они часть её жизни, Павел соглашается с матерью, но, по каким-то причинам не перевозит могилы (здесь связь с покойными родственниками ослабевает), а Андрей совсем считает, что это ужасный поступок (никакой связи не наблюдается). Мы видим, что из поколения в поколение родство, семейная связь теряется и уже не несет в себе никакой ценности для молодежи. Данная проблема популярна и сейчас, в XXI веке

семейные традиции и моральные принципы остаются позади, но, как и в повести, все-таки хранителями этого всего остаются наши бабушки и дедушки, страшно представить, что будет с человечеством через несколько десятилетий, когда поколение наших прапородителей, к сожалению, исчезнет с лица земли.

Слова Дарьи в этой повести наполнены печалью за Родину. Она готова покинуть этот мир вместе с родной деревней: «пусть хоть жгут ее вместе с избой, все выдержит, не пикнет» [4]. Она решила, что даже не будет плакать, ведь: «Плакать – значит напрашиваться на жалость, а она не хотела, чтобы ее жалели, нет. Перед живыми она ни в чем не виновата – в том разве только, что зажилась» [4].

Валентин Распутин очень трепетно относился к созданию этой повести. В первую очередь, это связано с тем, что автор создал свою повесть на основе реальных событий. Он рассказал историю многих деревень, которые из-за индустриализации были затоплены, в том числе, и своей. Он вложил туда душу и считал, что на свет появилась главная его работа: «Прощание с Матёрой» – эта работа была для меня главной, ни рассказы, ни другие повести. Для этой повести я, может быть, и был нужен...» [5, с. 71]. Это, в очередной раз, доказывает, что «Прощание с Матёрой» раскрывает самую важную тему творчества писателя, а значит и раскрывает мировоззренческую позицию.

А позиция его – любить Родину, уважать законы её, чтить и прославлять Россию, уважать каждого её жителя и, конечно же, не позволять разрушать землю, которая вырастила и воспитала тебя. «Я не мог не написать «Матёру». Эта повесть для меня рубеж в писательской работе. Повесть «Прощание с Матёрой» – это предупреждение!» [цит. по : 6]. Если бы каждый житель любил свою Родину так, как любил её Валентин Распутин, то, вероятнее всего, судьба страны сложилась бы иначе. И именно эта повесть заставляет нас оглянуться на то, что мы оставляем, включившись в гонку с цивилизацией. Распутин с особой остротой понимает, к чему могут привести наша беспамятность, равнодушие, безверие и утрата родовых корней.

«Прощание с Матёрой» – трагическая повесть, в ней собраны образы людей, имеющие разное отношение к гибели родного края, но мировоззренческую позицию Валентина Распутина видно четко и ясно. Он вложил в слова Дарьи своё видение ситуации, он отнес себя к старому поколению жителей. Он уверен, что нужно так относиться к своей Родине: гордиться, жалеть, понимать, лелеять.

Он показывает нам, что за технический прогресс приходится платить иногда слишком дорогую цену. Автор не отрицает пользу технического прогресса, но, при этом, выступает и за сохранение старых традиций, старого понимания жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кожемяко С. В. Валентин Распутин. Боль души // [Электронный ресурс]. – URL: http://stihiya.org/likbez_84.html
- 2 Каминский П. П. Время и бремя тревог. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 240 с.
- 3 Кузакова Т. Г. Неизвестное интервью Валентина Распутина // [Электронный ресурс]. – URL: <http://vgrasputin.ru/sibir-valentina-rasputina>
- 4 Распутин В. Г. Прощание с Матерой. - М: Молодая гвардия, 1980// [Электронный ресурс]. – URL: http://lib.ru/PROZA/RASPUTIN/matera.txt_with-big-pictures.html
- 5 Гореславская Н. Б., Чернов В. М. Валентин Распутин. Русский гений. – Москва Litres, 2017, – 376 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.litres.ru/viktor-chernov-8291152/valentin-rasputin-russkiy-geniy/>
- 6 Кривенко С. А. Судьба малой родины// [Электронный ресурс]. – URL: <http://urok.1sept.ru/статьи>

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В РОМАНЕ А. С. ПУШКИНА «ДУБРОВСКИЙ»

БОНОВА И. Н.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЦВЕТКОВА А. Д.
к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

«Я живу в мире чужих слов. И вся моя жизнь является ориентацией в этом мире, реакцией на чужие слова (бесконечно разнообразной реакцией), начиная от их освоения (в процессе первоначального овладения речью) и кончая освоением богатств человеческой культуры (выраженных в слове или в других знаковых материалах)» [1].

На смысл художественного текста и его понимание влияет наличие в нём межтекстовых связей, интертекстуальность. Термин интертекстуальность (от лат. «intertexto» – «вплетать в ткань») ввела

в научный обиход Ю. Кристева, которая понимает под ним наличие связей между текстами, благодаря которым они (или их части) могут многими разнообразными способами явно или неявно ссылаться друг на друга: «Любой текст строится как мозаика цитаций, любой текст есть продукт впитывания и трансформации какого-нибудь другого текста» [2, с. 429].

Благодаря интертексту, читатель может подобрать ключи к пониманию произведения, кроме этого, именно межтекстовые связи помогают увидеть подтекст, который автор хотел донести читателю.

Интертекстуальность представлена разными формами, наиболее полный их обзор принадлежит французскому литературоведу Жерару Женетту. Именно он предложил пятичленную классификацию разных типов взаимодействия текстов:

- интертекстуальность как сопричастие в одном тексте двух или более текстов (цитата, аллюзия, плагиат и т.д.);
- паратекстуальность как отношение текста к своему заглавию, послесловию, эпиграфу;
- метатекстуальность как комментирующая и часто критическая ссылка на свой претекст;
- гипертекстуальность как осмеяние или пародирование одним текстом другого;
- архитектурность, понимаемая как жанровая связь текстов [3, с. 18].

Стоит отметить, что большое значение уделяется аллюзии, которая в свою очередь подразделяется на несколько типов, которые предложил Ролан Барт:

- герменевтический код – разгадывание загадки, которую автор подготовил для читателя (этот прием характерен для очень образованных, начитанных писателей);
- символический код (использование типичных культурных символов, а также символов, значимых именно для этого автора);
- семантический код (использование различных сем, которые вызывают у читателя те или иные ассоциации);
- проайретический код (использование архетипической ситуации – например, ситуации прогулки, свидания и пр. – автор неизбежно вызывает к жизни ассоциации со всеми подобными ситуациями в мировой литературе);
- культурный код (то, что обычно называют аллюзией, – отсылка к неким культурным феноменам, высказываниям, символам и пр.) [4, с. 193].

Произведения, наполненные интертекстуальными включениями, являются загадкой, разгадав которую, можно понять смысл, вложенный автором для самого внимательного читателя. Пушкин в своем романе «Дубровский» оставил много головоломок, которые стоит решить для полного и глубокого осознания материала.

На создание романа «Дубровский» Пушкина подтолкнуло несколько факторов.

Во-первых, считается, что идея создания романа у автора возникла после того, как он услышал историю от своего друга Павла Нащокина. Он поведал Александру Сергеевичу о белорусском дворянине Островском, который в результате судебных тяжб лишился своего родового имения, в результате чего стал разбойником.

Во-вторых, в основу романа легла и социальная обстановка в России в целом. Кризис крепостничества, упадок дворянства к 30-м годам стали все очевиднее. Пушкин стремился привлечь внимание людей на общественные проблемы, на необходимость новых реформ, хотел показать представителям власти назревающие катаклизмы и их последствия.

Замысел «Дубровского» пришел к Пушкину еще и благодаря тому, что в тот период времени в России было популярно творчество Ф. Шиллера. В драме «Разбойники», написанной в 1781 году, автор оправдывает благородных грабителей, показывая, что их довело до такой жизни. Именно после Шиллера многие писатели решились в своих произведениях изобразить романтику такой жизни. Пушкин не стал копировать замысел книги, а полностью переработал ее, создав историю, близкую русскому человеку. Кроме авантюрного сюжета он показывает очень серьезные политические проблемы России того времени.

Соотнесение «Дубровского» с драмой Шиллера «Разбойники» – это аллюзия. Цитат в тексте романа нет. Автор вводит проайретический код (использование архетипической ситуации). На тропу разбойничества и грабежа мог встать любой человек, оказавшийся в ситуации, которая случилась с Дубровским: его лишили родового имения, чтобы не подчиняться ненавистному барину, он решил сжечь свой дом и пойти в разбойники.

Сюжет благородных разбойников можно встретить еще раньше, в произведениях о Робин Гуде, который грабит богатых и помогает бедным. Дубровский напоминает именно этого героя:

несмотря на ненависть к Троекурову, он уверяет Машу, что не тронет ее семью и сдерживает обещание, когда девушка просит отпустить ее мужа: «... князь мой муж, прикажите освободить его и оставьте меня с ним» [5, с. 153]. Это интертекстуальность на основе общности персонажей. Главные герои имеют схожие черты, что сразу напоминает читателю о благородном разбойнике.

Читая роман, сложно не увидеть отсылки к сюжету, который уже стал классической историей несчастной любви Ромео и Джульетты. Дети враждующих семей не являются прямыми участниками конфликта родителей, они оказываются невольно втянутыми в семейную ссору.

Сюжет «Ромео и Джульетты» похож с сюжетом «Дубровского», однако русский классик рассказывает предысторию – причину ссоры между Троекуровым и Дубровским, а вот Шекспир не дает объяснения, почему враждуют Монтекки и Капулетти. Возможно, это сделано для того, чтобы читатель мог оценить весь абсурд происходящего, когда родители, не сумев простить взаимные обиды, разрушают жизнь детей.

Однако Мария Троекурова более сознательна, чем Джульетта: она не идет наперекор Кириле Петровичу, когда не хочет быть женой нелюбимого мужчины. Для русского человека очень важно благословение родителей. Это совсем не удивительно, ведь отец земной – это образ Отца небесного, которого необходимо в первую очередь почитать и уважать.

Затронув тему моральных ценностей, хочется сказать сразу же и о другом произведении А. С. Пушкина, в котором женщина проявляет себя с лучшей стороны: «Евгений Онегин».

Татьяна Ларина – символ верности и преданности. Девушка понимает, что теперь у нее есть муж, на брак с которым она получила благословение родителей. Этот союз нельзя разорвать, даже встретив любимого ранее мужчину: «Я вас люблю (к чему лукавить?), / Но я другому отдана; / Я буду век ему верна» [6, с. 229].

Шекспировская Джульетта разыгрывает свою смерть, чтобы не стать женой нелюбимого человека, но вот Татьяна Ларина и Мария Троекурова не идут против слова родителей, дабы стать счастливыми в браке с любимым человеком. Все-таки для русских героинь, слово родителей – закон, который нарушать нельзя ни при каких обстоятельствах.

«Барышня-крестьянка» – еще одно произведение А. С. Пушкина, в котором мы видим подобный сюжет. Алексей готов жениться

на простой девушке, лишившись наследства, он был готов вести бедную жизнь. «– Как вам угодно, я не хочу жениться и не женюсь. – Ты женишься, или я тебя прокляну, а имение, как бог свят! продам и промотаю, и тебе полушки не оставлю. Даю тебе три дня на размышление, а покамест не смей на глаза мне показаться» [5, с. 83].

Маша в «Дубровском» тоже была готова отказаться от богатого мужа в пользу любимого Владимира: «Нет, нет, – повторяла она в отчаянии, – лучше умереть, лучше в монастырь, лучше пойду за Дубровского» [5, с. 145].

Мария показывала свой характер лишь для того, чтобы отец не отдал ее замуж за нелюбимого человека. Дубровский – для нее другая крайность, в которой бы не хотелось оказаться ей. Но она готова связать свою судьбу с Владимиром, чтобы не губить свою жизнь. Однако, Маша не идет против родительского слова, она становится женой князя Верейского.

Алексей – герой повести «Барышня-крестьянка» показывает свой характер отцу, дабы быть вместе с любимой девушкой. Мужчину твердость характера украшает, он сам является строителем своей судьбы, от мужчины зависит благосостояние семьи, именно поэтому Алексей может пойти против воли родителя. Мария же стала бы жить в скитаниях вместе с Дубровским. Алексей идет против воли отца, но судьба к нему более благосклонна: та самая Акулина оказывается Лизой Муромской, на которой и хотели женить молодого человека.

Отсылки к «Ромео и Джульетте», к «Барышне-крестьянке» и «Евгению Онегину» – это проайретический код. Автор вызывает ассоциации с подобными сюжетными ситуациями в других произведениях.

Двигаясь дальше, хочется затронуть описание Кистеневки, которое открывается читателю в момент приезда Владимира в отчий дом.

«... сердце в нем забилося; перед собою видел он Кистеневку и бедный дом своего отца. Через десять минут въехал он на барский двор. Он смотрел вокруг себя с волнением неопианным. Двенадцать лет не видал он своей родины. Березки, которые при нем только что были посажены около забора, выросли и стали теперь высокими ветвистыми деревьями. Двор, некогда украшенный тремя правильными цветниками, меж коими шла широкая дорога, тщательно выметаемая, обращен был в некошенный луг, на котором паслась опутанная лошадь» [5, с. 115].

Нельзя не заметить в пейзаже сходство с описанием села Горюхина: «Наконец завидел Горюхинскую рощу; и через десять минут въехал на барский двор. Сердце мое сильно билось – я смотрел вокруг себя с волнением неописанным. Восемь лет не видал я Горюхина. Березки, которые при мне посажены были около забора, выросли и стали теперь высокими, ветвистыми деревьями. Двор, бывший некогда украшен тремя правильными цветниками, меж которых шла широкая дорога, усыпанная песком, теперь обращен был в некошенный луг, на котором паслась бурая корова» [5, с. 86].

Кроме описания селений и в «Дубровском», и в «Истории села Горюхина» похожи судьбы главных героев. В «Истории села Горюхина» рассказчиком и главным героем выступает Иван Петрович Белкин, «Смерть дражайших моих родителей принудила меня подать в отставку и приехать в мою вотчину» [5, с. 85]. Так же, как и Дубровский, Белкин был военным, но смерть родителей заставила его покинуть службу. Белкина в родном доме приняли очень радушно, ровно так же, как и Дубровского.

Такое сходное описание двух домов, судеб героев (с небольшими различиями) – это аллюзия.

«Марья Кириловна сидела в своей комнате, вышивая в пяльцах, перед открытым окошком. Она не путалась шелками, подобно любовнице Конрада, которая в любовной рассеянности вышила розу зеленым шелком» [5, с. 144].

Читателю дается отсылка к произведению «Конрад фон Валленрод» А. Мицкевича. Валленрод – герой, прославившийся своими подвигами по всей Европе: «...презирая жизненные блага, он в христианской доблести вознёсся» [7].

Мы видим параллель между Конрадом и Владимиром. Реальный Валленрод поставил Тевтонский орден на грань гибели, а сам умер при загадочных обстоятельствах. Дубровский абсолютно так же оставляет своих подопечных на произвол судьбы, сам при этом скрывается, а дальнейшая судьба его неизвестна. Отсылка к произведению Мицкевича является интертекстуальностью на основе общности персонажей.

Эпиграфом к 4-й главе является строчка из стихотворения Державина «На смерть Князя Мещерского»: «Где стол был яств, там гроб стоит» [5, с. 116].

В стихотворении Державин рассуждает о бренности человеческой жизни: «Где стол был яств, там гроб стоит; / Где

пиршеств раздавались лики, / Надгробные там воют клики, / И бледна смерть на всех глядит» [8, с. 10].

Это паратекстуальность – отношение текста к своему эпиграфу. В 4-й главе рассказывается о смерти Андрея Гавриловича.

Несколько раз в романе упоминается песня «Гром победы», которую насвистывает Кирила Петрович: «...стал расхаживать взад и вперед, насвистывая: «Гром победы раздавайся», что всегда означало в нем необыкновенное волнение мыслей» [5, с. 117].

В первый раз эта песня встречается, когда Шабашкин приезжает к Троекурову с сообщением о том, что Кистеневка принадлежит ему. В тот момент Кирила Петрович не был рад своей победе, ведь он знал, до какого состояния довел Дубровского-старшего.

Во второй раз читатель может увидеть упоминание о песне, когда пропал француз, учитель Саши. В тот момент волнение Троекурова было объяснимо: в Дефорже один из гостей увидел разбойника Дубровского.

В третий раз мы встречаемся с этой песней в тот момент, когда Кирила Петрович размышляет об отношениях Маши с Дубровским.

«Гром победы» – неофициальный русский национальный гимн. Поводом для создания гимна стала захваченная русскими войсками под командованием Суворова османская крепость Измаил. Напевая эту песню в моменты высшего напряжения, Троекуров надеется выйти победителем из сложившейся ситуации, однако ему это не удается.

Упомянутая неоднократно песня становится ключом к пониманию глубинного смысла именно этих эпизодов, являясь культурным кодом.

В 19-й главе автор показывает картину того, как караульщик поет песню: «Не шуми, мати зеленая дубровушка, / Не мешай мне молодцу думу думати» [5, с. 154]. Через несколько минут в укреплении Дубровского возникла тревога: разбойников обнаружили, начался бой.

Цитирование фольклорного произведения является отсылкой к тому, что скоро шайке Дубровского придет конец, ее ждет суд: «Вот как станет меня / Царь выспрашивать... / Царь выспрашивать: / «Ты скажи-ка, добрый молодец, / Крестьянский сын, / Ты, крестьянский сын... / Уж и с кем же ты воровал, / С кем разбойничал, / Ты разбойничал... / Да и много ли было / Во товарищах, / Во товарищах?» [9].

При создании романа «Дубровский» А. С. Пушкин вводит в него ряд интертекстуальных включений, таких как эпиграф, цитаты, аллюзии, проайретический код, паратекстуальность и культурный код. Интертекст помогает подобрать ключ к пониманию замысла автора. Благодаря таким элементам расширяются знания о тексте, который, с одной стороны, отражает авторскую концепцию мира и человека, а, с другой, – вписывается в контекст мировой художественной литературы.

«Диалог» между текстами способен передать мысли и чувства персонажей, о которых не сказано и не написано, рассказать об истории страны того времени, когда создано произведение.

Автор, использующий интертекстуальные включения, рассчитывает на эрудированного читателя, способного разгадать тайну использования той или иной отсылки или цитаты. При правильном прочтении произведения читателю раскрывается его глубинный смысл.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Айрапетян В. Э. Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски. 22 августа 2018 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.litmir.me/br/?b=156972&p=1> [дата обращения 20.02.20210].
- 2 Крестева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму – М.: Прогресс 2000. – 536 с.
- 3 Женетт Ж. Палимпсесты: литература во второй степени. – М.: Науч.мир, 1982. – 76 с.
- 4 Барт Р. S/Z. М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 197 с.
- 5 Пушкин А. С. Повести. Алма-Ата: Школьная библиотека, 1984. – 303 с.
- 6 Пушкин А. С. Евгений Онегин. – М.: Классики и современники, 1981. – 255 с.
- 7 Мицкевич А. Конрад Валленрод. 26 августа 2016 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://proza.ru/2016/08/26/378> [дата обращения 20.02.20210]
- 8 Державин Г. Р. Духовные оды. – М.: Ключ, 1993. – 384 с.
- 9 «Не шуми, мати, зеленая дубравушка». 17 апреля 2012 г. [Электронный ресурс]. – URL: <http://songspro.ru/14/Oprich/tekst-pesni-Ne-shumi-ty-mati-zelenaya-dubravushka> [дата обращения 20.02.20210]

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАЗАХСТАНСКОГО ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО МЕДИА-ДИСКУРСА

ЖУМАЛИНОВА М. М.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Для обозначения содержательной стороны текста в современной лингвистике последних десятилетий используется термин «семантическое пространство». Семантическое пространство текста является воплощением мотивов, намерений и интенций его автора. Но, если рассматривать текст как семантическую структуру, появляется вопрос о содержании текста или смысла текста. Однако данный термин, до сих пор не имеет единого определения в науке. И. Р. Гальперин разделяет два понятия, содержания и смысла. Термин содержание имеет более обширное значение, чем смысл, отсюда вытекает следующее определение: содержание – это совокупность смыслов. По его мнению, «смысл нечленим, содержание членимо. Содержание обычно неповторимо... Смысл может повторяться» [1, с. 49-54].

Появление понятия семантического пространства текста привело к возникновению классификаций, учитывающих те или иные смысловые стороны данной комплексной единицы. Например, А. И. Новиков делит семантическое пространство на виртуальное и актуальное пространства. Виртуальное пространство представляет собой зарождение текста или замысла, в то же время актуальное пространство – это пространство, где формируется результат этого же замысла.

Итак, семантическое пространство текста – это ментальное образование, в формировании которого участвует, во-первых, само словесное литературное произведение, содержащее обусловленный интенцией автора набор языковых знаков – слов, предложений, сложных синтаксических целых (виртуальное пространство); во-вторых, интерпретация текста читателем в процессе его восприятия (актуальное семантическое пространство).

В данной статье мы рассмотрим одну из тематических групп СМИ – о внутренней политике. Политика является одной из основных универсалий средств массовой информации. И обратно: масс-медиа является одним из основных орудий политики.

Перед тем как определить, что такое внутривнутриполитический дискурс, мы отдельно рассмотрим термин дискурс. Понятие

дискурс шире, чем понятие текст, так как дискурс – это текст в совокупности с его экстралингвистическими характеристиками. Другими словами, дискурс – это речь, ограниченная какой-либо социальной сферой (политической, экономической и т.д.). Из этого следует, что внутривнутриполитический дискурс – это дискурс политиков либо рядовых граждан, занимающихся внутренними проблемами страны [2].

Особенность дискурса этой сферы в том, что политики, несмотря на свой статус, используют два стиля в своих речах: риторический (разговорный, общедоступный) стиль и политический язык, включающий в себя терминологию и формулировку текста.

Внутриполитический дискурс имеет несколько разновидностей в зависимости от содержания, адресата и ряда других факторов: официальный внутривнутриполитический дискурс, медийный внутривнутриполитический дискурс и тексты, созданные гражданами страны (письма, обращения и т.д.).

Е. В. Ишменев считает, что политический медиа-дискурс – это специфический тип институционального дискурса, который адресован публике.

Внутриполитический медиадискурс, в отличие от внутривнутриполитического дискурса, включает в себя специфическую сферу реализации – СМИ. Масс-медиа имеют большое влияние на формирование общественного мнения, поэтому они являются важным средством воздействия политиков и политических партий. Индивидуальное мнение становится общественным благодаря средствам массовой информации. Повторы одной и той же информации влияют на подсознание читателя, в результате чего он неосознанно воспринимает данную информацию как единственно верную. Таким образом, возможна манипуляция человеческим сознанием.

На сегодняшний день масс-медиа считается одним из основных информационных ресурсов по всему миру, поэтому доверие социума к новостям, в частности, положительно. Внутренняя политика является одной из важнейших тем, которые освещаются в современных СМИ.

В своей работе мы попытались проследить особенности организации семантического пространства медиатекстов, посвященных внутренней политики. Для анализа мы взяли СМИ, в которых высказываются точки зрения, зачастую не совпадающие с

официальной позицией правящей партии: camonitor.kz, international.kz, kz.expert, socialismkz.info, zonakz.net.

Материалом исследования послужили статьи за 2020 год, которые затрагивают тему внутренней политики. Необходимо отметить, что данная тема является достаточно обширной, и, как правило, вопросы внутренней политики теснейшим образом пересекаются с другими темами. В анализируемом материале мы выделили целый ряд подтем, которые пересекаются в казахстанских медиатекстах с проблемами внутренней политики: выборы, законодательство, армия, здравоохранение, общество, экономика, политические персоналии и др.

Приведем пример из статьи *«Кто разъединяет нацию?»*, в которой внутривнутриполитическая тема связана с темой общественной активности, эпидемии и ухода с поста Первого Президента: *Судя по официальным сообщениям, эпидемия коронавируса в Казахстане продолжается и даже усиливается, а это означает, что внутривнутриполитический процесс в стране, заметно активизировавшийся после ухода Нурсултана Назарбаева с должности президента, «подмораживается» на неопределенный срок.*

В анализируемых статьях СМИ встречаются большое количество слов и словосочетаний с негативной семантикой. Негативная семантика может быть присуща лексеме как таковой, а может возникать в определенном контексте. Например, в словосочетаниях *кровавый бунт авторитарный режим* негативная сема заложена уже самой семантической структурой слов, составляющих данные словосочетания, а в словосочетаниях *правящая элита, революция до консервации, неизбежное следствие* и т.д. негативный оценочный компонент возникает уже в самом словосочетании. Также необходимо отметить, что слова и словосочетания с негативной семантикой являются частотными для целого ряда статей, повторяются из публикации в публикацию, что, несомненно, является сильным средством речевого воздействия и влияет на формирование мировосприятия читателей.

Негативную окраску в текстах также приобретают такие слова, как *элита, клан и вассал*. Эти слова используются журналистами для создания иронии. Необходимо отметить, что данные слова являются заимствованными. Употребление некоторых из них в определенной степени ограничено. Если слово *элита* является в той или иной степени частотным, употребляется в прямом значении, то слова *клан* и *вассал* употребляются в переносном значении. Использование

данных слов помогает автору выделить героев статьи, представить их как что-то чуждое, инородное для нашего общества.

Подтекст и скрытый за ним сарказм является неотъемлемой частью всех языковых средств, используемых оппозиционными СМИ: *признания этого задержанного вполне могут стать той самой соломинкой, что ломает спину верблюду*. В этом предложении автор использует гротеск как основное средство сарказма.

На читателей также влияют повторы и наводящие вопросы, на которые авторы не всегда дают открытый ответ. Эти факторы влияют на читателя, так как вопросы заставляют человека задуматься, а повторные слова или словосочетания остаются в памяти. Нередко авторы текстов задают вопрос уже в самом заголовке: *«Кто вместо главного «kozyря»?», «Что делать оппозиции?», «Что стоит за решением о бойкоте выборов?»*.

В целом, содержание анализируемых статей имеет либо нейтральную, либо отрицательную тональность. В связи с желанием журналистов заинтересовать читателя или набрать больше просмотров на веб-странице, они дают резко негативный заголовок статье. Заголовки данных текстов не всегда соответствуют тональности всего содержания текста, например, *«Матерый чимкентский мажор (сын облпрокурора) Сматаев дорос до 1-го зама губернатора Восточного Казахстана»*; *«ГлавКазПолицаем в Мангистаускую область поедет среднежусовец генерал Бактыбаев»*. *Давить адайских сепаров*. В самих текстах рассказывается о карьерном пути данных персонажей, при этом отсутствует резкая негативная оценка, которая прослеживается в заголовке. Но поскольку название является сильной позицией текста, его тональность распространяется и на весь текст в целом.

В процессе исследования мы выявили наиболее частотные слова каждой статьи. Сопоставив частотность слов с основной темой публикации, мы определили базовые концепты внутриполитического медиадискурса казахстанских СМИ (речь идет о тех сайтах, которые были указаны выше).

В процессе исследования нами были выявлены слова-репрезентанты базовых концептов. Для примера приведем наиболее частотные концепты внутриполитического медиадискурса: «Президент», «госаппарат», «общество».

Таблица 1 – Концептуальное пространство 26 журналистских статей подгруппы «Президент»

Концепт	Слова репрезентанты	Количество текстов, в которых репрезентирован концепт	Количество употреблений слов-репрезентантов
Президент	Нурсултан Назарбаев	28	155
	Президент	23	99
	Елбасы	21	89
	Токаев	16	41
	Лидер	10	39
	Власть	9	38
	Глава	7	43
	Главный	7	19
	Преемник	5	18
Госаппарат	Государство	12	62
	Библиотека	11	53
	Республика	8	66
	Заседание	6	39
	Председатель	6	40
	Совет	6	39
	Государственный	5	44
	Официальный	5	22
	Министр	3	23
	Администрация	2	8
	Должность	2	14
	Общество	Нация	9
Казахстанец		8	42
Народ		6	31
Национальный		6	27
Гражданин		4	25
Общество		4	21
Общественный		3	14
Гражданский		2	10

В таблице продемонстрированы слова, которые являются наиболее частотными для каждого из концептов, а также указано количество текстов, в которых используется каждая из лексем.

Также нами был выявлен пласт производной лексики, образованной от слов-репрезентантов. Часть производных слов сохраняет тональность производящего слова, например, *президент – президентский, народ – народный* и т.д. Некоторые производные слова приобретают ярковыраженную негативную окраску,

например: *елбасы – елбасята, президент – суперпрезидентский, Назарбаев – назарбаевщина, лидер – полулидер и т.д.*

В заключение можно сделать вывод о том, что масс-медиа играют одну из важнейших ролей не только во внутривладепической сфере, но и во многих других областях деятельности человека. Семантическое пространство внутривладепического медиадискурса страны не ограничивается темой политики, данная тема пересекается с целым рядом важнейших социально-культурных тем. Оппозиционные СМИ создают негативное представление о нашей стране и ее деятелях, при этом они используют манипулятивные технологии речевого воздействия. На наш взгляд, читатель должен понимать механизмы манипулирования его сознанием, чтобы адекватно воспринимать ту или иную информацию.

ЛИТЕРАТУРА

1 Бабенко Л.Г., Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2005. - 496 с.

2 Барилова А.И., Политический дискурс: определение, типология, стилистические особенности.

СТРАТЕГИИ РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В КАЗАХСТАНСКОМ МЕДИА-ДИСКУРСЕ: НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ, ЗАТРАГИВАЮЩИХ ПРОБЛЕМЫ ПАНДЕМИИ

ИСАКАНОВА Р. М.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПОВИЧ О. А.

к.ф.н., ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

В данной статье мы рассмотрим стратегии речевого воздействия, используемые авторами казахстанских СМИ. Цель работы – выявить основные стратегии в журналистских текстах, затрагивающих вопросы пандемии, ситуации, которая началась в конце 2019 года и все еще является актуальной для всего мира. Вопросы пандемии коснулись почти всех сфер Казахстана: здравоохранения, экономики, политики, образования и т.д.

Основной поток информации о событиях, связанных с пандемией, представлен в средствах массовой информации. С развитием СМИ и виртуального пространства (интернета) появилось

новое понятие – медиадискурс. Медиадискурс выступает как информационное поле СМИ, которое в той или иной степени влияет на разные социальные группы.

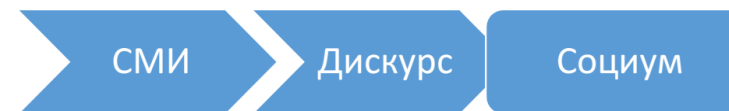

Схема 1 – СМИ, дискурс и социум

В процессе работы мы попытались проанализировать основные тематические блоки, представленные в текстах казахстанского медиадискурса, посвященных проблемам пандемии. Данный медиадискурс включает в себя следующие разновидности: статистику о числе заболевших, выздоровевших и смертных исходов, новости об изменении вируса, гипотезы о «теориях заговора», общее положение пандемии, предположения ученых и т.д.

Информация о коронавирусе публиковалась не только на официальных сайтах интернета, освещалась на телевидении, но и рассылалась как спам по многим социальным сетям и мессенджерам, в том числе в Ватсапп, который является одним из активно используемых средств общения наших граждан. В последнем случае дискурс пандемии чаще всего определяется как негативный медиадискурс, так как содержит негативную информацию, в частности о том, что вирус был создан для сокращения числа населения. Сознание человека, довольно часто встречающее такие новости, начинает меняться: постепенно у читателя может пробуждаться недоверие к официальным данным, возникать чувство страха. В данной работе мы не будем рассматривать тексты, являющиеся фейковыми сообщениями, мы решили опираться лишь на официальные сайты казахстанских СМИ, которые, как правило, выработали свои стратегии речевого воздействия.

Лингвисты определяют *стратегию речевого воздействия* как конкретную последовательность речевых действий для достижения целей, содержание которых имеет намерение повлиять на сознание адресата (в нашем случае на аудиторию). О. С. Иссерс выделяет следующие виды стратегий: основные и вспомогательные. Мы остановимся на основных стратегиях, так как они напрямую воздействуют на читателя. Основную стратегию называют *семантической (когнитивной) стратегией*, именно она может

определять, какие языковые средства имеют больше возможностей повлиять на мнение общества [1].

Е. И. Шейгал выделяет в медиадискурсе следующие виды стратегий:

- стратегия вуалирования (затушевывания нежелательной информации);
- стратегия мистификации (сокрытие истины, сознательное введение в заблуждение);
- стратегия анонимности (деперсонализации) как прием снятия ответственности [2].

Также выделяются и другие типы семантических стратегий: стратегии подчинения (тактики уговоров) и стратегии дискредитации (тактика насмешки и оскорбления) [1]. Мы будем придерживаться второй классификации, которая содержит 2 вида стратегий.

Наиболее ярко стратегия речевого воздействия реализуется в текстах оппозиционных СМИ. Важной чертой данных текстов является стремление авторов использовать проблемы пандемии с целью дискредитации казахстанских властей. Таким образом, в публикациях подобного рода тема пандемии тесным образом переплетается с политическими темами.

С объявлением о чрезвычайном положении стали чаще использоваться слова, которые составляют концептуальное пространство медиадискурса пандемии. Среди данных слов наиболее частотными являются: *коронавирус, ковид, карантин, ограничения, блокпосты, ВОЗ, санврач, минздрав, вакцина, пневмония, койки и т.д.* Выделение подобных семантических компонентов в текстах СМИ являются ключевыми для публикаций данной тематики.

В анализируемых нами статьях (новостных) чаще всего встречаются стратегии дискредитации. Данная стратегия подразумевает принижения, а иногда и осмеяние какого-либо официального лица. Например, в статье онлайнгазеты «Радио Азаттык» *«Три буквы, изменившие смысл. «Флаконы вакцины» из Китая оказались пустой тарой»* описывается ситуация с пропуском предлога, которая стала поводом для насмешек со стороны журналиста: *«В начале было Слово», – гласит Священное писание. А в интервью с послом Китая, напечатанном тремя казахстанскими изданиями, одно важное слово появилось в последнюю очередь. И слово это – «для». Предлог (служебная часть речи, обозначающая отношение между объектом и субъектом), а точнее, его отсутствие наделало немало шума.*

В данном отрывке выделяется тактика высмеивания, в котором когнитивным приемом является концентрирования внимания на явной ошибке конкурента. Один из концептов статьи – концепт «издательство», который выражается следующими семами: *интервью, текст, информация, издание, быть, журналист, СМИ, напечатать, брифинг и т.д.* Также можем добавить, что интертекстуальность первого абзаца, стилизация под библейский текст имеет иронический характер. Автор данной новостной статьи выстраивает модель «свой-чужой»: своими являются читатели, умные и грамотные, а чужими те издания, которые отличись «невежеством» и забыли поставить предлог «для».

Статьи, в которых прослеживаются стратегии подчинения, встречаются не так часто. В отличие от стратегии дискредитации, они имеют цель подчинить, побудить к действию слушателя, читателя. Для примера мы проанализировали статью из онлайнгазеты «Эхо Казахстана» под заголовком *«Борьба с пандемией: необдуманные решения и коррупция могут всколыхнуть общество»*. Данная статья имеет негативное содержание, которое представляет обществу некомпетентность правительства и имеет скрытый призыв.

Таблица 1 – Признаки стратегий дискредитации и подчинения

Стратегия	Признаки	Языковые единицы
Дискредитация	Негативные семы	коррупция, провальный, на грани выживания, бессистемные, неоправданные и необдуманные действия, заразиться, уголовные дела, дисбаланс, некомпетентные, сомнительные, скандалы, коронавирус, безрезультативные, неэффективность, бездействие, урон, вина, кризис, противоречание, социальное напряжение, коррупционные скандалы, проблема и т.д.
	Семантический контраст. Модель «свой-чужой» – подчеркивание положительных черт своей стороны и отрицательных черт чужой стороны	Для определения «своих» автор статьи использует: личное местоимение мы (с целью отождествления себя с народом, читателем), местоимение повторяется в тексте 8 раз; обобщение, на которое делается акцент - простые жители страны, казахстанцы устали от всего этого; Для обозначения «чужой» стороны: личные местоимения 3-его лица множественного лица – они; выделение должностей: санитарные врачи, министры, бизнесмены и т.д.
	Вызов недоверия и страха	то открываются, то закрываются; непонятно; От постоянно меняющихся решений, из-за постоянной коррупции; коррупция процветает; граждане в вопросе выживания предоставлены самим себе; принимаемые меры нужны только для отчетности; постоянный дисбаланс принимаемых решений и деградацию государственного аппарата; чиновники зачастую некомпетентны, их решения очень сомнительны и т.д.
Подчинение	Скрытый призыв к действиям	Без осуществления повсеместного контроля как сверху, так и снизу со стороны общественности данную проблему разрешить не удастся.

Таким образом, автор не только подрывает доверие к властям, но и призывает простых жителей страны менять ситуацию. Следует

отметить, что призыв читателей к действию находится в самом конце статьи, т.е. в сильной позиции текста. Это, в свою очередь, также является приемом: автор, описав неприятную ситуацию в стране, скрыто предлагает единственный выход своему читателю.

В процессе исследования мы пришли к следующему выводу. Во-первых, можно говорить о формировании в современных СМИ нового вида дискурса – дискурса пандемии. Во-вторых, данный дискурс тесным образом пересекается с политическим дискурсом. В текстах, совмещающих данные виды дискурса, наиболее ярко проявляются стратегии речевого воздействия. В своей работе мы попытались представить некоторые виды такого воздействия. По нашему мнению, современный читатель должен иметь представление о манипулятивных стратегиях и тактиках, чтобы не оказаться под влиянием недобросовестных журналистов или политиков.

ЛИТЕРАТУРА

1 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. М.: URSS / УРСС; ЛКИ, 2008. — 288 с.;

2 Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса: дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01, 10.02.19 / Е.И. Шейгал. - М.: Гнозис, 2003 - 326 с.

ТРАНСФОРМАЦИЯ РОМАНТИЗМА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА А. И. КУПРИНА)

НИКИТИНА А. М.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Для мировой литературы зарождение такого величайшего художественного метода, как романтизм стало открытием целого пласта новых жанров, художественных средств, стилистических и композиционных приемов, образов, а также нового типа мышления. Последнее характеризуется верой художника в существование идеального мира, далекого от нашей земной реальности. Романтический герой страдает от того, что не может примириться с человеческими законами, сходит с ума, борется за справедливость или молча сокрушается, но не идет на сделки с совестью.

Бурный расцвет романтизма стал реакцией на результаты Великой Французской революции во всех просвещенных странах, в том числе и в России. Духовный кризис привел к обновлению мировоззрения. Таким образом в XVIII веке впервые внимание писателей и поэтов было целенаправленно заострено на внутреннем мире человека, парадоксах души, несогласной с человеческими законами. Новому методу не свойственно было, как в классицизме, системное упорядочивание литературных категорий. Тенденция к большей гибкости языка способствовала постепенному отказу от теории трех штилей. Глубокая идея, свойственная романтизму, оказалась более близкой русскому народу, чем сентиментальные страдания и упоение гармонией природы, поэтому романтический метод оказался наиболее жизнеспособным в русском искусстве, остался актуальным в XX-XXI веках и по сей день.

Проходя всевозможные стадии развития, распространяясь на различные национальные литературы, данный метод претерпевает трансформации, не утрачивая при этом своей главной сути. В русской литературе черты романтизма впервые появляются благодаря поэтам, активно интересовавшимся творчеством немецких и английских коллег. В силу исторических и культурных предпосылок, Россия породила своих романтиков, унаследовав лучшие черты европейской классики и обогатив метод некоторыми особенными чертами. Большая роль тут принадлежит самим авторам как личностям с неповторимым мировоззрением.

А. И. Куприн – фигура, традиционно не относимая к романтическому направлению, однако все больше современных литературоведов склоняются к тому, что этот видный прозаик рубежа XIX-XX веков использовал в своем творчестве романтический метод. Действительно, некоторые его рассказы не укладываются в рамки реалистического мировоззрения. Подробное ознакомление с творческим наследием автора позволяет сделать вывод, что романтизм у Куприна был не копией чьей-то более ранней идеи, а мозаичной конструкцией из заимствованных и собственных жизненных и художественных принципов. Специфика творчества данного писателя – в широком разнообразии сюжетов, тяготении к малой форме, разнородных интересах, но сохранении при этом неповторимого авторского «я». Жизнь заставляла его смотреть в будущее, но душой он все-таки тяготел к классике, любовь к литературе у Куприна связана с писателями «золотой поры», да и

его лучшие произведения относятся к веку XIX (не календарному, а литературному).

Тот же «Гранатовый браслет» (1911 г.) повествует о самой настоящей романтической идеальной любви, возвышенной и нелогичной, с точки зрения черствых сердец. Куприн открывает новый уровень «невозможности чистого чувства», причем описывает это настолько правдиво, без сентиментальной наигранности, что невозможно не поверить. Подобный мотив встречался у него и ранее, но в 1910 году воплощенный в повести, он достиг идеала.

«Лестригоны» (1907-1911 гг.) – цикл очерков о балаклавских рыбаках. На первый взгляд, все максимально реалистично, но способ, который автор выбирает для повествования, не так уж прост. Быт человека в неразрывной связи с природой явно романтизируется; некоторые части стилизуются под легенды и апокрифы; Куприн проявляет интерес к прошлому, окутанному поэтической дымкой, и довольно экзотичному для обычного русского человека, – все это характерно именно для романтизма.

Что касается легенд, то творчество А. И. Куприна довольно богато художественно-интерпретированными древними текстами.

В некоторых произведениях писатель ностальгирует по детским и юношеским годам (они связаны с кадетским корпусом, отсюда военная тема). Свобода существования нередко компенсировалась свободой воображения, поэтому мальчик либо юноша у Куприна – обычно романтический мечтатель. Он не стремится перевернуть мир, его отличает лишь особый взгляд на действительность и редкие проблески необычности, что часто списывается на возраст.

Другое дело – «Звезда Соломона» (1917 г.). Романтические черты и признаки присутствуют буквально в каждой строчке этого произведения. Попытка классификации доказательств и анализа приводит к следующему заключению: повесть изобилует фантастикой, автор вдохновлялся зарубежными романтическими произведениями. Латинские заклинания, отсылки к готической культуре, волшебство, свалившееся как снег на голову обычного человека. Явно прослеживаются аналогии с «гофманским» стилем, когда нереальность доведена до абсурда. Однако не во всем Куприн продолжил немецкую традицию, отдельные черты сближают его с русскими классиками, выдают в нем человека своего времени. До того, как главный герой не встретил Тоффеля, он вел обычную жизнь среди русских реалий XIX века, а после события стали напоминать литературную сказку.

В своих творческих поисках Куприн не обошел стороной даже научную фантастику (повесть «Жидкое солнце», 1913 г.). От традиционного романтизма тут мало что сохранилось, но некоторые черты все же можно проследить. Однако, это единичный случай, скорее эксперимент, который мало характеризует Куприна как писателя.

Для более подробного анализа с позиции романтического метода обратимся к рассказу «Картина». Опубликован он был в журнале «Киевлянин» в 1895 г. Это ранний период творчества Куприна, где наиболее ярко прослеживается наследие XIX века.

«Картина» привлекает внимание в первую очередь своей композицией. «Рассказ в рассказе» формирует захватывающую завязку. К такому приему прибегали романтики, как правило дальше следовала таинственная история.

«На вечере у одного известного литератора, после ужина, между собравшимися гостями затеялся неожиданно горячий спор о том, бывает ли в наше, скудное высокими чувствами, время настоящая, непоколебимая дружба?» [1, т. 1, с. 263].

Не раз встречалось нам подобное начало, когда группа людей в тесном кругу задается неким вопросом, ответом на который служит случай, рассказанный, как бы невзначай, одним из членов компании. Иногда, случайно обмолвившись, незаметный персонаж оказывается свидетелем последующей невероятной истории. Это устойчивый мотив. Например, в «Пиковой даме» А. С. Пушкина речь неожиданно заходит о бабушке одного из игроков, владеющей карточным секретом. У М. Ю. Лермонтова в последней части «Героя нашего времени» среди офицеров спор завязался на тему веры в предопределение.

Очень часто предметом подобного разговора становятся высокие чувства. Если в «Гранатовом браслете» это – любовь, то в «Картине» развивается тема дружбы.

Сквозь текст проступает авторская оценка – Куприн как будто обвиняет свой век в меркантильности и безнравственности. Вспоминается, что романтики тоже не жаловали окружающий порядок, зато верили в существование идеала. В этом чувствуется проявление «двоемирия». «Когда же спорщики, накричавшись вдоволь и ничего не выяснив, устали, тогда один почтенный человек, до сих пор в прения не вступавший, сказал: «Все, господа, сказанное вами, очень веско и замечательно. Однако я знаю в жизни пример,

когда дружба прошла сквозь все перечисленные препятствия и осталась неприкосновенною» [1, т. 1, с. 263].

Еще одна романтическая черта – индивидуализм. С первых же строк рассказчик выделяется из толпы, а значит и то, что он расскажет, будет не так уж заурядно.

Когда речь доходит до поразившего всех факта: «дружбу эту расторгнула святая Варвара» [1, т. 1, с. 264] – становится понятной христианская основа произведения.

Из последующих глав мы узнаем о жизни главного героя, князя Андрея Львовича (символика имени имеет место быть: Андрей – «мужественный», лев – царь зверей). Хронотоп меняется: из гостиной современного (Куприну) литератора читатель переносится в начало XIX века и знакомится со знатной дворянской семьей. Интерес к прошлому и его загадкам был также характерен для романтиков, но даже если и принять биографию за реальную, то личность князя точно выходит из ряда вон. Рассказчик специально подчеркивает его индивидуальные стороны.

«Странный он был человек, своеобразный и, так сказать, фантастический. Лестно ему казалось всякую свою мечту сейчас же и на деле доказать» [1, т. 1, с. 264].

Стремление князя Андрея к высокому позволяет назвать его самого романтиком, причем того же типа, что и персонаж одноименного романа А. С. Пушкина, Дубровский. Как и сын разоренного помещика, Андрей Львович не страдает от своей отчужденности, не витает в облаках, а готов действовать и добиваться справедливости. Он не дорожит земными благами, которых у него много. Он не эксплуатирует крестьян, наоборот, помогает им. Князь не боится начальства, не подстраивается под чужое мнение. Все это выгодно выделяет его из множества подобных людей.

Романтики всех времен тяготели к экзотике, и здесь она присутствует:

«Любопытно мне было все эти вещи рассматривать, какие князь из путешествия с собою привез. Шкуры тигровые и львиные, сабли кривые, божков, чучела зверей разных, дорогие камни и материи» [1, т. 1, с. 265].

Страсть, без которой невозможно представить романтика, проявляется в князе Андрее в разных аспектах. Например, во время эпизода скачек Куприн показывает его как человека азартного.

Также автор упоминает, что увлечением этого бесшабашного человека была опасная охота на медведя.

С другой стороны, Андрей Львович был неравнодушен к искусству живописи. Традиция восхищения прекрасным берет начало в зарубежном романтизме. Произведения настоящего художника считались отпечатком того идеального мира, который никогда не увидеть на земле.

С шестой по десятую главу происходит развитие основного действия вплоть до кульминации. Появляется Мария Гавриловна – роковая красавица, несчастная любовь князя Андрея, его третья страсть. Вот как автор ее описывает: «Королева! Теперь и нет таких больше. Красоты самой удивительной... Была она прежде актрисой, потом вышла замуж за купца-миллионера, а когда купец умер, то она ни за кого замуж выйти не пожелала, говорила, что ей свобода дорога. И чем она прельстила особенно князя, так это своею небрежностью. Никого она знать не хотела, ни богатых, ни знатных, и своим большим деньгам никакого внимания не оказывала. Как увидел ее князь Андрей, так сразу и влюбился. Привык он к тому, чтобы ему сразу на шею вешались, и потому женщин мало уважал. А тут вдруг точно его и не замечают. Весела, приветлива, букеты и подарки принимает, а чуть он о чувствах - она сейчас же в смех. Это князя и уязвило. Прямо даже до затмения рассудка» [1, т. 1, с. 272].

Для единственного яркого женского персонажа Куприн выбирает имя пушкинской героини из повести «Метель», которая тоже была в ситуации выбора. Параллель между пушкинским и купринским текстами явна. Оба произведения, несомненно, романтические. В обоих случаях возникает ситуация невозможности взаимного счастья. Это важная черта, присущая именно романтическому методу. Однако у Куприна основной конфликт построен не на любви. Писатель специально изображает сильные чувства, чтобы казалось: ну куда уж сильнее. И, тем не менее, нагнетание продолжается.

Встреча с настоящим художником меняет Андрея Львовича. Он распознает в нем близкого по духу человека, и даже еще более высокого. То, как тот говорит, как думает, выдает в нем незаурядность. Абсолютно без слов, ничего не объясняя, князь принимает покровительство над собой простолоудина, хочет учиться, уповая на то, что Розанов откроет ему тайну того идеального, к которому он стремился. Мария Гавриловна, как существо свободное, чувствует, что у художника больше искренних

чувств и выбирает его, князь Андрей перебарывает себя и уступает. Тут вспоминается уже Ф. М. Достоевский, можно провести аналогии с романом «Идиот».

Когда от простого общения друзья переходят к интересующему обоим предмету живописи, происходит катастрофа. Если раньше Андрей Львович верил, что достигнет своего идеала, считал, что у него есть талант, то теперь, увидев творение Розанова, понял, насколько велика пропасть, отделяющая его, простого смертного, от этого поистине возвышенного человека. «Картина художника Розанова была произведением высокого вдохновения и труда. Представляла она, как святая Варвара стоит на коленях перед прокаженным и омывает его ужасную ногу, а лицо у нее светлое, радостное и красоты неземной. А прокаженный смотрит на нее с молитвенным восторгом и неизъяснимою благодарностью. Удивительная была картина!» [1, т. 1, с. 277].

Сюжет картины не случайно религиозный. Для русского романтизма XIX века характерно было тяготение к христианству, оно помогало преодолеть духовный кризис. Святая Варвара с картины Розанова оказалась похожей на икону, но при этом это была все-таки картина, написанная с невероятным мастерством. В один момент она заставила князя переосмыслить не только свои творческие способности, но и весь свой жизненный путь. Духовное восторжествовало над материальным, иррациональное над рациональным. Писатель как будто не может до конца объяснить, что происходит с его персонажем: Андрей Львович исчезает, оставляя Розанову короткое письмо. Таким образом, тема искусства переплетается с дружбой, и первое преобладает, о чем свидетельствует и название.

В одном маленьком отрывке Куприн смог передать всю гамму чувств, которая пробудилась в душе главного героя. Легко показать хорошее на фоне плохого, оно будет ярко выделяться. А тут перед нами изначально неплохой человек, который постепенно проходит путь совершенствования и доходит до заключительного этапа – осознания истинной ценности жизни. Постепенную гиперболизацию чувств можно назвать основным приемом в данном рассказе. Двоемирие, как главный принцип романтизма, здесь явно присутствует – герой отказывается от земного в пользу духовного.

Сравнивая «Картину» с подлинно романтическими произведениями «золотого века» русской литературы, можно увидеть массу сходств, это говорит о том, что молодой автор

учился у классиков, постепенно формируя в своем творчестве черты неповторимого стиля. Однако, также можно сказать, что романтическое мироощущение было и у самого Куприна. Оно присутствовало в нем интуитивно, как часть его многогранной творческой натуры. Таким образом мы убедились, что творчество А. И. Куприна нельзя рассматривать как чисто реалистическое благодаря наличию таких рассказов, как «Картина». Анализ подобных произведений позволяет сказать, что перед нами достойный продолжатель русской романтической традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1 Куприн А. И. Полное собрание сочинений: в 9-и тт. – М.: Правда. 1964.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА КАЗАХСТАНСКОГО ПОПУЛЯРНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

САДЫКОВА Т. К.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Термин «концептуальное пространство текста» был введен лингвистом Л. Г. Бабенко в работе, посвященной лингвистическому анализу художественного текста. Под данным термином понимается категория исследования, которая является основой для постижения индивидуально-авторской концепции текста. Концептуальное пространство текста – понятие достаточно сложное, включающее в себя целый ряд структурных компонентов. Концептуальная информация семантически выводится из всего текста как структурно-смыслового и коммуникативного целого. Центральное место в структуре концептуального пространства текста занимают базовые концепты.

Концепт в филологии – это содержательная сторона словесного знака, за которой стоит понятие, относящееся к умственной, духовной или материальной сфере существования человека, закреплённое в общественном опыте народа, имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое и – через ступень такого осмысления – соотносимое с другими понятиями, ближайше с ним связанными или, во многих случаях, ему противопоставляемыми [2].

В формировании концептуального пространства текста участвуют и предтекстовые пресуппозиции, которые представляют собой «как бы предзнание определенного текста, составляют часть наших знаний о мире» (Караулов, 1981, с. 288). К таким пресуппозициям можно отнести имя автора, жанр произведения, время его создания и т. п. Большое значение для формирования концептов имеют повторяющиеся в тексте слова, называемые по-разному: слова-лейтмотивы, лексические доминанты, но чаще – ключевые слова. Одна из сложнейших задач лингвистики текста – это выделение подобных ключевых элементов текста, ибо последовательной методики их обнаружения и анализа пока нет (см.: Новиков, 1983, с. 147).

Задачей нашего исследования явилось рассмотрение концептуального пространства экономического дискурса.

Экономический дискурс представляет собой система текстов, возникших под влиянием различных факторов (экстралингвистических, прагматических, социокультурных и др.) и объединенных одной тематикой. Содержательные аспекты экономического дискурса актуализируются такими базовыми понятиями как «экономика», «экономическая деятельность», «товар», «деньги», «прибыль», «рынок», «инвестирование».

Будучи явлением комплексным, экономический дискурс может быть подразделен на виды по определенному признаку:

- 1) дискурс в сфере страхования, банковской сфере и т.д. (по институциональному признаку);
- 2) дискурс обывателя в разговоре на экономическую тему, дискурс руководителя фирмы и т.д. (по признаку противопоставления персональный - институциональный дискурс);
- 3) дискурс газетной статьи на экономическую тему, научной статьи, диссертации по экономике, и т.д. (по жанровому признаку).

В нашей работе экономический дискурс представлен, прежде всего текстами массовой коммуникации. Данный тип текстов относится к публицистическому стилю.

Современное понимание экономического дискурса позволило выделить следующие особенности: 1) сложность и неоднородность его структуры, 2) разнообразие участников коммуникации (ученые, специалисты, неспециалисты), 3) многообразие ситуаций общения.

К особенностям экономических текстов относятся:

- информативность текста, насыщенность терминами и их определениями;
- не всегда стандартная и последовательная манера изложения;

– широкое использование метафор (проявляется не во всех текстах);

– распространенность фразеологических эквивалентов слова (проявляется не во всех текстах).

Экономический дискурс Казахстана объединяет совокупность дискурсов, затрагивающих проблемные зоны экономики страны.

Исследование материала показало, что в популярных экономических статьях затрагиваются самые различные экономические темы, анализируются различные проблемы казахстанской экономики. Из-за эпидемии в мире серьезно пострадали торговля, транспорт и сфера услуг. Авиакомпании вынуждены возвращать клиентам деньги за несостоявшиеся полеты. Экономические последствия эпидемии коронавируса оказали заметное влияние на казахстанскую экономику. В краткосрочной перспективе возможен рост инфляции, падение доходов энергетических, горнодобывающих и металлургических компаний. Основной удар пришелся на нефтегазовую отрасль: цены на сырьевых рынках показали самое сильное падение с 1990-х годов.

В анализируемых статьях с сайтов «kz.expert», «365 info», «rezonans.kz», «exclusive.kz» наиболее частотными словами являются: *президент, премьер-министр, власть, общество, министерство, экономика, нефть, Нацбанк, кризис, коронавирус, пандемия, эпидемия, карантин, курс, инфляция*. Например: «Судя по аномальной активности премьер-министра РК Аскара Мамина в сфере сельского хозяйства, он решил лично взяться за эту отрасль национальной экономики» (kz.expert). «Выступление президента РК Касым-Жомарта Токаева 11 мая 2020 года, в день завершения чрезвычайного положения, не произвело особого впечатления на казахстанцев» (kz.expert). *Казахстанская экономика, все-таки пострадает от пандемии, пусть в разы меньше, чем экономики развитых государств мира.* (kz.expert). «Министерство финансов подсчитало первые потери бюджета от экономического кризиса и карантина» (365info). «Цена на нефть упала. Эксперты считают, что предпосылок для нового роста нет» (365info). «Цены растут быстрее, чем ожидалось – Нацбанк пересмотрел прогноз по инфляции» (365info). «После того, как Нацбанк отчитался 29 апреля о ситуации на финансовом рынке Казахстана в марте, стало ясно, что первые две недели режима ЧП национальная экономика прошла относительно благополучно» (rezonans.kz). «Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев рассказал о «крайне отрицательном»

влиянии *коронавируса* на глобальную экономику» (gezonans.kz). «Весьма пессимистичные прогнозы по поводу последствий *эпидемии коронавируса* для глобальной экономики самым естественным образом имеют прямое отношение и к Казахстану, соседствующему с Китаем, который к тому же выступает ключевым торговым партнером нашей страны» (gezonans.kz). «На борьбу с *коронавирусом* в Казахстане продолжают тратить миллиарды тенге» (exclusive.kz). Казахстанские издатели за два месяца *карантина* смогли заработать лишь 10-15% от обычной месячной выручки (exclusive.kz). «Общество не может стоять на месте: рано или поздно оно решает накопившиеся проблемы» (exclusive.kz).

Среди базовых концептов экономического дискурса можно выделить следующие: «экономика», «страна», «общество», «государство», «народ», «власть», «банковская система» и др. Также наблюдается широкое использование концептов «технология», «цифровизация», «здравоохранение», «сельское хозяйство», «промышленность».

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в казахстанском экономическом дискурсе наблюдается пересечение концептов, отражающих различные сферы общественной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Филология» / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казарин. – Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2000. – 532 с.

2 Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры.

ВОСПИТАНИЕ ДОЧЕРИ В КАЗАХСКОЙ СЕМЬЕ

УРАЗАЛИЕВА Г. С.

студент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

АБДУЛЬМАНОВ А. Ә.

к.ф.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Казахи очень радовались, если первой в семье рождалась девочка. В таких случаях говорили, что «расширился горизонт».

Первое условие достатка – девочка, считали они. Казахи всегда очень бережно и ласково относились к своим дочерям. «Дочь рождается для чужих. Она здесь гостья не на долгий срок», - говорят в народе, оберегая своих дочерей. Девочки никогда не садились у порога. Их место было на самом почетном месте. Дочь красиво одевали, вкусно кормили, давали ей самого лучшего иноходца, ухаживали за ней, как за дорогой и любимой гостьей, баловали и лелеяли. Потому как, кто знает, как сложится судьба: будет ли счастлива на новом месте, в доме мужа, или все обернется по-другому? «Поэтому, пусть живет в родительском доме беззаботно и весело», - говорили родители и близкие.

«Не умеющий лелеять девочку, превратит в рабыню, не умеющий ткать шелк, превратит в лохмотья». Эта пословица проявление еще одного уважения казахского народа к своим дочерям. Растить девочку, лелеять ее, а затем счастливо выдать замуж – святая обязанность родителей. А основное воспитание девочки, нежной и слабой как цветок, всегда полностью лежала на матери. Подрастая, она делится своими секретами с сестрами, с женами братьев. Но главный человек в ее жизни – это мать. Не зря казахская пословица гласит: «Прежде чем жениться, сначала взгляни на ее мать». Если мать воспитанная, то и дочь будет такой же. Поэтому в старину, прежде чем жениться и выбрать невесту, обращали внимание на мать девочки. Все оценивалось критично - речь, поведение, походка. Воспитание проводится не на словах, а на личном примере.

В воспитание девочки, согласно казахским обычаям и традициям, входит культура ношения одежды и ювелирных украшений. Наш народ относился к своим дочерям как к цветку, одевали в красивые одежды, украшали различными ювелирными изделиями. Уже в 3-4 года для дочери специально заказывали «детский браслет», сережки. Таким образом воспитывали в девочке с детства эстетический вкус.

Казахская девушка никогда не распускала свои волосы. Она заплетала их в одну или две косы, даже в несколько косичек и закидывала их за спину. В старину в концы волосы девочки обязательно вплетались шолпы. Звуки шолпы сливались с ее звонким смехом, оказывая влияние на ее поведение, образ жизни. Стоит отметить, что казахские ювелирные изделия словно изначально были предназначены для воспитания девочек. Скажем, шолпы – украшение, издающее нежный звон. Если девочка будет

ходить степенно, красиво и гордо, то звон шолп будет тихим и мелодичным. Если же девочка ходит несдержанно, как попало, то и звон шолп будет звучать неприятно. Уже по одному звуку шолп замечали, каким характером обладает девочка, какая у нее походка. Кроме того, при изготовлении сережек учитывали тип лица девочки, ее внешний облик. Например, круглолицым девочкам вдевали в уши удлиненные серьги, а скуластым девочкам - красивые круглые сережки. Все украшения, которые носила девочка – ожерелье, талисман, вышивка на груди, амулет - воспитывали в ней стремление к красоте.

Баласагуни подчеркивает, что девушка должна расти на глазах у родителей, быть охраняема ими, они должны выполнять ее желания, но держать ее строго, а по достижении возраста должны выдать замуж. Автор отмечает, что некоторые уважаемые люди были несчастны по воле женщин, поэтому девушек надо учить приличиям с раннего возраста.

*«Когда в семье ребенок народится,
Не надо понапрасну суетиться.
Для дома, для ухода за детьми
Из чистоплотных женщину возьми».*

Юсуф Баласагуни

Почему-то считается, будто бы в «ранешние времена», казахи делали все возможное, чтобы первенец непременно родился мальчиком. Так якобы было принято. Потому что мальчик - это наследник. Сын. Продолжатель рода. Ему достанется все. Он носитель фамилии, носитель традиций и т. д.

Рождению девочки тоже очень радовались, но во-первых, считалось, что девочка это – гость в доме. Қонақ. Она все равно когда-нибудь уйдет в чужую семью. Вернее, ее увезут. Потом девочка сменит фамилию, а дети ее достанутся другим. И у них у всех будут другие фамилии. Затем они тоже повыходят замуж или женятся, и тогда вообще все покроется туманом. Поэтому мальчик якобы предпочтительнее.

Надо сказать, что это не совсем так. Правда заключается в том, что девочек в степи ждали и любили не меньше, а иногда даже больше мальчиков. Их баловали, пока они росли, потому что – помните? – «кыздың жолы жінішке» – «у девочки тропка узкая, в смысле короткая». То есть их судьбы как бы predetermined: они появлялись на этот свет для того, чтобы самим кого-нибудь подарить этому миру. А что может быть благороднее и дороже?

Относительно того, что девочка уйдет, если уж на то пошло, то мы все тут присутствуем временно. Мы все тут гости. И мы все с вами когда-нибудь да уйдем. Нас сюда пустили тоже, знаете, не навсегда. Никто не останется ждать, чем оно все тут закончится. И на смену нам придут другие. Которые тоже уйдут. И так будет всегда. А жизнь им дадут как раз наши с вами девочки.

Да и потом, надо признать, не всем в степи везло с мальчиками. Иные девочки превосходили и до сих пор превосходят по всем показателям многих мальчиков. И красившее, и роднее, и умнее...

А еще говорят, что девочки ближе к родителям. Некоторые ближе к отцам. И это тоже правда. Но... Раньше папы не очень близко общались со своими дочками. Они общались с ними через ее мать. (Кое-где это еще вполне себе сохранилось). К примеру, если им хотелось что-нибудь им сказать, то они передавали месседж через свою жену. Прямой контакт был практически исключен. Воспитанием дочери занималась непосредственно женщина. С нее и спрос был в случае чего. Лишь один раз отец мог напрямую обратиться к своей дочери – при выборе жениха. И она не смела ослушаться.

Принимая все это во внимание, до семи лет девочек (кыз бала) воспитывали наравне с мальчиками. Точнее, они росли вместе с ними, играли в общие игры. Лишь после семи девочек потихоньку начинали приобщать к ведению хозяйства, поручали выполнять небольшие работы по дому, ухаживать за младшими. Как правило, мамы, и особенно бабушки, начинали их учить ремеслам: валять войлок, шить одежду, готовить пищу. Но что особенно важно – они рассказывали им о традициях и обрядах, объясняя смысл каждого. А, как известно, за каждой традицией стоял многовековой опыт. Который в свою очередь объяснял смысл жизни, а это, согласитесь, серьезные университеты. Поэтому девочки вырастали образованными, уверенными, достойными, хозяйственными, учтивыми и весьма неглупыми. Поскольку с самого малолетства они вооружались практическими знаниями и пониманием сути вещей.

Да, общество по своему укладу больше было патриархальным, но отношение к женщине было весьма почтительным. Поэтому наши женщины никогда не выглядели забитыми, униженными и, что особенно важно, они никогда не прятали своих лиц. Такая унижительная вещь, как паранджа, нашим женщинам неизвестна. Они вообще жили в атмосфере допустимой свободы. Они могли, к примеру, в любой день взять, да и пойти толпой на ярмарку. Или в

кино. Или же уйти пообщаться с подружками, и никто бы им ничего не сказал. Надо было только предупредить и вернуться не позднее десяти ночи. Конечно, никто из них не носил мини-юбок и не стригся коротко, но зато все они с детства обучались езде верхом и даже владению оружием. Многие ездили на охоту с ловчими птицами, умели метко стрелять и прилично бороться. Владели приемами дзюдо, каратэ, джиу-джитсу и казакша курес. Каждая могла постоять за себя. А при случае встать наравне с мужиками плечом к плечу и сражаться за свой аул. В истории таких примеров множество.

Одним словом, казахские женщины – это вольные граждане и абсолютно равноправные члены общества. Такими их воспитывали. Поэтому все это неправда, будто бы ждали только мальчика. Ждали кого угодно, лишь бы роды прошли без осложнений, лишь бы мать сохранила здоровье, лишь бы ребенок родился целым и невредимым. А кто он там по своему полу, так это не было так важно. Казахи очень любили детей. В этом, можно сказать, заключался смысл их бытия – в продолжении. Поэтому рождение ребенка – это чуть ли не самый важный акт в жизни любой казахской женщины. Поэтому каждую девочку готовили к нему с малолетства.

Принято думать, что нравы в древнем кочевом обществе были не очень мягкими. Даже суровыми. Что детей, особенно девочек, растили в строгости и воспитывали строго. Лично я так не думаю. Да, были разные семьи, и в каждой отдельной семье действовали свои законы. Но в целом в народном сознании, в установках воспитания бытовали три истины: ар, ұят и намыс. Соответственно, совесть, стыд и честь (достоинство). Это были три столпа, за которые следовало держаться.

Однако в то же время казахи своих детей по возможности старались баловать. Особенно девочек. Потому что они были «гостями». А к гостям относились по-особенному. И пока в степь не пришел ислам, девочки росли в формате относительной свободы.

Помимо всего прочего, детей нельзя было сильно наказывать. На них нельзя было кричать. Детей нельзя было бить. Считалось, что это может повлечь за собой массу неприятностей. Ребенок может вырасти трусливым. Закомплексованным. «Баланы соқсаң бағы қайтады», – говорили. «Будешь бить ребенка, закроешь ему путь к счастью». Но эти предостережения касались все-таки больше мальчиков.

Что касается девочек, то Шокан Валиханов в свое время сильно был недоволен скорым и повсеместным распространением ислама.

А именно некоторых его предписаний. Это касалось в основном запретов и правил поведения женщин в быту. Вот что он писал:

«Не лучше ли было бы оставить их при прежней терпимости? Песни, древние поэмы, борьба, свобода женского пола и участие его в публичных увеселениях – все начинает выходить из употребления! Нашлось уже много ратоборцев гаремного заключения, и бедные жены их, заключенные в юртах, украдкой вырезают войлок юрты, чтобы смотреть на белый свет и на прохожих. Такова натура женщины: они мучаются и страдают до тех пор, пока не вкусят запретный плод».

Юношам, кстати, тоже не разрешалось откровенно разглядывать девушек. Поэтому все смотрели друг на друга как бы вскользь. Или же потупив взор. Исподлобья. Не думаю, что таким взглядом можно было влюбить в себя девушку. Или юношу. Скорее, наоборот.

Сохранились записи известного немецкого ученого фон Герна 1899 года, которые также приводит в своих исследованиях Шоқан Валиханов. Вот что там написано:

«Целомудрие как казахских, так и кыргызских женщин и девушек небезупречно, и в народе, который, по преданиям, за проступки женского пола против целомудрия наказывал в былые времена смертью, в настоящее время целомудрие не имеет никакой цены и значения во время женитьбы».

Поскольку всюду бушевали «страсти человеческие». И в этом смысле наши предки ничем не отличались от тех же, скажем, любвеобильных итальянцев или пылких испанцев. А то, что «под влиянием татарских мулл произошла некая трансформация в поведении казахских женщин и они стали прятаться от посторонних мужчин, закрываться при встрече с ними...» – так это неоспоримый и, в каком-то смысле, даже печальный факт.

Да, конечно, за ними и до этого внимательно следили. За юными девами, имеется в виду. Везде были глаза и уши. Помня об этом, все они вели себя, как уже было сказано, весьма достойно – сдержанно и скромно. Так оно было принято. Застенчивость была их первой и главной отличительной чертой. Поэтому они не могли подолгу разговаривать с юношами, засиживаться с ними на бревнышках допоздна. И тем, и другим позволено было лишь обмениваться дежурными фразами о погоде, о текущих делах, о том, о сем. И все. Как-либо выражать красивыми признаниями свои чувства – если они вдруг вспыхнули – они не могли.

Но зато существовала такая замечательная вещь, как переписка. Нет, не по «Ватсапу и не по «Инстаграмму». Девушка вышивала на

платочке всякие разные закорючки, финтифлюшки и узоры. Там, среди этих узоров, она могла спрятать сердечко – что означало симпатию с ее стороны. Если же там присутствовали птички, то это означало, что она готова «улететь» с любимым хоть на край света. А это уже, как вы сами понимаете, серьезно. Помимо птичек, там могли быть еще и цветочки, травинки, листочки, ручейки... Это вообще значило, что девушка обещает юноше устроить «жизнь в райских кущах». Эти письма-послания девушки передавали своим избранникам через аульных пацанов-курьеров. Или же через женгешку. И если жигита такая постановка вопроса полностью устраивала, то он посылал через тех же курьеров свой ответ. Ответом могло быть какое-нибудь украшение. Колечко или кулончик. Или еще что-нибудь подобное. Какая-нибудь симпатичная безделушка. Это означало, что парень тоже готов и согласен на райские сады.

Поэтому, если девушка в один прекрасный день, не будучи замужем, вдруг приносила в подоле, то про такую говорили: «базардан әкелді». То есть «купила на базаре». Понятное дело, радовались не очень, но такого ребенка не сдавали в приют и не выбрасывали на улицу, а оставляли дома и любили как своего. Правда, мать его теперь могли выдать замуж только за мужчину «с пробегом», то есть за вдовца. Или же отдать токалкой какому-нибудь старику. Причем без калыма. Если же от такой молодой мамы все отказывались, и никто не хотел брать ее замуж, то аульчане могли поймать ее где-нибудь за углом и отрезать ей косы (обмазать лицо сажей, вывалить в грязь). Но! Ни в коем случае не закидывали бедняжку камнями – как это было принято в некоторых арабских странах. Не секли прилюдно плетями и не закапывали живьем в землю...Они могли лишь для острастки слегка поиздеваться и выставить на всеобщее осмеяние. Полагаю, так оно гуманнее. Хотя... как посмотреть. В любом случае нравы в степи были помягче, чем у арабов. Или где-либо еще. Но давайте вернемся к основной теме.

Наигравшись в детские игры с такими же несмышленишками, как и они сами, примерно с 12-13 лет девочки переходили к следующему этапу взросления. В этом возрасте девочка уже не кыз бала. Она уже просто – кыз. В этом возрасте заканчивался ее первый мүшел. Что такое «мүшел»? Это старинное исчисление возраста человека по двенадцатилетнему циклу. В этом возрасте девочки превращались в девушек. И это было уже заметно по всему. И одевались они уже по-другому. У них было много разных побрякушек, стразов и блестяшек.

И считалось, что чем больше таких украшений, тем лучше. И еще много было косичек. Их заплетали вместе с этими же побрякушками.

Фактически девочки становились уже невестами. На них так и смотрели. И им уже не разрешалось играть с мальчиками в прятки, в казаки-разбойники и т.д. Их уже всюю привлекали к работам по дому, готовили приданое. Через пару лет девочки уже умели все. А самый «выдаваемый» возраст в степи – когда кыз становилась бойжеткен. Это примерно 16-17 лет. Считалось, что это самое то! И не старая еще, но и не ребенок уже.

Кыз уйде конак» с казахского языка переводится как «Девушка в доме гость», потому что в казахской традиции к девочкам, девушкам в своих семьях всегда относились с особым пиететом. Считается что рано или поздно (лучше конечно, если рано) девушка выйдет замуж и поэтому ее здесь и сейчас нужно всячески баловать, холить и лелеять. Непонятно же еще за кого замуж выйдет – удачно или нет. Будут ли к ней хорошо относиться в новой семье?

Я привыкла, что в казахских семьях именно так. А еще последние годы прослеживается такая тенденция, что девочек воспитывают излишне строго и как-то по-спартански (в Спарте, кстати, девочек воспитывали аскетично, но в хорошем смысле этого слова). При этом тренд такой, что мальчиков воспитывают в атмосфере всеобщего обожания, умиления и вседозволенности. Мальчику в современной казахской семье достаточно просто родиться мальчиком. Как говорится, бала болса - бопты. Но так в нашей культуре не было! Это с девочками принято носить как с писанной торбой преподнося все на блюдечке с голубой каемочкой. Потому что «Девичий путь итак уязвимый», как гласит казахская пословица «Кыздын жолы жинишке».

И так как к девочкам в своих семьях принято относиться как к гостям (а гость для казахов – это вообще очень важная персона), то даже за столом принято усаживать на самое почетное место. У нас же есть определенный ритуал по рассадке гостей за столом. Самые важные, самые почетные – садятся как бы в верхней части стола. Торге отырғызады. А хозяева дома садятся в нижней части стола – это та часть, которая ближе к двери.

ЛИТЕРАТУРА

1 Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999.

2 Коянбаев Ж., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Жалын, 1995. – 276 с.

- 3 Калиев С., Жарыкбаев К. Казахское обучение и воспитание. – Алматы: Санат, 1996. – 350 с.
- 4 Казахская юрта. Национальное отображение мира // Подготовил: Б.Кайырбеков. – Алматы: Родной яз., 1998. – 80 с.
- 5 Аргынбаев Х.А. Казахская семья. – Алматы: Кайнар, 1996. – 288 с.
- 6 Кайдар А. Каков казахский народ? — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 652 с.
- 7 Сейдимбек А. Казахский мир. – Алматы: Санат, 1997. – 464 с.
- 8 Акпанбек Г.А. Есть ли научная основа в казахских традициях? // Ак желкен. – 1995. – № 1. – С. 14-15.
- 9 Жумабаев М. Педагогика. – Алматы: Родной яз., 1992. – 160 с.
- 10 Исмагулова Б., Ережепова Э. Казахско-русский, русско-казахский словарь. – Алматы., 2002.

АРХЕТИП БЛУДНОГО СЫНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ А. С. ПУШКИНА «СТАНЦИОННЫЙ СМОТРИТЕЛЬ»

ЧЕТВЕРИК С. Ю.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Первые упоминания термина «архетип» встречаются в работах швейцарского психиатра Карла Густава Юнга: «Коллективное бессознательное как сохраняемый человеческим опытом репозиторий (англ. repository – склад, хранилище) и в то же время само предварительное условие этого опыта есть образ мира, который сформировался ещё в незапамятные времена. В этом образе с течением времени выкристаллизовывались определенные черты, так называемые архетипы, или доминанты. Это господствующие силы, образы доминирующих законов, регулярно повторяющихся событий и принципы общих закономерностей, которым подчиняется последовательность образов, все вновь и вновь переживаемых душой. В той степени, в какой эти образы являются относительно верными отражениями психических событий, их архетипы, т. е. их основные черты, выделенные в процессе накопления однородного опыта, соответствуют определенным всеобщим характеристикам физического мира» [1, с. 112]. Понятие, сформировавшись в психологии, перешло также в социологию, культурологию, литературоведение.

В русской литературе выявляется целый ряд архетипов, одним из которых является архетип блудного сына. Д. Лихачев говорил: «Вся наша литература «питается» одной притчей – эта притча о блудном сыне» [2]. Именно поэтому литературные гении, знавшие специфику русского сознания, обращались к данному архетипу в своих произведениях.

Как пишет О. С. Шурупова, «в каждом тексте осуществляется диалектическое взаимодействие объективного и субъективного, индивидуально-авторского сознания и восприятия действительности, характерного для всех представителей той или иной культуры на данном этапе её развития и запечатлённого в национальной языковой картине мира. Каждый текст предполагает собственное видение мира и отображает процесс формирования индивидуального сознания. Однако культурная специфика текста отражается как в его денотативном пространстве, то есть в выборе автором темы и нарративной программы текста, которые могут совпадать у ряда различных текстов, так и в сигнификативном пространстве, отражающем особенности индивидуально-авторской интерпретации вещей» [3, с. 26]. Именно поэтому можно увидеть, что архетип блудного сына постоянно встречается в русской литературе, начиная с XVII века. Каждый автор изображает его по-своему. В древнерусской литературе мы наблюдаем данный архетип в таких произведениях, как «Повесть о Горе-Злочастии», «Повесть о Савве Грудцыне», в XVIII в. – в трагедии А. П. Сумарокова «Синав и Трувор», в XIX в. к нему обращался А. С. Пушкин в повести «Станционный смотритель», а в XX в. – В. М. Шукшин в повести «Калина красная». Эти произведения являются яркими примерами интерпретации архетипа блудного сына в русской литературе.

«Тот, кто говорит архетипами, глаголет как бы тысячей голосов, он подымает изображаемое им из мира однократного и преходящего в сферу вечного; притом и свою личную судьбу он возвышает до всечеловеческой судьбы и через это высвобождает и в нас благотворные силы, которые во все времена давали человечеству возможность выдерживать все беды и пережить даже самую долгую ночь. В этом – тайна воздействия искусства...» [1, с. 112].

Продуктивность архетипа, восходящего к евангельской притче о блудном сыне, в литературе связана с актуализацией сакрального смысла притчи. В произведениях русской классики, обыгрывающих событийную и образную модель притчи, за бытовым сюжетом обнаруживается бытийное, за семейной историей взаимоотношений

отца и сына – история «отпадения человека от Бога» [4, с. 12] и его возвращения в Дом Отца.

«Христианское мироощущение к XIX веку оказалось усвоенным сознанием настолько, что начинает уже активно «работать» и на подсознательном уровне. «Христианские мотивы, их комбинации, переходят на уровень архетипов, то есть наделяются свойством вездесущности, приобретают характер устойчивых психологических схем, бессознательно воспроизводимых и обретающих содержание в художественном творчестве» [5, с. 151]», – замечает А. В. Чернов.

При этом, по словам В. И. Тюпы, «во множестве произведений мировой литературы мы встречаемся как с сюжетом блудного сына, явно или (чаще) неявно воспроизводящим событийную канву притчи из Евангелия от Луки, так и с мотивом блудного сына, актуализирующим ту же притчу в читательском сознании без воспроизведения ее сюжета в тексте» [6, с. 5].

Актуализация смысла притчи о блудном сыне совпала с «некой общенациональной культурной моделью», опирающейся на «представление о том, что путь к добру лежит через вершину зла, покаяние, преображение и превращение в существо более высокого порядка» [5, с. 151], о которой как об основе бинарной системы русской классической культуры и литературы пишет в своем труде Ю. М. Лотман, «Бинарная структура самоописания, подразумевающая деление всего мира на положительное и отрицательное, на греховное и святое, на национальное и искусственно привнесённое или на ряд других возможных противопоставлений, характерна для русской культуры на всем протяжении» [7, с. 596].

Мы видим, что актуальность данной темы вне времени. Многие исследователи в известных произведениях русских классиков выявляли общие черты «блудных сыновей» и героя евангельской притчи. Уход из Отчего дома – это полезно, герой возвращается туда, откуда вышел, но уже обогащённый опытом, умеющий ценить то, что раньше не ценил, любящий свои «родные пороги».

В произведении Пушкина «Станционный смотритель» мы наблюдаем не блудного сына, а блудную дочь, автор нам показывает, что для Отца Небесного не важен пол, а важна душа человека.

В год написания «Станционного смотрителя» А. С. Пушкину необходимо было срочно решить свои финансовые вопросы, для чего он отправился в родовое поместье. В 1830 году началась эпидемия холеры, что задержало писателя на всю осень. Сам Пушкин считал, что это будет скучное и долгое времяпрепровождение, но

внезапно на писателя снизошло вдохновение, и он приступил к написанию «Повестей Белкина», в состав сборника и вошла повесть «Станционный смотритель». Пора осени 1830 года являлась для автора поистине золотой, повести выходили из-под пера одна за одной, и уже в следующем году они были опубликованы.

В «Станционном смотрителе» в образе рассказчика мы явно видим самого автора. Он сострадает Самсону Вырину, переживает за главных героев и их судьбы. Даже через несколько лет рассказчик приезжает на ту станцию, где жил смотритель, чтобы узнать, как сложилась его судьба. «Любопытство начинало меня беспокоить, и я надеялся, что пунш разрешит язык моего старого знакомца. Я не ошибся: старик не отказался от предлагаемого стакана. Я заметил, что ром прояснил его угрюмость. На втором стакане сделался он разговорчив; вспомнил или показал вид, будто бы вспомнил меня, и я узнал от него повесть, которая в то время сильно меня заняла и тронула» [8, с. 20]. Что касается направления, то в повести «Станционный смотритель» заложены основы реализма. Герой – это вполне реальный человек, который мог бы встретиться в то время в действительности. Но мы знаем, что А. С. Пушкин проявлял в своем творчестве черты как реализма, так и романтизма. В данном произведении можно это увидеть.

Если говорить о жанре, то сам Пушкин называет свое произведение повестью, хотя по существу – это маленький роман. Александр Сергеевич говорил: «Повести и романы читаются всеми и везде» [9] – то есть, особой разницы между ними он не видел, а выбор сделал в пользу менее крупного эпического жанра, как бы указывая на скромный объем произведения. Повесть «Станционный смотритель» начинается с небольшого отступления, где автор рассуждает о том, какая это унижительная должность. Никто не обращает на этих людей внимания, их «шпыняют», иногда даже бьют. Никто никогда не говорит им элементарное «спасибо», а ведь зачастую это очень интересные собеседники, которые могут многое рассказать. Смотритель предстает перед нами как «маленький человек». Его судьба оказывается нелегкой, так как жена давно умерла, и единственным родным человеком для него является дочь.

После того, как рассказчик сообщает нам о сложной и трудной жизни станционного смотрителя, он начинает свою рассказ о Самсоне Вырине с таких слов: «День был жаркий. В трех верстах от станции *** стало накрапывать, и через минуту проливной дождь вымочил меня до последней нитки» [8, с. 19]. Автор намеренно не

говорит о конкретной станции, так как эта история могла произойти с любым человеком в любом другом месте.

А. С. Пушкин практически сразу показывает нам то, о чем будет это повествование. Когда рассказчик зашел в дом к Вырину, то увидел картинки, висящие на стене. «Они изображали историю блудного сына: в первой почтенный старик в колпаке и шляфоре отпускает беспокойного юношу, который поспешно принимает его благословение и мешок с деньгами. В другой яркими чертами изображено развратное поведение молодого человека: он сидит за столом, окруженный ложными друзьями и бесстыдными женщинами. Далее, промотавшийся юноша, в рубище и в треугольной шляпе, пасет свиней и разделяет с ними трапезу; в его лице изображены глубокая печаль и раскаяние. Наконец представлено возвращение его к отцу; добрый старик в том же колпаке и шляфоре выбегает к нему навстречу: блудный сын стоит на коленях; в перспективе повар убивает упитанного тельца, и старший брат вопрошает слуг о причине таковой радости» [8, с. 20]. Проблема отцов и детей всегда интересовала А. С. Пушкина, а в данной повести эта проблема является самой главной. Архетип блудного сына проходит «красной нитью» через всю повесть.

Мы видим, как относится Самсон Вырин к своей Дуне, он гордится ею, их маленький и бедный домик благодаря дочери наполнен жизнью. Дуня своей добротой растопила не одно «холодное сердце». Сам Вырин был тоже очень приятным человеком, рассказчик не хотел уходить из их дома, настолько «тепло» было там находиться. Мы видим, что смотритель воспитывал свою дочь очень доброй и чуткой девушкой. Если говорить о Минском, то он является воплощением темных сил. Когда Дуня собиралась в церковь, он предложил довезти ее, но на самом деле просто украл девушку из отчего дома. Ее чистая и юная душа не смогла совладать с таким искушением, вероятно, Минский наобещал ей другую жизнь, в которой она не будет ни в чем нуждаться. Как потом мы узнаем, Дуня плакала, когда ехала с ним в Петербург, ей сложно было оставлять отца: «Ямщик, который вез его, сказывал, что всю дорогу Дуня плакала, хотя, казалось, ехала по своей охоте» [8, с. 22]. После ухода Дуни из отчего дома всё изменилось, даже обстановка стала совсем другой: «Вошел в комнату, я тотчас узнал картинки, изображающие историю блудного сына; стол и кровать стояли на прежних местах; но на окнах уже не было цветов, и все кругом показывало ветхость и небрежение. Смотритель спал под

тулупом; мой приезд разбудил его; он привстал... Это был точно Самсон Вырин; но как он постарел!» [8, с. 20]. Жизнь зрителя перевернулась, ведь единственным смыслом жизни была дочь, но она не рядом, больше нет того человека, ради которого Вырин засыпал и просыпался. Тогда он пошел пешком в Петербург искать свою Дуню, прошел очень много преград, чтобы добраться до нее.

Здесь Минский предстает перед нами как человек, у которого, кроме денег и власти больше ничего нет. Он захотел просто купить Дуню, сунув отцу деньги, которые тот растоптал. Минский думал, что этот простой народ можно купить за любые деньги, но любовь Вырина к своей дочке бесценна. Минский хладнокровно прогоняет отца своей возлюбленной, конечно, из-за его статуса, ведь он простой станционный смотритель. А ведь когда он приехал к Самсону домой, они с Дуней кормили его, смотритель даже уступил свою постель, когда тот сделал вид, что заболел. Автор показывает нам, что у таких «маленьких людей» очень добрая душа. «В этот самый день, вечером, шел он по Литейной, отслужив молебен у Всех Скорбящих» [8, с. 22]. Здесь мы видим, что у Отца Небесного Вырин просит счастья для своей дочери. Дуня же, увидев отца, теряет сознание, а это означает, что чувства к нему у нее никуда не исчезли, она всё та же любящая дочь, просто поддалась влиянию богатого искуителя.

Случившееся надломило зрителя, он не мог пережить расставание со своей дочерью. Вскоре закрыли почтовый тракт, Самсон Вырин остался не у дел. Служба еще как-то заставляла его держать себя в руках, общение с проезжими отвлекало от тяжелых мыслей. А оставшись без занятия, старый смотритель совсем сдался, стал пить без меры и вскоре умер.

В данной повести большую роль играет время года и пейзаж. Рассказчик впервые приезжает в дом к Вырину в мае, на улице был сильный дождь. Здесь мы можем наблюдать заботливое отношение отца и дочери к проезжающему, попавшему под ливень. В конце повести, когда рассказчик узнает о смерти станционного зрителя, автор делает акцент на том, что это случилось осенью: «Это случилось осенью. Серенькие тучи покрывали небо; холодный ветер дул с пожатых полей, унося красные и желтые листья со встречных деревьев. Я приехал в село при закате солнца и остановился у почтового домика» [8, с. 23]. Пушкин с особым трепетом относился к осени, да и само произведение было написано

в сентябре. Кажется, даже природа показывает нам, насколько трагична эта история.

Пушкин использует архетип блудного сына, а это значит, что в данной повести главной чертой является христианская мировоззренческая концепция. Когда блудная дочь всё-таки приехала в отчий дом уже со своими детьми, «тремя барчатами», было поздно, так как ее отец ушел из жизни. Однако ее возвращение говорит о том, что никогда не поздно раскаяться. Она приехала, упала на могилу отца и плакала. Её душа вернулась обратно, пусть уже не к живому отцу, а к Отцу Небесному, она осознала свои грехи и раскаялась: «Она легла здесь и лежала долго. А там барыня пошла в село и призвала попа, дала ему денег и поехала, а мне дала пятак серебром – славная барыня!» [8, с. 24].

Таким образом, архетип блудного сына является достоянием русской литературы. Мы видим, насколько продуктивным оказалось обращение к евангельской притче русских классиков, принадлежащих к разным эпохам. Эта тема актуальна, потому что затрагиваются духовные ценности семьи и каждого человека, поэтому «блудные дети» так близки читателю. Главная мысль «Станционного смотрителя» в том, что дочь осознает свой отпад от Отца Небесного, она возвращается в отчий дом, пусть уже не на физическом уровне, а на метафизическом. Автор показывает неустойчивую душу человека, который способен под влиянием темных сил совершать немыслимые поступки, пройти сложный путь, признать ошибки и покаяться.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Юнг К. Г. Психология бессознательного // Пер. с англ. Издание 2-е. – М.: Когнито-Центр, 2010. – 352 с.
- 2 Памяти Д. С. Лихачева. Труды отдела древнерусской литературы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/TODRL_54-3.pdf
- 3 Карпова В. М. Талантливая жизнь: Василий Шукшин – прозаик. – М.: Советский писатель, 1986. – 304 с.
- 4 Бальбуров Э. А. Мотив и канон // Материалы к «Словарю сюжетов и мотивов русской литературы». – Новосибирск : Наука, 1998. – С. 12–18.
- 5 Чернов А. В. Архетип «блудного сына» в русской литературе XIX века // Евангельский текст в русской литературе XIX – XX вв. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 1994. – С. 151–158.

6 Тюпа В. И., Ромодановская Е. К. Словарь мотивов как научная проблема // Материалы к «Словарю сюжетов и мотивов русской литературы». – Новосибирск: Издательство Сибирского отделения РАН, 1996. – С. 3–15.

7 Лотман Ю. М. О русской литературе классического периода // Лотман Ю. М. О русской литературе. – СПб: Искусство, 1997. – 596 с.

8 Пушкин А. С. Повести покойного Ивана Петровича Белкина. – М.: Астрель, 2007. – 32 с.

9 Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина 1826-1830. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pushkin-lit.ru/pushkin/bio/blagoj/put-pushkina-3-2.htm>

СПЕЦИФИКА «ВОСПОМИНАНИЙ» А. И. ЦВЕТАЕВОЙ

ШАМГУНОВА А. Е.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

В настоящее время активное распространение получает изучение мемуарного наследия. Особое внимание уделяется произведениям периода так называемой «оттепели», когда в результате полученной некоей свободы от жесткой цензуры стало возможно открыто говорить правду. Интерес к данному жанру обусловлен его сложностью и специфичностью. Мемуары можно рассматривать с двух точек зрения: как исторический источник и как литературный жанр. Именно эта двоякая природа является и основным свойством жанра. Если рассматривать с точки зрения истории, то нас будет интересовать детально показанный исторический факт, а со второй точки зрения – художественная сторона текста. С помощью воспоминаний можно реконструировать много исторических событий, которые не были отражены в других источниках, но стоит учитывать то, что они изложены исключительно с точки зрения автора. Центральным источником мемуаров являются воспоминания автора.

Одним из классиков мемуарного жанра является Анастасия Ивановна Цветаева (1894–1993 гг.). Работы писательницы представляли собой воспоминания о ее нелегком жизненном пути. На долю мемуаристики выпали испытания революцией, войнами, сталинскими репрессиями, но А. И. Цветаева, будучи сильным и

стойким человеком, не только гордо пережила все трудности, но и сумела развить свой талант. Стараясь запечатлеть все прожитые годы, она писала в условиях ссылки, отправляла рукописи доверенным людям. Но даже это не уберегло часть ее работ, которые были уничтожены НКВД.

Главными книгами ее жизни стали: «Амор» (1990 г.) [1], «Моя Сибирь» (1988 г.), [2], «Старость и молодость» (1989 г.) [3]. Но самым известным произведением являются «Воспоминания» (1971 г.) [4].

«Воспоминания» представляют собой мемуары, которые из простых дневниковых записей переросли в большую книгу. Задумка написания о своем жизненном пути возникла у Анастасии Ивановны Цветаевой еще во время ссылки, однако воплотить идеи в жизнь удалось лишь в Казахстане в конце 1950-х годов. На начальных этапах создания книги, мемуаристка планировала рассказать о себе и своей семье, но в процессе работы эти рамки все больше расширялись, захватывая новые детали. Именно многогранность произведения и стала главной проблемой при публикации.

Издательская судьба «Воспоминаний» была сложным и долгим процессом. Мемуары потерпели много редакций, под гнетом цензуры многое оставалось неизданным. Первое издание было в 1971 году, но только в 1983 году была выпущена полная книга.

Сама мемуаристка считала, что «Воспоминания» являются книгой ее жизни. «Воспоминания» Анастасии Ивановны Цветаевой – это история множества судеб. Автор старается воссоздать четкую картину прошлых лет, описывая ключевые события и упоминая о выдающихся личностях. Особый интерес для исследователей представляет повествование о М. Цветаевой, В. Розанове, М. Горьком, Л. Толстом, А. Белом, О. Мандельштаме.

Книга является ценным источником информации о семье Цветаевых, которую по праву можно назвать союзом творческих индивидуальностей: отец Иван Владимирович – историк, археолог, филолог, искусствовед, член-корреспондент Петербургской академии наук, создатель и первый директор известнейшего ныне Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина; мать Мария Александровна – музыкально одаренный человек; старшая дочь Марина – одна из ключевых фигур русской поэзии первой половины XX в.; младшая дочь Анастасия – известная писательница. Поэтому так важны ее описания и представления о

политической ситуации в стране, о процессе создания музея, о начале жизненного и творческого пути двух выдающихся художников слова.

«Воспоминания» А. Цветаевой обладают такими признаками, как фактографичность, установка на достоверность, хроникальность, ретроспективность. И, как всякие мемуары, данный текст в высшей степени автобиографичен, что явлено и в событийном плане, и в эмоционально-экспрессивной окраске.

Автобиографичность оказала значительное влияние на особенности повествования, в котором исторические события теряются на фоне биографических событий. Если исторические события и отражаются в тексте, то исключительно субъективно: «Помню вечер – весна или осень, – когда прошла весть о первом электрическом трамвае, на смену конке появившемся в Москве. Рассказы, ликования, разговоры... С кем-то я иду вверх по Палашевскому переулку. В честь чего иллюминация – цветные фонарики? Провожали ли мы Лёрину – ее детства – бонну, мисс Шпейер? Что-то было от нее в этом вечере, синем, ветреном, с полыхающими фонариками, со сборами – смотреть первый трамвай» [4, с. 17], – вспоминает Анастасия Цветаева. В данном случае историческое событие – пуск первого трамвая – обрастает личными эмоциональными реакциями.

Эмоциональное повествование о событиях прошлого легли в основу формирования художественного мира героини. Первым делом стоит обратить внимание на то, как располагаются границы глав в произведении. Специфику размещения границ можно объяснить с точки зрения художественного события. Исследователь Н. Д. Тмарченко утверждал: «...переход персонажем границ, которые разделяют части или сферы изображенного пространства-времени, и является художественным событием» [5, с. 183]. Следовательно, перемещение персонажа через семантические поля, мы можем рассматривать с точки зрения автора. Для А. И. Цветаевой переход из одного периода в другой обусловлен какими-либо жизненными трудностями или важными событиями, но не стоит опускать тот факт, что важны как внешние события, так и внутренние. Переживания и формирование мировоззрения напрямую сказывалось на художественных событиях и развитии действия, поэтому внутренние переживания можно выделить как доминанту.

Анастасия Цветаева, выстраивая композиционную схему, разбивает произведение на три раздела: Детство, Отрочество и Юность, Молодость – на основании биографического времени и внутренних переживаний.

Повествование первого раздела начинается с описания душевного состояния ребенка, окружения и пространства. Пространство является одним из ключевых моментов в построении первого и второго раздела.

Москва, Таруса, дом: эти образы выступают как пространство, которое наполнено своим колоритом и являются важной частью в процессе становления личности писательницы.

Повествование начинается с образа дома, который занимает центральное место в первом разделе. Если Москва и Таруса - пространство открытое, то дом – это свое, замкнутое пространство. Именно в этом пространстве вершится судьба не только семьи Цветаевых, но и культуры России (Музей изящных искусств И. В. Цветаева): «В те дни вся бумага в доме была изрисована нашими изображениями воюющих (лучше всех, как старший, рисовал брат: длинные англичане с трубкой в зубах и маленькие буры в широкополых шляпах). Мы страстно жалели буров. Шаржи на королеву Викторину переходили из рук в руки: маленькая, толстая, носатая, с короной на голове» [4, с. 10].

Образ дома можно назвать повторяющимся элементом повествования «Воспоминаний». Дом присутствует на протяжении всего повествования. Особенно явно проявляется данный образ в первом и последнем разделе. Связь писательницы с домом можно выделить отдельной сюжетной линией, где есть завязка (осознанное знакомство с домом), кульминация (появление любви к дому и расставание с ним) и развязка (уничтожение дома в период войны). Можно сказать, что автор противопоставляет светлые и беззаботные детские годы в доме душевной пустоте после отъезда из дома из-за болезни матери. Именно эти факторы были теми художественными событиями, которые делят повествование на спокойные годы дома и постоянные разъезды. Данная ситуация оказала влияние не только на внутренний мир, но изменила жизнь сестер, тем самым обусловив изменение пространственных границ.

Образы Москвы и Тарусы ценны не менее. Если Москва для Анастасии Ивановны Цветаевой является местом веры и культурного духа, то Таруса выступает чем-то незабвенным и вечным, местом, в котором Анастасия Ивановна Цветаева обрела душевное спокойствие: «Таруса. Маленький городок на холмах, поросших березами, на левом берегу Оки. Яблочные и ягодные сады. Собор на площади (там же бывает ярмарка) и красная с белым Воскресенская церковь – на крутом холме. Это – на полпути к даче,

где мы живем; на холме, пониже, часовенка, точь-в-точь как на картине «Над вечным покоем» [4, с. 47].

Первый раздел мы можем разделить на две половины. Если первая ограничена в пространстве и круге общения, но именно это позволило писательнице получить зачатки нравственного развития и полноценно познавать себя как личность. Места, чувства, эмоции, события отражают устойчивый мотив детства. Также к устойчивым мотивам в творчестве Цветаевой мы можем отнести такие мотивы, как: вера, память, время, судьба. Все эти моменты важны для писательницы, т.к. они обуславливают особенности ее личного и творческого пути.

Вторая половина насыщена пространственными перемещениями, которые повлекли за собой изменение хронотопа. Италия, Германия, Крым – воспринимаются уже как нечто иное, чужое, это мотивировано как отъездом из дома, так и болезнью матери. Жизнь представлялась писательницей как череда динамичных художественных эпизодов, которые заставляли взглянуть на мир под другим ракурсом.

Однако первый раздел заканчивается именно в том месте, где началось повествование, т.е. события закольцованы образом дома, что еще раз подчеркивает его значимость: «Завороженные, сидим мы на старом диване (красный с синим узор ромбиками, от него пахнет детством) и слушаем мамины любимые вещи, знакомые с младенчества, для нас безымянные, так давно мамой не игранные. А мама открывает тетрадь нот, прижимая пальцами страницы, и улыбается Лёре, начинает петь, и Лёра подходит к роялю, и они поют в два голоса, как пели до Италии, до всего...» [4, с. 214].

Второй раздел «Отрочество и Юность» повествует о трудном подростковом периоде, в котором идет: окончательное формирование ценностей, приоритетов, знакомство с разнообразными личностями. В данной части текста активно показывается культурный пласт жизни. Большая часть ключевых событий происходит в России. Одним из важных событий становится вступление в брак и рождение первого сына.

Отрочество и юность разделяет момент отставки отца от работы в музее и совершеннолетие Марины, утихает скорбь по матери, жизнь сестер становится стабильнее. Повествование о юности начинается с образа дома: «Синие кафтаны, извозчичьи, грохот колес по булыжникам, череда встреч с домами, неумирание радости, ежегодней, снова въезжать в Москву! Поворотом,

последним – в Трехпрудный, и в сиянье глаз вплывал коричневый дом № 8 – деревянный, знакомый, наш, с серебристым тополем, выливающимся круглым ливнем ветвей, пепельных, до середины переулка – шатром» [4, с. 344]. Повествование приобретает краски: «Музыка гремела, летел снежок, синее небо вечера медленно и плавно кружилось над нами, и казалось, что кружится голова» [4, с. 367]. Однако размеренная жизнь была нарушена нестабильными семейными отношениями, смертью отца и предпосылками войны 1914 года.

Глава «Буря в Отузах» стала заключительной в разделе «Отрочество и Юность», где природное явление стало лишь началом тяжелых времен, как для Цветаевых, так и для России: «Поздним летом 1914 года, перед самым объявлением войны, я жила в береговых Отузах. Дачи Отуз были ниже, на берегу. Дни стояли жаркие, мирные. На склоне тихого золотого дня, уложивши сына, я с няней собиралась ужинать. С дачи Сибора таяли длинные звуки скрипки, будя воспоминания о весенних вечерах в Трехпрудном, о любимых Марининых и моих пластинках... Молния. Удар. Грохот. Крик няни: вся галдарейка рухнула! Моментальным снимком пустота перед дверью. Вместо веранды на толстых столбах – груды развалин» [4, с. 528].

Третий раздел «Молодость» открывается образами дома и Москвы, однако, они предстают уже другими: «Когда в конце лета 1914 года мы вновь оказались в Москве, это была уже другая Москва – военная. Шли маршевые роты. В наш дом в Трехпрудном, № 8, где мы родились и выросли, мы никогда не вернулись. Брат вскоре отдал его под лазарет для раненых, которых уже свозили в Москву. С уходом дома, где еще незримо с нами жили папа и мама, с началом войны кончилась наша юность» [4, с. 532]. Описание потери дома, «своего» пространства, демонстрирует нам его особую значимость. Дом для А. Цветаевой был последним местом, которое хранило в себе бесценные моменты детства и мира. Потеряв дом, единственное, что остается для автора – память о нем.

Повествование в этом разделе сконцентрировано на эмоциональных переживаниях, но если раньше биографическое время было полноценной доминантой, то в разделе «Молодость» мы видим увеличение внимания к историческому. Последний раздел является самым мрачным и трудным периодом в жизни писательницы. Москва – дорогой сердцу писательницы город – изменилась. Также, как и судьба Анастасии Ивановны Цветаевой.

Временной пласт в произведении показан довольно интересно. С первых страниц мы видим только прошлое писательницы и ее окружения, но далее автор делает акцент на глобальности времени: «Все подросли немного, чуть изменились. Только сад - липы и яблони – стоят те же, более медленные в росте, чем мы. И солнце - как сто лет, как тысячу лет назад и как будет через сто, через тысячу – делает воздух раскалённым зеркалом и зажигает меж листьев синее кружево» [4, с. 94].

Концепция времени в мемуарах предполагает уникальное соотношение исторического и личного биографического времени. А. И. Цветаева отражает историческое время через свои ощущения: «Тревожные дни! Сколько их прошло? Какие споры! Одним казалось ясно, что всякое восстание будет подавлено войсками, что кровь революционеров льется напрасно. Другие твердили, что это – начало конца монархии. Мамин страх о наших домашних кончился письмом папы: все живы, из дома уходили на несколько дней. ... Ялта, зима 1905–1906 года – первый год, когда я совсем не помню дней Рождества. Было ли это в дни тревог о Москве? Неужели не было у нас елки?» [4, с.193]. Например, описание Первой мировой войны было на фоне переживаний по поводу смерти П. Я. Эфрона. У Анастасии Цветаевой мы видим личное биографическое время, с помощью которого и выстроен хронотоп. Ход и переживания личной жизни в значительной мере влияют на восприятие и оценку знаковых исторических моментов. Поэтому мы можем сделать вывод, что человек у Цветаевой является мерой всего происходящего. История является результатом деятельности живых людей, предшественников и современников.

Все повествование идет в форме прошедшего времени, однако, можно заметить небольшие справки и дополнения автора из настоящего: «Марина обожала эту книгу. (Слово «обожала» я употребляю здесь потому, что его любила Марина. В те годы в ее контексте оно звучало не по-институтски. В нем звучала высокая нота...)» [4, с. 327]. Из-за таких чередований временных форм глагола, у читателя возникает чувство доверительной беседы, т.к. создается эффект присутствия автора. За счет чего появляется уверенность в достоверности произошедшего.

Замысел А. И. Цветаевой был в том, чтобы рассказать обо всех событиях прошлого, показать процесс взросления – своего и сестры Марины. Именно хронотоп лег в основу композиции книги, так как именно время и пространство являются главными

элементами, с помощью которых выстраивается все повествование. Например, названия всех глав имеют топонимические обозначения: «Москва», «Путь в Россию. Севастополь» и др., а также несколько глав объединяются в одну часть по локальному признаку («Крым», «Москва. Таруса», «Италия» и др.).

Таким образом, время и пространство играют огромную роль в формировании тона повествования, а окружающие личности являются неотъемлемым элементом для создания полной картины. Хронотоп помогает в передаче психологической эволюции автора. Пространственно-временные отношения моделируются в соответствии с идеей, которую закладывает Цветаева.

«Воспоминания» А. И. Цветаевой являются ценным источником для изучения: исторической ситуации в России XX века, начала творческого пути Марины Цветаевой, сведений о жизни выдающихся людей и, в первую очередь, о жизни и творческом пути самой мемуаристки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Цветаева А. И. Амор. – М. Современник, 1991. – 496с.
- 2 Цветаева А. И. Моя Сибирь. – М. Советский писатель, 1988. – 285с.
- 3 Цветаева А. И. Старость и молодость // Цветаева А. И. Моя Сибирь. - М., 1989. С. 268.
- 4 Цветаева А. И. Воспоминания. - М.: Советский писатель, 1983. – 766с.
- 5 Тамарченко Н. Д. Художественное время, пространство, событие // Теория литературы. В двух томах. - Том 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика : Учебное пособие. – М. : Академия, 2004. – С. 179–186.
- 6 Цветаева А. И. Королевские размышления. - М.: тип. В. И. Воронова, 1915. – 82с.
- 7 Демская А. А., Смирнова Л.М. И.В. Цветаев создает музей. - М.: Галарт, 1995. – 448с.
- 8 Айдинян С. Анастасия Цветаева, её «Воспоминания» и судьба Марины Цветаевой// Южное сияние, 2012.– с. 17-23.

6.2 Қазақ филологиясы 6.2 Казахская филология

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЖЕ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ

АКЛИЕНОВА А. С.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ОРАЗХАНОВА М. И.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Саликалы ұрпақ тәрбиелеу – қазақ халқының ежелден келе жатқан ортақ мақсаты, қасиетті арманы. Төрткүл дүниені шарлап, көшіп-қонып тіршілік еткен бабаларымыздан жеткен баршамызға ортақ мүдде – халықтық дәстүрлерді сақтай отырып, келер ұрпақтың санасына ұлттық құндылықтарды сіңіру, адамгершілік қағидалардан аттамай, саналы ұрпақ тәрбиелеу болып табылады.

Ұрпақ тәрбиесіне келгенде қазақ халқы аса ыждағаттылықпен қарайды. Ана құрсағында бала пайда болды дегенше үйдің үлкендері, әсіресе, әйел кісілер, жас келінге мейіріммен қарап, баласына зиян келтірмейтіндей ұқыптылықпен қарайды. Болашақ ананың бойындағы бар өзгерістерге кешіріммен қарап, оның жайдары жүруіне барынша қолайлы жағдай жасауға тырысады.

Баланың жарық дүниеге келуін асыға күтетін ата мен әже болашақ немерелерінің дұрыс тәлім-тәрбие алып, түзу бағытта өсуі үшін алдын-ала даярлық көре бастайды. Отбасында тыныштық болуын күзетіп, әрқандай сырт көзден, тосын құбылыстардан келіндерін сақтандырып отырады. Мұндай сақтық шаралары болашақ баланың дені сау, ақыл-есі түзу жетілуі үшін жасалатын дәстүрлік әдеттерге айналып кеткен. Бұл туралы Х. Арғынбаевтың «Қазақтың отбасылық дәстүрлері» атты еңбегінде мынадай мысалдар келтірілген:

«Түн қараңғысында екіқабат келіншекті далаға, қараңғы қораға шамсыз жалғыз жібермейді, үйде ері жоқта бір өзін жатқызбайды. Өйткені халық түсінігі бойынша, қараңғыда есік алдында, қорада, тіпті кісі тұратын үйде жын-шайтан, пері, албастылар жүреді, олар жаңа түскен жас келінге үйір келеді-мыс. Бұлардың қастандығынан түрлі ауруларға шалдығып, іштегі нәрестеге зақым келуі мүмкін деп ойлағандықтан, жас келіншектің төсегінің іргесіне, жастығының астына темір қару қойғызады. Тіпті жас келіннің отауына әртүрлі

кару-жарақ, қамшы, балта, қасқырдың азуы, бүркіттің тұмсығын іліп қояды. Мұның бәрінен халық түсінігі бойынша, жын-шайтан ескенеді-міс» [1, 49 б.]

Әдетте, жас келіннің жүріп-тұруын қадағалайтындар – ауыл үлкендері мен әулеттегі қариялар. Соның ішінде қазіргі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқаны – болашақ әженің немерені күтудегі ерекше ырым-тыйымдары.

Қазақ халқы бала тәрбиесіне үлкен мән беріп, оған ерекше көңіл бөлген. Себебі, ол баланы отбасының және өмірдің жалғасы мен болашақ деп санаған. Қазақта отбасындағы бала тәрбиесінде әженің алатын орны мен рөлі ерекше болған.

Ол бір күнде ғана қалыптасқан ұғым емес, мындаған жылдар бойы үздіксіз процесте келе жатқандықтан, әже сөзінің фольклорлық-этимологиялық жүйесі бар екендігін ерекше атап өткіміз келеді. «Әже» сөзінің пайда болуына қатысты этимологиялық деректерде А. Құрманалиева отбасы мүшелерінің атауларын зерттей келе, көне түркі ескерткіштерінен мысал келтіреді: «Көне түркі ескерткіштерінде бұл термин 3 вариантта кездеседі: әсі, әйі, ісі. Кең мағынада: → «жасы үлкен туыс». Алайда, түркі тілдерінде осы тұлғада кездесетін сөздердің мәндері алуан түрлі болады екен. Тув. ача «әке», ачай «әкей» (қаратпа сөз), өзб. ача (обл.) «әже, ұлы әже», ұйғ. ача «үлкен апа», хак. ақа (үлкен аға) шор. аджа, ача «үлкен аға», «үлкен апа». Алт. ачы: 1) әкенің інісі; 2) ағаның ұлдары, қыздары, немерелері. Демек, алтай тілі бойынша бұл әкенің інісінің барлық туыстарын атаған.

Хак. ачы «әке жақтан туыс». Қазақ, қырғыз, түрікмен тілдері: әже. Қырғ. әже «үлкен апа». Түркм. әже: 1) мама (қаратпа); 2) әке жақтан әпке, үлкен апа. Бур.-монг. эжы «мама, шешей». Ачы // әже сөздерінің ортақ мағынасы: «жасы үлкен туыс» [2].

Мұндай этимологиялық терең талдауды С.Қондыбай абақ таңбаның нүктелік атауымен байланыстыра келе, ол да «белгілі бір әулеттің, ауылдың, рудың беделді басшысы» деген мағынаға сайғызады. Сондай-ақ түркі тілдеріндегі «әже», «аша» сөздерінің қолданылу ерекшеліктерін саралай келе, М.Қашқари еңбектерінен дәлелдеулер келтіреді. Осылайша, «..қазақ (түркі) тіліндегі «ажа», «әже», «еже» сөздері бір мезгілде «ана», «ерте заман», «дүние» деген үш мағынаға ие болып тұр. Өздерін жылан-анадан, жылан текті Бастапқы Әжеден бастау – ежелгі дравид-дей-түркі мәдениетінің негізгі антропологиялық мифі болған» [3, 24–26 б.], – деп ой түйіндейді.

Жалпы «әже» сөзіне қатысты зерттеулерге назар аударсақ, бұл сөздің мағынасы бүгінде «әулеттің үлкені» деген мағынамен байланысып отыратын секілді. Жаугершілік күн кешкен ата-бабамыз «ажа» сөзін тайпаның, рудың ақсақалы, ақылшысы деп таныса, бүгінгі бейбіт күнде белгілі бір отбасының ұйытқысы, қамқор анасы – әже сөзімен толықтырылады. Ал сөздердің бастапқы қолданыс ерекшелігінен ауытқып, халықтың туыстық атауларына қай кезеңнен бастап ене бастағандығын анық аңғарып білу бүгінде мүмкін емес. Дегенмен жоғарыда аталған этимологиялық талдауларды басшылыққа ала отырып, бұл сөздердің қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі тайпалардың бір-бірімен араласып кетуімен байланыстырып, XVI-XVII ғасырлар деп топшылауға негіз бар. Қайткен күнде де, әже сөзінің туыстық атау ретінде қашаннан пайдалана бастағанын анықтау біздің жұмысымыздың міндеті емес, сондықтан біз қазіргі қазақ қоғамындағы әже тәрбиесінің маңызына кеңірек тоқталуымыз қажет.

Әженің бала тәрбиесіне араласуы ежелден бар үрдіс. Біз өткен тарауда отбасы мүшелерінің бала өміріндегі орнын сараптап көргендей болдық, ал ендігі сөзіміз әже тәрбиесінің ықпалы жөнінде болмақ.

Қамқор ана келін түскен кезде-ақ немересі ұл болу үшін ырымдап алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізеді. Ал жүкті әйел болса, біреудің үйіне өз дастарқанынан апарған дәмді «қыз тауып қоям» деп жемейді.

Ауылдың тәжірибелі әйелдері келін бойындағы сәл өзгерістен-ақ оның жүкті болғанын сезе қояды. Олар «келіннің құрсағы ақ айранға тойыпты, ақ алғысты болыпты» деп, енесіне тұспалдап жеткізеді. Осы емеуріннен-ақ енесі келінінің бойына бала біткенін түсініп, қуанышты хабарды жеткізген әйелге ризашылығын білдіреді. «Келінді атамыздың аруағы біліп, қолдап жүрсін» деп, ауылдағы үлкен үйдің оң керегесіне ақ орамал таңады. «Керегеге орамал таңу» ырымынан кейін келіннің жүкті екенін бүкіл ауыл біледі.

Әжелер болашақ немересінің дені сау туылуы үшін көптеген ырымдар мен жол-жоралғыларды жасайды. Солардың бірі – «құрсақ шашу» деп аталады. Егер жас келін асқа төбеті тартпай жүрсе, енесі ауыл әйелдерін шақырып, қонақ етеді. Бұл томалаққа жиналған тәжірибелі аналар өз үйлерінен бір-бір дәм пісіріп әкеледі. Ондағы мақсат – келіннің жерік асын табу.

Ел ішінде жолбарыстың жүрегіне, аюдың етіне, бүркіттің миына жерік болған әйелдер болашақ алып батырлар, ерен ойшылдар туатындығы туралы көптеген аңыздар сақталған.

Мысалы, XVI ғасырдың белгілі батырлары Орақ пен Мамайдың анасы Қараүлек әже былайша толғайды:

«...Мамайжан бойға біткенде,

Арыстан, бөрі етін жеп,

Қанып еді жүрегім.

Сондай-ақ, болашақ ұлы ғалым Шоқан туарда анасының қыран бүркіттің мияна, ал ұлы ақын Мағжанның анасы қасқырдың жүрегіне жерік болғандығы туралы аңыз-әңгімелер әлі күнге дейін ел ішінде айтылады» [4, 31 б.].

Көріп тұрғанымыздай, құрсақтағы баланың пайда болуынан бастап әжелер оның тәрбиесіне ерекше мән береді. Халықтық салт-дәстүрлер арқылы сақталып келе жатқан мұндай түсініктерді біз көптеген ырым-тыйымдардан да байқай аламыз. Мәселен, «келін көңілі» деп аталатын бас қосуды алайық. Ақылды және парасатты ене келінінің әрқашан көтеріңкі көңіл күйде жүруін қадағалайды, әзіл әңгімелермен күлдіріп отырады. «Келін көңілі» деп аталатын бас қосуды ұйымдастырып, келінінің ән-күй тыңдап, сергіп қалуына жәрдемдеседі. Халықта «екіқабат келін жыласа, баласы жасық болып туады» деген наным бар. Шошынбас үшін, қайғылы хабарды босанғанша естіртпеуге тырысады. Келіні түсік тастамас үшін көйлегінің етегін бүріп қоятын болса, айы-күні жақындаған келінге енесі қара жерді басқызып, «кеудесі түкті Жер-Ана, күш бер, қуат бер» деп жалаң аяқ жүргізеді. Бұдан басқа да толып жатқан жол-жоралғылар тікелей әжелердің бастамасымен жүзеге асырылады.

Жалпы бала тәрбиесі көбінесе әйелдердің меншігінде болады. Бала дүниеге келгенге дейінгі күтімі, туғаннан соң қырқынан шығару, шілдехана тойы, тұсауын кесу, сүндетке отырғызу секілді ғұрыптар аналар мен қария әжелердің ұйымдастыруымен жасалады.

Сондай-ақ, бала тәрбиесінде ата мен әженің алатын орны да айрықша екенін айта кету керек. Ол туралы белгілі еңбекте былай делінеді:

«Ертеде де, қазір де әжелер мен аталар отбасында, бала тәрбиесінде бала күтушінің жұмысын істеп, балалар солардың қасында өседі.

Әжелер мен аталардың мінез-құлқындағы жағымды қасиеттер: олардың ұстамдылығы, төзімділігі, сабырлылығы, қиыншылықтарға төзімділікпен қарауы, т.б. балаға ерекше әсер етеді.

Әжелер мен аталар балаларды отбасында түрлі өнер мен еңбекке үйреткен, олар не істесе балалар соны істеп өскен.

Әжелер мен аталар балалардың бойына адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу үшін оларға аңыз-әңгімелер, ертегілер, мақал-мәтелдер, жырлар, жұмбақтар, т.б. ауыз әдебиетінің үлгілерін кеңінен пайдаланған.

Ерте уақытта қазақта әке-шешеден бірдей айырылған жетім балаларды әжесі мен атасы асырап өсіріп, оларға жетімдік көрсетпеген.

Қазақта баланың әке-шешесі оның ата-әжесі тұрғанда «бала менікі» деуге бата алмаған, ал балалар оларды «аға, жеңге» деп атаған. Осы жақсы дәстүр ата мен бала, әже мен келін арасында шынайы сыйластықты, татулықты, ынтымақтастықты, отбасындағы жақсы қарым-қатынасты қамтамасыз еткен» [4, 79].

Жоғарыда айтылғандардың барлығы, сайып келгенде, бала тәрбиесіне кеп тіреледі. Ал тәрбие туралы айтқанда, Мағжан Жұмабаевтың жіктелісін атамай қоюға болмас. Ол тәрбиенің төрт түрін атап көрсетеді: *ақыл тәрбиесі, дене тәрбиесі, құлық тәрбиесі және сұлулық тәрбиесі* деп. Және осы аталғандарды дұрыс беру әрбір ата-ананың міндеті болып табылатынын баса ескертеді: «Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны», «Балам адам болсын деген әрбір ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын» [5, 28], – дей келе, Мағжан тәрбиенің ең тиімді үлгісі деп халықтық дәстүрлерді атайды. Біздің ойымызша да, әрбір халықтың өзіне тән тұрмыс-тіршілігіне сай тәрбиесі де өзіне қонымды болып келетін секілді.

Салт-дәстүрлер халықтың өмір тәжірибесінен жинақтаған білімі, өткені мен болашағының кепілі десек, оның бала тәрбиесіндегі орны ерекше атап көрсетуді талап етеді. Бала дүниеге келе салысымен айналасын танып білуге қарапайым ұмтылыстар жасай бастайтыны белгілі, міне сондықтан баланың санасыз кезінен-ақ оған халықтық дәстүрлерді құлағына құйып, ыждағаттылықпен орындаған абзал.

Қазақтың ұлы ойшылы Абай жетінші қара сөзінде бұл туралы керемет жазып қалдырған: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап,

сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жылса да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» [6]. Абайдың айтып отырғаны педагогика және психология пәндерінің негізгі мәселелері болғандықтан, оның да халықтық тәрбиеден алшақ кетуі мүмкін емес. Абайдың айтып отырған таным қасиеттерін М. Жұмабаев *есту әсерленуі* және *қору әсерленуі* деп маңызды екі топқа бөліп қарастырады [5].

Жас баланың жарық дүниеге келгеннен кейінгі ізденісі – табиғи процесс болып саналады. Ол дүниежүзіндегі бар халықтың түсінігіне тән құбылыс.

Дей тұрғанмен, баланың дүниені қалай тануы, дүниеге қарым-қатынасы, тәрбие мәселесі – қашанда ұлттық шеңберде сақталып отырады. Мәселен, қазақ халқының ұлттық тәрбиесінде жас баланы ата мен әже тәрбиелейтін дәстүр бар. Мұндай дәстүр ежелгі халықтарда жиі ұшырасып тұрғандығы, бергін келе отбасының даму үрдісіне қарай, шеттеп қалғандығы белгілі деректерде сақталған. Мәселен, Х. Арғынбаевтың еңбегінде: «...жас келіннің алғашқы баласында үлкендер тарапынан көп көңіл бөлініп, қамқорлық көрсететін, өйткені, біріншіден, оның өз тәжірибесі болмағандықтан болса, екіншіден, алғашқы немересі ата-анаға ыстық болып, оның әрқашан үлкен әкесі мен шешесінің бауырында жүретіндігінен де болса керек.

Қазақ отбасында тұңғыш баланы көпшілік жағдайда әбден ер жеткенше үлкен әжесі мен әкесінің қамқорлығында болып, солардың баласы есебінде тәрбиеленгендіктен, өз әкесінің інісіндей боп өсетіндігі ежелден бері келе жатқан көне ғұрып. Мұндай әдеттің Еділ бойында мекендеген көне болгар және түрік халықтарында болғандығын ибн-Фадлан да байқаған болатын» [1, 50 б.], – деген дерек келтіріледі. Мұны біз ұлттық ерекшелігіміз, қазіргі таңда өзге халықтарда жоқ, өзімізге ғана тән табиғи өмір сүру салтымыз деп атауымызға болады.

Бір кездері көшпелі тұрмыс – қазақтың барлық дүниетанымы мен өмір сүру салтына әбден сіңісті болып, сөзі мен ойына бірдей әсер еткен фактор болып саналды. Әке мен шеше баланы дүниеге алып келушілер болса, баланың жалпы тәрбиесіне отбасының үлкендері жауапты болды. Бұл – бір жағынан, күнделікті күйбең тіршілікпен бала тәрбиесіне анасының уақыт таба алмауымен

байланысты болса, екінші жағынан, ата-әженің отбасындағы маңыздылығын арттыру үшін бала тәрбиесін соларға табыстаған. Жалпы қазақ халқы үлкенді сыйлап, кішіге ізет көрсетуді жастайынан тәрбиесіне сіңіріп өседі. Үлкеннің алдын кесіп өтпеуді, әлсізге зақым көрсетпеуді барынша мұқияттап, екі сөзінің бірінде «Қарты бар үйдің – қазынасы бар», «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген секілді мақал-мәтелдер мен ой-түйіндеулерді ауызға алып отырады. Мұндай мағыналы сөздерді жастайынан құлағына құйып өскен бала, келешекте ешкімнің ала жібін аттамауды, үлкеннің тілін алуды, қарияларды барында бағалауды түсініп өседі.

Қазақ дәстүрінде «әже мектебінің» орны ерекше. Әжелер – барлық ізгіліктің бастауы, парасат-пайымы мен мейірім-шапағаты жанындағыларға білініп тұратын, адамгершілік қағидалардың патшайымы секілді елестейді. Әрбір әже алдын көрген, әже тәлімін естіп өскен бала осылай ойлары анық. Бала үшін әженің әрбір сөзі маржандай тізіліп, жүрекке жылы ұшырап, әрбір сөзінің нұры бардай қиялының кеңістік шарлап, бұлттар мен аспан арасында қалықтап, аңсаған арманына жетуге себепкер болып тұратындай көрінеді.

Әже тәрбиесі адамның балалық шақтағы «алып бейнесі» ғана емес, есейіп, шау тартқан кезде де, үні құлақтан кетпес, сөздері жүректен өшпес мәңгілік мұра болып адам жадында сақталып тұра береді.

Қазақ қоғамында әулетті өзінің білімі мен өмірлік тәжірибесінің арқасында билеп-төстеп отыратын әжелер баршылық болған. Мұндай абыройлы әжелер әр әулетте де кездесе беретіні тағы да белгілі. Ал біз білетін, «халық анасы», «ұлт ұйытқысы» болған Зере, Айғаным, Ұлпан, Ұлжан, Дінәсіл секілді аналардың ғажап өмірі мен салиқалы өнегесі көркем шығармалардан нықтап тұрып орын алған.

Мәселен, Абайдың азамат, ақын ретінде өсіп жетілуіне аналары – Зере мен Ұлжанның ықпалы күштірек болған. Әкесі Құнанбай Абайды жастайынан мұсылманша хат танытып, орыс оқуын оқытып, заманына сай баулып өсіргенімен, Абайдың шығармашылық қиялының ұшқырлануына Зере мен Ұлжандай әсер ете алмаған. Бұл да қазақ тұрмысындағы аналар мен әжелер рөлінің қаншалықты басымдыққа ие екендігінің айғақшысы болса керек.

Тұлғалар өміріндегі әже тәрбиесінің сарқылмас байлығы ретінде біз Шоқан мен Айғаным арасындағы әже мен немере байланысын нықтап айта аламыз. Айғаным өзі де текті ортадан шыққан, көзі ашық, хат танитын ақылды әйел болған. Әрі

төңіректемей-ақ, Шоқанның халық ауыз әдебиетін жинастыру ісін алып қарайық. Шоқан жасынан ауыз әдебиетінің үлгілеріне қанық болғанымен, қағаз жүзінде ешқандай нұсқалары болмағанына қамығады. Бұл кезде Шыңғыс ел ішіндегі домбыра ұстап, хат танығандарға арнайы тапсырма беріп үлгереді. Сонда Шоқанның ғалым болып қалыптасуына тікелей әкесі Шыңғыс пен әжесі Айғанымның үлкен әсері болғанын байқаймыз.

Жоғарыда айтылған деректер қазақ халқында әйел адамның ошақ басын күзетуші деп қана емес, оны қоғамдық тұлға ретінде де көтере алатындығын айғақтап тұр. Айғаным секілді халық аналары халық дүниетанымында пір, қасиетті ана деңгейіне де көтерілген. Оған Ұмай ана, Домалақ ана, Бабаджа қатын, Айша-Бибі секілді ерте тарихтан белгілі ықпалды әйелдерді жатқызып, бүгінгі қоғамдағы әлеуметтік статусынан бажайлай аламыз.

Міне, осындай аналар мен әжелердің тәрбиесі қашанда ауыз толтырып айтуға тұрарлық тақырыптар. Бір өкіңтерілігі, қазақ әдебиетінде аталмыш әжелерге арналған арнайы тарихи шығармалар жоқтың қасы. Оларды біз тек қана өздері тәрбиелеп жеткізген атақты тұлғалардың айналасынан көріп қаламыз. Ары кеткенде қарапайым кейіпкерлердің тағдырынан ғана ара-тұра ұшыратып тұрамыз.

Сонымен, тәрбиенің қайнар көзі – халықтық дәстүрлерден бастау алады дедік. Жарық дүниеге адам боп қадам басқан әрбір сәбидің болашақ тәрбиесі дәстүрлік рәсімдерден бастау алып, өле-өлгенше сонымен бірге біте қайнасып тіршілік етеді. «Ананың кіндігінен ажырай салысымен жалғыздық шектім» деп жырлайтын Шәкәрімнің өлеңінде де анаға деген зор құрмет лебізі байқалады. Ақындардың мұндай мұнды тіркестері қай кезде де өз маңызын жоғалтпаған. Асылы, олар да ана жатырынан жаралып, әже мен ата тәрбиесінде ержетіп, әкенің қорғанында сая тауып көргенін еш ұмытпаса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2005. – 216 б.

http://www.rusnauka.com/3_ANR_2015/Philologia/3_186370.doc.htm

Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 11-том. Арғызақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 520 б.

Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы / Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. /Тараз: ТарМПИ, 2016. – 160 б.

Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.

Абай. Қара сөз / Құнанбаев Абай – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2011. – 184 б.

ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙДЫҢ РУХАНИ ҮНДЕСТІГІ

АЛШЫНОВА Г. Д.

студент, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Әр заманның ғасырға бергісіз, тарихта ойып тұрып орын алатын біртуар тұлғалары болады. Сондай ұлы тұлғалар қатарында, қазақ руханияты шыңының бір басында бүкіл шығысты мойындатқан Әбу Насыр әл-Фараби тұрса, екінші басында өзіндік гуманистік ойларымен тәнті еткен Абай Құнанбайұлы тұр. Екі ойшыл әр ғасырда өмір сүргенімен, олардың келер ұрпаққа өсиет етіп қалдырған ғибратты сөздерінде, рухани дүниесінде үлкен үндестік жатыр, айтар ойлары көздеген мақсаты бір болатын. Бұл тұста, ғалым Әлкей Марғұланның: «Абай мен Әл-Фарабидің көздегені адамдардың рухани байлығы, олардың бақытты болуы мен өсемдікке ұмтылуы болып табылады» – деген сөзі орынды айтылған.

Біз адамзаттың ақыл-ойындағы өлшеуі шексіз білім мен даналықты иеленген, заманына озық туған тұлғалар Әл-Фараби мен Абай арасын жақындастыру, оларды үндестіру, біздің халқымыздың мың жылдық рухани-мәдениетін көтеру, насихаттау, – деп білеміз. Өткенге көз жүгіртсек, ұлы Абайдың Шығыс әдебиетімен кең таныс болғаны, оның атақты шайырлардың туындыларын ертеден оқып, бойына сіңіргені баршамызға мәлім. Әсіресе, ол түркі, парсы тілінде жазған кеменгер ойшылдар – Фирдоуси, Сағди, Науаи т.б. кітаптары арқылы Шығыс елдерінің аңыз, тарих, мәдениетін танып біліп, ғибрат алғанының білеміз. Ал Шығыстың ұлы ғалымдары мен ойшылдары Әбу Әли ибн Сина, Омар Хаям және т.б. өздерін Әбу Насыр әл-Фарабидің шәкірттеріміз деп есептеген. Ортаазиялық философ, ғалым Әбу Әли ибн Сина өз туындыларында әл-Фарабидің шығармаларын пайдаланып, «бұрын еш түсіне алмай жүрген Грек метафизикасын толығымен осы әл-Фарабидің кітабын оқып

түсіндім» деген екен. Бұдан шығатын қорытынды – Абай тек қазақ ауыз әдебиетінің орасан байлығымен ғана емес, Шығыс шайырларының шығармаларын бойына сіңіріп, солар арқылы әл-Фараби еңбектерімен де таныс болған деп тұжырым жасауға болады [1, 314 б.].

Шығыс мәдениеті – әл-Фараби мен Абай үшін бірдей рухани бастау, олардың арасын жалғастыратын арқау. Әл – Фараби мен Абай үндестігін, шығармаларының ұқсастығын зерттеген, екі ойшылдың арасындағы сабақтастықты жалғастыра білген ғалым А. Машанов әл-Фарабидің: «Әрбір адамның өз орны бар», – деген ойын Абай ақын жаңа көзқараста: «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар қалан!», – деп әрбір адамның өмірде алатын өзіндік орны бары, ел өмірінде елеулі орын алатындығын айтып өткен [2, 89 б.].

Әбу Насыр айтуынша, адам өзінің мінез-құлқын жетілдіре түсу үшін, ең алдымен, ол өзіне-өзі мейлінше адал болуы тиіс. Сонда ғана адам өз бойындағы ізгілікті қасиеттерді барынша жетілдіруге мүмкіндік алады. Әбу Насыр «қандай шебер әдістің жәрдемімен жақсы мінез-құлыққа жететінімізді қарастыруымыз керек» дей келіп, әзіл мен күлкі сияқты құбылыстарға моральдық-этикалық тұрғыдан баға береді. Қоғамдағы әрбір құбылыс шектен шығып кеткен жағдайда адамға теріс әсер ететіні сияқты адамның мінез-құлқындағы шамадан асып кеткен көріністер де ізгі қасиеттерге кері ықпалын тигізеді. Осы пікірін түйіндей келіп, Фараби: «әзілқойлық – әзілді шектен тыс қолданудан болады. Ал әзілдеу оңай болғандықтан, біз соған бейім бола бастаймыз. Енді бізге қалғаны бір шеткеріліктен екінші шеткерілікке немесе орташа мөлшерге ауысуды жеңілдету үшін қандай амалдар бар екенін білу» деп жазады. Әл-Фарабидің осы тұжырымын Абай өзінің «Төртінші сөзінде» жетілдіре түседі: «Күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек». Ұлы бабамыз Әбу Насыр Әл-Фарабиден мұра болып қалған «Мемлекет қызметшісінің нақыл сөздері» деген трактаты да бар. Ол осы еңбегінде ғылым мен билікті бірлікте қарастыруға тырысады. Философ Аристотельдің «Билікті сатып алғандар – одан пайда табуды әдетке айналдырады» – деген ойын одан әрі дамыта түседі. Сол себепті де жоғарыдағы еңбекте қалаларды қалай басқару керектігін, оны кім басқарғаны дұрыс екенін тізбелеп, өзгеше ой түйген. Әрі білімді, әрі ақылды, әрі таза ниетті адам ғана шаһар тұрғындары тұрмысын жақсартып, бақытқа жетуге ықпал етпек дейді. Қысқасы, философ ғалым ғылым жетісіктері мен билік әдістерін неғұрлым бір-

біріне жақындата түссек, соғұрлым өмір де алға басады, тіршілік те жайнай бермек деп түйін жасаған. Былай қарасақ, бабамыздың он бір ғасыр бұрын айтып жазып кеткендері әлі де маңызды болып көрінеді. Билік басына келген адам өзі де, жан-жағы да, ары да тап-таза болып тұруы керек.

Дана Абай да өз заманындағы әділетсіз билікті өткір сынға алады. Сонымен қатар халықтың мерейін тек өнер-білім ғана ұшпаққа шығаратындығын талай өлеңдеріне арқау еткендігін жақсы білеміз. Әл-Фараби мен Абай өз ойларын әртүрлі сөзбен жазса да, олардың мағынасы бір-бірімен астасып жатыр.

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» деген философиялық трактатында «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» сияқты ұғымдарға түсінік бере келіп: «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес», – дейді. Әл-Фарабидің «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» жөніндегі философиялық тұжырым- ойы Абайдың «Он жетінші сөзінде» өзінің логикалық жалғасын тапқан сияқты. Абайдың осы сөзінде «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» үшеуі әрқайсысы өзін мықты санап, айтысып, таласып, ақыры «ғылымға» келіп жүгінеді. Сонда «ғылым» бұл үшеуіннің де айтқандарың рас, үшеуін де қажетсің: «Ей, Қайрат, сенсіз ешнәрсенің болмай тұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаталдығың да мол, пайдан да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман», – депті. Бұдан кейін «ғылым» өз шешімін «Ақылға» айтыпты: «Жаратқан тәңіріні де сен танытасың. Жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ, сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның – екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүресің, соның жаман», – депті [3].

Бұдан кейін Абай осы үш категория жайында түйін жасап, Әл-Фарабидің жоғарыда айтылған пікірін өз оқырманының ұғымына лайықтап жеткізеді. Абай осы үшеуінің басын қосып, бәрін де «Жүрекке» билет, – деп ұқтырып айтушының аты «ғылым» екен. – Осы үшеуін бір кісіде менің айтқанымдай табысқандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуін ала болсаң, мен «Жүректі» жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы» – депті деген қорытындыға келеді. Әл-Фарабидің «қайрат», «ақыл» және «жүрек» жайындағы философиялық ой-пікірлерін Абай өзінің «Әсемпаз болма әрнеге» атты өлеңінде де әрі ойшыл-кеменгер, әрі

аса дарынды сөз зергері ретінде оқырманға зор шеберлікпен жеткізген. Абай ақыл мен қайраттың иесі болған адамды «жарты адам» дейді. Өйткені, ондай адам тек «суық ақыл» мен «жүгенсіз қайраттың» ғана өкілі. Ал, бойына осы екі қасиетпен қоса-қабат әділет-шапқат (жүрек) біткен адам ғана «толық адам», яғни, ол енді «нұрлы ақылдың өкілі» деп танылады. Сөйтіп, Абайдың «нұрлы ақыл» жайындағы тұжырымының қайнар-бастаулары ғалымның интеллект туралы ілімінде жатқанын аңғарамыз.

Абайтанушы ғалым Ә. Дастанұлы былай деген: «Абайдың қара сөздері тұнып тұрған философиялық ой. Сол себепті де «философиялық трактаттар» деп айтуға әбден болады» [4]. Бұл сөзімізге дәлел ретінде тізбектесек:

Біріншіден, Абай жан, ой, дін, ләззат, ынсап, ақыл, түйсік, ғылым, білім, құмарлық, еңбек, ұят талап, ар т.б. философиялық категорияларды қағаз бетіне түсіріп, мән-мағынасын айқын ашып көрсеткен [5, 255 б.]. Сол себепті қарасөздерін даусыз философиялық трактат деп айта аламыз.

Екіншіден, философиялық трактат деп айтқанымызға дәлел ретінде жалпы жазылуы, айтар ойы Ибн Синаның стиліне ұқсас. Екі данышпанның шығармаларында – білім, мейірбандық, сұлулық үшеуінің бірлігі басым. Бұл екі ғұламаның гуманистік ой-идеялары әлемге кең тарайды, сонымен қатар ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді.

Қорытынды кетсек, Елбасымыздың «Интеллектуалдық ұлт – 2020» ұлттық жобасында айтылғандай, мемлекеттік саясаттың бағыты – интеллектуалдық ақалыптастыру, яғни елдің интеллектуалдық әлеуетін арттыру. Сол интеллектуалды ресурстардың бірі – бүгінгі жастардың рухани-адамгершілік мәдениеті. Ал заманауи қазақ жастарының, ұлы дала ұрпақтарының санасын рухани жаңғыртуда тарихи тұлғалардың әлемнің және өз елінің біліміне, мәдениетіне, ғылымына қосқан үлесі, әділеттік жолындағы күресі, өмірлік ұстанымдары, жалпы адамзатқа жасаған игі істері сияқты құндылықтардың маңызы артуда. Сондай тұлғалардың бірі Әл-Фараби адам туғаннан ақылды, білімді болып тумайтынын, интеллекттің өзі жүре кел, естіп, көріп барып қана дамидынын ескертеді. Осы тұста Абай атамның «Он тоғызыншы сөзін» еске түсірсек, «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің сөзін естіп жүрген кісі өзі де есті болады. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса,

сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», – деп жазады. Және жетілген саналы тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керк, тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағидасын ұмытпағанымыз жөн. Ұлтымыздың мақтаныштары Әл-Фараби мен Абайдың тағылымын жастардың санасына сіңіру, ұлы тұлғаларымыздың ой-толғамдарын кеңінен дәріптеу – біздің парызымыз. Сондықтан Әл-Фарабиді таныған, Абайды терең түсінген ұрпақ өзінің ұлттық рухын жоғары ұстайды, қиын-қыстау кезеңдерден дұрыс жол тауып, еліміздің алға дамуына барынша үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1972. – 314 б.
- 2 Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1989. – 89 б.
- 3 <https://mangystaumedial.kz/kk/adebiet/101431>
- 4 <https://bilimainasy.kz/24-01-13-2021/>
- 5 Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 255 б.

СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ТАЛАС ЖӘНЕ ТҰЖЫРЫМДАР

АШІРБЕК А. А.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ. САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелерінің зерттелуіне өзіндік үлесін қосып, алдыға қарай ілгерілеп қадам басуына әр жылдары әр түрлі ғалымдар, қазақ тіл білімінің марқасқа майталмандары ғылыми еңбектер жазып қалдырғаны белгілі. Осы жолда, бүгінгі таңда да ғылыми зерттеу еңбегін жазып, тіл біліміне, оның ішінде сөйлем мүшелеріне ерекше зейін қойып жүрген ғалымдар баршылық. Жазылып отырған ғылыми мақаланың негізгі арқауы, өзегі ғалымдар арасындағы болған ғылыми талас, тұжырым және соның дәйектемелері. Соның біразының басын құрап, алдарыңызға жинастырып, өз пайымымызды да қоса ұсынғалы отырған жайымыз бар.

1894 жылдары Мелиоранскидің жазып қалдырған «Қазақ-қырғыз тілінің қысқаша грамматикасы» атты еңбегінің екінші

бөлімінде синтаксис мәселелері қарастырылады. Дей тұрғанмен ғылыми сипатта, әсіресе қазақ тіл біліміне жіліктеп, егжей-тегжей зерттеп-зерделеп әкелген Ахмет Байтұрсынов екенін зиялы қауым жақсы біледі. Осы мәселеге кеңірек тоқтала кетсек.

Алдыңғы шепте 1936-1940 жылдар аралығында қарқынды түрде жүргізілген зерттеу жұмыстарына назарымыз ауды. Оған да айтарлықтай себеп баршылық. Неге деңіз? Сөйлем мүшелері жайлы жазылған алғашқы фундаменталды зерттеу жұмыстары осы жылдары жарық көргенін көзі қарақты жұрт жақсы біледі. Оның бастауында А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Қ. Жұбанов, І. Байтенов, Х. Басымов, М. Балақаев, А. Ермаков сияқты зерттеушілер тұр. Аталған ғалымдардың зерттеулері сөйлем мүшелерінің жалпы сипаты немесе жасалуы хақында ғана емес, тіл білімінде өзіндік орын алуы, қарқынды қалыптасуы жайлы жазып, негізгі екпінді осы мәселеге көбірек қойғаны сезіледі. Сөйлем мүшелерінің қазіргі қолданыстағы атауын бізге Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл құрал» атты еңбегінің үшінші оқулығы арқылы тиіп отыр. Яғни бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш және пысықтауыш атауларын ғылымға А. Байтұрсынов енгізген. Оған қоса оларды тұрлаулы және тұрлаусыз деп бөліп қарастырып өткен. Арада Қ. Жұбанов пен С. Аманжолов сияқты тіл біліміне елеулі үлес қосқан ғалымдар Ахмет Байтұрсыновтың және артынан ерген бірнеше ғалымдардың осы төңіректегі жұмыстарын, тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерін, сынға алып өздігінше басқаша жіктеп шыққаны белгілі болып отыр. Олар сөйлем мүшелерін екіге жіктеп қарастырған Қ. Жұбанов та, С. Аманжолов та бастауыш пен баяндауышты негізгі сөйлем мүшелері деп атап, ал анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыштарды Жұбанов айқындауыштар десе, Аманжолов анықтауыштар деп қарастырады. Қос ғалым да, тұрлаусыз мүшелердегі кейбір мәселелермен келіспейтіндіктерін алға тартып, сөйлем мүшелерінің қалыптасу жолында жаңаша тұжырымдар келтіргендері рас.

Ерекше атап өтетін жайт, сөйлем мүшелерін зерттеуде М. Балақаевтың қосқан үлесі зор болды. Ол Қ. Жұбанов пен С. Аманжоловтардың жолымен емес, Байтұрсынов бастаған жіктеуге қайтып келеді де оның дұрыстығын көрсетеді. Тұрлаулы және тұрлаусыз сөйлем мүшелеріне бөліп, оның әрқайсысына бірнеше ғылыми мақалалар жазып, қазақ тіл білімінде ойып тұрып орын алуы үшін және де, сөйлем мүшелерін жіктеп қарастырғанның әлде қайда оңайға түсетінін де жақсы білген. Десе де сөйлем

мүшелеріне қатысты мынадай тұжырымдар болғанына ат үсті қарап өтіп кете алмадық.

1) Кейбір тілші ғалымдар осы күнгі сөйлем мүшелерінің сақталу принципін айта келіп, оларды жаңа атаулармен толықтырғысы келеді;

2) Ғалымдардың екінші бір тобы жалпы қазіргі қолданып келген сөйлем мүшелерінің аттарын жалпы алып тастап, оның орнына жаңаша атаулар енгізуді көздейді;

3) Ғалымдардың үшінші бір тобы сөйлемнің тұрлаулы мүшесін ғана сақтап, тұрлаусыз мүшелерді жалпы алып тастауды ұсынады;

Қ. Жұбанов сөйлем мүшелеріне тоқталып, зертеу жұмыстарын жүргізе келе аталмыш сөйлем мүшелерді екі жақты қарастырғаны белгілі. Зертеулерінде негізгі екпінді орын тәртібі мен жасалуы сияқты өзекті дүниелерге қойып, сөйлемнің тұлаусыз, тұрлаулы мүшелері хақында жаңа ұсыныстар жасауды мақсат етті. Осы жолда еңбектене келіп, «О построении порядка слов в казахском предложении», «Из истории порядка слов в казахском предложении» сияқты ғылыми еңбектерінде ғалым сөйлем мүшелерінің жасалуын, негізгі сипаттамаларын сөз етеді.

Оған қоса Х. Басымов : «Осы күнге шейін қазақ грамматикасындағы аяғы жерге тимей келген мәселенің бірі – осы сөйлем мүшелері болып келеді» деген пікір білдірді [1, 37 б.]. Бір қызығы, әлі күнге дейін осы мәселенің табанына жердің иісі де бармаған сынайлы көрінеді. Десе де бүгінгі таңда осы мәселенің бір пұшпағын илеп жүргендердің арасынан синтаксис мәселесін жан-жақты зерттегендер де баршылық.

Жұбановтың сөйлем мүшелері хақындағы ғылыми пікірін, көзтастасын «Жаңа грамматикалық жаңалықтар жайынан» атты ғылыми мақаласынан көруімізге болады. Бұл туралы ғалым Талғат Сайрамбаев «Сөйлем мүшелерінің зерттелуі» атты ғылыми мақаласында былай дейді:

«Ғалым сөйлем мүшелерін топтастыруда А. Байтұрсыновтың жүйелеуіне сын айтады. Оның сөйлем мүшелерін жасаудағы көзқарастарына бүтіндей қарсы екендігін дәлелдейді. Қ. Жұбанов сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері туралы өзінен бұрынғы авторларды

сынай келіп, олардың жүйелеулерінің көбіне мағыналық ерекшелікке тоқталғанын дұрыс емес деп тауып, сөйлем мүшелерін топтастыруда тұлғалық принципті басшылыққа алады» [1, 36 б.].

Міні, осы еңбегінде автор жоғарыда атап өткендей сөйлем мүшелерін бөліп қарап, көбіне тұрлаусыз сөйлем мүшелері жайлы көптеген жаңашыл ойларымен бөлісіп, тұжырымдар жасап өткен.

Сөйлем мүшелерінің зерттелуі қаншалықты маңызға ие болса, оның оқытылуы одан да зор мәнге ие екендігі бесенеден белгілі. Сол жолда Хасен Арғыновтың «Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері» атты 1969 жылы жарық көрген еңбегінде былай деп жазылған:

«Сөйлем мүшесі жайында жалпы түсінік бергенде, оның сөйлемдегі қызметі мен мағынасына қарай тұрлаулы және тұрлаусыз болып өз ара жіктелетінін тек атап қана өттік. Ал енді тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелер жайында жан-жақты олардың өзіндік белгілері мен анықтамасын саналы меңгеру керек» [2, 151 б.], – дейді.

Арғыновтың синтаксисті мектепте оқыту жөнінде жазған еңбектері, тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерге берген анықтамалары қайран қалдырмай қоймайды. Әсіресе, назарымызды елең еткізгені, әр сөйлем мүшесін қандай әдіспен оқытып, қандай тапсырма беру арқылы жеңіл түсіндіруге болатынын, ол аз болса, әр сөйлем мүшесінің мән-мағынасын, атқарар қызметін түсіндіруде алдына жан салмаған.

Тоқсан ауыз сөзімізді түйіндей келе, көңіл көкжиегіне кептелілген дүниелерді кестелей тізе отырып, сөйлем мүшелері мәселесіндегі зерттеу жұмыстарын қарастырып, алдағы уақытта қорғалар дипломдық жұмысыма да қажетті көптеген материалдарға ұшырастым. Қайнар бастауында тұрған Ахмет Байтұрсынұовтардың мағынасына қара жасаған жіктеуіне байланысты, жоғарыда көрсеткен Хасен Арғыновтың сөзі, яғни қатқан қағидаға байланып қалмай, сөйлем мүшелерінің анықтамасын айқын түсіну зерттеуде де, оқытуда да басты мұрат екенін ескергеніміз жөн. Ғылыми шындық – тартыс, талас, ұсыныстың негізінде бой көрсететін құбылыс. Әр тұжырым егжей-тегжейлі зерттеулерді талап ететіні сөзсіз. Сол себепті сөйлем мүшелерінің кешегі зерттелуі мен бүгінгі оқытылуы хақында әлі де талай мақала жазуға болатыны ақиқат.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://emirsaba.org/talfat-sajrambaev.html?page=3>

2 Хасен.А. Қазақ тілі синтаксисі педогогикасының негіздері. Алматы: «Мектеп», 1969. – 294 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ЕСІМШЕНІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

БАҚЫТЖАН А.

студент, Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

ТӨКЕНҰЛЫ М.

ф.ғ.к., доцент, Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі есімшенің қолданыс түрі талдауға түскен. Еесімше қолданыс негізінде белгілі бір іс-әрекеттің негізін нақты айқындауға тырысатындығы және белгілі бір мағына тудыратындығы жөнінде айтылады. Сондай-ақ есімшенің лексикалық мағынасы бар ма, әлде жоқ па деген сұрақ қарастырылған. Осы тұрғыда қазақ грамматикасында біршама пікірталас туындағандығы жөнінде ғылыми еңбектерге шолу жасалған. Бұл талас негізінде қазақ грамматистері екі түрлі көзқарасты, бірі келісу, екіншісі қарсылық таныту көзқарастарын ұсынғаны жөнінде айтылады. Сонымен қатар, есімшенің қысқартылып айтылу жағдайы да ойлантарлық мәселе екенін, фузиялық құбылыстар да есімшелік қолданыстарда кездесетіндігін мақалада айтып өтеді. Есімшенің қолданыс ерекшеліктерін орыс грамматикасымен салғастырып талдайды.

Қазіргі қазақ тіліндегі есімшенің қолданыс түрі бірнеше негізде кездеседі. Нақты айтсақ, есімше қолданыс негізінде белгілі бір іс-әрекеттің негізін нақты айқындауға тырысады, белгілі бір мағына тудырады. Осы орайда айта кететін жағдай, есімшенің лексикалық мағынасы бар ма, әлде жоқ па? Осы тұрғыда қазақ грамматикасында біршама пікірталас туындағандығын ғылыми мақалалардан оқып жүрміз. Бұл талас негізінде қазақ грамматистері екі түрлі көзқарасты, бірі келісу, екіншісі қарсылық таныту көзқарастарын ұсынған. Сонымен қатар, есімшенің қысқартылып айтылу жағдайы да ойлантарлық мәселеге жатады, нақты айтсақ, фузиялық құбылыстар да есімшелік қолданыстарда кездеседі. Есімшенің қолданыс ерекшеліктерін орыс грамматикасымен салғастырып көрсек, орыс грамматикасында келесі түрде берілген. Между причастиями русского и казахского языков много сходного и даже общего. Причастие в обоих языках выступает как морфологическая категория.

В грамматиках русского языка причастие считается особой формой глагола, так как «... в русском языке причастия образуются от глаголов и совмещают в себе признаки глаголов и прилагательных».

Причастие казахского языка также представляет собой особую глагольно-именную форму, имеющие признаки, сходные, с одной стороны, с глаголом, с другой-с именем прилагательным.

В русском языке причастие является неспрягаемой формой глагола. Оно само по себе не может употребляться в качестве простого глагольного сказуемого (эта форма не представляет какого-либо наклонения: изъявительного, сослагательного или повелительного).

О категории причастия в тюркских языках проф. Н. К. Дмитриев пишет: «Если с одной стороны, причастия различаются во времени и принимают аффиксы сказуемости, то с другой-они как всякое прилагательное, определяют признак предмета».

В казахском языке причастие представляет собой одну из самых употребительных форм глагола, здесь его роль в предложении более значительна, чем в русском языке. В предложении оно выступает главным образом в качестве сказуемого и определения, реже, субстантивируясь,-как подлежащее и дополнение. Функции причастия в узбекском языке А. Азизов дает такое определение: «Когда причастия выступают в функции сказуемого, они, по существу, не являются причастиями, а представляют собой форму причастного прошедшего или будущего времени глагола».

Аналогичное явление наблюдается и в казахском языке, в котором в отличие от русского причастия является спрягаемой формой глагола и если находится в конце предложения, то переводится на русский язык как глагольное сказуемое прошедшего или будущего времени. В этом случае причастие принимает личное окончание сказуемости и сохраняет основной признак глагола-способность образовывать отрицательную форму при помощи аффиксов отрицания, напр.:

Ғалым М. Балақаев сөздерінен мысал алсақ, онда:

Сен онымен келіс-кен-сің.	Ты с ним договорился.
Сен онымен келіс-ер-сің.	Возможно, ты согласишься с ним.
Біз жылдық жоспарды орындау үшін күрес-кен-біз.	Мы боролись за выполнение годового плана.
Біз бұрын осында кел-е-тін-біз (1,457).	Мы раньше приходили сюда.

Как видно из примеров, показателем определенного времени являются аффиксы причастия. При этом причастие, в отличие от обычного спряжения глаголов, спрягаются как именные слова, т. е. в 3-м лице обоих чисел не принимают соответствующего личного аффикса, что приближает их к именам прилагательным.

Причастие в обоих языках имеет следующие глагольные признаки:

1 Оно сохраняет в обоих языках все значения, имеющиеся у глаголов, напр.: *Девочка вышла из класса.* – *Девочка, вышедшая из класса* (действие изнутри наружу). *Мальчик заговорил.* – *Заговоривший мальчик* (начало действия). Эти же предложения можно передать на казахский язык так: *Кішкене қыз класстан шықты.* – *Класстан шыққан кішкене қыз.* *Бала сөйлей бастады.* – *Сөйлей бастаған бала.* Здесь, как и в русских предложениях, причастие казахского языка сохраняют те значения, которые имелись у глаголов.

2 В обоих языках в причастии, как и в глаголе, различаются переходность и непереходность напр.: *мальчик, смотрящий картину,; отец, любящий сына.* Причастия *смотрящий, любящий,* образованные от глаголов *смотреть, любить,* сохраняют значение переходности. Аналогичное явление наблюдается и в казахском языке: *Картина көріп отырған бала; Баласын сүйетін бала. Бала картина корді* (нені көрді? – картинаны) *Әкесі баласын сүйеді* (кімді сүйеді? – баласын). В этих предложениях, как в русском языке, глаголы *көр, сүй* и причастия *көрген, сүйетін* обозначают действие, переходящее на прямой объект.

Глаголы *идти, сидеть, смеяться* – непереходные, и причастия, образованные от них, – *идуший, сидящий, смеющийся* – также непереходные. Подобные примеры можно привести и из казахского языка: причастия *жүрген, ұйықтаған, отырған, күлген,* как и глаголы *жүр, ұйықта, отыр, күл,* от которых они образованы, являются непереходными.

3 В обоих языках причастие управляет теми же падежами, что и соответствующий глагол. Напр.: *Девушка, занимающаяся русским языком, делает большие успехи. Прицел товарищ руководящий кружком.* Причастия *занимающаяся, руководящий,* как и глаголы *заниматься, руководить* (чем?), управляют творительным падежом. Посылать телеграмму – посылающий телеграмму (управляют винительным падежом).

Это же явление наблюдается и в казахском языке напр.:

Станциядан шыққан поезд.	Поезд, вышедший со станции.
Мектептен қайтқан оқушы.	Ученик, вернувшийся из школы.
Станцияға келген поезд.	Поезд, прибывший на станцию.
Мектепке келген бала.	Ученик, пришедший в школу.

В первых двух предложениях причастия шыққан, қайтқан, как и глаголы шығу, қайту, требуют постановки связанных с ними существительных в форме исходного падежа, а в последних предложениях оба причастия келген, как и глагол кел, требуют детально-направительного падежа.

Н. Назарбаев еңбектерінде Бейбітшілік үшін күрескен кездесетін мәнді афоризмдерден адамдар [2, 2].

алсақ, онда; Қалаға қарай Дорога, ведущая в город.

апаратын жол.

Дорого ведет в город.

Жол қалаға қарай апараты.

Человек борется за успехи.

Адам табыс үшін күреседі.

Человек, борющийся за успехи.

Табыс үшін күрескен адам.

Люди борются за мир.

Адамзат бейбітшілігі үшін Люди, борящиеся за мир. күреседі.

4 В русском языке причастие, как и глагол, имеет категорию залога, напр.: Мать *умывает* сына – *умывающая* сына мать (действительный залог). Мальчик *одевается* – *одевающийся* мальчик (собственно-возвратный залог). Друзья *встретились* – *встретившиеся* друзья (взаимо-возвратный залог). Деньги *выдаются* кассиром – деньги, *выдаваемые* кассиром (страдательный залог).

Ғалым М. Серғалиев: «В казахском языке причастие так же, как и в русском, может сохранять все залоговые значения того глагола, от которого оно образовано. При этом в производных глаголах как залоговые, так и причастные значения выражаются путем наращенных соответствующих аффиксов залога и причастия к первичным залогам», - деп көрсетеді [3,78].

Казахские односложные глаголы в своей первоначальной форме выражают только действия, без дополнительных оттенков. При наращении соответствующих аффиксов первичные глаголы приобретают дополнительные оттенки. Эти дополнительные оттенки есть выражение залогов, видов глагола. Такому семантическому и формальному осложнению подвергаются почти все глаголы.

В следующих примерах можно увидеть, что и причастия в казахском языке образуются так же, как и все грамматические формы кітап *оқы+л+ды* – книга прочитана (здесь страдательный залог глагола прошедшего времени); *оқы+л+ған* кітап – прочитанная книга (здесь причастие страдательного залога). Мен *онымен кезде+с+кен+мін* (здесь причастие *кезде+с+кен+мін* выражает

взаимный залог, но передается на русский язык как глагольное сказуемое прошедшего времени изъявительного наклонения *договорился*; бала *ки+ін+ді* – мальчик *одевался*, ана *баласын ки+ін+дір+ген* – мать *одевала сына* (т. е. мать как бы заставляла сына одеваться – понудительный залог).

5 В русском языке причастие также объединено с глаголом общностью видовых образований. У каждого глагола имеются признаки вида и одновременно переходности или непереходности. Отсюда и глаголы разных видов имеют свои причастия, напр., причастие *прочитанный, устроенный* образованы от глаголов совершенного вида *прочитать, устроить*, а причастия читающий, строящий – от глаголов несовершенного вида *читать, строить*. Глагол совершенного вида не имеет настоящего времени, следовательно, от глаголов совершенного вида нельзя образовать причастий настоящего времени [3, 98].

Кроме того, в образовании причастий также большую роль играет переходность и непереходность глаголов, так как от непереходных глаголов нельзя образовать страдательных причастий. В связи с этим некоторые глаголы в русском языке имеют все четыре формы причастия, а некоторые – три, две и даже одну. «Отдельные глаголы имеют неодинаковое количество причастий. Ограничения в образовании причастий связаны с различиями глаголов в отношении переходности и вида». Поэтому принято делить глаголы на четыре группы. В каждой из групп объединяются глаголы в зависимости от сочетания в них значений вида и переходности или непереходности, как-то:

1) непереходные глаголы несовершенного вида: *дремать, ходить, гулять, прыгать, идти*;

2) переходные глаголы несовершенного вида: *решать, смотреть, оберегать, спрашивать*;

3) переходные глаголы совершенного вида: *спросить, заслужить, повторить, принести*;

4) непереходные глаголы совершенного вида: *убежать, прыгнуть, уйти, заняться и т. д.*

Ғалым М. Томанов: «В отличие от русского, в казахском языке причастие любой формы может образовываться как от переходных, так и от непереходных глаголов, сохраняя при этом значения переходности или непереходности того глагола, от которого она образована», – дейді [4, 56 б.]. Напр.: *отыр* (сидеть) – *отырған* (сидящий), *отырар* (возможно будет сидеть; намеревающийся)

сесть), *ұйықта* (спать) – *ұйықтаған* (спавший, который спал) – непереходное причастие. А от переходных глаголов *жаз* (писать), *мақта* (хвалить) образуются переходные же причастия *жазған* (написавший), *мақтаған* (хваливший).

Как уже было сказано, в казахском языке нет глагола, от которого не могла бы образоваться хоть одна какая – либо форма причастий. Поэтому группировка глагола в отношении их переходности или непереходности для образования причастия в казахском языке необязательна.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Балақаев М. Тіл мәдениеті. /М. Балақаев. – Алматы: Арыс, 2014. – 608 б.

2 Назарбаев Н. Өткен тарих өткелдері. /Н. Назарбаев. – Алматы: Ғылым, 2014. – 465 б.

3 Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. /М. Серғалиев. – Алматы: Арыс, 2015. – 265 б.

4 Томанов М. Әлеуметтік тілтаным мәселелері. /М. Томанов. – Алматы: Балауса, 2014. – 157 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПАЙЫМЫ

БАУЫРЖАН Р.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

СҮТЖАНОВ С. Н.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиетіне, соның ішінде қазақ поэзиясына тыңнан түрен салып бір топ талантты ақындар легі келген болатын. Поэтикалық тілі өз қатарлас-қаламдастары арасында айқын өзгешелік танытатын өкілдері қатарына: Есенғали Раушанов, Тыныштықбек Әбдікәкімов, Ұлықбек Есдәулет, Гүлнәр Салықбай, Нәзира Бердалы, Жанат Әскербекқызы, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Құралай Омар мен Танакөз Толқынқызы сынды қалам ұстап жүрген ақындар. Олар – қазіргі қазақ поэзиясында өздерінің ақындық тұлғаларын қалыптастырып, оқырман қауым мен әдеби жұртшылыққа танылған, әбден мойындалған шығармашылық өкілдерінің белді буыны, әдеби процестің бүгінгі кезеңнің салыстырылмалы түрде орта буыны. Сондықтан олардың шығармашылықтары аталмыш буынның ең талантты, жаңашыл

өкілдерінің қолтаңбасы ретінде қазіргі қазақ поэзиясының даму, өркендеу дәрежесінің көрсеткіші бола алатындай жоғары деңгейдегі поэзия болып табылады.

1990–2010 жылдар қазақ өлеңі үшін лирикалық поэзиялық өзгеше түрленіп, идеялық-мазмұндық жағынан да, көркемдік сапасы, түрлік ізденістері тұрғысынан да маңызды жаңашыл белгі-нышандар мен байып, тереңдей түскен жемісті кезеңі болды. Қоғамдық санадағы аласапыран өзгерістер, ұлттық ой-санадағы сілкіністер лирикаға да жаңа тыныс, соны деп әкелді. Осы кезең әдеби процесіндегі қазақ лирикасы ой тереңдігімен, таным қарымымен, көркемдік қуатымен сөз өнерінің басқа көптеген салаларынан гөрі әдеттегідей ұшқыр – оңтайлы, елгезек жанр ретінде бір қадам озық тұрғандай, әрі басқаларынан белсендірек сипат танытады.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің даму заңдылықтарына сүйене отырып, жас авторлардың көркемсөз өрісіне қосқан шығармашылық ізденістері анықталғаны айқын. Төл сөз өнеріміздің қазіргі даму үрдісін жоғарыда аты аталған ақындарымыздың шығармашылықтарыңыз бағалау мүмкін емес. Сол себепті де бұл қаламгерлердің әдебиетімізге қосқан үлестері ғана емес, ұлт руханиятын байытудағы рөлдері де айтуға тұрарлық. Қос ғасыр тоғысындағы жас қаламгерлеріміздің поэзия жанрындағы жетістігі және бүгінгі жаңалықтары, олардың көзқарасындағы жаңаша пайымдаулары мен ойлары біздің жазылымға түрткі болды.

Қазіргі қазақ поэзиясының түрлік-көркемдік ерекшеліктерін, поэзия тілі жаңалықтарын, ырғақ жүйесі, талдау, сипаттау әдіс-тәсілдерді тұрғысында аталған ақындардың өлең-жырларындағы көркемдік жүйелеуді, ұлттық белгілерді, образдардың сұрыпталу ерекшелігі мен сомдалу шеберлігіне үңілсек еді.

ҚР мемлекеттік сыйлығының иегері Ұ. Есдәулетұлының отаншылдық, елдік мұраттармен суарылған сыршыл да намысты өлеңдер жинағы «Киіз кітап» қазақ лирикасының қазіргі заманғы көркемдік әлеуетін көтере түскен рухани олжа есебінде бағаланды.

«Мынау кітап тартып отырған талай тауқыметіміздің басын шалса да, кеудеңе үміт гүлін егіп, жігеріңе жігер қосатын, тәуекелге мінгізіп, тәубеңе келтіретін парасатты жырларға толы».

Жайық үшін жан бергендер,

Еділ үшін егесін.

Қиғаш үшін қырылғандар –

Қазір бір-бір төбешік...

Басын иіп өтуі керек
Уақыт өзі бұл жерден

Тағзым етіп тұруы керек келген қоғам төресін.

Ұ. Есдәулетұлының «Киіз кітабындағы», «Күріш», «Жаралы Барақ батыр». «Қобда», «Исатай батыр қабірі». «Ұлытау», «Кұрбандық», «Қобыз үні», «Қарой, Махамбет», «Алматы, Желтоқсан» толғауларынан түзілген «Қара шаңырақ, Иманнұр» топтамасы атамекенді ардақты тұлғаларымен аялайды. Ақындық «Меннің» алдаусыз рас болмысынан қайнап шығатын бейнелі тілмен жасанған өлеңнің көркемдік кернеуі поэзияның бәсін көтере түседі.

Қара Қобда қан сасыды,

Көбін шашып қан ақты.

Қан кірпігін әрең ашып,

Қанды көзбен таң атты.

Қапияда қырғын, тапқан қобыландар жанарын

Қарға шұқып,

Қорқаулар мен қара шыбын талапты.

Аса шынайы, жаны жұмсақ, кішіпейіл өлеңдерімен әдеби кеңістікке ерте, еркін кірген Ұлықбек ақын Тәуелсіздік жылдары өлеңін өткерлік дарыған, әлеуметшілдігі айқын тың бағыттарымен байытты.

ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Н. Айтұлының жүздеген жылдарға кеткен Азаттық жорығын, бостандықтың арман, арпалыспен қолға түскен бағалы, кәделі жолын дәстүрлі эпикалық баяндау, аңыздау, тарихи жырлар үлгісінде толғаған дастандары тәуелсіздік кезең поэзиясының көркемдік даму бағыттарында өзінді мәңге ие болды. «Осы Тәуелсіздік идеясы тоғыз дастанға ортақ желі тартқан бұл жинақ – «Тоғыз тараудан» тұратын «Тәуелсіздік дастан» атты эпикалық роман ретінде әсер қалдырады»

Біздің уақытымыздың рухы тұнған «Бәйтерек» поэмасында ақын Астана туралы толғанады. Астана – тәуелсіздік құрбандарына мәңгілік ескерткіш. Астананың күн санап бой түзеп, қазіргі заманғы сәулетті шаһарға айналып келе жатуы тұтас елдіктің тұғыры.

Жөнкілген бостандықтың көші қандай,

Сарқылған құрдым қайта тасығандай!

Көзінен келгендердің қамсынады,

Жыртығын жүдеу қала жасырғандай.

Бұл – 1997 жыл. Ақын болашаққа болжам айтады. Сол болжам ертедегідей шындыққа айналды.

Уаққа емес, қаратып дүниені,

Астана шыттай жаңа киінеді.

Қазақтың көсемінің алдына кеп,

Тәкаппар талай бастар иіледі!

Ата тарихты ілгерідегі бабалар дәстүрі машығанда өлеңмен ашып, шежіре, шешен сөзге ұйыта баяндауды жаңғырту бағытын мығым ұстанған ақынның «Бас сүйектер», «Төлегетай», «Жалаң төс», «Сардар», «Бердікожа», «Ақмола шайқасы», «Желтоқсан – Мұқағали», «Ерлік пен тектілік», «Ту», «Тоғыз тарау», «Ерліктің ескерткіші» т.б. поэмаларындағы эпикалық екпін, есілген сөз оралымдарының поэтикалық салмағы құнарлы мазмұнға көркемдік маңыз қосты.

ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Е. Раушановтың «Файша бибі» поэмасы Тәуелсіздік тұғырлары бостандығы эпикалық толғамның озық үлгілерінің бірі.

Ежелгі дәуірден бергі өзекті күйді – халық пен билік баянын Есенғали ақын жаңа уақыттың ең жауапты құбылысы мәнінде ақындық үрдіске батыл енгізді. Діни ұстаным, дүниетаным бағытында да Алланың пәрмені ұзақ адасуда жүрген адам баласының шектеулі тағдырын үздік көркемдеу тәсілдерінде тәпсірлеген Есенғали Раушанов әлем әдебиетіндегі шығарма бітімін Ұлы Мәнмен нәрлендірудің ежелгі озық арқауын қазақы пайымға қайта сіңіру бағытындағы қапысыз суреткерлерік әлеуметін байқатты.

Поэмада көркем әдіптелген тұспал, астарлаудың озық үлгілері ұдайы назарға ілініп отырады. Адамзат тарихымен қатар жасап келе жатқан көне де жасаң поэзиясының аспан асты, жер үстің ұйытқан сырлы сазы құлақтан кетпей, дауалы күйімен әлдилейді. Е. Раушановтың дүниенің ұлы қисындарын сезіндіру машығы ақындық алқапты еркін шарлау рахатын сыйлайды. Әр сөз, әр тармақ, әр шуақта тұнған шыншылдықтың сәулесі мен нәрленген поэтикалық мән ұлан – асыр көркемдік әсерге бөлейді. Ежелгі эпостың оралмды, ой жетегін үзбей есіліп жататын жатық баяндау үлгісі шығармашылық ұтымдылықпен дамытылған поэмада кейіпкерлер ой текетіресі әрекет аталы сөз ауқымында авторлық, азаматтық ұстаныммен астаса дараланып, тұлғаланады.

Ақын ұлттық төлтума өнер айтыс өлеңнің қатты айтуға, ашшы айтуға, бетке айтуға жөн беретін жанырлық мүмкіндігін ұтымды қолданған.

Мұхаммет пайғамбар, Күлтегін, Жігіт-қаған, ақын қыз Файша, мәңгілік ергежейлі жырлардың, заман, қоғам бейнесі тұлғаланған

дастанның құрылым, тіл, обрыз ашудағы, табиғаты түйсіндірудегі шебер өрімі, автордың ой-азаттығы, көркемдеу кеңістігіндегі шығармашылық еркіндік үйлесімі қазіргі қазақ поэзиясының озық бағыттарын поэтикалық әлеуетін танытады.

Осы кезеңдегі поэма жанырының тақырып аясы, эпикалық құлаш-қарымы Жәркен Бөдештің «Аңырақай бекетіндегі», «Генерал Жохар Дудаль», «Исатайдың баласы», «Жалғыз», «Бостандықтың басы», «Қарауыл төбе», т.б. поэмаларында өзіндік көркемдік алымда көрініс беріп отырады. «Жолаушы» поэмасында күнкөріс қамымен шетке кеткен, толған соң Елді ұмытқан ұлдың айтқанға көнбес құлқын иіткен күй күдіреті, ұлттық рух қуаты жайлы айтылады.

Асқар Егеубайдың түркі әдебиетін зертеу бағытында нақтылы тарихи деректер қозғау салған «Шу батыр», «Мыс шаһар», «Қала салған қазақтар» егіз дастаны сынды туындылары эпикалық жаңырдың көркемдік өрісін кеңіте түсті.

ҚР Мемлекеттік халықтық, ұлттық мұраттар, биік адамгершілік ұстанымдар арқау болған сыншыл философиялық толғамдары тәуелсіздік дәіріндегі поэзияның даму, қалыптасу бағыттарындағы жеке шығармашылық тұлға әлеуетін айқындай түскен сыршыл лириканың озық үлгілері есебінде танылып, бағаланды.

ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Иранбек Оразбаевтың Абай дәстүріндегі өлең үлгілері ақынның қоғам, адам болмысындағы жан қыжылын, пәнсапалық ойларын көркемдік шешімге тартуындағы әсерлі бейнелілік дарытқан, ұтымды, жатық тәсілдердің бірі болып орнықты. Мінезді өлеңдердің көркемдік – стильдік дара сипатын айқындай түсті.

Мен де –
Бетті бастым,
Мен де –
Тұра қаштым
Көбігімен жудым кір –
Көзден аққан жастың ...

Ақын нарық заманының ауыртпалықтарын сезінеді, жаһандану дәуіріндегі халықтың керенау, байғамдау қалпына аландайды, күйіп күйзеледі. Оның поэзиясындағы өткір сыншылдық қалғымайтын қырағы азаматтық ұстаным, жаңа үлгілер, өзіндік поэтикалық кеңістік қазіргі қазақ өлеңінің мәнді көркемдік нышандарына айналды.

Қазақ поэзиясындағы дәстүрлі, ел мінезіне күйіну, күйзелу, аландау сарыны белгілі ақын Исраил Сапарбайдың «Рухнама» жыр

жинағында да айқын «Тайқазан», «Қазақта жаңаша таныстыру», «Менталитет», «Жаһандану жаңғырығы», «Ерлердің ісі бітер ме?», «Менің әлемім», «Отырар ойлары», «Біздің қоғам» толғамдары – қаламым құрғатпай замана күйіне аландап отырған ақынның қалпын қапысыз сезіндіреді.

Әдет шіркін қала ма, қанға сіңген?

Әлі күнге келеді арбасумен.

Жалқаулығын қайтерсін ала бөтен

Алтын басып жатқандай жанбасымен!

Тәуелсіздегі кезеңіндегі поэзия ХХ ғасырдың адамзатқа жасаған асқан «сыйы» – атом апаты тұрғысында елеулі ойлар толғады.

Қазақ жеріндегі қырық жылғы жарылыстың бақ үркіткен бейдауы опаты азаматтық лирикада ширыққан екпінді желі түзді.

Б. Жақыптың «Тамыздың жиырма тоғызы» атты ұзақ толғамында жарылыстың бейдауа сұмдығы, жан шыдамас ақиқаты және бір қырларынан ашыла түседі.

Тамыздың жиырма тоғызы...

Күн емес шар шықты

Дегелең деген өр таудың

Кеудесінен сол күні жан шықты

Тәуелсіздік жылдар поэзиясында ұлттық бітім даралығы, дәстүр, салт-сана, туған, ата-анаға сағыныш, адамдық қилы аңсар, көңіл-күй, сезім жырлары сыршылдық бағыттағы жаңа ағыстар түзді.

Бүгінгі уақыттың өзекті күйлерін, өткен тарихтың тағылымын, келешектің баянды бағыттарын ұлттық сана, ұлттық болмыс, ұлттық мұраттар, ұлттық мүдделер, жалпы адамзат игіліктер ауқымында толғап отырған өміршең поэзия – халқымыздың сарқылмайтын рухани қуаты.

Поэзия – сөз өнері. Көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік сезіміміздің үлкен, өнімді саласы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Есдәулет Ұ. Киіз кітап. – Астана: Ролиант, 2012. – 121 б.

- 2 Айтұлы Н. Бәйтерек. – Алматы: Арда, 2010. – 108 б.
 3 Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: Жазушы, 2012. – 57 б.
 4 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебеті (2001 – 2011 жж). Жинақ. – Алматы: Арда, 2001. – 112 б.
 5 Сапарбай И. Рухнама. – Алматы: Жазушы, 2015. – 124 б.

СПОРТТЫҚ ДИСКУРСЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

БОЛАТОВА А. Б.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРФАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

«Дискурс» ұғымын анықтау қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. «Дискурс» термині ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылып келеді. Қазіргі кезде дискурс ұғымына түрлі сипаттама беріліп жүр. Солардың бірі – У. Чейфтің пікірінше, дискурс шынында да көп қырлы ұғым, оған бір-ақ тұрғыдан сипаттама беріп, мәнін бір-ақ сөзбен ашу мүлде мүмкін емес. Дискурс ұғымының ең жиі қолданылатын анықтамасы – «ауызша сөйлеу тәжірибесі» және «тілді қолдану» ұғымдары [1, 51 б.]. Бұл жерде ағылшын тіліндегі лингвистикалық әдебиеттерде дискурсқа берілетін негізгі мағына – тілдің қатынастық қызметі, яғни қолданыстағы тіл.

Дискурс ұғымына анағұрлым толық анықтама берген Н. Д. Арутонова: «Дискурс – это связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социальными, культурными и психологически-сериями факторами, текст, взятый в событийном аспекте, речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент участвующий во взаимодействии людей и механизмов их сознания, речь, погруженная в жизнь», – дейді [2, 136 б.]. Көрсетілген анықтамадағы дискурс ұғымын жеке-дара әрі лингвистикалық аспектіде ғана қарастыру мүмкін емес, оны басқа да гуманитарлық ғылымдармен бірлікте қарастыру қажет екені көрініп тұр. Дискурс сөйлеуші мен тыңдаушы атты бір-біріне қарама-қарсы қойылған рөлдің болуын талап етеді.

Жалпы дискурс ұғымына шетел ғалымдарының пікірі жетерлік. Дискурс термині француз тілінде «discours» – сөйлеу, ал ағылшын тілінде – талқылау, лебіз, сөйлеу деген мағынада жұмсалған болса,

ал кейіннен «айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз» деген жаңа мағынада қолданылады. Орыс тіл білімінде дискурс ұғымы дискурс, сөйлеу, сөз, мәтін деп айтылып жүр. Дискурс термині американдық лингвист З. Харристің 1952 жылы жарияланған «Дискурс – анализ» атты мақаласында тұңғыш рет көрініс тапқан еді.

М. Стаббс дискурсқа төн үш белгісін көрсетеді: 1) формальды тұрғыдан дискурс – бұл тілдік бірлік, яғни сөйлемнің көлеміне байланысты болады; 2) дискурс тілдің әлеуметтік контекспен қарым-қатынасын қарастырады; 3) өзінің ұйымдастырылуында дискурс диалогті түрде болып келеді [3, 65 б.].

Дискурс өз алдына екі жақты құбылыс болып келеді. Бір жағынан алғанда, ол – когнитивті құбылыс, яғни білімді беру ісімен байланысты, ал екінші жағынан қарағанда, дискурс – коммуникативті құбылыс болып табылады. Себебі дискурс жүйесінде ақпарат тек коммуниканттар арасында ғана жүріп отырады. Дискурстар мәтін түрінде кездеседі. Дегенмен, тіл біліміндегі соңғы зерттеулерге байланысты дискурс тек мәтін түрінде емес, тіпті басқа дискурс түрлерінде де кездесіп отырады. Мұндай өзара байланыс дискурстың мәтін шекарасында интердискурсті деген атауға ие болды. Мәтін өзінің құрамы мен құрылысына, тақырыбы мен ішкі құрылымына қарай қиын болғанымен, басқа дискурстар ішінде кең ауқымда көрінеді. Мәселен, ұлттық дискурс өз ішінде төмендегідей түрлерін ажыратады: саяси, ғылыми, ауызекі сөйлеу, аргументті, заңды, көркемдік және т.б. Әрбір дискурс өз ішіндегі дискурста көп мағыналы жағдайлар түрінде болады. Мысалға алатын болсақ, заңды дискурсқа сот дискурсы, еңбек құқығы дискурсы, қылмыстық құқық дискурсы т.б. жатады. Коммуникативтік феномен ретінде дискурс өз алдына белгілі бір қиын сөйлеу актісінің жүйесін құрайды. Сөйлеу актісін адамның өзін қоршаған ортамен қарым-қатынас кезінде алатын ақпараты деп түсінуге болады.

Қазіргі таңда дискурсты қолданыс аясына байланысты бірнеше түрге бөліп жүргені белгілі. Дискурс түрлеріне: ғылыми дискурс, спорттық дискурс, әскери дискурс, іскери дискурс, шешендік дискурс, поэтикалық дискурс, балалық дискурс, масс-медиа дискурсы, жарнама дискурсы, экономикалық дискурс, педагогикалық дискурс, электрондық дискурс т.б. жатады. Жалпы дискурс ұғымы прагмалингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, антропология, әдебиеттану, лингвомәдениеттану, философия ғылымдарының тоғысында тұрғандықтан, оған белгілі бір категория ретінде анықтама берудің өзі деқиындық тудырады.

Спорттық дискурс – спорттық қызмет шеңберіндегі қатысушылар арасындағы байланыс түрі. Спорттық іс-шараларды бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау процесінде барынша көрінеді. Спорттық дискурс пен бұқаралық ақпарат құралдары дискурсының ажырамас байланысын ескере отырып, спорттық дискурс келесі түрлерге бөлінеді: теледидар, баспа, радио және интернет дискурсы. Спорттық дискурстың жетекші жанрларының бірі – теледидар.

Лингвист ғалымдар назарларын спорттық дискурсқа аударып отырып, бұл ұғымға әртүрлі анықтамалар берген. Жалпы дискурстың көптеген анықтамалары сияқты, спорттық дискурстың 3 ұғымының көп өлшемділігімен түсіндіріледі. Зерттеушілер осы күрделі құбылыстың әртүрлі аспектілерін талдайды. О.А. Панкратова дискурсты лингвосомиотикалық жүйе ретінде зерттей отырып, спорттық дискурс – бұл спорт субъектілерінің сөзі. Спорт механизмінің негізін құрайтын ұғымдар жүйесін сипаттау дискурстық білім, спорттық дискурстың негізгі тұжырымдамалары протоконцептерді «ойын», «жарыс», «денсаулық», «күш», «ептілік», «батылдық», «сұлулық», «даңқ», «жеңіс» деп атайды [4, 22 б.]. Ал С. А. Кудрин спорттық дискурстың негізгі метафораларын және олардың мәтін құраушы рөлін егжей-тегжейлі қарастыра отырып, спорттық дискурсты спортты әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде сипаттайтын, бірқатар экстралингвистикалық факторлардан туындаған және спорт институтының қалыптасу процесінде қалыптасқан коммуникативті тәжірибелер жиынтығы ретінде қарастырды». Спорттық дискурстың негізгі метафораларын талдай отырып, автор мәтін құрушы ретінде мыналарды ажыратады: «команда – бұл механизм», «ойын – бұл жол», «ойын – бұл құрылыс», «команда – бұл қоғам», «команда – бұл организм» [5, 20 б.].

Спорттық дискурстың негізі әрі басты белгісі – спорттың әлеуметтік институттармен байланысы. Ол спорттық процеске немесе іс-шараға қатысушылар арасында, яғни өздерін тілдік тұлғалар тобы ретінде көрсететін, өздерінің коммуникативтік ниеттерін әртүрлі жолмен білдіретін спорт субъектілері арасында өтеді.

П. Г. Евдокимованың пікірінше, спорттық дискурста коммуниканттар – спорт субъектілері – тілдік тұлғалардың үш тобын әртүрлі ұсынады. Олардың коммуникативті мақсаттарын көрсету: бірінші топ (спортшылар, жаттықтырушылар, төрешілер, әкімшілер) спорттық нәтижеге қол жеткізу мақсатында өз сөздерін құрылымдайды; екіншісі – жанкүйерлер мен көрермендер –

спорттық іс-шараға тікелей қатысушылардың іс-әрекеттері мен дайындық нәтижелерін эмоционалды бағалайды; үшіншісі – спорттық комментаторлар мен спорттық журналистер – виртуалды жанкүйерлер, телекөрермендер, радио тыңдаушылары және оқырмандар үшін оқиғаның барысын тіркеп, сипаттайды [6, 56 б.].

Спорттық дискурс спорттық және басқа дискурстарды біріктіру орындарында жүзеге асырылады. Мысалы, спорттық және педагогикалық қабаттасу саласында – жаттығу, ойын немесе өнер көрсету, спортшылар мен жаттықтырушылардың жиналысы және спорттық дайындықтың ерекшеліктерін қарастыратын бірқатар басқа жанрлар; спорттық және медициналық-спортшыларды емдеу және дәрі-дәрмекпен қолдау; спорттық және іскерлік-жаттықтырушы, спортшы және спорт ұйымдары қол қоятын келісімшарттар, жыл, ай үшін қаржылық есеп, жинау, жарыстардың өткізілуін растайтын құжаттар, жарыстардың мерзімдерін нақтылайтын, белгілі бір спортшының немесе команданың жарыстарға қатысуы, ақшалай сыйақылар; спорттық және заңдық – әртүрлі шарттар, келісімдер мен келісімшарттар.

Жоғарыда аталған жанрлардың ішінде ауызша және жазбаша деп бөлуге болады. Жазбаша дискурстарға спорттық іс-шаралар көрсетілген күнтізбелер, жаттықтырушылардың жоспарлары мен есептері, спортшылардың интернет-блогтері, әлемдік және континенттік спортшылардың рейтингілері, спорттық анонстар мен хабарландырулар, интернеттегі спорттық сайттар кіреді. Ауызша дискурстарға спорттық репортаждар мен сұхбаттар жатады.

А. Б. Зилберттің пікірінше, спорттық және бұқаралық медиа дискурстың бірігуін көрсетеді, өйткені бұқаралық коммуникация арналары спорттық дискурс таралуының негізгі арналары болып табылады. Зерттеуші әрқашан спорттық дискурста бұқаралық медиа дискурстың өкілі бар екенін айтады. Бұл рөлде теледидар, газет немесе радио журналисі болуы мүмкін. Ол өз репортажын жүргізетін белгілі бір спорт түрі мен аудитория арасындағы делдал болып келеді. Байланыс бір жақты, кері байланыс жоқ. Мұндай байланыс ретилді деп аталады. Сонымен қатар теледидарда сурет, дыбыстық ауызша мәтін және кейбір жағдайларда музыка бір уақытта берілетін кезде фенестративті деп аталатын ақпаратты ұсынудың құрылымдық әдісі басым болады [7, 103-112 б.].

Спорттың эмоционалдылығын арттыру білім беру, ойын-сауық функцияларын қамтамасыз етеді, сонымен қатар эмоционалды босата алуға көмектеседі. Сонымен қатар егер «пассивті» жанкүйерлерге

әсер ету ақпараттық және ойын-сауық функцияларымен шектелсе, онда спорттық ақпарат өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын белсенді жанкүйерлер спорттық дискурстың ақпараттық, аналитикалық, тәрбиелік, насихаттау функцияларының көрінісін сезінеді. Мұндай функционалды әртүрлілік көбінесе спорттық дискурстың жанрлық құрылымының ерекшелігін анықтайды.

Спорттық дискурс оқиға немесе спорттық үдеріс пен оның қатысушылары арасында, яғни спорт субъектілерінің арасында жүреді. Ол спорттық және қандай да бір басқа дискурстың біріккен жерінде жүзеге асады. Мысалы, спорттық және педагогикалық салада – жаттығу, спорт ойындарын көрсету, спортшылар мен жаттықтырушылардың жиналысы және спорттық дайындықтың ерекшеліктерін қарастыратын басқа жанрлардың толық қатары.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандардан спорттық дискурс – бұл спорттық іс-шараларға қатысушылар (жаттықтырушылар, спортшылар, медицина қызметкерлері, жанкүйерлер және спорт журналистері) арасындағы қарым-қатынастың бір түрі, оның міндеті коммуникативтік мақсаттарды жүзеге асыру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. – №5. – 1994. С. 126-139.
- 2 Арутюнова Н. Д. Дискурс // ЛЭС. – М., 1990. – 136-137 с.
- 3 Выготский Л. С. Дискурс и текст. – М., 2001. – 250 с.
- 4 Панкратова, О. А. Лингвосомиотические характеристики спортивного дискурса. – Волгоград, 2005. – 22 с.
- 5 Шаховский, В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации [Текст] / В. И. Шаховский // Филологические науки. – №4. – 2002. С. 59–67.
- 6 Борботько, В. Г. Элементы теории дискурса [Текст]: учебное пособие / В. Г. Борботько. – Грозный: Чечено-Ингушский государственный университет им. Л. Н. Толстого, 1981 – 113 с.
- 7 Зильберт Б. А. Спортивный дискурс: базовые понятия и категории; исследовательские задачи // Язык, сознание, коммуникация / Вып.17, М., 2001. – С. 270

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР БЕЙНЕСІ

ЕРТІЛЕУОВА А.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Көркем шығарманың басты тұлғасы – адам. Көркем шығарма дәлдігі – адамның ішкі әлемін, құпия-қалтарыстарын нақты бейнелеуінде. Жазушы кейіпкерінің ішкі әлемін, рухани өмірін, кейіпкерінің әрбір іс-әрекетінің себеп-салдарын көркемдік тұрғыда зерделей-зерттеп, жан-жақты талдап жазғанда ғана психологиялық шығарма талабына сәйкеседі. Филология ғылымдарының докторы Ш.Елеукунов: «Өмір талабы – әдебиет талабы. Ол әдеби процесінің ішкі даму қажеттілігімен жарасымды ұштасады. Ұлт әдебиеттерінің басым бөлігінде осы заман тақырыбын игеру өткен заманның көркем шежіресін жасау жолымен жүзеге асып отырғанын әлдебір кездейсоқтық деп түсінуге болмайды. Бүгінгі күннің қаһарманын тану үшін сол қаһарманның әдеби «генеологиясына», үрім-бұтағына да көз жүгірту керек. Халықтың кешегі мен бүгінін, бүгін мен ертеңін салыстыра отырып білу үшін де бұл өте қажет» [1, 54 б.], - деп кейіпкер жасауда, тақырып игеруде қажет, қолданылуы тиіс нақты дүниені меңзейді. Әдебиетімізде осындай қаһарман ретінде танылған шынайы кейіпкерлер жетерлік. Ал ол қаһарманның оңы мен солын ажыратқан, ақылы толысқан ел ағасы болуы немесе қазынаға айналған қарт болуы, әлде өмір баспалдағына жаңа қадам басқан жас жеткіншек, бала болуы жазушының қиялына, оқырманға айтпақ идеясын кейіпкер арқылы жеткізу шеберлігіне байланысты болмақ.

Біз сөз еткелі отырған қазақ прозасындағы балалар бейнесін шығармасына арқау еткен қаламгерлер баршылық. Айтар болсақ, М. Мағауин, Б. Соқпақбаев, Ш. Айтматов, О. Бөкей, С. Мұратбеков және т.б. деп тізбектеуге болады. Қаламгерлердің «Бір атаның балалары», «Балалық шаққа саяхат», «Ақ кеме», «Тортай мінер ақ боз ат», «Жусан иісі» туындыларының басты кейіпкерлері ретінде танылған Зигфрид, Ертай мен Нартай, Тортай, Аян күнә атаулыдан пәк, мына жалған дүниеге сәби көңілмен, мөлдір, шынайы сезіммен қарайтын бала бейнелері. Жазушылар осы кішкентай кейіпкерлері арқылы шығарма тақырыбын, идеясын оқырманына шебер жеткізе білген.

Бала бейнесін арқау еткен «Жусан иісі» – Сайын Мұратбеков шығармаларының шоктығы биік туындыларының бірі. Ұлы Отан

соғысы жылдарындағы ауыртпалықты суреттейтін шығарма да, бала кейіпкер де мол. Бірақ автордың бұл шығармасы - ерекше. Оқиғаның өрбуі мен құрылымы да, логикалық ақыл-ойдың дара сабақтаса дамуы да, лирикалық шығарманың ішкі жан-дүниесі де оқшау. Соғыс жылдарындағы ауылдың тұрмыс-тіршілігі мен жай-күйін басты кейіпкер Аян мен басқа да ауыл балалары арқылы жеткізеді. Жетім қалған Аян ауылға келген сәттен-ақ балалармен тез достасып, өзіне үйіріп ала жөнеледі. Ол керемет ертегіші болатын. Әр кеш сайын ойындарын әбден қандырған үлкенді-кішілі балалар шаршағанын ұмытып, Аяның ертегісін тыңдауға жиналады. «Ғажап ертегілер еді... Дүниедегі жақсылық атаулының бәрі-бәрі: ерлік те, ізгілік те, сұлулық пен ақылдылық та, әйтеуір адамға тән не бір асыл қасиеттің барлығы сол Аяның ертегілерінде болушы еді. Аян батырлық туралы ертегіні айтқанда, біз – алым-жұлым киінген қара борбай балалар бір сәтке жадау қалпымызды ұмытып, ат ойнақтатып, жауға арыстанша шабатын нағыз қас батырдай сезінуші едік өзімізді» [2, 67 б.]. Бала қиялынан туған осынау ғажап ертегілер тыңдаушысын елітіп, керемет ойға жетелейтін. Автор Аяның бойына барлық балалық асыл, таза қасиеттерді, ақыл-парасат, қайтпас қайсарлық пен төзімділікті сіңіре білген. Оның серігі – балалық қиялы. Сол арқылы соғыста жүрген ағасы мен ерте айырылған ата-анасымен тілдеседі. Өзі кішкентай болса да, көрген қиындықтары оны ерте есейткен. Өзімен қатарлас балаларды ерте жүріп, әр ертегісі «Ертеде бір жетім бала болыпты» деп басталатын, қолы жете алмаған жерге ұшқыр қиялымен сапар шегетін Аян ауыл балаларын да үлкен арманға жетелейтін. «Жылауды әркім біледі. Мықты болсаң, нағыз еркектерше қиыншылықта жылама» деп төзімді болуға қайрайтын. Соғыста жүрген ағасының киімін иіскеп, жусан иісін сезуі, құшақтап жатып түсінде көруі арқылы жазушы баланың аңсауы мен сағынышын аңдатады. Жусан иісі – Аяның көкесінің тері күртесінің иісі, көктемде сезілер кең даланың аңқыған жұпары. Осылайша, Аян ауыл балаларының есінде мәңгі қалды. Мұндай бала жусанды төбеге бір оралмауы, жусан иісін сағынбауы мүмкін емес қой деген сауал қойған автор, оқиғаның соңын оқырманның өз қиялына қалдырады. Бала бойында жастайынан қалыптасқан рухани тазалық, асқақ арман-қиял, игі сезімдер болашақта үлкен жолдарға жетелейтіні сөзсіз екенін аңғартады.

«Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесінің кейіпкері - әке-шешесінен ерте айырылған жетім бала Тортай. Құлағының сәл мүкісі бар, ойынға көп араласа бермейтін, қой аузынан шөп алмас, мінезі тұйық.

Бірақ басқа балалардан бір ерекшелігі кітап оқығанды өте жақсы көреді. Қолына түскен кітапты таңдамай оқи беретін Тортайдың әңгіме мен ертегілерін ауыл балалары ұйып тыңдайтын. «Баяғыда бір жетім бала болыпты» деп басталатын баланың әңгіме-ертегісі оқыған кітаптары мен өз қиялынан туған армандарына жалғасатын. Әкесі мен шешесіндей жақын көрген, оқығанда бүкіл қиыншылығы мен жалғыздығын ұмыттырып жіберетін кітапты пір тұтады. Оның зеректігі, ағалық ақылы көпке үлгі боларлықтай еді. Ұшқыр қиялы алысқа әкетсе де, қолының қысқалығы, жалғыздығы жанын ауыртады. Түсінде көк өгізінің жер тарпыған ақ боз атқа айналуы бала қиялынан туған дүние. Автор кейіпкердің көрген түсі арқылы көп жайды аңғартады. «Жусан иісіндегі» Аян мен «Тортай мінер ақ боз аттағы» Тортай бейнесі ұқсас өрбиді. Аян да, Тортай да қиялшыл. Екеуі де әке-шешесінен, жақындарынан ерте айырылып, ерте есейген. Әңгіме, ертегіні өз ойы мен қиялынан тудырып, түрлендіріп айта біледі. Өздерінің қорғансыз, жетім болуы жандарына батып, одан бір сәт болсын құтылудың жолын бірі кітаптан, бірі қиялдан туған ертегі-әңгімесіне ерік беріп, ұмытуға тырысады. Ақ боз ат - Тортайдың жазушы болсам деген арманы екенін, сол арманға жете алмауын шығарма ішінде «менің мандайыма жазылғаны көк өгіз» деп шарасыздықтан мойындаған сәтінен білдіреді.

М. Мағауиннің «Бір атаның балалары» шығармасындағы бала кейіпкерлер – ағайынды Нартай мен Ертай, неміс баласы Зигфрид, татар баласы Рәшит, жойыт не орыс екені белгісіз Яков. Соғыс жылдарындағы ауылдың тұрмыс-тіршілігімен қоса қиын кезеңде ата-анасынан айырылған өзге ұлт балаларының тағдыры да суреттеледі. Ұлтына, нәсіліне қарамай ауыл тұрғындарының балаларды асырап алуы, оларға өз баласындай қамқорлық жасауы қазақ халқының кеңпейілді ұлт екендігінің тағы бір мысалы ретінде көрініс табады. Жаумен соғыста жалғызынан айырылған отбасы үшін бұл жазығы жоқ сәбилер сөнген шырағының қайта жануындай еді. Қанына тартады деген әңгіме-сөзді құлағына ілмей неміс баласын бауырына басқан Ахмет ақсақал, Ертайды алған бригадир Берден де, Нартайды алған орақшы Тілеубай да шын риза еді. Бұдан әрі балалардың жаңа отбасына келгендегі өмірлері, бүлдіршіндердің бұл өзгерісті қабылдаулары, ішкі ойлары мен өткен өмірлерін есте қалған бейнелері арқылы береді. Қазақ балалары ағайынды Нартай мен Ертайдың бөлек отбасыға кетуіндегі бір-бірінен айрылмай шырқырауы жұртты тегіс жылатқан еді. Соғыс зардабын тартқан жас жеткіншектердің тағдыры оқырман қауымға

ерекше әсер береді. Ағайынды Нартай мен Ертайдың өз әкешелерін іздеп табуға талпыныс жасауынан балалардың кішкене жүректері қорқыныш атаулыдан ада, батыл екендігін көрсетеді. Бірақ сол жолда екеуі де құрбан болады. Зигфрид Ахметұлы тегін алған неміс баласы бірте-бірте ортаға сіңісіп, өзінің қайсарлығымен, зеректігімен ерекшеленсе, Яков (Жақып) көрген қиыншылықтарына мойымай, тағдыр ағысына қарсы жүзе білді. Табандылығының, еңбекқорлығының арқасында барлығы өмірден өз орнын тапқан, үйлі-баранды бақытты отбасына айналды.

Шығарма ішіндегі барлық балалардың ойындағы ортақ нәрсе – кіммін? Қайдан келдім? Шыққан тегім, ата-анам кім? деген жауабы жоқ сауалдар еді. Өздерін бір күні әке-шешелері іздеп, тауып алатынына үмітпен қарайтын, шүбәсіз сенетін. Осылайша балалық үміт оты есейген шақта үзілген. Нәсіліне қарамай бауырына тартып, ата-анасынан айырылған жаны жаралы бүлдіршіндерді бауырына басқан бауырмал қазақ халқын, ержеткізіп, есейтуге, өмірден өз орнын тапқан азамат ретінде қалыптасуына септігін тигізген ұлы халыққа бұл балалардың айтары тек алғыс еді. Автордың негізгі идеясы қай халық, қай тілде болмасын жер шарын бірге мекен ететін адамзат барда мейірімділік, достық, ізгілік пен татулық туы мәңгі желбіремек.

Шыңғыс Айтматовтың «Ақ кеме» повесінде жетіні толтырып, сегізге аяқ басқан кішкене кейіпкер тағдыры суреттеледі. Табиғаттың қолдан жасаған тас мүсіндеріне ат беруі, бұлттарға қарап, бейне жасауы, өсімдік-гүлдермен сөйлесуі өзімен ойнайтын баланың жоқтығын білдірмей, айналасына тамсана қарайтын бала қиялынан туған дүние болатын. Әке-шешесі тастап кетіп, атасы Момынның қолында өскен бала, күндердің күнінде әкесінің Ыстықкөлден ақ кемемен іздеп келеріне бек сенетін, сарыла тосатын. Тіпті, көл жаққа әр күн сайын дүрбі салу баланың әдетіне айналған. Ыстықкөлде алғаш ақ шаңқан кемеңі көргенде жүрегі алабұртып кеткен еді. Әкесінің матрос екенін, және осы кемеде істейді дегеніне өзін сендіріп, және солай болса екен деген сәби сенімінен айрылмауға бекінген [3, 45 б.]. Сарғая күткен ақ кемесі-ақ арманы балаға бет бұрмағаннан кейін, кемеге ол өзі балыққа айналып жүзіп жетуді арман ете бастаған. Балыққа айналуға ынтызарлығы сонша, денесінің барлығы балықтан айнымай, тек қана қылқан мойны, қалқан құлағы осы бір қауақ басы сол қалпында қалса екен дейді. «Сау бола тұрындар, Ыстықкөлге жүзіп бара жатырмын, ақ кемеге барамын, онда менің әкем матрос болып істейді», – дейді [3, 50 б.].

Осылайша қиял жетегіндегі бала көңіл әкесіне, ақ кемесіне жетіп, көрген-білгенінің бәрін айтуды мақсат етеді. Бала қиялы шетсіз, шексіз. Оған ешкім де тоқтау сала алмайды. Оның осы ойы – үзілмес үміті. Автор бұл шығармада кейіпкер бейнесіне еніп, сан түрлі арман-мақсатқа жетелеген бала қиялына ерік береді. Баланың әкесін аңсаған қиялынан туған ақ кемесін асқақ арманы етіп көрсетеді. Ақ сөзі де баланың жүрегіндегі кіршіксіз таза, пәк екенін аңғартса керек. Бала кейіпкердің айналасында болып жатқан әділетсіздік, шарасыздық секілді қиындықтардан құтылудың жолын ақ арманына балық болып жүзіп кетуден табады.

Қорытындылай келе, бала бейнесін шығармаларына арқау еткен қаламгерлердің қай кезеңде туған туындыларын алып қарасақ та, барлығына ортақ құбылыс – күту, сағыныш, қиял, жалғыздық. Адам баласының кіршіксіз, таза шағының суреттерін беруде авторлар бала қиялына ерік береді. Сол арқылы оқырманға айтпақ ойын шебер жеткізе біледі. Біз қарастырған шығарма желісінде бала шақта үлкендерден ұйып-тындап өсер ертегі желісі, түс көру тәсілі көп ұшырасады. Бұл да жазушының кейіпкер психологиясын ашудағы ұтымды қолданған әдісі деп білеміз. Жетімін жылатпаған, баланы бауыр етіне балаған қазақ халқы үшін, жас ұрпақтың тағдырына, болашағына салғырт қарау салтымызға жат дүние.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Елеукунов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.
- 2 Мұратбеков С. Жусан иісі. – Алматы: Анарыс, 2009. – 324 б.
- 3 Ақ кеме. Бетпе-бет. Алғашқы ұстаз [Мәтін]: әңгімелер / Ш.Айтматов,; [құраст. О. Асқар] – Алматы: Балауса, 2006. – 476 б.

ҚАЗАҚ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ

ЖАҚСЫЛЫКОВА Н. Х.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

АФАЛИЕВА Н. Б.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Балалар әдебиеті негізінен балалардың әдеби шығармашылығын, ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиесін, сондай-ақ мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың жалпы көкжиегі мен танымдық мүдделерін кеңейту мен өзін-өзі дамытуына зор ықпал етеді. Балалар шығармашылығы еліктеуге негізделген, бұл баланың дамуындағы маңызды фактор, атап айтқанда оның көркемдік және шығармашылық қабілеттері. Мектепке дейінгі жаста баланың көркемдік және шығармашылық іс-әрекетінің негіздері қаланады, олар дизайн мен оны жүзеге асыру қабілетінің дамуында, білімі мен идеяларын біріктіре білуінде, сезімдерін шынайы жеткізуінде көрінеді. Балаларды қазақ фольклорының шығармаларымен таныстыру кезінде ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтардың алатын орны ерекше. Сонымен, барлық фольклорлық жанрлардың ішінде ертегі-балалардың ең сүйікті жанры. Ертегі халықтың моральдық кодексінің бір түрі ретінде әрекет етеді, олардың қаһармандығы – адамның шынайы мінез-құлқының мысалдары [1]. Ертегілерде болудың қуанышты қабылдауы – адамның қадір-қасиеті үшін тұра алатын адал адамның тағдыры көрсетілген. Ертегі балаларды зұлымдыққа бағынбауға, проблемалар туындаған кезде бас тартпауға, бірақ қиыншылықтармен батыл күресуге және оларды жеңуге үйретеді. Балаларды халықтың мәдениетімен таныстыратын, оның ойларын, сезімдерін, мұраттарын жеткізетін, өмір туралы идеялардың шеңберін кеңейтетін және балалар қуанышының қайнар көзі болып табылатын да осы ертегі. Халық ертегілері арқылы оқушылардың көркемдік-шығармашылық қызметін дамыту-тәрбиеленушілердің шығармашылық әлеуетін өзектендірудің ең жақсы тәсілі, әлемді көркемдік-образдық игерудің негізі мен тәсілі. Балалардың көркем шығармашылығы айналадағы шындыққа қатты назар аударудан басталады және жарқын әсерлер, бейнелер, тәжірибелер, ассоциативті қиял негізінде өз туындыларын жасау қажеттілігін тудырады. Италияндық жазушы Альберто Моравия өзінің бір сұхбатында: «ертегі шынымен ертегі болу үшін, тек фантастика емес, бір-бірін жоққа шығаратын екі элемент қажет:

сюжеттің ерекше болуы және моральдың болуы. Ертегіге белгілі бір ысырапшылдық, тіпті абсурдтық қажет, сонымен бірге ол көркемдік логика заңдарына бағынуы керек» деп айтып кеткен. Осы кезде фантастика дегеніміз не, оның бала тәрбиесінде алатын орны мен маңызы қандай деген сұрақ туындайды. Фантастика (көне грекше: *φανταστική* – көзге елестету өнері) – әдебиеттің өмір шындығын қиял тұрғысында әсірелеп бейнелейтін жанры. Қазіргі заманғы фантастикаға ғылыми фантастика, қиял, қорқыныш, сиқырлы реализм және басқалар сияқты жанрлар кіреді [2]. Көркем әдебиет-қиял әлемі, керемет бейнелер, керемет кейіпкерлер, қызықты оқиғалар. Осындай кітапты оқығанда, өмірдегі қиындықтар мен қиындықтарды ұмытып кетесіз. Сіз бұл кітапты ұнатасыз. Мысалы, ерекше тіршілік иелері, галактикалық соғыстар туралы оқу өте қызықты! Сонымен, фантастика не үшін қажет? Меніңше, мұндай шығармалар ойға, қиялға орын беріп, күнделікті уайымнан алшақтатады. Біз басқа әлемге еніп, көп армандай аламыз. Өйткені, әр адам өзінің шытырман оқиғаларын, планеталарын, адамдардың сыртқы келбетін елестетеді. Фантастикалық шығармалар адамның шығармашылығын, қиялын дамытады. Фантастикалық әңгімелер мен әңгімелерді оқу жағымды ғана емес, сонымен қатар пайдалы! Жоғарыда айтылғандай, мұндай кітаптар шығармашылықты дамытады. Бірақ шығармашылық адамдар өмірде тек логикалық тұрғыдан ойлайтын және белсенді шығармашылық қызметке қабілетсіз адамдарға қарағанда үлкен жетістіктерге жете алады. Шығармашылық өмірдегі көптеген қиындықтардан аулақ болуға көмектеседі. Фантастикаға құмар адамдар фантастикалық әдебиеттің өте алуан түрлі екенін біледі. Кейбір шығармаларда фантастика – мазмұн, басқаларында – тек форма, әдеби әдіс. Қазақ әдебиетінің қиял-ғажайып шығармалар жинағын ұсынбас бұрын, алғашқы көркем шығармаларға көз жүгіртейік. Әдебиет саласындағы алғашқы фантастикалық жұмысты Ф. Беконның 1627 жылы жарық көрген «Жаңа Атлантида» кітабы. Яғни, бұл кітап барлық фантастикалық шығармалардың алдыңғы қатарында. Ал қазақ әдебиетіндегі алғашқы фантастикалық шығарма – А. Машанидің 1957 жылы жарық көрген «Жер асты саяхаты» кітабы [3]. Әрине, жерасты мен аспан адамдар үшін құпия. Жер қыртысының, беткі қабатының, жұқа қабығының және терең қабатының құрамы жаңа туған нәресте сияқты қызығушылық танытқан адамзатқа белгісіз. Ақжан Машанидің «Жер астындағы саяхат кітабы» оқырмандарды қызықтырып, қазақ әдебиетіндегі фантастикаға жол ашқан геология

бойынша алғашқы кітап. Аты айтып тұрғандай, кітап оқиғаларды басынан аяғына дейін сипаттайды. Автордың өзі даланың адамы бола отырып, мантия мен ядро туралы әңгімелейді. Бұл жерасты саяхаттарының көрінісін ғылыми фантастикалық тәсілмен әдемі жеткізеді. Қазақ фантаст жазушыларын айтқанда Медеу Сәрсекені айтып кетпеу мүмкін емес. Медеу Сәрсекені – қазақ әдебиетіндегі фантастикалық жанрдың дамуына зор үлес қосқан жазушы. 1959-65 жж. «Ғажайып сәуле», «Көрінбестің көлеңкесі», «От және атом» және «Жетінші толқын» аталған ғылыми-фантастикалық хикаяттары жарық көріп, жазушының соңғы шығармасы 1964 жылдан беріде мол таралыммен бірнеше мәрте басылып, 100 мың дана таралыммен орыс тілінде жарияланып, күллі Одаққа мәлім болды. БСЭ-нің 11-томында «М. Сәрсекені – ғылыми-фантастикалық туындыларымен Қазақ кеңес әдебиетіне ғылыми-қиял жанрының бастаушы пионері аталды...» – делінген. 1959 жылы «Ғажайып сәуле» повесі жарық көрді [4]. Оқиға арнайы сюжетте өрбиді. Көзге көрінбейтін адамның шығу тегі және ғажайып сәуле, тірі заттардың ядросындағы химиялық және физикалық қосылыстардың немесе нейтрондар мен протондардың адам ағзасына келтірген зияны және роман неге «Ғажайып сәуле» деп аталады. Бұл фантастикалық хикаяны оқымас бұрын, автордың «От пен атом» әңгімесіне көз жүгірткен пайдалы болар еді. Себебі автордың фантастикалық әңгімелері бір жүйеде жазылған. Бір оқиға – екіншісінің жалғасы. Қазақстанда алғашқы сериялы ғылыми-фантастикалық романдар жазған фантаст жазушылардың бірі-Жүніс Сахиев. Олар «Кеңістік көшпенділері», «Көктен келген көшпенділер», «Марстан шыққан жаңғырық». Оның осы сипатта жазылған қызықты шығармасының бірі – «Айдағы жасырынбақ». Оның қысқаша мазмұнына тоқталсақ, мектеп балалары жазғы демалыстан соң қайтадан оқу жылында мектепте кездеседі. Мұғалім оқушылардан жазғы демалыстарын қалай және қайда өткізгендерін сұрайды. Сол сәтте Жантемір орнынан атып тұрып, « – Апай, Мерген платетолог әкесімен және досы Сартаймен бірге жазда айға ұшып барып келіпті», – дейді. Мұғалім балалардан айда не көргендерін сұрайды. Сонда Сартай жасырынбақ ойнағанын айтады, ал оқушылар болса бұл жауапқа сылқ-сылқ күледі. Сонда Мерген айда көрген қаранғылық пен қою көленкелікті суреттейді, ойық шұңқырлармен жасырынбақ ойнағанын айтады. Олар көленкеде бір бірін көрмей қалатыны туралы әкесі ондағы атмосфераның жоқтығы, сонымен қатар бұрын айда тіршілік болып, сол кездегі тұрған адамдар ауаны ластағанын

айтады. Сол себептен қоршаған ортаны қорғау адамзаттың өз қолында. Бұл шығарма оқыған әр баланың бір сәтте айда шынымен де тіршілік бар екеніне сендіреді. Тек қана біз өмір сүріп жатқан жер планетасында ғана емес, басқа жерлерде де басқа тіршілік иелерінің болуы мүмкін деген ой келтіреді. Бұл кезде баланың қиялы, ойлау шеңберінің көкжиегі, шығармашылық түрде ойлағанын көз алдына елестету қабілеті дамиды. Бала осы шығармадағы басты кейіпкерлердің орнына өзін қойып, оқиғаны өзі қалағандай өрби алады. Фантастикалық әдебиет жасөспірімдерде абстрактілі және қиялдық ойлауды керемет дамытады, өйткені оқығанда кітапта суреттер көз алдына өздігінен пайда болады. Мұндай шығармаларды оқу әлемге жаңаша көзқараспен қарауға, таныс заттарды басқа қырынан көруге, бұрын көзден таса болған нәрсені қарастыруға итермелейді. Көркем әдебиет оқитын жасөспірімдер өз құрдастарына қарағанда шығармашылық қабілеттері артады. Кейінірек көрнекті ғалым немесе өнертапқыш болған балалық және жасөспірімдік кезеңдерде көптеген адамдар фантастикалық жұмыстарға үлкен қызығушылық танытқаны дәлелденген. Өнер табыстардың көпшілігі дәл сол немесе басқа фантастикалық романдарда немесе әңгімелерде сипатталған құрылғылармен немесе механизмдермен шабыттанған.

Сондай-ақ, көркем әдебиетті оқу жасөспірімге сыртқы әлемнің проблемалары мен қақтығыстарынан құтылуға мүмкіндік береді, былайша айтқанда күнделікті күйбеңдер мен уайым-қайғыдан дем алып, кітаптың өзіндік әлеміне еніп, өзін жұмбақ планеталардың ізашары немесе жұмбақ жерлерді зерттеуші сезінеді. Осылайша, көркем әдебиеттерді оқу сіздің балаңыздың одан әрі дамып, шығармашыл болуына, күнделікті күйзелістермен оңай күресуге, сонымен қатар өз қиялдары арқылы көптеген фантастикалық саяхаттарға баруға көмектеседі. Қазіргі кезде қазақ әдебиетінде фантастика басқа елдерге қарағанда баяу дамуда. Балалардың қиялын бала кезден дұрыс дамыту үшін мектеп бағдарламасына қазақ фантаст жазушыларына көп сағат бөлінуі дұрыс деп ойлаймын. Балада қиял ерте оянады. Балаға дүнедегі бар заттың бәрі жанды сықылды көрінеді. Баланың түсінуінше дүниеде мүмкін емес нәрсе жоқ. Бәрі мүмкін, бәрі болатындай. Бала ертегінің бәрін шын деп ұғады. Балалардың қиялы – бұл ойлау жұмысының нәтижесі, ал бұл психикалық процесс адам үшін өте маңызды. Альберт Эйнштейннің «Білуден гөрі қиял маңызды. Ақыр соңында, білім қиял бүкіл әлемді қамтитын сәтте біз түсінетін және білетін нәрселермен шектеледі»

деп бекер айтпаған. Фантастика жанрында жазылған шығармаларсыз даму болмас еді, өйткені біз оқу арқылы ойлау жүйесін дамыта аламыз. Баланың өмірінде қиял шешуші рөл атқарады. Балалардың ойыны толығымен қиялға құрылған және бұл мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетінің жетекші түрі екенін айтсақ та жеткілікті. Ойында бала үйренеді, ойын арқылы өзара әрекеттесу негіздерін алады, қоршаған әлемді біледі. Фантастикаға үндеу-қазіргі қазақ әдебиетінде кең тараған құбылыс. Тіпті реалист жазушы болып саналатын М. Мағауин осы жанрдың кейбір қағидаларын басшылыққа ала отырып, «Мисс Қыпшақ» повесінде постмодерндік шығарма жазады. Кеңестік кезеңде, қазақ социалистік реализмінің идеологиялық жүйесі құлай бастаған кезде, ұлттық фантастиканың алғашқы символы танымал жазушылар М. Дүйсенов, Б. Соқпақбаев, Р. Тоқтаров, Т. Рымжанов және т.б. шығармаларында пайда бола бастады, ғылыми фантастика Кеңес өкіметіне қызмет еткен кезде, қиялға берілмеді. Себебі сана мен логикаға емес, сезімдер мен армандарға сүйене отырып, ол бейсаналық болады және кез-келген идеологияның азғырылуына жол бермейді. Сондықтан, бұл жанрда ескі назар белгілері басылып, билеуші таптың қарттары болған жазушылар басылып шықты. Постмодернизм элементтерінің әдебиетімізге сыни енуі осы жанрдың бағын ашты. Мысал ретінде Т. Рымжанов пен Р. Тоқтаровтың жұмыстарын келтіруге болады. Бұрын қазақ фантазиясы балалар әдебиеті мен ғылыми фантастика маскасын киген. Жұмыс жас балаларға емес, ақыл-есі кем жасөспірімдерге арналған. Сондықтан біз жазушыны балалар жазушысы деп атаған кезде, ертегілер мен ертегілердің жас айырмашылықтарын ескеруіміз керек. Жазушы мен батыс пен орыс қиялының айырмашылығы-ол бүкіл халыққа ортақ коммерциялық үлгілерді пайдаланбайды, тек Қазақстанға түсінікті өзінің ұлттық уәждері туралы ой жүгіртеді. Процесс соңында таза қиял, мәңгіге кетпей, қазақ постмодернизмінің дәстүрлі элементі ретінде қайта пайдаланылады. Ғылыми фантаст жазушыларды не қызықтырады? Бұл автордың қиялының кең жол ашатындығына және адамға қол жетімді емес элементтер баяндаудың өзегіне айналатындығына байланысты. Бірақ, біз мұны теориялық тұрғыдан айтсақ та, қазақстандық және әлемдік авторлар үшін мұның өз шектері мен ережелері бар екенін ұмытпаймыз.

Қорытындылай келе, фантастика – шығармашылықтың қайнар көзі. Шығармашылық процесс стандартты емес ойлауға, өзіндік белсенділікке, өзін-өзі тыңдай білуге негізделген. Қиялдың

көмегімен бала өзін ашады. Сондықтан балалардың қиялын дамыту өте маңызды. Егер бала күнделікті өмір тұрмысын көруден шаршаса, ол фантастикалық шығармалар арқылы сикыр, айдаһар, ханшайым, эльф және сикырлы тастармен әлемді таба алады. Бұған дәлел ретінде, кезінде әжеміздің ұйықтар алдында айтатын қызықы ертегілерін айта аламыз. Қай бала болмасын ерте десе ішкен асын жерге қойып, қызыға тындайды. Қазіргі 21 ғасырда бала қиялын теледидар, компьютерлік ойындар, ұялы телефондар арқылы дамықанша, әртүрлі фантастикалық шығармалар арқылы дамытқан өте пайдалы. Себебі кітап оқу ешқашан да сәннен шықпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна» ЖШС, 2010. – 573 б.
- 2 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 719 б.
- 3 Машани А. Жер асты саяхаты. – Алматы, 1957. – 55 б.
- 4 Сәрсекке М. Ғажайып сәуле. – Алматы, 1959. – 56 б.

ШӘКӘРІМНІҢ ЛИРИКАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ МАХАББАТ МӘСЕЛЕСІ

ЖАНАТ Е.

студент, Есік гуманитарлық-экономикалық колледжі, Есік қ.
АЛИМТАЕВА Е. К.

оқытушы, Есік гуманитарлық-экономикалық колледжі, Есік қ.

Қазақ әдебиетінің классигі, ұлы Абайдың бас шәкірті, әрі немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлының махаббат тақырыбына арналған туындылары тақырыптық-идеялық тұрғыдан талданды. Сонымен қатар, ақынның махаббат тақырыбына арналған туындыларының идеялық негізі арқылы өзім қатарлас оқушыларды адамгершілікке, бүкіл адамзат баласын сыйлауға, қазақтың ұлы тұлғаларын құрмет етуге шақыруды мақсат еттік.

Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ әдебиетінің тарихындағы маңызы аса зор туындыларының маңызы зор екендігі, әрбір келер буынның мұны жадыда тұтуы қажет екендігі жөнінде тұжырым жасалды.

Ұстаздың ұлы жолын ұлағат қылған ақын шәкірттер арасында шөқтығы биік тұғырлысы, Абайдың ерекше туған інісі... Шәкәрім

еді. ...қазақ поэзиясында Абайдан соңғы ең танымал есім. Абайдан соңғы ең көрнекті тұлға» [1, 265 б.].

Біртуар іні, бірегей шәкірттің жеке өмір жолында да, шығармашылық бағытында да Абай ізінің соқпағы жатқаны белгілі. Ақын бұны өз сөзінде де растап: «әкеміздің бір шешесінен туған – Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тындап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім» [2, 46 б.], – дейді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында махаббат тақырыбы ерекше орын алады. Ұстазы Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», -дегеніндей, Шәкәрім шығармашылығындағы махаббат мәселесі де өзгеше сипатта деуге болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығымен таныса келе, ақын туындыларындағы махаббат тақырыбын бірнеше топқа бөліп қарастырдық:

1 Шәкәрімнің Жаратушыға деген махаббаты жырланған өлендері;

2 Ақынның бүкіл адамзат баласына деген махаббаты көрініс беретін шығармалары;

3 Екі жастың арасындағы махаббатты суреттейтін оқиғаға құрылған сюжетті поэмалары.

Бұл шығармалардың әрқайсысының өзіндік мән-маңызы айрықша, тағылымдық, танымдық, тәрбиелік мәні зор туындылар екендігіне көз жеткізуге болады.

Шәкәрім өлендерінің бір саласы Жаратушыға, жаратылыстың тылсым құбылыстарына арналады. Өзінің жар туралы жазған өлендерінің бірінде:

Менің жарым – қыз емес,

Хақиқаттың шын нұры.

Оны сезер сіз емес,

Көзден таса бұл сыры, – дейді де, ойын әрі қарай төмендегідей өрбіткен:

Жарға ғашық болғаным,

Танданатын түк те жоқ.

Жер жаралмай тұрғанында,

Менде асықтың нұры бар.

Шәкәрімнің өлендерінде кездесетін Жар ұғымы Алла, Жаратушы деген мағынада қолданылады.

Абай мен Шәкәрім шығармашылығында адамгершілік мәселесі бастапқы орында тұрады. «Бірінді, қазақ, бірін дос, көрмесен істің бәрі бос», – дейтін ұстазының ұстамын ұстанған Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында адам баласына деген сүйіспеншілік айқын байқалады. Ол жер жүзіндегі халықты ешбір ұлтқа бөлмейді. Өзі бірнеше шығармасын аударып, көзі тірісінде хат жазысқан Л.Толстойға тіл тигізгендерге араша түседі:

Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,

Алдампаз, арам сопы кәпір қойдың.

Жанымен сүйді әділет ардың жолын,

Сондықтан ол иесі терең ойдың.

Толстой кәпір емес, кәпір өзің,

Дін емес, бәрі алдау айтқан сөзің.

Шәкәрім Құдайбердіұлы – дін жолын жетік білген қажы адам. Ел ішіндегі молдалардың дініне қарап әлемдегі барша адамды сансаққа бөліп тастағанын қаламайды.

Бұл кездегі діндердің бәрі – нашар,

Ешбірі түзу емес көңіл ашар.

Өңкей алдау, жалғанды дінім дейді,

Тексерсең, ойың түгіл жаның сасар

Әлемдегі діндердің түп мақсұты

Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар:

Құдай – бір, ұждан – дұрыс, қиямет – шын,

Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.

Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,

Оны бөліп, дұспандық қару жасар.

Інжіл, Құран – бәрі айтып тұрса-дағы,

Мағынасынан адасып қара басар.

Сүйтіп бұзып, бүлдіріп есіл дінді,

Дін десе білімділер тұра қашар.

Ешбір дін үйтіп дұспан бол демейді,

Қанеки, бұл сөзіме кім таласар?

Осы өлеңнің мазмұнында жоғарыдағы Абай айтқан «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», – деген ойы толықтай шығады. Шәкәрім дінге алаламай, ұлтқа бөлмей барша адам баласын сүюді дұрыс көреді. Ол үшін адамгершілік пен ақыл-білім ғана адамдардың арасындағы таразы болмақ.

Шәкәрім өлендерінде сынау бар, тіпті әжуа мен сатираға да жол береді. Бірақ оның мағынасы біреудің мінін бетіне басып келекелеу, мазақ қылу немесе ел алдындағы беделін түсіру емес. Ақынның

мақсаты біреудің бойынан көрген мінді өлең жолына өрнектей отырып, сол қылықтан, мінез-құлықтан арылту. Ақынның осындай мақсаттағы «Қалжыңшыл қылжақпас», «Еріншек», «Құмарлық», «Ызақорлар», «Сәнқойлар» т.б. әжуаға құрылған арнауларының өзі зор махаббатпен жазылған деуге болады. Адам бойындағы жағымсыз әрекетті сынға ала отырып, түзетуді мақсұт етеді. Бұл ойымызды Шәкәрімнің мына бір өлең жолдары дәлелдей түседі:

Жаман әдет тастауға ұнасалық!

Мына мінез қалай деп сынасалық!

Түп-тура бетімізге айтысалық!

Ашуланбай, ақылмен шыдасалық!

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ әдебиетінің классигі, ұлы гуманист, ойшыл, ірі ақын. Абайдың бас шәкірті Шәкәрім шығармашылығы ұстазының ұстанымымен толық сәйкеседі. Шәкәрім де өзінің барлық шығармаларында адамгершілік, махаббат мәселесін негізгі өзек ете білді. Шәкәрімнің «қыз, қызық, батырды айтар кезім емес» деп отырғандай, махаббат жайлы шығармаларының өзінде Шәкәрімнің гуманистік, адамгершілік идеяларын-адал еңбекті, әділеттілікті, мейірімділікті жақтауы, зорлық-зомбылықты, қиянатшылықты әшкерелеуі прогресшіл, жаңашыл қоғамдық күштердің озат ой-санасының жарқын көрінісі болғаны және халықтың түпкі түбегейлі арман-мүделерін терең түсінуден туғаны анық. Шәкәрімнің дүниетанымы, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық, эстетиялық көзқарастары ХІХ ғасырдың екінші жартысында негізінен қалыптасты. ХХ ғасырдың бас кезіндегі әдебиетпен мәдениет қайраткерлері ішінде Шәкәрім ойшыл, ақын-жазушы ретінде жұртшылыққа кеңінен танылған, Абай заманына өзгелерден бір табан жақын тұрған, екі ғасыр арасын жалғастырушы ірі тұлға болды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының махаббат тақырыбына арналған өлеңдері, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу» сияқты оқиғалы дастандар, «Әділ-Мәрия романы сияқты прозалық туындылар туды. Бұлардың барлығында негізгі тақырып махаббат болды.

Ақын поэмаларындағы тақырыптық жүйенің, ақынның көркемдік шешімі мен ақын позициясының зерттеу нысанына алынып отырған барлық поэмаларында ортақ болып келетіндігі осындай тұжырым жасауға басты мұрындық болды. Мәселен, ақын тарихи оқиғаның ізімен жазған, не болмаса нәзира дәстүрімен сюжетін өзге жұрттан алып жырлаған поэмаларының қай-

қайсысында да сезім қылын селт еткізбей қоймайтын махаббат атты күдіретті, мәңгілік қуатты тақырыпты таңдап алады. Сүйіскен жастардың трагедиялы тағдыры ешкімді де бей-жай қалдырмасы анық. Шәкәрім жастар махаббатының қанды оқиғаға ұласу себебін немесе олардың тағдырларының бір арнаға тоғыспауының, дәм-тұздарының қосылмауының себебін қоғамдағы сан алуан жағдаяттардың құрбаны болуынан деп көрсетеді. «Қалқаман-Мамыр» поэмасында екі жастың құрбанға шалынуына жеті атаға дейін қыз алыспайтын ата салттың бұзылуын желеу еткендігін, «Еңлік-Кебек» поэмасында «дегенше жесір кетті өлген артықты» медеу тұтқан ру адамдарының адам өлімін әділетті деп тапқан кеудемсоқ әрекеттерін бейнелейді. Махаббат мәселесін тірек ете отырып, соның негізінде өрбіген оқиғалар арқылы өткеннің озығын үлгі етіп, тозығын тәркі қылуға үндейді. Бір ортақ тақырып төңірегінде сан алуан ой өрбіту шеберлігі ақын шығармаларының құндылығын еселей түскен.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қоғамда орын алып отырған өзекті мәселелердің барлығын махаббат тақырыбындағы эпикалық шығармаларына енгізе білген шебер суреткер. Сонымен қатар, өзінің бүкіл шығармашылығында Жаратушыны, бүкіл адамзат баласын сүйе білуді уағыздаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мағауин М. Шәкәрімнің шеберлігі // Жұлдыз. – 1988. №10, 178–185 б.

2 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан; «Сана», 1991. – 80 б.

3 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Қазақстан: Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы, 1991. – 80 б.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТҮСКЕ ҚАТЫСТЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРЫ

КАЗКАНОВА А. Е.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Топонимика – ономастиканың өзіндік ерекшеліктері мол, негізгі саласының бірі. Ономастика – заттарды жекелеп айтатын

жалқы есімді зерттейтін тіл білімі саласы. Ономаст ғалымдар, оның ішінде Т. Жанұзақов «Географиялық атауларда халықтың тарихы, тілі және тарихи география жөніндегі қыруар бай материал, құнды деректер сақталған», – деп бағалайды [1, 7 б.]. Т. Жанұзақовтың, Ә. Әбдірахмановтың, О. Сұлтаньяевтың зерттеулерінде қазақ ономастикасы халықтың тарихы мен мәдениеті, этнографиялық байланыста қарастырылса, Е. Қойшыбаевтың зерттеулерінде қазақ топонимикасына, теориялық, әдістемелік жетістіктері едәуір болғаны байқалады. Ал Павлодар облысының топонимиясы тілдік тұрғыдан арнайы зерттелгенімен (В. Н. Попова, «Гидронимы Павлодарской области». –Томск, 1966), осы аумаққа қатысты арнайы топонимдер жайлы географиялық тұрғыдан ғылыми ізденістер жүргізілген жоқ деуге болады [1, 7 б.].

Дүние жүзі тілдерінде не көп десек, жалқы есімдер көп, оның ішінде жер-су аттары (топонимдер) көп, біздің Қазақстан да одан кем емес. Қазақ жерінің ойы, қыры, тауы, даласы, көлі, өзен-бұлақтары, қысқасы, сан-салалы табиғат көрінісінің әрбір аттамы атсыз емес. Меншіктен берілген өз аттары бар, атсыз адам болмайтыны сияқты атаусыз өңір жоқ. Сәйкесінше, оның ішінде Павлодар облысы да бар [2, 3 б.].

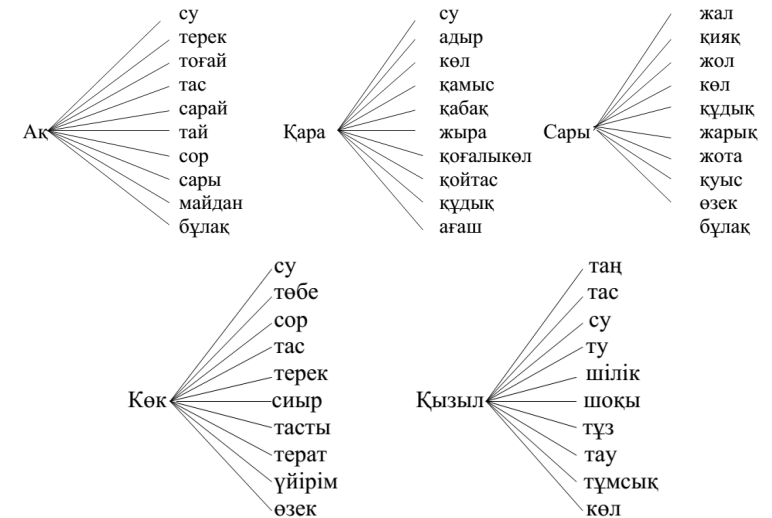
Павлодар облысының топонимдерінің пайда болуы, жалғасуы және қалыптасу тарихы, тілдік кабаттарының құрамы және олардың мағыналық топтары тілдік тұрғыдан қарастырылып, оның тарихы мен қалыптасу заңдылықтары, жергілікті халықтың өткен өмірімен, тіршілік болмысы және қазіргі кездегі ономастикалық мәселелері жан-жақты баяндалады [1, 9 б.].

Павлодар облысында түр-түске қатысты географиялық атаулар жиі кездеседі. Оны В. Н. Попованың «Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область» атты сөздігінен кездестіруге болады. Бұл сөздікте 5000 мыңға жуық қала, аудан, ауыл, тау, өзен, көлшіктер атаулары берілген. Оның ішінде ақ, қара, сары, қызыл, көк, қоңыр, боз, жасыл түстерімен байланысты атауларды көре аламыз.

Әр өңірдің жер-су аттарында түр-түске байланысты компоненттер көп кездеседі және олардың барлығы түр-түстік мағына беріп тұр деп үзілді-кесілі айту қиын. Бұл саладағы зерттеулерге (Е. Қойшыбаев, Ә. Әбдірахманов т.б.) қарағанда құрамында *ақ, қара, қызыл, көк, сары, боз, ала* т.б. түр-түс атаулары кездесетін топонимдер түстік мағынадан алыстап, бағыт-бағдарды

және неше түрлі заттық түсініктерді білдіретін геосимволика, космогония дәрежесіне көтерілгендігін аңғарамыз.

Павлодар облысы бойынша түр-түске қатысты қала, аудан, ауыл атауларының сызбасы

«Ақ» компонентті жер-су аттары қазақ топонимикасында өте жиі және топоним түрлерінің (жер, су, тау, қала, мекен, дала) бәрінде де кездесе береді. Мысалы: Ақсу, Ақтоғай, Ақсай, Ақбұлақ, Ақжар, Ақтерек, Аққобы, Ақшеңгел, Ақмола т. б.

Енді осының ақ сөзі біздің түсінігіміздегі «ақ» түсті білдіріп тұр ма, әлде басқа мағынада да қолданылып тұр ма? Шынында да, мәңгі қар басып, мұз қаптап жатқан таулардан нәр алып, оның жылғалы қойнауларымен етекке қарай құлай ағып жатқан асау сулардың көп жерде «ақсу» атануы кездейсоқ болмаса керек. А. Н. Кононовтың пікірі бойынша, бұл жердегі *ақ* су түсінің ақтығын көрсетіп тұрған жоқ, керісінше, ол «ағынды, ағыны қатты тау суы» дегенді аңғартады.

Әрине, *ақ* түстің гидронимге қатысты мағынасы тек осымен ғана шектелмесе керек. Ол Ақбұлақ, Ақжылға, Ақтұма, Аққайнар, Ақбастау сияқты атауларда «таза, мөлдір, қар суы» деген ұғымдарды беруі де даусыз [3, 110 б.].

«Сары» сөзінің ономалық мәнін ғылыми тұрғыдан сарапқа салу үшін *Сарыарқа* атауының құрамындағы *арқа* және *сары*

сынарларының төркінін бағдарлайық. Халық этимологиясы бұл атаудағы «сары» сөзінің түсінігін жер бетінің қуаң тартып, сарғайған түсіне балайтын да, «арқа» сөзінің түсінігін мүлде айтпаған. Бұл тым жұтан ұғым, өйткені жаздың ыстық тамызынан соң дала атаулы түгел сарғаяды да, бірақ олардың бәріне *сары* сөзі қаз-қатарымен қолданыла бермейді, тек бірен-саран Сарыжылға, Сарыөзек дегендегі тіліміздің төл сөздерінен жасалғандарында ғана «сары» сөзі түстік бір объектінің бетінің сарылығы үшін қолданылады. Ал «Сары» қарды теуіп жайылған, Сары аязда жусаған, Сары арқаны қыстаған, Жылқының жайы болмас па?» деп келетін аллитерациялық тіркестерде «сары» сөздері «сүр» (қар) және «қақаған» (аяз) мәндерінде қолданылса, өзге де сондай «сарыгідір» (жасамыс), «сарытоқым» (аты-шулы) т.б. тұлғалармен келетін алуан түрлі мәнде қолданылатын кезектері көп. «Сары» сөзінің тіркесімен келетін (Сарыарқа жүйелес) Сарыадыр, Сарыбел, Сарыдала, Сарыжайлау, Сарыжал, Сарытау, Сарысу, Сарыбұлақ, Сарықұм, Сарықопа, Сарыой т.б. осы топтағы атауларға зер салсақ, бұлардың қай-қайсысының болсын түспен (сары түспен) байланысты мәні байқалмайды. Керісінше, Сарыжайлау, Сарыбел, Сарыдала тіркестерінің әлденендей бір фразалық немесе жартылай фразалық, тұрақтылық функциясы барын, сондай бір көтеріңкі сезіммен айтылатын әлеуметтік күйі барын байқаймыз [2, 20 б.].

Біз *сарыарқа* тұлғасын «кен жон, жалпақ үстірт, шексіз қырқа» мәніндегі атау деп түсінеміз. Сол ынғаймен осы туыстас *Сарысу*, *Сарытау* т.б. атауларындағы сар сөзінің мәнін үнді-араб тілдері төркіндес, «кен байтақ» деп ұғамыз. *Саржайлау* атауы – сарғайып кеткен даланың сиқы емес, – «кенжайлау», *Сардала* – кең дала, *Сарозен* – «кен арналы өзен-су» ұғымын беретін атаулар. Өзге де ақ, кара, көк, жирен, шұбар т.б. «түстік сын есімдері» топонимикалық атаулар құрамында көбіне сол объектілердің түсін емес, өзге қасиеттерін көрсететін компоненттер екендігі түркі ономастикасы әлемінде анықталған үстіне анықтала түсуде. Бұл кешегі күнге дейін ғалымдарға да, өзгелерге де жұмбақ еді. *Ақ* сөзі (*Ақтау*, *Ақтам*) т.б. сол сияқты тікелей ақ түспен байланысты атаулардан өзге де «ағын» (*Ақсу*, *Ақбұлақ*, *Ақкөл* т.б. сол үлгілес атауларда), «ақпа, сусымалы» (*Аққұм*, *Ақеспе* т.б. атауларда), «от, пәйек» (*Ақтөбе*, *Ақдала*, *Ақжон* т.б. сол туыстас атауларда) мағыналарын береді. Түстік сын есімдердің осындай сырларын бұдан ондаған жыл бұрын белгілі түрколог А. Н. Кононов ашып еді. Бұл сөздікте оларды өз

реестері тұсында ғана сөз етеміз. Тек «кара» сөзінің топоэлементтік мәндері сан қилы болып келеді [2, 21 б.].

Қара: 1) «жердің астынан, тегіс жерден шығып жатқан су»: Қарабұлақ, Қарагем, Қаракешу, Қарасу, Қаракөл; 2) «шөп өспейтін, қуаң жер»: Қарадала (көп жердің аты), Қарасай («шөбі құнарсыз сай»), 3) «жер, жермен тектес», «қалың»: Қарақұм (көп жерде бар), Қараөткел («топырақты өткел»), Қарасаз («топырақты саз»), 4) «қалың, қою, жиі»: Қаратұрық, Қарашалғын («шөбі мол, шалғынды жер»); 5) «төбелі, жоталы ойпат»: Қараой, Қаратөбе және т.б. [3, 110 б.].

Сонымен, тіліміздегі түр-түстер өздерінің символикалық қасиеттері арқылы түр-түске мүлдем қатысы жоқ, не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды білдіреді. Осы саладағы зерттеулерді негізге ала отырып, құрамында ақ, кара, қызыл, көк, сары т.б. түр-түс атаулары кездесетін күрделі топонимдердің түстік мағынадан алшақтап бағыт-бағдарды, басқа заттық түсініктердің белгісі бола алатынын аңғаруға болады.

Қорыта келгенде, Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының атқаратын қызметі мен аңғартатын мағынасы және мәні сан алуан. Түр-түс атауларының бұл маңыздылығы – жай уақытта байқала бермейтін, бірақ тілдің ұзақ даму тарихында қалыптасып қолданысқа енген, оның күші мен күдіретін, әсерлілігі мен әсемдігін танытатын қасиет. Түр-түстердің бұл тілдің ішкі заңдылығына, табиғатына сүйене отырып қарастырғанда, түр-түс атауларының түстік мағынасынан тыс ауыспалы мағынасының өзі бірдей емес екендігін байқадық. Түр-түстердің қоғамда, ондағы әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде, белгілі бір ұлтта, кейде жеке тұлғаның түсінігінде өзіндік орны болады. Ақ пен қараның, көк пен жасылдың, сары мен қызылдың түстік номинативтік мағыналары бірте-бірте дерексізденіп, олардың заттық, материалдық ауыс мағыналары даму негізінде қолдану шегі бірте-бірте кеңейе түседі. Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі географиялық атаулардың, оған қатысты түр-түстердің де қатысын, мағынасын көптеген ғалымдар зерттеп берді. Ал оны ары қарай дамытып, зерттеу, мағынасын ашу – болашақ жас ғалымдардың қолында.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының ономастикалық атауларының көрсеткіш анықтамалығы. –Павлодар: «Политон» ЖШС, 2009. – 256 б.

2 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы, 1985. – 256 б.

3 Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 160 б.

Д. АМАНТАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ИНТЕРМӘТІНДІЛІК

ҚҰДАЙҚҰЛОВА Д. Қ.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Соңғы жылдары қазақ әдебиеті жаңашылдыққа қадам басып, қазіргі қоғам талабына сай шығармалардың саны артып келе жатыр. Жалпы әдебиет пен адам өмірі бағзы замандардан бері ұштасып келеді. Әдебиетте орын алатын құбылыстардың түпкі мәні қоғамдық санада болып жатқан өзгерістермен тікелей байланысты. Бүгінгі адамның жан дүниесіне рухани нәр бере алмайтын туындылардың орнына басқа сарында бой көтерген шығармалардың жазыла бастауы замандастың талабына сай деп түсінген жөн. Модернизм және постмодернизм сынды бағыттың қарқынды дамып, жаңа деңгейге көтеріліп келе жатқанын байқамауға болмайды. Батыста пайда болған бұл бағыттардың қазақ әдебиетіне біртіндеп енуі де шығармаларға деген көзқарастың өзгергенінің дәлелі. Осындай сарындағы шығармаларды басқа бағытта жазылған туындылардан айырып тұратын негізгі белгісі – интермәтінділік теориясы. Постмодернистік шығармаларды дәстүрлі шығармалардан айырып тұратын интермәтіннің басты ерекшелігі – шығарма құрылымында әртүрлі жанр, стильдердегі әдебиет үлгілерінің, сондай-ақ әртүрлі тарихи уақыт бөліктерінің бір арнада келуі.

Г. Р. Сәулембек өзінің «Қазіргі прозадағы постмодернизм» атты диссертациясында әдебиетте болып жатқан құбылыстар жайлы айта келіп, былай дейді: «Отандық әдебиетте постмодернистік дүние қабылдау Д. Амантай, А. Жақсылықов, Д. Нақыпов, Т. Әсемқұлов, Ж. Қорғасбек, Ә. Байбол, М. Қосын, т.б. авторлардың шығармашылығында көрініс тапты. Аталған авторлардың шығармалары қазіргі әлемдік тарихи-мәдени үдерістегі жаңа үрдістер (тенденциялар) мен бағыттар мәнмәтінде жиі талқыланады» [1, 12 б.]. Осы жазушылар туындыларының басты ерекшелігі болып саналатын интермәтінділік концепциясына мынадай анықтама беруге болады:

«Интертекстуалдылық – 1967 жылы постструктурализм теоретигі, француз зерттеушісі Юлия Кристева енгізген постмодернизмнің «автордың өлімі» (Р. Барт) аталған тұжырымдамасымен байланысты, яғни жеке, белгілі бір автордың жасаған мәтінінің айқын және жасырын дәйексөздер, реминисценциялар, аллюзиялар, мәдени және әдеби байланыстар, сілтемелер арқылы таралып кетуі. Осылайша жекелеген мәтіндер үнемі «диалогқа түсіп», бір-біріне «сілтеме жасайды» және бұл мәтіндердің барлығы өз кезегінде мәдениетпен, тарихпен, шындықпен қарым-қатынасқа түсетін, әрі өзі де мәтін саналатын жалпы мәтіннің бір бөлігін құрайды. Осының нәтижесінде «өзімнің-өзгенің» сөзі қарым-қатынасы бұзылып, кез келген мәтін аз-кем танымал алдыңғы мәтіндерге жауап ретінде бағаланады. Интертекст prizмасынан қарағанда, әлем өзіне дейін айтылып қойған, тек оларды басқаша қиыстырып, араластыруға ғана болатын үлкен мәтін ретінде қарастырылады» [1, 4 б.].

Д. Амантай – қазіргі қазақ прозасында постмодернистік шығамаларымен көзге түсіп жүрген жазушы. Сондықтан да бүгінгі күнде Д. Амантайдың туындыларына екі түрлі, бір-біріне қарама-қайшы келетін көзқарас қалыптасқан: бірінші көзқарас – оның тілі қасаң, шығармаларының көркемдігі төмен, мағынасы ауыр, кірме эпизодтар мол, түсіну қиын десе, екінші көзқарас – туындылары астарлы, алыстан орағытады, философиясы терең, көп қабатты, ойы күрделі деген баға.

Д. Амантайдың көлемді шығармаларының бірі – «Гүлдер мен кітаптар» романы. Жалпы алғанда роман қазақ прозасындағы постмодернистік бағытта жазылған алғашқы туындылардың бірі болғандықтан романның жазылуына тіреу, түрткі болған әлемдік әдебиеттегі постмодернизм бағытының өкілдерінің ықпалын байқаймыз. Романда сөз болған қаламгерлер мен кітаптар жайлы жазушының философиялық пайымдары Р.Барттың «автордың өлімі» тұжырымы мен «интермәтінділік» теориясына сәйкес келеді. «Гүлдер мен кітаптар» романында интермәтіндер көптеп кездеседі. Бұл интермәтіндерді түрлерге бөліп, шығармада атқарып тұрған қызметтерін анықтауға болады. Романда интертекстің аллюзия, цитата, референция, реминисценция түрлері қолданылған. Шығармада көрсетілген сілтемелер арқылы интермәтінді үш топқа бөліп қарастыра аламыз: 1) теориялық еңбектер мен әдеби мәтіндерден алынған интермәтіндер; 2) түркі тарихын зерттеуге арналған еңбектер мен мифтерге негізделген интермәтіндер; 3) теологиялық еңбектер мен діни мәтіндерге негізделген интермәтіндер.

Жазушы Д. Амантай өзінің «Гүлдер мен кітаптар» туындысында интермәтінділік жайлы теориялық тұжырымдармен бөліседі: «Қай тақырыпта қаламыңызды сілтесеңіз де қазір, алайда, ешкімді таңқалдыра алмайсыз. Барша алабөтен озық шыққан кітап оқырманға тек басқа кітаптар жайында ғана әңгіме қозғайтын секілді және сол ізденімпаз қаламынан туған кез келген кітаптың мазмұны басқа кітаптардың мазмұнынан құралатын тәрізді» [2, 46 б.]. Автор дәл осы мәтінді У.Эконның «Заметки на полях «Имени розы»» еңбегінен алған: «Во всех книгах говорится о других книгах, что всякая история пересказывает историю уже рассказанную/каждая книга говорит только о других книгах и состоит только из других книг» [3, 53 б.]. Жазушының бұл туындысына алған эпиграфы (дәйексөзі) «Тәңірдің кітабынан» келтірілген «Қайсы әлсіз – жарықтан қашқан қара түнек пе, әлде қараңғылық басқан жарық па...», – деп келетін эпиллог.

Д. Амантай романындағы «Әлішер» тарауында сипатталған кітаптардың құрылымына Х. Л. Борхестің «Вавилон кітапханасы» шығармасында кітапхананы сипаттаған мәтінге аллюзия (аллюзия – көпшілікке таныс әлеуметтік-мәдени фактімен орай сол көркем шығарма семантикасына қосымша хабар, мағына қосатын элемент/мәтінде еркін түрде вербалданатын экстралингвистикалық фактор [4, 112 б.]) жасаған. Жалпы осы екі туындымен таныса келе жазушы «Вавилон кітапханасындағы» кейбір мәтіндердің идеясын реминисценция (реминисценция – басқа бір әдеби шығарманы еске түсіреді/басқа бір мәтінге цитация қағидатымен дәл, еш өзгеріссіз немесе трансформацияланып енгізіледі [4, 112 б.]) арқылы өз романына көшіргенін байқаймыз. Реминисценция басым болып келетін «Заратуштра» тарауында автор Заратуштраның дүниеге келуін, зороастризм ілімінің қалай пайда болғаны турасындағы аңыздарға сілтеме жасайды, бірақ Заратуштра есімі мүлдем аталмайды. «Молда» тарауындағы Әлішер мен молданың диалогында Абайдың «Жақсылық ұзақ тұрмайды», «Қайғы шығар ілімнен», «Осы қымыз қазаққа», «Бөтен елде бар болса», «Қарашада өмір тұр», «Кейде есер көңіл құрғырың», «Сегіз аяқ» өлеңдері арқылы сол тұстағы қоғамның жан-дүниесі мен көңіл күйін Әлішер арқылы жеткізеді. Автор Абайдың цитаталарына (дәйексөз) сілтеме жасаған.

Д. Амантай романда референция ретінде «жерұйық» мотивін қолданады. Әлемдік әдеби мұраларда бұл атау «Інжіл» кітабында, «Ергене-көң», «Өтукен» мифтерінде, Асан қайғы туралы аңыздарда кездеседі.

«Сағыныш» тарауында адамзат тарихы туралы мифтерді пайдаланған. Мирча Элиаденің «Священные тексты народов мира» еңбегінен кей мәтіндерді, дәйексөздерді тырнақшасыз береді, мифтер толықтай алынбай, үзінділерін қазақшаға аударып тізбектейді. Мысалы, «Бала Беракты бір күні нағашы ағасы Кангун қамыс күркеден сыртқа алып шығып, қолындағы шашақты найзасымен түнгі аспанда алабөтен жарқырап жанып тұрған Әлтайыр жұлдызын нұсқап: – Қараңыз! Бұл – Бунджиль. Сіз оны көріп тұрсыз, ол да сізді көріп тұр» [2, 123 б.] – дәйексөзін М. Элиаде еңбегінде «...когда Берак был еще ребенком (у него еще не было бороды), кангун (дадя по матери) вывел его ночью из стана и, указав копьем на звезду Альтаир, сказал: Смотри! Это – Бунджиль. Ты видишь его, а он видит тебя» [5, 11 б.] – мәтінінен аударып жазған. Мұндағы мәтіндер ешқандай тырнақшасыз меншіктеліп алынған. Бірден плагиат деуге әбден болады, алайда автор өз шығармасында Барттың теориясын ұстанғанын айта келе былай дейді: «Асқақ мәтін өз бетінше дербес өмір сүреді. Тіпті кітап авторы жоғалып кетсе де, кітап ешқашан жетім қалмайтыны рас. Өйткені мәтін оны үнемі өбектеп отыратын қожайынға бәрібір зәрулік танытпайды» [2, 59 б.].

Сонымен, Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы – батыс пен шығыс әдебиетін бойына сіңірген, ежелгі және заманауи туындылардың ұштасып, түрлі жанрларымен интермәтіндік байланыс орнатқан шығарма. Автор шығармасында постмодернизмнің басты тұжырымдамасы болып саналатын «әлем – мәтін» теориясын ұстанып, әртүрлі дәуірлер мен стильдердің қатпарларынан құралған өзгеше әлем тудырады.

Постмодернистік туындылардың көлемі көбінесе шағын болып келеді. Авторлар осындай шағын шығармаларға бірден бірнеше әлеуметтік, психологиялық, діни, моральдық т.б. өзекті мәселелерді сыйдыруға, оқырмандарға ой салуға тырысады. Д. Амантай прозаларының бірі «Мен сізді сағынып жүрмін» повесінде де интермәтінділік көрініс табады. Постмодернистік бағытта жазылған бұл туынды өзінің стилистикалық жағынан да, дүниетанымдық астары бойынша да ерекше шығарма. Автор он беттен тұратын повеске қазіргі таңдағы адамзат мәселесі және оның рухани күйреуі, діни проблемаларды арқау етеді. Түрлі шығармалардан үзіп алған мәтіндерден құрастырылғандай әсер беретін бұл туындының біртұтас сюжеті жоқтың қасы. Жазушы бүгінде адамдардың санасында жүрген көкейкесті сұрақтарға кейіпкерлер арқылы жауап іздейді.

Д. Амантай өзінің кейбір туындыларына эпиграфтарды (дәйексөз) басқа тілдегі шығармалардан алады. «Мен сізді сағынып жүрмін» повесіне лайықтап алғаны – Олжас Сүлейменовтің «Кто-то медленно скачет и скачет во сне, издалека, на светлом усталом коне» өлең жолдары. Жазушы оқиғаны осы өлең жолдарының аясында өрбітеді.

Повесть «Мұқтар жұма күні атылып өлді» [6, 112 б.], – деп басталады да, «Құдайды іздеген ол жазғытұрым көкек айында Медеу шатқалы аңғарында жұма күні атылып өлді» [6, 122 б.], – деп аяқталады. Бас кейіпкер рухани дағдарысқа ұшырап, өзін өзі атып өлтіреді. Ол осылайша Ислам іліміне қайшы әрекет жасайды. Өзіне қол жұмсау мұсылман қауымға тән қасиет емес, ең ауыр күнәнің бірі саналады. Мына диалогқа назар аударыңыз:

- Дүние сыртында не бар? – деп кері бұрылды.
- Ештеңе.

Автор бұл диалог арқылы «нигилизм» түсінігіне сілтеме жасайды. Оған анықтама берсек: нигилизм (лат. nihil – ештеңе деген мағынаны береді) – қоғамда қалыптасқан мәдени құндылықтар мен мұраларды, діни, моральдық нормалар мен түсініктерді қайта қарауды, жоққа шығаруды білдіретін ұғым. Бұл ұғымды повестің басқа да жерлерінде байқауға болады: «Ұйқы дегеніміз өмірдің жалғасы. Ғұмырдан кейін ұйқы жоқ, қаза – жарық сәуледен көз жазып қалатын су қараңғы өткел. Өлім артынан із басатын – топырақ иісті ештеңе. Ештеңеде ұйқы болмайды.

Ажал кірпік ілмейді. Тіршілікке қарсы, қара жерге туыс, бірақ ойы – сор, сорлының ойы - ештеңе» [6, 119 б.]. «Ештеңе» теориясы автордың «Гүлдер мен кітаптар» романында да кездеседі: «...кім біледі, ажалдан соң ештеңе жоқ шығар» [2, 81 б.]. Сонымен қатар, шығармада «Ұят өлімнен күшті» деген дәйексөзге жасалған сілтемені көруге болады. Ол бұрмаланып, теріс мағынада берілген: «Тіршілік ұяттан дербес, сондықтан ұят өлімнен күшті де, әлсіз де емес» [6, 118 б.].

Осылайша шығармада, діни нигилизм мәселесі бой көтереді. Құдай мен ақылдан теріс айналған рухани құлдырауға бастайтын интеллектуалды сарын қазақ прозасында жиі кездесе бермегенмен, тәңіршілдік, ежелгі рухани тамырларға бастайтын наным-сенімге негізделген тақырыптарды ұшырастыруға болады. Постмодернизмнің «әркімнің не жасаса еркі бар» деген моральдік-этикалық ұстанымдардың әр тараптылығын қолдайтын ерекшелігі діндерге де қатысты болып отыр.

Д. Амантайдың тағы бір көркем прозасы – «Ібіліспен сүйісу» повесі. Мұнда автордың алып отырған дәйексөздері ерекше. Шетел әдебиетінің көркем туындыларынан таңдап алғаны мынау: Талмуд, Сангедрин, IV, 5 «...ибо человек чеканит много монет, и все они схожи между собой, а Святой чеканит всех людей печатью Адама Первого, но все они отличаются друг от друга.

Поэтому каждый человек обязан сказать: ради меня создан мир» және Элиас Канеттидің «Как долго еще будет прятаться Бог». Осы сілтемелер арқылы жазушы оқырман қауымға шығарманың негізгі идеясы жайлы ой тастайды, оқиға осы дәйексөздердің мағынасы шеңберінде дамиды. Бұл нағыз постмодернистік белгі. Тіпті повесть атауының өзі көңілге үрей ұялатады, оқырманды өзіне баурап алады.

Қазіргі таңда кітап оқылмай, қоғамның рухани дағдарысқа ұшырауына телевидениенің әсері зор. Дегенмен, бейнеклиптік нұсқадағы оқиға қызықты болғанмен, оқырманға кітап беретін рухани нәрді бере алмайды. Сол үшін де қаламгерлер мәселені бейнеклиптік элементтерді кітапқа енгізу арқылы шешуге тырысты. Ол аз көлемді шығармаға бірнеше қабат оқиға, ойды сыйдыра білу керек деген тұжырым. Нәтижеде, әлемдік әдеби шығармалармен, теориялық бағыт-бағдармен, әлемдік пәлсапашылардың еңбектерімен таныс жазушылар, Батыс әдебиетінде пайда болған бағыт постмодернизмнің қазақ әдебиетіндегі үлгісін жасады. Әлемдік мәдениетте күш алған постмодернизм құбылысы қазақ әдебиетінде біртіндеп көріне бастады. Трагедиялық сарын, қоғамды жатсыну, сөзге сараңдық, астарлап ишарамен сөйлеу, үкім айтудан, соңғы түйінді айтудан қашу – постмодернистік сипаттағы бүгінгі қазақ прозасына тән белгілердің бірі.

Қорыта айтқанда, интермәтінділік сипатымен ерекшеленетін Д. Амантай шығармаларының жазылуына посткеңестік кезеңде мемлекеттегі қоғамдық, әлеуметтік, саяси, рухани дағдарыс әсері болды. Шығармалары батыстық жазушы-философтар шығармаларынан үлгі алу әсерінен туындады. Жазушы туындыларында интермәтінділік теориясын қолданудың мақсаты ерекше болды. Өйткені тоқырай бастаған әдебиетке жаңа серпін беретін және оқырманды селт еткізетін бір күш керектігін сезді. Интермәтіннің түрлерін өз шығармаларында сауатты, әрі ұтымды пайдалана білді. Осылайша қаламгер қазақ прозасындағы постмодернистік бағытты интермәтінділік теориясы арқасында дамыта түсті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сәулембек Г. Р. Қазіргі прозадағы постмодернизм: Филология докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2017 ж. – 136 б.
- 2 Амантай Д. Қарқаралы басында. // Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2010. Т.1. – 396 б.
- 3 Эко У. Заметки на полях «Имени розы» / пер. с итальянского языка Е. Костюкович. – СПб.: Симпозиум, 2007. – 92 с.
- 4 Құралқанова Б.Ш. Филологиялық талдау: оқу құралы / Б.Ш.Құралқанова. – Павлодар: ПМПУ, 2019. – 141 б.
- 5 Элиаде М. Священные тексты народов мира / пер. С англ. В.Федорина. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 624 с.
6. Амантай Д. Күзгі рандеву. Роман, повестер, әңгімелер – Астана; Елорда, 2004. – 200 б.

ЮМОРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

МАЖИНОВА Э. Ж.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Тілдің жеке адам мен тұтастай қоғам мәдениетіне әсері, сондай-ақ тілдегі мәдениеттің көрінісі туралы мәселелер зерттеушілерді қызықтыратыны сөзсіз. Юмор мәдениеттің көрсеткіші және ойлау процесінің актуализаторы бола отырып, осы әрекеттесуде маңызды рөл атқарады. Юмордың лингвомәдени аспектілерін А. А. Зализняк (2007), Л. П. Иванова (2007), В. И. Карасик (2002) т.б. зерттеу жүргізгені белгілі. А. А. Зализняк өзінің «Юмор и остроумие в европейской культурной перспективе» атты мақаласында «юмор», «тапқырлық», «күлкілі» сынды ұғымдарды талдап, оларды жалпы еуропалық құндылықтарды көрсететін «мәдени тұжырымдамалар санына» жатқызады. Ғалым «юмор» сөзі (әдебиеттануда және мәдениеттануда) терминге айналып, оның синонимі жуықтап алғанда «күлдіргі» сөзіне сәйкес және оның мағынасы көптеген еуропалық тілдерде бірдей келетінін айтады (тек француз тіліндегі *humour* сөзі өзінің англосаксондық ізін сақтайды, оның орнына тиісті термин ретінде *comique*, *comisme* қолданылады) [1, 554 б.]. Күлдіргі әңгіме – бұл американдық жанр, ал анекдот – француз жанры. Өзіл әңгімесінің әсері оның қалай айтылатынына байланысты, ал күлкілі

әңгіме мен анекдоттың әсері онда не туралы айтылғандығына байланысты [7, 10 б.]. Юмор күлдіргінің бір формасы ретінде, соның ішінде тапқырлық, сатира, ирония және сарказмды қарастырады. Кең диапазондағы күлдіргінің әртүрлі формалары сатира мен юмор болып табылады. Қолданыстағы зерттеулерде коммуникативті стратегияның мақсаты, қолдану саласы, қолданудағы негізгі құрал және аудитория сияқты параметрлері өзіл және онымен байланысты ұғымдарды сипаттауға енгізілген. Бұл параметрлерге Кулинич М. А. мыналарды қосуға болады деп санайды: вербалды/вербалды емес сипат; идентификация/антагонизм; авторлық/анонимділік; тікелей/жанама бағалау.

В. И. Карасик «Языковой круг: личность, концепты, дискурс» атты еңбегінде юморды мәдени ұғымдар қатарына жатқызады: «Юмор мәдени ұғым бола отырып, құнды сипаттамаларға ие, яғни негізгі өмірлік бағдарлармен тығыз байланысты. Шын мәнінде, юмор – адамды өзгеретін жағдайларға бейімдейтін ең ыңғайлы тәсілдердің бірі, ол – оқиғалардың күтпеген дамуына реакция, белгілі бір дәрежеде шындықпен татуласу және адам денсаулығын нығайтуға ықпал ететін жағымды эмоция. Осылайша, юмор – бұл адам психикасының органикалық қорғаныс сипаты, адамның түр ретінде өмір сүруімен байланысты өте нәзік және күрделі эмоционалды құбылыс, яғни юмор адамның өмірлік құндылықтарымен байланысты. Өмірлік құндылықтар тұрғысынан (өмір сүру және психологиялық өзін-өзі қорғау құралы ретінде) күлкі қорқынышпен байланысты, бірақ қорқыныш қауіпті оқиғаға дейін теріс эмоционалды шоғырлану тәсілі, ал күлкі қауіпті оқиғадан кейін оң негізде эмоционалды релаксация әдісі болып табылады» [2, 156 б.].

Л. П. Иванованың «Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы)» атты мақаласында күлдіргіні (комическое) лингвомәдениеттанудың объектісі ретінде қарастырады. Алайда автордың пікірінше, бұл проблема жеткілікті түрде дамымаған, дегенмен ол қазіргі антропоцентристік парадигмаға сәйкес шешілуі керек [3, 561 б.]. Оның айтуынша, күлдіргінің көп жағдайда ұлттық ерекшелігі бар. Күлкілі жағдайды тікелей бақылап, ол туралы айтуға болады. Егер жағдайды күлкілі деп қабылдау автордың белгілі бір мәдениеттану саласына байланысты болса, онда күлкілі оқиға туралы әңгіме лингвомәдениеттануға жатады, өйткені тілдің өзі мәдени ақпаратты алып жүреді [3, 562 б.].

Тіл мәдениетті ғылыми тұрғыдан зерттеудегі маңыздылығын арттырып келеді. Кезкелген өркениеттің мәдени стереотиптер жүйесі тілдің көмегімен реттелген. Қандай да бір мәдениеттің негізгі қағидаларын сілтеме жасамай түсінуге болады деп ойлау қиынсыз, бұл принциптерді қоғам үшін маңызды және оған түсінікті ететін лингвистикалық символизм.

Мәдениеттің ұлттық құндылық-семантикалық кеңістігінің шектері белгілі бір ұлтты қолдану процесінде маңызы жоғарылаған мәртебеге ие этномәдени жәдігерлер жиынтығымен көрсетілген. Тілдің ұлттық құндылық-семантикалық кеңістігінің шектері сыртқы немесе мәдени таным субстраттарының ішкі немесе тілдік сананың белгілеріне ену процесінің жиілігі және сапа индикаторымен көрсетіледі.

Әлемнің ұлттық мәдени моделі рәміздер, ұлттық дәстүрлер және ұлттық стереотиптер арқылы ұсынылатын бастапқы номинацияның объектілері мен олардың мәнін жүйелеу арқылы өзектендіріледі. Әлемнің ұлттық лингвистикалық моделі – негізгі номинацияның сөз мағыналарының ішкі формаларынан мағынаны бөліп алу нәтижесінде алынған екінші номинацияның мағыналары арқылы вербалдау. Екінші номинацияның мәндері – бұл екінші лингвосемиоз жүйесінің коды ретінде қызмет ететін тілдің лингвистикалық белгілерін немесе стилистикалық құралдарын аударушылар. Әлемнің ұлттық лингвистикалық суретін ұлттың лингвистикалық санасын сипаттайтын статикалық лингвосемиотикалық құбылысқа жатқызу көзделеді. Әлемнің ұлттық комикстік лингвистикалық суретін әлемнің статикалық ұлттық лингвистикалық картасын өзгертетін және әлемнің жаңа ұлттық лингвистикалық картасын жасауға жағдай жасайтын динамикалық лингвосемиотикалық құбылысқа жатқызу қажет сияқты.

Зерттелетін лингвомәдени аспектінің терминологиялық аппаратына «ұлттық юмордың мәдени моделі» және «ұлттық юмордың тілдік моделі» сияқты тәуелсіз ұғымдарды енгізу орынды болып көрінеді. «Ұлттық юмордың мәдени моделі» мен «ұлттық юмордың лингвистикалық моделі» ұғымдарының аражігін ажырату қажет. Ұлттық юмордың мәдени моделі шындықтың логикалық нақты категорияларынан, адам қолданатын және оның тікелей ортасында орналасқан заттар мен объектілерден алынған. Ұлттық юмордың тілдік моделі ұлттық юмордың тұжырымдамаларын, шенберлерін, сценарийлерін тудыратын тілдегі шындықтың бір-бірімен сәйкес келмейтін категорияларының ерекше қатынастарын

көрсетеді. Ұлттық лингвистикалық юмордың сценарийлері комикс бейнесін жасайтын тілдік белгілер арқылы туады. Мұндай тілдік белгілер санатына тілдің бейнелі стилистикалық құралдары жатады, мысалы, антономазия, окказионализм, салыстыру, метафора, әсірелеу, эпитеттер т.б. Шындықтың күлкілі актуализациясымен тілдік құралдарда жүзеге асырылатын ұлттық-мәдени ерекшеліктер көрінеді.

Юмордың тілдік бейнесі әртүрлі ұлттар менталитетінің және халықтардың ойлау өзгешеліктерінен, белгілі бір өмірлік құбылыстарға көзқарастардағы айырмашылықтардан тұрады. Юмордың тарихи өзгергіштігі негізінен юмордың ұлттық ерекшеліктерінде көрінеді. Кезкелген ұлттың өзін белгілерін байқау оңай, бірақ оларға нақты сипаттама беру өте қиын. Ю.Б.Борев «Комическое» деген кітабында Э. Обуенің пікірін келтіреді. Ол француздарға агрессивті мінезді, ашуланшақтықты, өркөкіректік көзқарасқа ие тапқырлықты жатқызса, ал ағылшындарға қарапайым және жағымды юмор тән екендігін айтады [4, 62 б.]. Уақыт өте келе әр ұлт өмірлік және тарихи тәжірибе негізінде құрылған өзінің ерекше юмор формасын алады. В. Г. Белинский былай деп жазды: «Әр халықтың ұлттық құпиясы оның киімі мен асханасында емес, заттарды түсіну тәсілінде» [5, 294 б.]. Бұл «заттарды түсіну тәсілі» өзін тапқырлықпен және ұлттық бояудағы өзінмен көрсетеді.

Қорыта келгенде, ұлттық өзіндік ерекшеліктері туралы мәселе өте қызықты. Юмордың ерекшелігі ұлттық мінездің құрамдас бөлігі ретінде этнопсихологтердің назарын аударуға лайықты [6, 50 б.]. Тіл – мәдениеттің иесі және мәдениеттің объективті көрінісі. Өзі философия бірлігінің жасанды құралы ретінде адамның ақыл-ойының тілдік көрінісі және қарым-қатынастың маңызды құралы болып табылады. Өзіміз біз өмір сүру ортасын, өмір салтын, әлеуметтік қатынастарды, жеке кейіпкерлерді және өз халқының психологиялық сипаттамаларын көреміз. Қазақ мәдениетінде өзіндік орны ерекше. Мұнда біз өзін арқылы күнделікті өмірдегі, мысалы, саясатта, жұмыста, отбасында қазақ мәдениетінің коннотациясын түсіндіруге, әсіресе қазақ құндылықтарының тұжырымдамасын, адамгершілік түсініктері мен мінез-құлық нормаларын білуге тырысамыз. Өзіміз – ұғымдардан тұратын тұжырымдамалық категория және соның бірі ұлттық юмор. Өзіміздің ұлттық ерекшелігі тілде әртүрлі лингвистикалық құралдардың көмегімен кодталады, олар белгілі бір ұлттың комикстік лингвомәдени кодының тұжырымдамаларын білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зализняк А.А. Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы) / А.А. Зализняк // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / Российская акад. наук, Ин-т языкознания; отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. – 554-557 с.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 3 Иванова Л.П. Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы) / Л. П. Иванова // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / Российская акад. наук, Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. – 560-569 с.
- 4 Боров Ю.Б. Комическое / Ю.Б. Боров. – М.: Искусство, 1970. – 272 с.
- 5 Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды / В.Г. Белинский // Собрание соч. в 9 т. Т. 3. – М.: Худож лит., 1978. – 294-412 с.
- 6 Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество / А.Н. Лук. – М.: Искусство, 1977. – 183 с.
- 7 Твен М. Об искусстве рассказа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/book/tven_mark/ob_iskusstve_rasskaza.html

ЗЕЙНЕП АХМЕТОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АТА МЕН КЕЛІН КОНЦЕПЦИЯСЫ

НҰРБОЛАТҚЫЗЫ А.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш.

ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Концепция латынның «conceptio» деген сөзінен шығып, ғылымға енген. «Концепция (лат. conceptio - түсіну, бірыңғай ой, тұтас ой) қайсыбір нәрселердің, құбылыстардың, көрудің (көзқарас), түсінудің, түсіндірудің (трактовка) белгілі тәсілін білдіретін көзқарастар жүйесі. Пәндік білімнің (дисциплинарное знание) жасалуының, ұйымдастырылуының және өрістетілуінің бастапқы тәсілі. Қағида бойынша, ашық (анық) білдірілген тұлғалық бастамасы бар, негіздеушінің (немесе негіздеушілердің реалды болмаса мифтік) фигурасымен белгіленген, яғни концепцияның авторы немесе авторлары бар» [1, 112 б.].

Сонымен, концепция дегеніміз не? Ғылыми зерттеулердің нәтижесі болып теориялар, заңдар, модельдер, гипотезалар, эмпирикалық тұжырымдар болатындығы белгілі. Әрқайсысының өз мәні, мағынасы бар, бірақ бұл түсініктерді бір ғана «концепция» сөзімен ақ біріктіруге болады. Яғни «концепция» термині – кез келген табиғаттың мінсіз нысандарын құра алатын ұғымдар мен көзқарастардың орамды жиынтығы, белгілі бір көзқарастардың жүйесі, белгілі бір құбылыстардың, процестердің түсінігі, белгілі бір туындының басты ойы ретінде қарастырсақ қате болмас. Концепция бүкіл адамзат мәдениетінің теориялық бөлігін құрайды.

Концептуалдық форманың өзіне ең барабар философиясы болады, яғни кең мағынада концепцияның түріне философияның өзін жатқызуға болады. Классикалық дәстүрде «концепция» ұғымын «тұжырымдама» ұғымымен теңестіру тенденциясы күшті болмақ. Тұжырымдама ұғымына жалпы сипаттама беріп өткеннен кейін Зейнеп Ахметованың шығармашылығындағы ата мен келін арасындағы концепцияны сөз қылайық.

Жалпы жұртқа белгілі дерек бойынша Зейнеп Ахметова - соғыс жауынгері, қазіргі тәуелсіз заман үшін маңдай терін төккен батыр және «Ұшқан ұя» сынды құнды көркем шығармасымен әдебиетке өз үлесін қосып кеткен Бауыржан Момышұлының келіні екені айғақ. Өзінің берген сұхбаттарындағы, салт-дәстүрлер сөз болған кітаптарындағы айтуы бойынша «Шайын қайнатып, қолына

суын құйып» отырған жалғыз келіні. Бұл екі жазушы қоғамда өзіндік орындары бар, «мен қазақпын» деген адамның санасында образдары бар екі тұлға арасын байланыстыратын қатынас - ата мен келін арасындағы байланыс. Бұл байланыс түрі тек Бауыржан Момышұлы мен Зейнеп Ахметоваға ғана қатысты қатынас түрі емес. Бүкіл «қазақ, өзбек, орыс т.б.» деп аталатын жұртшылықтың өткен тарихында болған және келер болашақта болатын да, бола беретін де қатынас. Көптеген мақалаларда, газет беттерінде, журналдарда, көгілдір экрандарда көріп, естіп жүргендей «ене мен келін» арасындағы байланыс көп сөз етіледі. Қазір қозғалынатын «ата мен келіні» арасындағы қатынас көз үйренген, құлақ жауыр болған байланыс емес, ерекшелік, еректеу.

Зейнеп Ахметова өзінің кітаптарында «қайын ата» бейнесін жақсы сақтап, көрсете білген. Ұлттық құндылықтардың шежірешідей білгірі қайын атасының аузынан шыққан әрбір ғибрат сөздері мен нақыл сөздерін санасына қорғалжындай құйып, тәлімін бойына сіңіріп, сол кісінің көрігінде шыңдалып, қорытып, бізге, болашақ бастаушы, өкшебасар ұрпаққа азды-көпті өсиет, ғибрат ретінде бірнеше кітап басып шығарды. Зейнеп Ахметова осы тұрғыда «Бұл күнде өзімнен кейінгі буынға айтарым болса сол ардақты кісілердің бойыма сіңіргені. Олар маған қазақ халқының ортақ қазынасы болған ұлттық қасиеттерді қадірлеп, қастерлеуге, отбасым, ошақ қасымда сақтап отыруыма баулыды», – дейді [2, 5 б.]. Нақты дерек келтіретін болсақ, «Күретамыр», «Бабалар аманаты» сынды кітаптарында қайын атаның тәпшітеп айтқан, өмірден түйген, алуан түрлі тәрбиелік мәні бар, салт-дәстүрге, жөн-жоралғыға байланысты айтылған, бойына дарыған ата сөздерін түсірген. Бұл кітаптарда халқымыздың салт-дәстүрлері, салт-санасы, ырым-тыйымдарының астарында жатқан жақсы ізгі-ниетін, мәнін, мағынасын жас ұрпаққа кеңінен ашып түсіндіріледі. Осы арқылы бұрынғы жақсы мен бүгінгі жаңамен ұштастырып, ұлттық болмыстан тайып кетпей, қазақы тәлім-тәрбиенің мәнін, түбіндегі ойын ұғындырады. Шет мемлекеттердің ағымына еліктеп бара жатқан, салт-дәстүрден мақұрым бола бастаған жаңа заманауи жастарға қайталап, саналарында жаңғырту мақсатында шығарылған.

Кітаптардың бастауы Бауыржан Момышұлының 1973 жылы қараша айының он тоғызыншы жұлдызы, аптаның бастауы дүйсенбі күні жазып қалдырған «Халықтың ана тілі мен салт-санасын, ұлттық жан дүниесін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін төл белгілері» атты қолжазбасынан бастау алады және 1974 жылдың желтоқсан айының

жиырма бесінші күнінде жазып қалдырған пікірімен аяқталады. Тек пікірлер ғана емес, жауынгер, ержүрек батыр жазушының айтқан ырым-тыйымдары, ұмытылып бара жатқан салт-дәстүрлерін кітапқа басып шыққан. Мысал келтіретін болсақ: «Жолашар», «Бесік жыры», «Балаға ат қою», «Мүшел жас» және тағысын тағы тақырыптарда Зейнеп Ахметова ата сөзін кітапқа жазып түсірген. Бұл салт-дәстүрлерге тоқталмауды жөн санаймыз. Өйткені, әр үтір, нүктесіне дейін атаның келініне айтқан бұл жоралғылар кітап беттерінде жазылып тұр.

Бауыржан Момышұлы Зейнеп Ахметованың өмірінде тек қайын ата ролінде ғана емес, білгенін үйретуші, бағыт беріп бағдарлаушы, ұлағатты ұстаз және кітап жазып шығаруға негізгі тірек болған. Біздің қазақ халқының қанына сіңіп, ана сүтімен бойға тараған тәлім-тәрбие бойынша келін бала қайын атасын сыйлай біліп, құрметпен қарап, өз әкесіндей қадірлеп, жатсынбауы қажет. Қазақ жұртында ата-енеге «қайын ата», «қайын ене» дейді. Қарап отырсақ, «қайын» сөзі тілімізге дін арқылы енген екен. Араб тілінде «қайым» сөзі, біреудің орнында тұрған, біреудің орнын басқан деген мағынаны білдіреді екен. Араб тіліндегі көптеген сөздер біздің тілге кіріккен, біз ол сөздерді өзіміздің фонетикамызға сай қылып алғанбыз. Демек, «Қайын ата» мен «Қайын ана» қыздың өз анасы мен әкесінің орнын басқан, оның екінші анасы мен әкесі деген мағынаны білдіреді. Фикһ (терең түсіну мен жан-жақты ұғыну) үкімдері бойынша, әйел үшін ең жақын туыстарының қатарына қайын ата мен қайын ене жатады. Олай болса келін осы жағын толық меңгеріп сыйлай білгені жөн. Әрі үлкенді сыйлау баршамызға ортақ парыз. «Үлкенге құрмет, кішіге ізет» деп жатамыз, осы тұрғыдан алған да да келін «қайын» деп аталатын ел-жұртты қолдан келгенше сыйлап отыруы керек. Осы аталған үлкендердің батасы мен разылығын алса көсегесі көгере береді.

Халқымыздың бұл заңдылығы әкеден балаға беріліп, ананың сүтімен бойына тарап өскен Зейнеп Ахметованың тал бойынан байқалатын қасиет. Жазушы Зейнеп Ахметова жүрген жерінде де, берген сұхбаттарында да, жазған кітаптарында да Бауыржан Момышұлы атамызды «Қайын ата» деп емес «ата» деп және осы сөзінен таймай, сыйластық жібін үзбеген. Бұған дәлел керек етсеңіз, ол өз сөзінде «... ата сөзінен естіген-ұққандарымды, көңілге түйгендерімді кітапқа арқау етіп шығардым. Мен тек баяндаушымын», - дейді. Зейнеп Ахметова қайын атасына туған әкесіндей қарап, Бауыржан Момышұлының жауынгершілік мінезін

шыдай біліп, бір жағынан әкесіндей қараса, екінші жағынан ұзтаздай қараған. Өйткені, қаншама ақыл, қаншама ғибратты әңгімелерді алдынан үміт күттіретін, нәтиже көрсете алатын адамға ғана айтылады. Ойлана білетін, санасына тоқи алатын ми болмаса, тыңдай алатын екі құлақтың әркімде барын, естігенді саралайтын сана болмаса, айтылған сөздің текке кетіп, тасқа түскен дәнмен тең екенін жауынгер жазушы Бауыржан Момышұлы жақсы білді. Зейнеп Ахметованың «Бабалар аманаты» кітабын оқып, қарастырсақ Бауыржан Момышұлы келіні Зейнеп Ахметованың ибалалығына шүбә келтірмей, күмәнсіз қараған болса керек. «Ата сонау сәлемнің әрқилысын айтқанмен, келін сәлеміне тоқталған жоқ. Оны мен айтпасам да білесің», – деді. Жай ғана сырғыта айтып өткен жоқ. Маған сеніммен қарағаны дауыс ырғағынан байқалды», – дейді [2, 14 б.].

Жас қыз отбасылы болғаннан кейін, өзі өсіп-жетілген ұясын тастап, өз жұрты, әке-шешесін алмастырып, бойы үйренбеген, көзқарастары басқа отбасыға барып сіңісу барысында «қазақ» деп аталар халқымыздың салықалы ақсақалдары уыздай жас келінге, өзінің бауыр еті баласы, кішкентай қыздарындай қарап, жатсынбаған. Дәл осы көрініс, табиғатымызға сай бауырмалдық жауынгер жазушы мен келіні арасында да бар. Зейнеп Ахметованың атадан алған салт-дәстүрлік сананы қазір өз келініне түсіндіріп, үйретіп бағуда. Бұл жайлы «Күретамыр» деп аталатын кітабының бір беттерінде қозғап қалады.

Қазақ халқында келінді ұрпақ тәрбиелеуші ана ретінде қабылдаған. «Мен – Бауыржан Момышқұлының келінімін. Бұл менің төлқұжатым», – дейді Зейнеп Азметова [3, 6 б.].

Қорытындылай келсек, қазақ халқының біртуар қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлы мен келіні Зейнеп Ахметованың арасындағы байланыстан ата салтымыздан қалған, алдын орап өтпейтін, сөзін бұзбай тыңдайтын көріністі байқаймыз. «Атаның тіке қараған отты жанарына бала түгілі ересек адамдардың өзі төтеп беруі екі талай. Атамның күрт өзгеріп сала беретін мінезіне төселген жанмын», – деп сыйластық пен құрметтей білумен ұштасқан, үлгі берер кісі мен шәкірт сықылды бұл ара қатынас «ене мен келін» арасындағы байланыс түрінен асып түспесе кем бола қоймас. Келіннің көрегендігін көптің құлағы, көптің көзі болған баспасөз қызметіне бергенінен байқалады. Салт-сананы өз келініне ұғындырғаны ұрпағына үйреткенімен пара-пар болған атаның қасиеттілігі мен ақылдылығына тамсанбасқа болмас.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Философиялық терминдердің сөздігі. – Павлодар: ПМПИ, 2011. – 138 б.
- 2 Ахметова З. Күретамыр / З. Ахметова. – Алматы, 2019. – 208 б.
- 3 Ахметова З. Бабалар аманаты: Естелік-эссе. – Алматы, 2017. – 416 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҮЙДЕКТІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

РАМАЗАНОВ Ә. К.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Тілдік бірліктердің құрамын анықтау қазақ тіл білімінде әбден орныққан талап. Тіпті, жеке сөздің құрамын анықтап, жалаң сөз және күрделі сөз деп бөліп, жалаң сөздің өзін екіге (негізгі, туынды), күрделі сөздің өзін беске (біріккен сөз, кіріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөз, тіркесті сөз) ажыратып қарайды. Мұндай талғам сөз тіркесіне де қатысты жүргізіледі. Жалаң сөз тіркесі және күрделі сөз тіркесі деген бөлістер осыған дәлел. Әсіресе, ғалым Т. Сайрамбаевтың сөз тіркесінің күрделенуіне қатысты тұжырымдары барынша қадағалауды қалайды [1, 32-53]. Соңғы уақытта күрделі сөз тіркесінің құрамын түйдекті тіркес, салаласқан тіркес, тұрақты тіркес, түйіспелі тіркестердің селбесе жұмсалуды толықтырды.

Осы тұрғыдан келгенде, түйдекті тіркестерді құрамдық жағынан саралау ең алғаш рет қолға алынып отыр. Бір қарағанда, түйдекті тіркестер кемі екі сөздік тұлғаның (түбір мен көмекші мағыналы сөздің) тіркесімінен болғандықтан, жеке сөзге қатысты тұрғыдан қарасаң, күрделі бірлік болып танылатындай да, жеке тіркесімдік тұрғыдан қарасаң, жалаң бірлік болып танылатындай. Біз осы екеуін бөле жара қарауды анықтау мақсатында, кәдімгі сөз тіркесінде болатындай құрамдық екішеуді бағдар етіп алдық. Бұған салсақ, жалаң түйдекті тіркес дегенімізге құрамындағы сөздік тұлғалардың тек қана жеке тұлғада келіп, байланысуынан болған тіркесімдер жатады. Жеке тұлға сипатын әрі алғашқы сыңардың, әрі екінші сыңардың бір-бірден ғана болатынын атау парыз. Бұл ең жиі қолданыста жүрген түйдекті тіркестер болып табылады. Әрі түйдекті тіркестің барлық жасалу жолдарында кездесе береді. *Абай*

ең алдымен селт етіп, Әйгерімге қарап, ес жия бере өзі де күліп жіберді. Бірақ оңи құп-қу болған // Ол төрдегі сый қонақтардың қатарында отыр еді // Сол Әмірді Біржанға құр шақырушы етіп жібермеген-ді // Ондай сынды серт еткен Базаралы жоқ болатын // Бұл саналы қоңілдің шер-шемені еді.

Мысалдық деректерге (Мақалада тек М. Әуезовтің «Абай жолы» шығармасы пайдаланылды) тартқан сөйлемдердің әрқайсысында түйдекті тіркестер кездеседі. Көбі көмекші етістіктік тіркесімде келген. Тек соңғы екі сөйлем әр қилы: алғашқысы модаль мәнді сөзбен тіркескен де, соңғысы есім мәнді сөзбен тіркескен. Сонымен, бұл сөйлемдердегі *селт етіп, ес жия бере, құп-қу болған, отыр еді, шақырушы етіп, серт еткен, жоқ болатын, шер-шемені еді* тіркесімдері жалаң құрамды түйдекті тіркеске жатады. Себебі бұлар тек қана екі тілдік тұлғадан тұрады: алдыңғысы толық мағыналы да, соңғысы көмекші мағыналы. Ескеретін бір жайт, біз күрделі сөз түрлерімен келетін түйдекті тіркестерді де жалаң құрамды деп танытамыз. Себебі оларда ұғымды күрделендіретіндей қауқар жоқ деп білеміз.

Сонымен бірге түйдекті тіркес деп танылған тілдік бірлік ішіне демеулік мәнді шылаулардың кірігуі оларды күрделендіре алмайды: *Біржан Әмірге ғана емес, Абайға да ерекше ұнады.* Осындағы түйдекті тіркес *Әмірге ғана емес*, бірақ оның құрамында үш тілдік бірлік бар деп, күрделілікке жатқызуға болмайды. Себебі *ғана* демеулігінсіз қолдану да тіркес мағынасына нұқсан келтірмейді. Тағы бір мысал: *Қанаты қайырылды гой!* – деді. Сөйлемдегі түйдекті тіркесті жасайтын қайырылды мен деді сөздерінің тіркесімі. Ал олардың ортасында келген *гой* шылауының сөз санын ұлғайтқаны болмаса, мағынаға тигізер ешқандай әсері жоқ. *Үлкен үйдің көші келе ме екен* сөйлемінде де түйдекті тіркесті *келу* мен *екен* құрайды. Ал ортанғы бөліктегі ма сұраулық шылауының сұрау мәнін үстеудегі қызметі болмаса, түйдекті тіркесті бұзу қызметіне ие емес. Мұны ғалым С. Аманжоловтың мына пікірі де қуаттайды: «ау, ақ, мыс, ғой, да сияқты шылаулар қосыла айтылған сөз күрделі деп саналмайды» [2, 66 б.].

Жоғарыдағы мысалдарға көз жүгіртсек, жалаң құрамды түйдекті тіркестер басқа сөз таптары мен көмекші етістік тұлғаларының байланысынан түзіледі. Олар зат есім мен көмекші етістік (*ес жия бере, серт еткен, шер-шемені еді, шақырушы етіп*), еліктеуіш сөз бен көмекші етістік (*селт етіп, құп-қу болған*) және модаль сөз бен көмекші етістік (*жоқ болатын*) арқылы жасалған.

Бұлардың басқадай да жасалу жолдарына бағынатыны сөзсіз. Шағын мысалдық деректемелердің өзінен жалаң құрамды түйдекті тіркестердің өзін екіге бөліп қарастыруға болатынын түсінеміз. Алғашқысы есім сөз табымен қиюласа келетін тіркестер де, екіншісі – алдыңғы сынардың етістік тұлғалы сөздермен келетіндері.

Есім сөз таптары мен көмекші есімдердің тіркесуінен болған түйдекті тіркестің алдыңғы сыңарын, әрине, көбіне-көп зат есім құрайды. Басқа есім сөз таптары заттанған уақытта көмекші есімдерді қабылдайды. Төмендегі мысалдарда зат есім мен көмекші есім тіркесінен басқа, есімдік пен көмекші есімдердің байланысуынан болған тіркестерді қамтыдық: *Абайдың қасында отырған – інісі, жас бозбала Әмір, Құдайбердінің баласы // Өзі білетін сыбысы, сыры бар Нұрғаным алдында жігітті жер қылмақ боп, бір сұм қулық ойлады // Ал Әмір болса сол балалар ішіндегі әңшиі, өнерлісі болып келеді // Айғыздар Абай сыртынан осылай әрекет еткен-ді // Әмір Біржанмен ел шетінде кездесіп... // Жаулық астынан көрінген самай шашы бұл күнде аппақ болған Ұлжан қазір кәрілікке жеңгізгендей // Талай жүздеген ауылдар үстінен «шимандай» ел арасымен өтіп бара жатып, еркін, әсем ән шырқады // Осы балалар қойдың ішін аралаған боп, күзетшімен сөйлесіп, бөгеліп, түн ортасына дейін шұбалып жүріп алды // Әр ауылдың тұсында қой-қозысы, сиыр-түйесі, мол жылқылары шұбыртады // Қорық бойында тек шұбыртқан нөпір, қалың мал көрінгені болмаса... // Оның үстіне Базаралы мен Оралбайдың тоқтамасын көрген...// Мұның алдында да Сүгір құдасына хабар салған еді.*

Есім сөз таптарының қай-қайсысы болмасын, көмекшілік мағынада жұмсалған етістік сөздермен қиюласады. Олардың өзі әр алуан сөз табына бағынады. Қараңыз: а) Зат есім мен нақтылы көмекші етістіктің байланысы: *Сәні бар, нағыз тамыр бойлар ән еді // Тәубе! Тәубе! Күбірлік екен айтқаным.. тұф, тұф, тұф - деп, түкірген белгі етті // Ендігі бір топ – Балбаланың тобы еді.*

Басқа етістіктер көмекшілік мағынаға ауысқанда да алдыңғы қатарда зат есім тұрады. Қараңыз: *Сүгірдің ұзатпай сақтауына мұның осы ерекше мінезділігі де себеп болған // Кәрі әкең сапар шеккелі талай болды // Бірнеше ауыз ән салды.*

Көмекшілік мағынада тұратын кез келген етістікпен есімдіктер де жиі байланысқа түседі: *Есіл Біржан, қадірің қандай еді! // Біржанның бұл ел жасының бір алуанына әкеліп берген жүрек тілі, сезім нұры осы еді // Бұл жолда орыс болсам дұрыс болады, не*

қыласың? // *Майбасар не дерін білмей, сұмдық естігендей, бір нәрсе дейін деп еді // Әнді сүйген мен екем зой! Менің ауылымда Оралбай мен Керімбала ән салыпты, содан екен зой! // Тұр, аттан сен де! – деп, Әбділда Абылғазыға бұйрық берген // Ендеше, шаттық молы сізде екен // Сын мен есеп сонда емес пе?*

Екінші сынарда орын тепкен көмекші етістіктер алдыңғы сынарда сындық, сандық мағынадағы сөздің, сол сияқты тұйық етістік тұлғалы сөзден де болады: *Қазірде шаруа жайын сөйлескенде, Абай үлкен емес, Оспан соғұрлым тәжірибелі сияқты көрінді // Абай осы бүгінгідей етіп өз ауылына Тобықтының әнші, күйші жасынан жігіт-желең, қыз-келіншегін талай рет жинаған // Сол сөз әмір бұйырықтай болды // Бірақ Әйгерімнің қазіргі көңіл-күйі, өзінің сында отырған әншілігін қысылып сезінуде емес.*

Модаль мәнді сөздердің түйдекті тіркес жасаудағы қызметі жоғары. Мұндайда модаль сөз әр алуан сөз таптарымен тіркесе алады: *Үмітей сұлу Айғыздың сіңілісі есенді // Әйгерім әнді үзген жоқ // Біржан сияқты шет қонақтарға Базаралының мына жайын бұл ауыл білдірмеуге тырысты // Әйгерім, Үмітейлер бұл сияқты кесек қалжаққа өте қысылып тұрып, қатты күлді // Түн жігіті әнмен таласып, өзі де әндей боп келген сияқты // Оралбай мен Керімбаладан аянып қалғанымыз ұят, бар көмегіне жарару керек // Бұл талмайтын табандылықты керек етеді.*

Септеулік шылау – түйдекті тіркес жасаушы ең белсенді тілдік бірлік. Олар атау септікті сөзбен тіркесіп келіп отырады: *Ол ел бірлігі үшін Керімбала мен Оралбайдан ұялды // Бар Жігітекке Бөкеніі туралы ең деректі сөзді алып келген Абылғазы үлкен ептілік жасады // Соны ұққан сайын, Абайға, әсіресе, жан тартады // Ол туралы Дәркембай қысқа айтты.* Бұл мысалдар «Үшін, сайын, арқылы, жөнінде, туралы, бойынша, сияқты, тәрізді деген демеулер де өздерінен бұрын тұрған атау септіктегі сөздермен тұтасып бір түйдек болады» деген М. Балақаевтың тұжырымын қуаттай түседі [3, 335].

Барыс септікті сөзді меңгеретін де септеулік шылаулар бар: *Жиренше мен Базар кеше түнге дейін Абаймен бірге еді // Бірақ еттен кейін, таңға шейін созылған Біржан, Абай мәжілісі де ұзақ болды // Абай қонақ үйлерге қарай кетті // Енді бүгін түстіктен кейін, кешке қарсы көп қонақ атқа қонбақшы боп отыр // Оралбай мен Керімбаланы кешке жақын бір үш-төрт үйлі кішкене кедей ауылға әкелісіп еді.*

Шығыс септікті сөзді меңгеретін септеулік шылаулар да жиі кездеседі: *Абай үйге кірместен бұрын тыста жүрген Оспаннан Базаралының сабалғанын естіп, қынжылып келген // Осы күн түс ауған соң, Біржан Құнанбайдың үлкен ауылынан аттанған еді // Осы сөзден соң Жігітек берік байлау жасамаса да, таңертеңнен бергі екі ұдайылықтан, былық-сылықтан арылып, сөзді бір араға түйген-ді // Кеш жатқан қонақтар түске жақын тұрып, шай ішін болған соң, тез жүруді талап етті.*

Көмектес септікті сөзді меңгеруге септеулік шылаулардың қатысы бар: *Сөзін де әнімен бірге қызыға сүйсініп, Біржаннан ұққан // Ауылдар қалың шоғыр қоштерімен қатар көшіп, қатар жеткен болу керек.*

Жоғарыда айтқанымыздай, алдыңғы сынардың еліктеуіш сөзді болуы жиі: *Ауылыма келіп, мұндағы үлкен аға, кіші ініні өнеріңе қарқ қылып барасың // Ол Бөкеніінің шарасынан асып, бұрқ-сарқ етіп жатқан хабарын да есітті // Үнемі жауапсыз сұрағын қайталай қадалтып, сұңқ-сұңқ етеді // Ат үстіндегі денесі дір-дір етіп, үзеңгілері табанына тұрмайды.*

Етістіктердің өзара байланысынан түйдекті тіркес туындайды. Мұндайда етістік құрамы нақтылы көмекшілік қызмет атқаратын етістіктермен (е, ет, де, қыл, жазда) толығуы керек, әрі олар етістіктің әр түрлі категорияларында тұр алады: *Кезіккеннің қолында өлгелі тұр екен // Бірақ қайда кете қалушы еді // Біралай күн өткен еді // Бұлар өзен жағасына тақап қалып еді.*

Міне, жалаң түйдекті тіркес деп аталатын бірліктің құрамы жоғарыда келтірілген сөз таптары мен көмекші мағыналы сөздің тұтаса келіп, бір синтаксистік қызметте тұруы болып табылады.

Күрделі түйдекті тіркес деп сараланған топ та жіті қарауға итермелейді. Бұлардың да көркем шығарма сөйлемдерінде кездесуі аз емес. Мұндайда сөздік тұлғалар болып саналатын ішкі бөліктерге өзгеріс енеді. Енді олар бір-бір сөздік тұлға емес, кемі екі, кей уақытта үш сынарлы сөздік тұлғадан болып жатады. Мысалы: *Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді.* Осы сөйлемдердегі күрделі түйдекті тіркес деп алғанымыз – *әнші болушы еді* мен *арзан етіп еді* тіркесімдері. Себебі бұлар *әнші болды, арзан етті* болып та түйдекті тіркес бола алады. Ал оларға тағы да *е* көмекші етістігінің үстемеленуі басқаша қарауды қалайды. Демек, кемі екі көмекшілік мағынадағы етістік сөздердің қатарласа келуі бұларды күрделі түйдекті тіркес

деп тануға жетелейді. Және бұлар күрделілікті тудырушы белсенді амалдар. Төмендегі ерекшеленген тіркесімдерге назар аударыңыз: *Айдос ішінен Бөкеншіге кеткен алғашқы сәлем бұл емес екен // «Жетіскендей көресің, қарқ боп жүрген Біржан қайсы екен?» дегендей, Абай Біржанға жаны ашып қарады // Аты қалған деген сол емес пе, осы мына отырған өңшең әниі болам деген жалынды жас екі айдан бері еріп жүріп, Біржан әнін үйренген екен // Сонымен ілес өз сөзіне дәлел болсын дегендей, Әмірге қарап: – Міне, мынау Әмірдің Біржаннан артық дейтін өнерлісі бар ма екен? – деді // Құдайберді өлерде, Абай оған «Балаларыңды әке орнына бағу қарызым болар» деп, «жетімдік көрсетпесің» деп ант еткендей болатын // Абайжан, менің әнім саған жақсы қозғау салды деуші ең // Тым құрмаса сауығын Ділдәнің үйіне құрғанда орынды болмас па еді дейді екен. Ол қошемет болар деп, сыртына сыр шығарған жоқ // Ана, «аз күндік қонағымсың» деуші едің гой // Қыз «жаным сенімен бірге шықсашы!» деп еді // Келіні жаққа сол қолымен ишарат жасап, «тоқтат» дегендей етті.*

Енді бірде нақтылы көмекші етістіктер бірінші орналасып, басқа етістік тұлғалары оған көмекшілік атқаратыны кездесіп отырады: *Абайдың сөзі Біржан өнерін сонша зор көтеріп, өз елінің бар жасына «бізден бұл артық» деп отыр // Үмітей бұл әниің сөзін арманды күдікпен, аса бір құпия сыр етіп айтады // Оспан өз ағасы Абайдың шаруа шебері емес екенін білетін-ді // Анасының үнсіз жүзінің өзі Абайға «кінәлісің, кінәлаймын» деп тұрғандай // «Мен жер құдайымын дейтін» шығар // Қаршығамның өнерін сіздерге көрсетейін деп келдім.*

Толық мағыналы болып келетін етістік тұлғалы сөз нақтылы көмекшілік мағынада келетін етістік сөздердің ортасына да түсіп кетеді: *«Мынаның мінгені менікі емес пе?» деп айтады дейтін.*

Түйдекті тіркестің күрделенуінің бір жолы етістік тұлғалардың ортасына, немесе соңына басқа сөз таптарының сөздік тұлғаларын қосу/ерту болып саналады. Мәселен, төмендегі сөйлемнің түйдекті тіркесінің өзі одағай сөз табымен тіптен күрделене түскен: *Әуелі өзің пәлеге бата түс, өртенге түс» дейді екенсіз, ә? - деді // Көптен бұндай қуанған да емес сияқты // Сыртқы ажарымен софьяна, мүләйім, нұшайман жан болған тәрізді // Қажыған кәрілікті күлкі етейін деген ойы жоқ еді.* Соңғы үш сөйлем түйдекті тіркестің модаль мәнді сөздердің қабаттаса келуімен күрделенген. Ал төмендегі сөйлемде атау тұлғалы сөзден кейін келетін үшін шылауы толық мағыналы сөз (қызық) бен емес көмекші етістігінің ортасына

түскен: *Қаршыға қызығы үшін емес, Абайдың жеңілдігін, балаша қуанғанын мазақ етіп, мысқылдап келе жатыр.*

Тілде түйдекті тіркестің күрделенуіне бірден-бір әсер ететін тілдік бірліктер мол кездесіп отырады. Олар түйдекті тіркесті тұлғаның жасалуындағы тілдік бірліктердің (көмекшілік қызметтегі тұлғалар) тіркесуіне байланып, бастапқы мағынасынан ажырайды. Мәселен, Үні жіңішке, таза, сәнді екен сөйлемінде бір жеке сөздік тұлға (үні), бір түйдекті тіркес (қалғандары) бар. сол түйдекті тіркес деп танылған тұлғалардың өзі екі тілдік тіркестен тұрған: біріншісі – салаласқан тіркес (жіңішке, таза, сәнді) те, екіншісі екен деп аталатын түйдекті тіркесті жасаушы тұлға. Бірақ мұндайда салаласқан тіркес деп аталатын тілдік тұлға өзінің бастапқы қызметінен айырылып, басқа тілдік тіркестің заңдылығына бағынады. Демек, енді ол салаласқан тіркес емес, керісінше, түйдекті тіркестік құбылыс. Бұған әкелген аталған тіркесімнің бір ғана бірлік болып саналатындығы және екен көмекші етістігінің шылауына бағынғандығы. Сонымен, күрделі түйдекті тіркесті жасаудағы келесі бір жол төмендегідей (Біз ерекшеленген тұлғаларды басқа тіркестердің қызметіндегі бірліктер деп санаймыз):

а) Салаласқан тіркес пен түйдекті тіркес жасаушы тұлғаның қызметі: *Әр түнде «алып кетті», тиіп кетті» деп, ел іші даурығып тұр // «Жұр, жүр» десіп ап, тебінің жіберіп, ойдан төмен ағыза жөнелісті // Сөйтіп, көшіп келе жатқан ауылдар қаралы, жылаулы екен // Ол өзінің келісімен-ақ, «Әйгерім аңғарар, қояр» деп еді.*

ә) Атаулық тіркес пен түйдекті тіркес жасаушы тұлғаның қызметі: *Ол ақырын тыңқылдаттып, өз домбырасына Біржан үйреткен «Жиырма бес» дейтін әнді салып отырған // Аса бір кең жарастық құрмет кеші боп еді.*

б) Фразеологиялық тіркес пен түйдекті тіркес жасаушы тұлғаның қызметі: *Ел бауырга түсіп келе жатқан кез болған еді // Ақшоқыдан осы ауылдар қонып жатқан қоныс құнан шаптырымдай жер еді // Осы ауылдың үстіне бір емес, екі емес, қамшы үйіре бермеңіз! - деді // Абайды шешелер үйіне шақыртқанда, кей қонақтарға кісі салған болатын.*

в) Түйіспелі тіркес пен түйдекті тіркес жасаушы тұлғаның қызметі: *Олар Біржанды бұл жолы гана көрген емес.*

Міне, түйіспелі тіркестің күрделі түрі құрамында жеке сөздік тұлғалы көмекшілердің алдыңғы сыңарында әр алуан тілдік тіркесімдердің болуын қалайды. Сонымен қатар көмеші мағыналы түйдекті сынарларының қабаттаса жұмсалуды нәтижесінен құралады

екен. Қорыта келгенде, түйдекті тіркес дегеніміз құрамындағы кемі екі сөз тұлғаның бір-бірімен түрлі грамматикалық амал-тәсілдер арқылы байланысуынан өткен және бір синтаксистік бірлік ретінде жұмсалы мүмкіндігі бар тілдік тұлғалар болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 640 б.
- 2 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат» баспасы, 1994. – 320 б.
- 3 Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 592 б.

ТҰРҒАЗЫ НҰҚАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

РАХИМБАЕВА Г. Қ.

ф.ғ.к, доцент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

НИЯЗБЕКОВА Б.

студент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

«Тұрғазы Нұқайұлы Нұқаев Ұлан ауданының Егінеу ауылдық кеңесіне қарасты Тұяқ ауылында 1937 жылы 27-ші маусымда туған. Ол көпшілікке қаламы ұшталған тәжірибелі журналист-публицист, ақын-жазушы ретінде танымал. Ол «Тұңғыш» (1977), «Ұлы даланың ұлымын» (1995), «Әз ағамыз Әдекең» (1996), «Ана арманы» (1997), «Жарқыраған қос жұлдыз» (1999) атты кітаптардың авторы. Ақын Жазушылар одағының мүшесі. Ақын жырлары байсалды, өлеңдерінде бекзаттық, азаматтық әуен басым. 1978 жылы «Жалын» баспасынан «Тұңғыш» атты жыр кітабы жарық көрді. Кітапқа Кенді Алтайдың келісті келбеті, замандастарының жарқын бейнесі, ой – арманы мен жан сезімі арқау болған. «Туған жермен сырласу» атты жырында халқы алдындағы азаматтық абзал ісін өтеу мақсаты айқын аңғарылады. «Марқакөлдін ажары», «Рахман жаңбыры», «Қаба» деген өлеңдерінен ел деп соққан жүректі, ел үмітін ақтап шықсам деген өршіл тілек пен туған жерге деген махаббатты сезінеміз. Т. Нұқайұлының көптеген шығармаларында ел бірлігі, өзара ынтымақ мәселері айқын, анық айтылып, береке бірлік, ынтымақты нығайтуға шақырады. Тұрғазы Нұқайұлы 3. Баянов

атындағы облыстық журналистер жүлдесінің иегері. Ақын 2001 жылы қайтыс болды» [1, 25 б.].

Жазушының туған жер тақырыбын арқау еткен шығармасы – «Алтайым – ардағым менің» (Туған жер туралы толғауы). Бұл шығарманың жалпы идеясы, кең байтақ Қазақстанымыздың шығыс бөлігіндегі, ерекше әсемдігімен сөзбен жеткізе алмайтындай, өзіне ғана төн қайталанбас сұлулық әлемімен елді таң қалдырған, Алтай өңірінің сыр-сипатын бейнелеу болып табылады. «Алтайым – ардағым менің» шығармасы көптеген сипаттау түрлеріне көмкерілген. Шығармада тек өңірдің ерекше сыр-сипаты ғана бейнеленіп қоймай, үлкен тарихтан сыр шертіліп, географиялық ерекшеліктер де сөз етілген. Оны мына бір үзінділер арқылы байқауға болады. Жазушы Алтай өңірінің табиғатын былайша береді: «Осы бір әсем тау алқаптарынан сыңғырлап ағып, ілгеріге асыққан тұнық та таза сулы тентек бұлақтар мен жойқын тасқынды өзендер бастау алады. Маңайды сөнге бөлеген қылқанды жапырақты ормандар, жидек бұталары, сан алуан өсімдіктер, қараған, тобылғылар тынысы көусар ауаға қосылып адамның жаңын жадыратады, бойын сергітерлік жұпар иісін шашады» [2, 3 б.]. Үзіндіде бұлақты – әсем, тұнық, сыңғырлаған таза суға теңеу арқылы, сан алуан өсімдіктердің жұпар иісін көусар ауа іспеттес екенін көрсету арқылы талай оқырманның көз алдына әсем табиғат бейнесін елестете алғаны анық. Аталмыш шығарма тарихтың терең қойнауына бойлайды. Кең байтақ қазақ даласының бір бөлшегі саналатын Алтай өңірінің әр төбесі, әр тау-тасы, әр қойнауы халық тарихының бірден бір куәгері іспеттес. Оған нақты дәлел түрінде қаламгер, дала Ромеосы мен Джульетталары – Қозы Көрпеш-Баян сұлу сияқты теңдессіз махаббат символдарының осы бір дала төсінде өмір кешкендігін келтіреді. Қанша уақыт өткеніне қарамастан, таза махаббат күдіретіне тағзым ескертіші Аягөз жағасында әлі де болсын сақталған. Ал, бұл үзінді өңірдің географиялық ерекшеліктеріне мысал бола алады: «Кербез де сылқым, салмақты да сабырлы, жойқын күш иесі осы дарияның арнасын тасқынды толқындарымен толтыруға асыққан Бұқтырма, Тұрғысын, Қалжыр, Күршім, Нарын, Үлбі, Уба, Шульба, Қызылсу, Ұлан, Сібе, Мұқыр, Шаған сияқты жүздеген үлкенді-кішілі тау өзендері де бұл өңірді аймалап өтеді» [2, 4 б.].

Жалпы, шығарма желісімен танысу барысында қаламгердің әр кез оқырманмен байланыс орнатуын байқауға болады. Қазақ даласының кең байтақ әсем жерлерін әңгіме түрінде оқырманға

барынша жеткізіп, таныстыру қаламгердің басты мақсатының бірі болғанын көре аламыз. Әңгіменің соңғы бөлімінде Тұрғазы Нұқаев: «Құрметті оқырман, сен де осы мақала арқылы қасиетті атамекеннің тарихына бізбен бірге саяхат жасай отырып, кербез Алтай ғажайыптарын тамашала, одан бойыңа нәзік сезім мен өршіл куат ал, олардың қайталанбас сұлулық күдіретін жан сарайыңа сақтай біл» деп қорытындылайды [2, 7 б.].

Тұрғазы Нұқаевтың қолынан шыққан таңдаулы, ерекше материалдарының бірі «Ел зердесінде сақталған» мақаласы болып табылады. Тақырыптың өзінен-ақ шығарманың қазақ зиялыларына қатысты екенін байқауға болады. Идеясы – қазақ жұрты үшін әлі де беймәлім қалған зиялы қауым өкілдерімен таныстыру болып табылады. Қазіргі таңда халқымыз үшін құрметтеліп келе жатқан тұлғалардан бөлек, өзге де аяулы тұлғаларды ардақтайтын сөт туғанын жеткізу. Бұл материалдың жазылуына арқау болған, «Семей қаласы, 1915 жылғы 10 наурыз» деген жазуы сақталған сурет. Суреттің өзі 75 жыл бұрынғы қазақ халық зиялыларының Семей қаласында бас қосуының куәгері. «Суретте бірінші қатарда отырғандар: (солдан оңға қарай) Әдіктің Жаңабайы (қазіргі Ұлан ауданы), Тұрағұл Абайұлы (Ибраһимұлы) Құнанбаев, Көкбай ақын, Жәкежанның Мұқаны (қазіргі Ұлан ауданы), Ахмет Байтұрсынов; екінші қатарда тұрғандар: Сейтрахым Кәдірбаев, Елдес Омарханов (Қостанай), атақты палуан Қажымұқан Мұңайтпасов, ақын Міржақып Дулатов, Жұбандық Болғанбаев (қазіргі Самар ауданынан)» [2, 19 б.], – деп бірімізге жақсы таныс, бірімізге жаңа есім болып табылатын зиялыларды көрсетеді. Дәл осы бір мақалада ол кезде біз әлі де біле қоймаған қазақ зиялылары жөнінде тың ақпарат берілген. Кезінде көнекөз қариялардың айтуы бойынша қалған деректерге сүйене отырып, Тұрғазы Нұқаев қазіргі Ұлан ауданының елді басқарған болыстары Әдіктің Жаңабайы мен Жәкежанның Мұқаны және де Жұбандық Болғанбаев жөнінде мәлімет береді. Қаламгер осы бір жайға акцент қоюды жөн көреді. Ол Жәкежанның Мұқаны мен Міржақып ақын екеуінің айырылмас жолдас болғандығы. Бұл жағдайдың өзі талай тарихи оқиғалардың ашылуына себепкер болды. Жалпылай келгенде, Тұрғазы Нұқаев осы бір мақаласы арқылы өскелең ұрпаққа үлгі бола алатындай тұлғаларды, елеңбей қалған есімдерді таныстыруды мақсат еткен. Осы бір суреттің арқауында қазақ тарихы жаңа бір оқиғаларға толықтырылды, жазушының да жеткізгісі келгені тарих шежіресінен

сыр шертетін осы сияқты қымбатты суреттердің қаншасы сақтаулы екендігі және де әлі жарияланбауы болатын.

Қаламгердің қолынан шыққан тағы бір шығармалардың бірі – «Атадан жеткен асыл сөз» әңгімесі. Егерде жоғарыда талдап өткен шығармаларымен салыстыра қарасақ, ортақ дүниені байқауға болады. Себебі «Атадан жеткен асыл сөз» әңгімесінің жалпы идеясы – туған жер топырағының ізгілік қасиетін түсініп бас ию, құрметтеу және де жас ұрпақты ел тарихымен таныстыру болып табылады. Жоғарыда талданған шығармалармен салыстыратын болсақ, «Алтайым – ардағым менің» әңгімесімен тығыз байланысты болып келеді. Екі шығарма желісінде де өсіп-өнген туған өлкенің табиғат ерешеліктері, тарихи оқиғалары, географиялық-танымдық дүниелер қозғалады. Ал, «Ел зердесінде сақталған» мақаласымен байланысына тоқталсақ, бұл еңбектің де жариялануына осы бір «Атадан жеткен асыл сөз» әңгімесіндегідей, кезінде көнекөз қариялардың айтуы бойынша қалған деректер арқау болған. Тұрғазы Нұқаевтың осы бір еңбектерінің арқасында қазақ тарихының тарауларына тың деректер қосылып, қазақ зиялыларының есімімен, беймәлім тарихи оқиғалармен танысамыз.

Қаламгер туындылары туған жер табиғатына, күдіреттілігіне, өзі айтып өткендей «Ел тарихы – жер тарихы, жер тарихы – ел шежіресі» тақырыбында жазылғанын байқауға болады. Әрбір кеште тыңдаған шежіре сырларын оқырмандарына көркемдеп жеткізе білген. Тұрғазы Нұқаев осы туған жер, оның тарихы, шежіресін өскелең ұрпаққа мұра қылып қалдыруды көздеп, осындай еңбектерін артынан қалдырып кеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://ru.calameo.com/read/002950357eb14a28c41be>
- 2 Ұлы даланың ұлы. Өлкетану құралы. Құрастырушы: Жұмағұлова Г. –Өскемен, 2012.

М. ӘУЕЗОВТЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУДАҒЫ ОРНЫ

РАШИТОВА А. А.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ӘМІРЕНОВ А. Д.

ф.ғ.д., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Халық ауыз әдебиеті – кез келген халықтың мәдени-тұрмыстық өмірінен хабар беретін, әрі сонау ерте замандардан бері жалғасып келе жатқан күрделі синкреттік ғылым саласы. Қазақ фольклорының зерттелу тарихы XVIII ғасырдан бастау алады. Бұл қазақ хандығының Ресей империясының қол астына кіруіне байланысты орын алған жағдай еді.

Қазақ фольклорын жинақтау және оны ғылыми тұрғыда зерттеу ісі XIX ғасырдың II жартысында бүтіндей жолға қойыла бастады. Дәл осы кезеңдегі қазақ фольклорының жай-күйі белгілі еңбекте: «Қазақ фольклорын, тілін, этнографиясын таза ғылыми мақсатта, академиялық түрде зерттегендер де болды. Бұл топтағы адамдар фольклорлық және әдеби шығармаларды барынша дұрыс жазып алуға, сұрыптап, жүйеге келтіруге және соларды жарыққа шығаруға, ғылыми түрде талдап, зерттеуге күш салды. Сөйтіп, 80-жылдардан бастап, әсіресе 1890-1900 жылдар аралығында қазақ ауыз әдебиеті жөнінде ғылыми еңбектер мен библиографиялық көрсеткіштер жиірек шыға бастады» [1, 92 б.], – деп сипатталған.

Қазақ ауыз әдебиетінің филология ғылымының бір саласы ретінде өсуі, зерттелуі, таралу деңгейі әсіресе оның тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Біз жоғарыда қазақ фольклорының ғылыми жолға қойылу тарихы, оны алғашқы зерттеушілер, жинақ ретінде көшіріп алушы қазақ оқымыстылары туралы бекер айтып отырған жоқпыз. Заман өз уақытымен алға қарай жылжыған сайын ондағы тарихи-мәдени процесстер де соған сай бейімделе бермек. Демек, біз сөз еткелі отырған, қазақ әдебиетінің жұлдызы, көркем ойдың алыбы, қазақ руханиятының нары, заңғар зерттеуші, қазақ фольклорының зерттелуі мен ғылыми айналымына теңдессіз үлес қосқан Мұхтар Омарханұлы Әуезов те өзінен алдыңғы зерттеушілерді айналып өте алмаса керек.

«Мен өз өмірімде үш түрлі қоғамдық формацияны бастан кешірдім. Олар: феодализм, капитализм, социализм. Кейбір ретте мен өзімше жастық шағы мен бүгінгісінің арасында ғасырлар жатқан шежіре адам бола алар едім деймін. Көргенім, бастан кешіргенім, байқағаным жөнінен XX ғасырдың орта шенінен, тіпті

сонау Еуропаның да емес, одан әрмен Азияның орта ғасырынан келген адам сияқтымын» [2]. Бұл М. Әуезовтің қазақ даласында болған күрделі тарихи оқиғалардың шиеленіскен кезеңінде дүниеге келгендігін айғақтайтын құжаттамалық анықтама еді.

Алдымен М. Әуезовтің білім жолына келуін бір шолып көрелік. Болашақ ғалым бес-алты жасында туған әкесінен түркіше сауат ашады. 9-10 жас шамасында Семейдегі Камали қазіреттің медресесінен мұсылманша оқып үйреніп, артынан орыс оқуына түсуге дайындалады. Бұл туралы М. Әуезов өз естелігінде: «Қалаға барып оқи бастағанға шейін ауылда өткен балалық уақытында әкелерімнің оқытатыны Абай өлеңдері болатын. Ол кезде Абай – жазба. Бірақ елдің басты адамдары балаларына оқыту үшін Абай кітабын, белгілі кітап көшіргіш молдаларға ақша беріп жазғызып алатын» [3, 69 б.], – деп еске алады.

Демек, ғалым бала күнінде қазақ жазба әдебиетінің алғашқы кезеңін көзімен көреді, қала берді ауыз әдебиетінің соңғы көшіне де ілесіп үлгереді. Осылайша Омарханның бала Мұхтарды ауыз әдебиетімен тәрбиелеуі болашақ ғалымның қазақ ауыз әдебиетін зерттеуіне зор мүмкіндік ашады.

М. Әуезовтің қаламалды туындылары «сырлы әдебиетке» (М. Әуезов *«көркем әдебиетті» осылай атаған – мақала авторы*) емес, ғылыми мақалаларға арналуы тегін емес. Оның ең алғашқы баспа бетін көрген мақаласы – «Адамдық негізі – әйел» еді (Тұрағұл Абайұлымен бірлесіп жазған). Ал кейінгі мақалалары мен баспасөз бетіндегі шығармашылық өмірбаяны 1918 жылы «Абай» журналының шығуымен байланысты болды. Кейінгі он жыл ғалымның әдебиет жанрының әңгіме, повесть, драмалық туындыларына негізделді. Және М. Әуезовтің қазақ фольклорын зерттей бастауы да дәл осы уақытпен тұспа-тұс келеді.

М. Әуезовтің ауыз әдебиеті үлгілерін жинастырып, бастыру ісі 1922 жылдан басталады. Мәселен оның «Абайдың кейбір өсиет сөздері», «Бұхар жыраудың Керейге айтқан сөзі. Көкбай ақсақалдан», «Бұхар жырау сөздері. Көкбай ақсақал айтуынша», «Сыбан Сабырбай ақынның төреге айтқан сөзі», «Айтаңсықтың қоштасқаны», және т.б. көптеген фольклорлық шығармаларды баспаға ұсыну ісімен өмірінің соңына дейін айналысады. Сондай-ақ ол «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырының кітап болып шығуына (1936), «Үміт қыздың өлімі», «Байжұман» секілді поэмаларды халық аузынан жазып қалдырады.

Қазақ фольклорын жинақтап, зерттеу ісін шарты түрде Қазан төңкерісіне дейін және Қазан төңкерісінен кейін деп бөлушілік бар. М. Әуезовтің фольклорға қатысты зерттеу еңбектері Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде баспа бетін көре бастады. Оның «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты көлемді мақаласы 1922 жылы Ташкентте шығып тұрған «Шолпан» журналының 3-4 сандарында жарияланған. Бұл мақаласында ғалым кез келген халықтың әдебиетінде ауыз әдебиеті болғандығын және оның мәдениетке ықпалының зор екендігін ескерте келе ол фольклорда сақталған типтік образдар мен шынайы психологизмдердің тұнығы жатқандығын баса есерттеді. Көне жырлардың ішінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Едіге», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр» секілді дастандарды, Абылай хан туралы аңыз-әңгімелерді, айтыс өнерінің халық өміріндегі орнына тоқтала келе халық әдебиетін зерттеусіз жаңа әдебиеттің, яки орыс әдебиеті секілді бірнеше ғасыр алға кеткен жазба әдебиеттің басталуы қисынсыз екендігін ашып айтады [4, 75–86 б.].

М. Әуезовтің 1925 жылы «Қазақ тілі» газетінде жарық көрген «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» атты мақаласы Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ әдебиетінің ілгерілеу процесінің бір ғана тірі дәлелі. Бұл мақаладан аңғарғанымыздай: «Өткен заманның қадірлілері талайдан келе жатқан көрі қазақтың бұл күнге шейін көмескі болып келген ақыл, сезім жолындағы бітімін айқын көрсетеді. Талайдан қалыптанған ой тұлғасын көзге елестетеді. Қазақтың өткен күндегі тұлғасы айқындалмай, келешегінің беті ашылмайды. Өткен күннің ұғымы мен наным, әдеби мен салты анықталып екшелмесе, алдыңғыға бет түзелмейді. Ирегі мен бұраны көбейеді. Қай жұрттың қай түрдегі өнерін алсақ та, артындағы қоры жиналмай, алдына қарай заулап кеткен емес» [4, 95 б.], – өзі және замандастарының барлығына ортақ міндет – қазақ тарихын екшелей зерттеп, ғылым жолына қойып беру. М. Әуезов бұл мақаласын өзінен кейінгі зерттеушілерге нұсқаулық ретінде ғана емес, сол күнде тілге қызмет етіп жүрген әрқандай азаматқа да арнай жазғаны байқалады. Бұл мақалада жас ғалым әдебиет жайынан жазып алатындары (фольклор) деп 11 түрлі ауыз әдебиеті үлгілерін ажыратады. Олар: эпостық жырлар, айтыс өлендер, билік сөздер, тарихи өлендер, ғұрыптық өлендер, салт өлендер, ерлік әңгімелері, топонимикалық ертегі әңгімелер, ақындар жөніндегі әңгімелер (автобиография), бақсы-балгерге, жын-шайтанға қатысты діни сарындағы әңгімелер және ру-рудың шежіресі туралы өлендер мен әңгімелер. Бұл жердегі назар аударатын жайт – М. Әуезов

сол кездің өзінде ауыз әдебиетінің үлгілерін жіктеп, оларды топтастыра бастаған. Осыдан аңғарғанымыздай, бұл мақала тек қана публицистикалық мәнді емес, сонымен қоса ғылыми-зерттеу еңбек те болып табылады.

М. Әуезов Семейде оқып жүрген жылдары «Таң» журналына «Қобыланды батыр» жырын зерттеп жазған мақаласын жариялайды (1925). Бұл мақалада автор эпостық жырлардың қазақ тарихын зерттеуде аса қажетті материал екендігін атап көрсеткен: «...батырлар әңгімелерін басынан аяғына шейін анықтап тексеріп қарағанда, бізге тіпті анық қылып тарих бетін ашып береді демесек те, сол ескі тарих көлемінде болған ірі мезгілдердің барлығының да ұлы суретін нобаймен, түспалмен көрсеткендей болады» [4, 88 б.], – дейді. Ғалымның дәл осы мақаласы көлемді жырлардың жанрлық ерекшелігі мен оларға келтірген классификациялық топтастыруға үлкен септігін тигізеді.

Кейіннен бұл жырдың кітап болып жарыққа шығуына тікелей М. Әуезов басшылық жасайды (1936). Жырдың жазылып алу уақытына келсек, ол ертеректе, М. Әуезовтің шамамен жиырмаға толыр кезінде жүзеге асқан деген деректер бар Айта кететін жайт, М. Әуезов бұл мақаланы «Семей техникумы» деген атпен жариялайды. Ал бұл мақаланың шынайы авторы М. Әуезов болғандығын Қ. Мұхамедханов 1971 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне жариялаған мақаласында архив деректері арқылы дәлелдеп жазған еді [5, 131 б.].

1924 жылы Ташкентте ғалымның «Халық әдебиеті туралы» мақаласы «Жас қайрат» журналында жария көреді. Бұл мақалада ескі әдебиет пен жаңа әдебиеттің (*тіпті әдебиет деуге келмейді деген ишара келтірілген – мақала авторы*) аражігі көрсетіліп, нағыз әдебиеттің тууы үшін ескі әдебиетті білу қажет, жеңіл сөз, шала-шарпылықпен мәдениет жасай алмаймыз деген сынайдағы сыни көзқарасы айтылады. Және осы мақаласында автор кеудесінде жаны бар азаматтың барлығына фольклорды жинақтау ісі міндет екендігін баса ескерттеді.

Ғалымның жоғарыда аталған мақалалары кейінгі тиянақты зерттеулердің басы ғана еді. Ол фольклорды зерттеуге тыңғылықты түрде 1925 жылдан кейін кіріскен. Осы ретте ғалымның шоқтығы биік ғылыми мұрасы ретінде 1927 жылы жарияланған «Әдебиет тарихы» атты еңбегін атап көрсетуіміз керек. Бұл еңбегінде қазақ фольклорының біраз жүйеленіп, оқулыққа татитын деңгейге

көтерілгенін байқау қиын емес. Мәселен, ғалым ауыз әдебиетін 4 түрге бөліп, оларға:

- 1) сыршылдық салт өлеңдері;
- 2) әңгімелі өлеңдер;
- 3) айтыс-тақпақ;
- 4) ертегі, мақал, мәтел, жұмбақ деп категориялық түсініктер қалыптастырған.

Ғалымның бұл еңбегі қазақ халық ауыз әдебиетінде еш ескерусіз қала алмайды. Мәселен, М. Әуезовтің ғылыми мұраларын, оның фольклорды зерттеу тарихын екшелей зерттеген Ә. Молдаханов: «Қазақ эпосы мен фольклорын тұтас түрде зерттеудегі тұңғыш тәжірибе, автордың осы саладағы алғашқы ізденістері ғана емес, болашақтағы қазақ фольклортану ғылымындағы іргелі зерттеулерінің іргетасы деп атауға толық тұрарлық еңбек» [6, 13 б.], – деп жоғары бағалайды. Ал Б. Әзірбаева бұл еңбек туралы мынадай қорытынды жасайды: «Әдебиет тарихы» – қоғамдық ой-сананы сілкінітіп, қалың ұйқыдан оятатын, ғылымның саналуан салаларына бағыт-бағдар беретін, мәдениетіміз үшін аса маңызды, қазақ фольклоры мен ақын, жыраулар поэзиясын зерттеуге арналған алғашқы монографиялық еңбек. Бұл зерттеуінде автор қазақ халқының өткен тарихы мен мәдениеті хақында, ұлттық фольклорымыздың жанрлық жүйесі туралы ойларын білдіріп қана қоймай, халық сөз өнерінің кейбір үлгілері мен біршама репрезентативті жанрларына анықтама беріп, терең талдаулар жасайды. Сондай-ақ, ақын, жыраулардың ауызша шығармашылығын қазіргі жазба әдебиеттің бастауы деп білген автор «зар заман» поэзиясын алғаш болып әдебиет тарихына енгізіп зерттейді» [7, 27 б.].

Қорытындылай келе, М. Әуезов қазақ ғылымында алғаш болып фольклордың табиғатын саралап, тектік параметрлерін анықтады, оның жазба әдебиеттен айырмаларын, өзгешелігін көрсетіп берді, кейінгі барлық дерлік жіктеулерге негіз болған классификациясын ұсынды; фольклордың репрезентативті жанрларын зерттеп, жанрлық ерекшеліктерін анықтады, генезисі мен шығу уақытын мөлшерледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ фольклористикасының тарихы: (революцияға дейінгі кезең). – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.

2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929. – 424 б.

3 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 2-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929. – 480 б.

4 Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, «Ел-шежіре», 2007. 5-том. – 344 бет.

5 Молдаханов Ә. Мұхтар Әуезов және фольклортану проблемалары (ғылыми зерттеулері мен көркем шығармалары негізінде). Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1998. – 51 бет.

6 XV ӘУЕЗОВ ОҚУЛАРЫ: XV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2018. – 354 бет.

7 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 4-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929. – 456 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТӘТТІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫ

ТОҚТАС Ә.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАДЫРОВА Б. М.

профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ертеректе мейрамханаларда дәл бүгінгідей тәтті тағамдар көп болған жоқ. Қазіргі уақытта тұтынушының назарын аударатын тағамдардың көптеген түрлері және соған сай атаулары бар. Дүкен сөрелері әртүрлі аспаздық кітаптармен де толы. Олардан біз кез-келген рецепті қалауымызша таңдапөз қолымызбен даярлай аламыз. Тіпті болмаса, белгілі бір елдің тағамдарын дайындайтын мамандандырылған мейрамханаларға барамыз. Қазір елімізде ұйғыр, өзбек, түрік сияқты түркі халықтарының асханасымен қатар испан, итальян, мексика, куба, корей, қытай сияқты басқа халықтардың мейрамханаларын әр көшеден көруге болады. Қалауымыз бойынша күнделікті әр елдің ұлттық тағамынан дәм тата аламыз. Әркім өз талғамына қарай бір нәрсе таба алады, қызықты атаулары бар экзотикалық тағамдардың дәмін татып көре алады.

«Неліктен тағам осылай аталады?» – бұл сұрақ әркімде туындауы әбден мүмкін. Ол туралы пікірталастар да болуы ықтимал. Біз зерттеу жұмысымызда осы мәселелерді көтеріп, лингвистикалық тұрғыдан қарастырмақпыз. Тәтті тағам атауларын нысанға алып зерттеуіміздің өзектілігі бірнеше себептерге байланысты:

Біріншіден, қазақ тіл білімінде осы уақытқа дейін тәтті тағам атаулары бойынша арнайы зерттеу нысаны болмаған.

Екіншіден, алынған қазақ және орыс тілдеріндегі тәтті тағам атауларының тақырыптық, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу – уақыт талабы.

Үшіншіден, тәтті тағам атауларының ономастикадағы өзіне лайық маңызын айқындау, олардың ортақ заңдылыққа бағынатын біртұтас құбылыс екендігін дәлелдеудің тіл білімі ғылымы, әсіресе ономастика үшін маңызы зор.

Төртіншіден, қазір тәтті тағам түрлерінің саны қауырт өсіп келеді. Бұлардың әрқайсысына атау беріп, айдар тағуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Бесіншіден, онимдер ұлттық келбетіміздің айнасы десек, тағам атаулары да белгілі бір кезеңдегі халықтың ұлттық бейнесін көрсетеді әрі сол кезеңнің қоғамдық, экономикалық жағдайынан белгілі бір дәрежеде хабар береді. Өзімізде өндірілетін тәтті тағам атаулары тәуелсіздігімізге отыз жылдың жүзі болса да, ұлттық сипат ала алмай келе жатыр. Тіл білімінің қазіргі даму дәрежесінде ономастикаға қатысты шешілмей жатқан мәселелер көп десек, оның тәтті тағам атауларына да тікелей қатыстылығы сөзсіз.

Тәтті тағамдар атаулары прагматонимге жатады. Прагматоним грек тілінен аударғанда, прагма – зат, тауар дегенді білдіреді. Прагматонимге барлық тауарлардың атаулары мен сол тауарларды шығаратын кәсіпорындардың тауарлық белгілері жатады. Тәтті тағамның атаулары осы лингвистикадағы прагматонимнің бір бөлігі болып табылады. Қазақ тілі біліміндегі ономастикаға байланысты шыққан зерттеулерге шолу жасап шыққанымызда прагматонимдердің ішіндегі тәтті тағам атауларына қатысты бірде-бір еңбек (қазақ тіл білімінде) жарық көрмегендігіне көз жеткіздік. Сондықтан тәтті тағам атауларын зерттеп, оның ономастика саласындағы ерекшелігін айқындау – тақырыптың өзектілігін танытады. Өйткені еліміз тәуелсіздік алып, өз өнімдерін шығара бастағанына да отыз жыл болды. Осы уақыт аралығында тәтті тағамдар түрлері көбейе түсті. Бұл өз кезегінде олардың атауларын лингвистикалық тұрғыдан саралауға негіз болады.

Жаңа тиісті атаулардың пайда болуы біздің заманымызда сөзсіз құбылысқа айналады, өйткені заттар әлемінің әртүрлілігі сырттан берілген немесе адам жасаған негізгі атауларды белгілеу үшін қажет. Атау тіл заңдарына сәйкес дамып келе жатқан сөз болуы керек. Жеке заттарды ерекшелейтін жеке атаулар ерекше назар аудартады. Ежелгі уақытта да тиісті атаулардың тілдегі орны және олардың жалпы есімдерден айырмашылығы байқалды. М. Фоякова тиісті атау «зат есімдердің әмбебап функционалды-семантикалық категориясы, халықтың тілі мен мәдениетіндегі осы объектілер туралы жеке ұғымдар мен жалпы түсініктерді білдіретін жеке объектілерді (тірі және жансыз) анықтауға және белгілеуге арналған ауызша белгілердің ерекше түрі» деп жазады [1, 21 б.].

Атаулар ономастиканың зерттеу нысаны болып табылады. Бұл пән атаулардың «тағдырын», дәлірек айтқанда даму тарихы мен олардың қызмет ету заңдылықтарын білумен айналысады. Қазіргі ономастикалық жүйе өте бай және тармақталған. «Орыс ономастикалық терминологиясының сөздігінде «ономастикалық кеңістік» белгілі бір кезеңде нақты, гипотетикалық және фантастикалық объектілерді атау үшін белгілі бір халықтың тілінде қолданылатын барлық кластардың тиісті атауларының жиынтығын білдіреді және онимдік кеңістік көптеген онимдік өрістерден тұрады (белгілі бір таптың онимдерін қамтитын онимдік кеңістіктің бөліктері) [2].

В. Н. Топоров өз жұмысында ол дәуірге, елдерге, мәдениеттерге байланысты әр түрлі толтырылатындығы туралы жазды. Ономастикалық кеңістік әрқашан бұрынғы дәуірлердің элементтерін сақтайды, бірақ сонымен бірге белгілі бір уақытта белгілі бір адамдарда болатын әлем моделіне негізделген. Ол ерекше бөлімдерге бөлінеді, мұның бәрі қажет, өйткені бүкіл ономастикалық кеңістікті көру қиын. Ол: антропонимия, топонимия, зоонимия, фитонимия, космонимия, астротонимия, хоронимия, хрематонимия, мифонимия және т.б. [3].

А. В. Суперанская ономастикалық кеңістікті объектілерді атау үшін қолданылатын тиісті атаулардың қосындысы ретінде анықтайды. Мұнда ол аттары жекелеген тірі жаратылыстар, ұғымдардың, жансыз заттардың орындарын, жер бетінде, жер астында және одан тысқары жерлерге, дыбыс, қозғалыс, идеяларды жатқызады [4].

А. Бах белгіленген нысанға байланысты тиісті атауларды бөлуді ұсынады:

1) тірі деп саналатын тіршілік иелерінің немесе тіршілік иелерінің есімдері

2) жергілікті жер, үй, жүріп-тұру құралдары, бейнелеу өнері туындылары, астрографиялық және ғарыштық объектілердің атаулары жататын заттардың атаулары

3) мекемелердің, қоғамдардың атауы

4) іс-әрекеттерді атау: би, ойындар

5) белгілі бір ойларды, идеяларды атау: әдеби шығармалар, әскери және т. б. жоспарлар

6) музыкалық мотивтер мен туындыларды атау [5].

Адам ар ежелден бері өз өнімдеріне арнайы белгілер қойып келеді, бұл өнімді өндірушіні көрсетіп, сапа кепілі болды. Мұның бәрі жарнама атауын жасауға қызмет етті. Номинацияның жаңа нысандары мен өз есімдерін айтуға болады. Бұл атаулар жарнаманың бір бөлігіне айналады, сондықтан олар «жарнама атауы» деген бір терминге біріктіріледі. Бұл өнім мен қызметтің бірегейлігін құруда маңызды рөл атқарады. Жарнамалық атауды басқа тиісті атаулармен жақындастыратын және ономастикалық өрістің бөлігі болуға мүмкіндік беретін басты белгі – даралау. Алайда, бұл белгілер абстрактілі субъектілердің даралануында және қабылдануында, атап айтқанда кәсіпорынның түрі, салтанатты шараның негізгі идеясы және т. б. нақты көрінеді.

Әр халықтың ғасырлар бойы дамыған тағам атаулары өзгеріссіз қалуы керек және дәстүрлі мазмұны мен ұлттық ерекшелігіне байланысты технологиясына қатаң сәйкес келуі керек. Бүгін Астана мен Алматының дүкендері мен кофеханаларында рахат лукум мен халвадан бастап чизкейк пен веналық штрудельге дейінгі тәттілердің дәмін татуға болады. Бірақ десерттердің қайсысы шын мәнінде отандық өнім?

Қазақтардың тағамдары салт-дәстүрлермен, ұлттық ойындарымен, ауқымды мәдени бағдарламамен және мерекемен байланысты болып келеді. Сонымен қатар белгілі бір оқиғалармен, мерекелермен байланысты. Атап айтқанда, үйлену тойы, баланың тууы, Наурыз (қазақтың жаңа жылы), Ораза айт пен Құрбан айт дастарханы тәттілерсіз өтпейді. Қазақ дастарханында жиі көрінетін тағам түрлері ретінде чак-чак, жент, бауырсақ, ірімшік, тәтті тоқаштар тағы басқа тағамдарды айтуымызға болады.

Тәтті тағам атауларына талдау жасау барысында Алматы қаласындағы «Рахат» кондитерлік фабрикасы, Қарағанды және Қостанайдың «Баян сұлу» кондитерлік фабрикасында шығаратын

өнімдердің атауларын шолып шықтық. Онда шығатын көптеген өнімдерде сол нысанның орналасқан орны туралы ешқандай хабар бермейтін тәтті тағам атаулары да бар. Мысалы, «Рахат» кондитерлік фабрикасы «Алатау», «Жетісу» деген атпен печенье түрлерін, «Астана», «Отырар», «Алтын құм» деген атаумен кәмпит түрлерін өндіреді. «Қарағанды кәмпиттері» кондитерлік фабрикасы өндіретін тәтті тағам түрлерінің ішінен «Полярный» (вафли), «Каракум», «Мишка на севере» (шоколады) тәтті тағам түрлеріне қойылған атауларды кездестіруге болады. «Баян сұлу» кондитерлік фабрикасы «Балтика» (мармелад), «Кара кум» (карамель), «Кызыл-кум» (карамель) деген атаумен бірнеше тәтті тағам түрлерін өндіреді екен. Келтірілген атаулардың ішінде «Рахат» кондитерлік фабрикасының «Алатау» печеньесі мен «Қарағанды кәмпиттері» кондитерлік фабрикасының «Мишка на севере» шығарылатын жеріне жақындау берілген. Олай дейтініміз, «Рахат» кондитерлік фабрикасы Алматыда орналасқан. Ал Алатаудың Алматыда екендігі белгілі. Сол сияқты Қарағанды қаласы солтүстік қазақстанға жататыны белгілі. Сондықтан шоколадтың атауына негіз болып тұрған аюы солтүстіктен («Мишка на севере»).

Тәтті тағам түрлеріне атау қойғанда, тауардың өтімділігі көзделеді. Соны мақсат еткен басшылық құлаққа жағымды және тез жатталатын атауларды таңдайды. Осы жағдайда тәтті тағам атауы жарнамалық қызмет атқарып тұрады. Мәселен, қонаққа немесе туған күнмен құттықтауға барарда тәтті апарамыз. Апаратын тәттінің сапасы және дәмділігімен қатар атауына да мән береміз. Жоғарыда аталған «Каракум», «Кызылқум», «Полярныйдан» гөрі неғұрлым тақырыпқа сай келетін «Для тебя!», «Желаем счастья!», «Құттықтаймыз!», «От всей души!», «Поздравляю» деген атаулары бар тәттілерді таңдаймыз.

Біз жоғарыда бөлгендерді негізге ала отырып, елімізде өндіріліп жатқан тәтті тағам атауларын төмендегідей лексика-семантикалық жағынан топтастыруды жөн көрдік.

Зооморфтық тәтті тағам атаулары. «Балапан», «Ласточка», «Золотой фазан» – «Рахат» кондитерлік фабрикасы өндіретін кәмпит түрлері.

«Бұлбұл» – «Рахат» кондитерлік фабрикасы өндіретін карамель түрі. Сондай-ақ «Баян сұлу» кондитерлік фабрикасы «Зубренок» секілді карамель түрлерін шығаруда.

Өнер, музыкаға байланысты қойылған тәтті тағам атаулары. «Рахат» кондитерлік фабрикасы «Блюз», «Лири»,

«Танго», «Гармония», «Романс» деген атпен кәмпит түрлерін, «Ивушка» карамель түрін, «Ноктюрн» деген атаумен диабеттік өнімдерін халыққа ұсынууда.

Мерекелік тәтті тағам атаулары. Тәтті тағамдар, әсіресе торт, шоколад, шоколад жиынтығы көбінесе сый ретінде ұсынылатындықтан және түрлі мейрам, туған күн кештерінде дастарқанға қойылатындықтан, олардың атаулары да соған сай болып келеді. Мысалы: «Для тебя!», «Тойбастар», «Желаем счастья», «Құттықтаймыз!», «Поздравляю!», «Жаңа жылыңызбен», «Мереке құтты болсын» т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Фоякова, О. И. Имя Собственное в художественном тексте / О. И. Фоякова. – Л.: ЛГУ, 1990. – 103 с.

2 Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1998. – 192 с.

3 Топоров В. Н. О палийской топономастике // Ономастика Востока: исследования и материалы. – М. 1969. – 31-50 с.

4 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 365 с.

5 Витгенштейн Л. Философские исследования. – Философские работы. Ч. 1. – М.: 1994. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000273/index.shtml>

М. ӘУЕЗОВ – ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ШЕБЕРІ

ТҮЗЕЛБАЕВА Г. Т.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

СҮТЖАНОВ С. Н.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада қазақтың классик жазушысы Мұхтар Әуезовтің балалар шығармашылығына қосқан үлесі, суреткерлік шеберлігі сол тұстағы қазақ қауымының саяси-әлеуметтік және рухани өмірімен тығыз байланыста көрініс тапқаны нақты мысалдар арқылы зерделенген. Нақтылай айтқанда, «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Кім кінәлі», «Ескілік көлеңкесінде», «Сөніп-жану», «Қаралы сұлу», «Жуандық», т.б., әңгімелерінде сол тұстағы қазақ елінің тіршілік тынысы, түрлі қыры мен сырлары айрықша

реалистік тұрғыда шеберлік деңгейінде суреттелетіні сөз болады. Сондай-ақ, көрнекті қалам иесінің 1920-жылдардағы әңгімелерінде кейіпкерлердің тартысы, жалпы адамгершілік мәселелері кең тыныста, көркем бейнеленгені де көрсетілген.

Аса көрнекті қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтің шығармашылық әлемі – дүниежүзі халықтары әдебиетінде өзіндік ерекшелігі бар құбылыс. Қаламгердің қазақ қауымы атты елдің әлеуметтік және рухани өмірін, күресін, әдет-ғұрпын мен тұрмыс-тіршілігін суреттейтін «Абай жолы» тарихи роман-эпопеясы осыған дәлел.

«Қорғансыздың күні», «Кім кінәлі», «Ескілік көлеңкесі», «Сөніп-жану», «Қаралы сұлу», «Жуандық», т. б., әңгімелерінде ол осы роман-эпопеяға апаратын жолды барлағандай көрінеді. Әсіресе «Қорғансыздың күні» тынысы кең әңгіме. Онда адам бақытына, еркіне тұсау болатын ескі ауылдың сіреспе, артта қалған әдет-ғұрыптары әшкереленеді.

Уақыт бір орында тұрмайды. Мұхтар Әуезовтің 20-жылдардағы әңгімелерінде кейіпкерлер тартысы жалпы адамгершілік мәселелерінен туындағаны көрсетілген. Он жыл өткен соң, ел 1930 жылдардың табалдырығын аттаған кезде, қазақ проза сыны көбінесе әлеуметтік-саяси мәселелерге бағытталды. Бай мен кедей арасындағы қақтығыс әдеби климатты да бұзды. Саясат пен солақай арсыздық басым болды. Жазушы кеңес кезіндегі осы сияқты келеңсіздіктерді сынайтын «Үш күн», «Іздер», «Құм мен асқар биік», «Білекке-білек», «Шатқалаң», «Қасеннің құбылыстары», «Бүркітші», т.б. әңгімелерін жазды. Бұл шығармаларда қазақ жеріндегі алғашқы совхоздың құрылысы және осымен байланысты туған дау-дамайлар төңірегіндегі мәселелер суреттелді.

Егер қазақ прозасының дамуы мен өсуіне назар аударатын болсақ, XX ғасырдың басында М. Әуезовтің әңгімелері өзінің көркем полотносымен және реалистік перспективасымен ерекшеленетіндігін көреміз. Сонымен қатар, оның әңгімелерінің танымал платформасы өз оқырманымен мақтан тұтады.

Заңғар жазушы әңгімелеріндегі көркемдік және реалистік талабымен ашылатын халықтық идеяны айқындау үшін әлем әдебиеті полотносында қарастырудың маңызы қашанда зор. Әуезов әңгімелері ұлттық ауыз әдебиетімен тамырлас. Бұл асыл негіз – әдеби дәстүр мен шындықты жеткізуде болсын шынайы шеберлігінің кілті.

Әуезов әңгімелерінің ішкі мазмұн мен пішін үйлестігі биік талғамға құрылса да, ондағы өмір шындығы осындай

тақырыптық-мазмұндық астарды сәулелендіріп тұрады. Суреткер туындыларында өмір шындығы мен көркемдік егіз ұғым, ерекше бірлікте танылады. Заман тартысы, дәуір тынысы, уақыт өрнегі әңгімелерінде реалистік ракурста суреттеліп, қоғам шындығын анық айнадай көрсету жазушының асыл мүддесі екені байқалады.

Қаламгер өз туындыларында қоғам тағдырын адам тағдырымен астастыруды өмір шындығы етіп алады. Ол дәуірі мен заманының өмірлік шындығын көркемдікпен өре білген. XX ғасыр басында қаламгер қаламынан туған әңгімелердің басты тақырыбы – ел тағдыры, қоғамдағы тартыс пен қайшылықтар, әлеуметтік теңсіздіктер. Көркем әдебиет шығармаларына өз өмірін тақырып ету, автобиографиялық этюдтарын толықтай қолдану әлем әдебиетінде бар тәжірибе [1, 196 б.].

Енді бірде шығарма жазушының өмірінен тыс басқа шытырман оқиғаларға арналып жасалады. Мұндай құбылыстардың XX ғасырдың басындағы Әуезовтің әңгімелерінде жазылуы кездейсоқ емес. Басқа қарым-қатынас шеңберінен алынған әңгіме негізінде жатқан фабула немесе лейтмотив, трагедиялық бояуға қанық тағдырлар тоғысы «Қаралы сұлу», «Қорғансыздың күні», «Жуандық», «Қайғылы жетім» әңгімелерінде шебер өрілген. Ал автобиографиялық оқиғаларға құрылған «Үйлену», «Кінәмшіл бойжеткен», «Сөніп-жану», «Оқыған азамат» сынды бірқатар әңгімелері де көркем шындықтың бейнесі ашылған. XX ғасырдың басындағы оның әңгімелерінің басқадан айырмашылығы - адамзаттың нәзіктігі мен оның ішкі әлеміне тереңірек еніп, психологизм мен сыршылдыққа құрылуы. Ұлттың биік арманы мен адамдардың еркі сол дәуірдің тыныс ырғағына бейімделген өмірді бейнелеу объектісіне негіз болды.

Қазақ халқының мәдени даму тарихында жазушы, драматург, публицист, зерттеуші, аудармашы Мұхтар Әуезовтің алатын орны ерекше. Әдебиеттің әр жанрын биік кемелдікке көтерген, қазақ әдебиетінің профессионалдық мүмкіндігін кеңейтіп, бойын өсірген, оның әлемдік даңқын асырған санлақ суреткер – М. Әуезовтың өнерпаздық жолы халқымыздың советтік дәуірде өсіп-өрлегендігінің көркемдік куәсі, анық айғағы.

Ұлы жазушының творчествосы туралы дуалы ауыздардан шыққан лебіздер жұртшылыққа мәлім. Бір кезде академик Қ. Сәтбаев «Абай» романын сөз ете келіп, оны қазақ халқының өткендегі өмірінің энциклопедиясы деп атаған еді. Ал қырғыз жазушысы Ш. Айтматов Мұхтар Әуезовтың Орта Азия халықтарының

мәдениетіне тигізген әсерін Пушкиннің кейінгі орыс мәдениетіне жасаған ықпалымен теңеді. Орыс драматургі Н. Погодин М. Әуезовті «Шығыстың Шолоховы» деді. Бұл пікірлер қазақ қаламгерінің Қазақстандық, Орта Азиялық, Бүкіл одақтық көлемдегі орнын әдемі тұжырымдайды. Көрнекті француз жазушылары және т.б. М. Әуезов шығармаларының әлемдік маңызын биік бағалай келіп, «Абай» романын XX ғасырдағы әдебиеттің ең тандаулыларының қатарына қосты. Осы іспеттес бағаны жер жүзіне аты мәлім өзге де көп қайраткерлер қайталап айтты. М. Әуезовтың шығармалары жер жүзінің отыздан астам тіліне миллиондаған тиражбен аударылып басылды [1, 93 б.]

М. Әуезовтің творчестволық сапарын ой көзімен шолсақ, тамаша үлгілі, терең мағыналы өнер жолын көреміз. Сонау жиырмасыншы жылдардың басында жазылған «Қорғансыздың күнінен», «Абай жолы» эпопеясына, отызыншы жылдардағы «Білекке – Білектен», «Өскен өркен.» романына, «Еңлік – Кебек» трагедиясынан «Дос, Бедел Дос», эпос, әдебиет тарихы туралы мақалаларынан әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық, жаңа қаһарман жайындағы теориялық тексерулеріне дейінгі аралық тұтас көркем, ізденіс пен табыстың титандық сорабы, сөз зергерлерінің жетілудің, өмір диалектикасын зерттеудің, азаматтық, отаншылдық борышты өтеудің өнегесі. Суреткердің үздіксіз еңбегін, орасан тәжірибесін, көркемдік есею эволюциясын еске алмай, оның теңдесі жоқ туындыларының, озық зерттеулерінің жазылу сырына көз жеткізе алмаймыз.

20-жылдар Әуезовтің өте өнімді жазған, суреткерлік «тынын», көптеген ізденістер мен тәжірибелер жинақтаған кезеңі болды. Бұған дейін автор жүйелі білім алып, әдебиетпен жақсы танысып, дала өмірінің шежіресін жасауға кіріседі. Ол халықты тәрбиелеудің орасан көп дерттерін көрсетіп, әшкерелеу, «әлеуметтік өмір докторы» болу қажет деп санайды. Мәселен, жазушының «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі», «Ескілік көлеңкесінде», «Жетім», «Барымта», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Жуандық», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек» сияқты әңгімелері мен повестерінде сол тұстағы қазақ елі тіршілігінің түрлі қыры мен сырлары елестейді.

Әуезовтің әдебиеттік сапарын осындай үлгіде бастауына орыстың классикалық әдебиетінің айрықша әсері болғанын есте тұту керек. Орыстың майталман суреткерлері: И. Тургенев,

Ф. Достоевский, Л. Толстой шығармаларының, үлгісінде жазуды күтіп тұрғандай, бірақ атқарылмаған міндет қазақ әдебиетінде көп еді. Осындай тарихи көркем-міндетті М. Әуезовтің орындап шығуы ешқашан мәнін жоймас, ұмытылмас еңбек, қаламгерлік ерлік деп қарау қажет.

1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күнін» алып қарасақ, мұнда панасыз, ғарып жетім Ғазиза деген қыздың адам айтқысыз озбырлық, қорлыққа шыдамай, боранға тоңып, үсіп өлгені әңгімеленген. Әлеуметтік теңсіздік туралы «Қорғансыздың күнінен» бұрын да жазылып келгенін білеміз. Ы. Алтынсариннің, С. Көбеевтің, С. Торайғыровтың әңгіме, повестерінде таптық қайшылықтар сөз болғаны белгілі. М. Әуезов әңгімесінде сол қайшылық соншалық терең, сенімді әшкереленеді. Оқушы мұнда Ақан сияқты тиюсыз өскен әкімнің тағылық қылықтарына жиреніп қана қоймайды, адамдар арасындағы осыншама аңғарылған әділетсіздік жойылуға тиіс деген берік шешімге де барады. Теңсіздікке негізделген ескі өмір қалпының тығырыққа тірелгенін, рухани дағдарысқа ұшырағанын көрсете алуы бір әңгімеге аз сыбаға емес.

Сол тұста жазылған «Қорғансыздың күні» көркемдік бітімі жағынан да, көтерген мәселесі тұрғыдан да әдебиетке тың серпіліс әкелді. Бұнда адам айтқысыз озбырлық пен қорлыққа шыдай алмаған, үйсіз, кедей жетім Ғазиза есімді қыз бала дауылда тоңып өлген. Біз әлеуметтік теңсіздіктің қорғансыздар күнінен бұрын жазылғанын білеміз. С. Мұқанов бұл шығарманы Европа әңгімесінің дәрежесіне көтерілген алғашқы қазақ әңгімесі деп бағалады. Кейіннен М. Әуезовтің күллі прозасына тән болып қалыптасқан кейбір нышандар осы әңгімеден де анық бой көрсеткен. Соның бірі – адам мінезінің қайталанбас, дара ерекшелігін ашу.

«Қорғансыздың күні» әдебиет өнеріне жаңа серпін әкелді. Бұл әңгімеде М. Әуезов прозасының кейбір ерекшеліктері айқын көрінеді. Солардың бірі – кейіпкер образын шынайы тұрғыда ашуы. «Қорғансыздың күнінде» Ақан болыс, оның серігі Қалтай, жазықсыз қыз Ғазиза және егде жастағы әжесі бейнеленген. Олардың келбеттері мен сөздері анық байқалады. Мысалы, Ақанның зорлық-зомбылық формасы былай көрінеді: «Бұл жігіт шамамен отыз жаста, орташа бойлы, денесі дөңгелек, қысқа мұртты, шошқа сақалы, сұр жүзді дөңгелек тұлға. Кішкентай өткір көздердегі және қабақтары салқын қисықтардағы ерекше қатыгездікті байқатады... Бұл адамның күлімсіреу формасы құмарлыққа толы екенін білдіреді» [3, 32]. Сары даланы еркін кезіп, көптеген жазықсыз адамдардың

көз жасын төккен жыртқыш Ақанның кейінгі әрекеттері – бұл жиіркенішті бейнені растау, табиғи талдау.

Енді бір кезде автор не ойлағанын түсіндіреді. «Ақан күні бойы жолда көп сөйлемеді, тек бір нәрсеге қарады. Бірақ ол күрделі мәселені шеше алмайтын адам кейпінде болса да, Ақанның ойлары қайда бара жатқанын білді. Ол санасында әдемі әйелдің суретін жиі тауып, оны өзін-қалжыңдарын айтып, құшақтап, сүйіп отырып мазак еткен» [3, 32]. Ақанның нәпсіқұмарлық мінезі жазықсыз Ғазизаға жиіркенішті. Автор кейіпкерлер ерекшелігін психологиялық дәл штрихтармен нанымды жүйелейді.

Табиғат құбылыстарын адам көңіліне лайық суреттеп отыру да «Қорғансыздың күнінде» елеулі орын алады. Бұл да автордың кездейсоқ қадамы емес, әбден өзі ұнатқан, оңтайына келетін әдемі тәсілдің бірі. Жазушының қай-қай шығармасында да табиғат суреттері көрнекті орын иеленгенін білеміз. «Қорғансыздың күнінде» Сарыарқаның қатал қысының бір кезеңі көрсетілген. Осы суреттер тек табиғат құбылысы болып қалмай, кейіпкерлердің алда көретін қорлығы мен бейнетінің де нышанындай әсер қалдырады.

«... Қызғылт сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. Аспан ашық. Берірек тұрған аз ғана ала шұбар тар кең жаһанның жүзіне перде болған жоқ. Күні бойы тыныш болған жел Күшікпайдың баурында ғана ызғырықтап, жаңада жауған көбік қарды жаяу борасындатып тұр. Күннің қызыл сәулесі даланы да, тауды да өз өңіне кіргізген. Күнбатыс жақтан бораған ұсақ қар да күн астынан қызғылттанып көрінеді» [3, 31–32 б.]. Осылайша өз шығармасында М. Әуезов қазақ өмірінің әр беткейін, жаңа байланыстарды сөз етеді.

«Жетім» деген әңгімесінде Қасым атты баланың қасіретті балалық шағы, «Барымтада» ертеде ел арасында кең тараған әдет өзара ұласып, мал барымталасып, қуғын-сүргінге түсушілік, шабыс, оның салмағы ең алдымен, кедей, жалқы-жалғыз адамдарға түсетіні – ақиқат айқыны айтылады. Ғасырлар бойында қалыптасып, бойға сіңген жарамсыз салттарды сынау да әбден қажет еді.

М. Әуезовтің жиырмасыншы жылдардағы шығармалары көбіне бұрын ешкім көтермеген, көрсетпеген шындықтарға құрылған. Соның бірі – «Оқыған азамат». Жазушы бұл әңгімесінде қазақ жастарының оқығандары ішінен дүниеқор, заңқор болып шыққандарды мінейді. Өзінің қайтыс болған жолдасының әйеліне үйленуімен тынбай, жолдасының кәрі шешесінің қолындағы дүние-мүлікті «заңын» тауып, зорлықпен алатын Жұмағұл сияқтының

оқумен тапқан білімі арам байлық, тақыстық жолына жұмсалғанын көрсетеді. Жұмағұл да, оның жылтырақ жиһазға құмартқыш әйелі Қадияша да салдарлы, көрнекті жинақтаулар. Бұлар бұқарашыл жолдағы емес, байшыл, буржуазияшыл ниеттегі адамдар. Жұмағұл мен Қадияшаның баюдан басқа тілегі жоқ, олар бұл жолда қандай киянат, қарау істен де шімірікпейді. Бұл жалпы жекеменшікшіл мүддені бас нысанасы еткен буржуазия өкілдеріне тән сипаттар. Автор Жұмағұлдар ісін мақұл көрмейді, олардың малқор, мейрімсіз тұлғасын сынады. Қадияшаның бұрынғы күйеуінің жолдастарының бірі Мейірхан Жұмағұлдың қылығын «Байдың баласысың, бай жесірге, бай қайынға күйеусің... Оқығаныңа емес, тоқығаныңа бақтың ба? Жыланға түк біткен сайын қалтырайды деп, байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны? Қақаларсың әлі-ақ?!» [2, 68 б.] деп әшкерелейді. Қысқасы, «Оқыған азаматтан» қазақ зиялыларының белгілі бір бөлегіне тән салт-сананы көруге болады.

Енді бір әңгімеде («Жуандық») ескі рушылдық қатынастар дәстүрінің шылауынан шыға алмай, өз правосын сезінбей жүрген Жақсылық сынды кедей бейнесі көрінеді. Ал «Ескілік көлеңкесінде» деген шығармада да қазақ аулы адамының өзгеше мінездері мен түсініктері сөз болады. Енді бір шығармадан («Қыр суреттері») әменгерлік салтымен еріксіз әйел етпек болған шалдан қыстың көзі қырауда қашып шығып, боранға килігіп азап шеккен жас келіншек Рабиғаны ұшыратамыз. Тән сұлулығына, қаланың жалтылдақ мәдениетін үстірт үйренгеніне малданып, жігіттен жігіт таңдаймын деп жүріп, ақырында күйеусіз қартай бастаған Ғайша қылықтары да («Кінәмшіл бойжеткен») суреткер қаламынан қағыс қалмайды. Күйеуі өліп, жесір қалып, жылдар бойы өз сезімімен арпалысып күрескен Қаракөз («Қаралы сұлу») тағдыры да ерекше есте қаларлық. Асырағанға, баққанға көнбей, ұяластарына қайта қосылып, ақырында адамдарға жау боп тиген бөлтіріктің («Көксерек») дүлей жыртқыштығы да ерекше білгірлікпен әңгімеленген.

М. Әуезовтің ақиқат пен көркемдікке толы әңгімелері қазақ әдебиетінің профессионалдык жаңа биікке шығуына, реалистік дәстүр қалыптастыруына, жүздеген жылдық жазба проза үрдісі бар еуропа елдері әдебиетін «қуып жетуіне» қажет көпір, жаңадан алынған шұрайлы шеп іспетті еді. Бұл шығармаларда революциялық пафос, күрес этикасы онша сезілмегенімен, реалистік қуат пен тереңдік мол. Жазушының жиырмасыншы жылдардағы шығамаларының принциптік, эстетикалық мәні осында.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұманазаров М. М.Әуезов әңгімелеріндегі авторлық баяндау мен кейіпкер тілінің кейбір ерекшеліктері. //Ізденіс. 1997. №4. – 196 б.
- 2 Иманғалиев М. Әуезов шығармаларындағы әйелдер бейнесі. // Абай. 1997. №2, 3. –93 б.
- 3 Әуезов М. Шығармалар, 1 том, 1967. – 192 б.

Қ. ЕСЕНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

УСЕНОВА А. С.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақ тілі білімін зерттеу жұмыстары Қазан төңкерісіне дейін басталса да, қазақ тілінің мәселелері нақты және шынайы негіздерге сүйеніп, кеңес заманында ғана ғылыми тұрғыдан зерттеле бастады. Тіл білімі жан-жақты қарастырылып, қазақ тілі ғылым саласы ретінде дамуға бағыт алды. Бүгінге дейін әдебиет пен тілдің қыр-сыры толық зерттеліп бітпесе де, қазақ тілі біліміне қатысты ғылыми еңбектер, мақалалар мен зерттеу жұмыстарының аясы кеңейе түсті. Қазақ тілін жан-жақты зерттеу жұмыстары түрлі ғалымның еңбегінде көрініс тауып, оқу орындары үшін әдістемелік құралдар да жазылып жүр. Тіл білімінің өркендеп өсуіне, дамуына септігін тигізіп, тіл мәселелері жайында сөз қозғап, зерттеулер жүргізіп, еңбектерін жарыққа шығарып, ғылыми мақалалар жазып, докторлық, диссертациялық еңбектерінде тілдің теориялық мәселелерін қарастырған белгілі ғалым, зерттеушілердің қатарында Қайырболат Есенов те бар. Қайырболат Мұқанұлы Есеновтің тіл тақырыбына қатысты ғылыми бағытқа негізделген публицистикалық еңбектері және оқу-әдістемеге қатысты көптеген мақаласы бар. Қай мақаласын алып қарасақ та ұтымды ойлар мен нақты дәлелдерге сүйеніп жасалған тұжырымдарға кезігеміз. Қазақ тілінің ғылым саласы ретінде дамуын көздеген ғалым «Әдеби тіліміздің сапасын арттырған сайын, тіл мәдениеті жақсара бермек» – деп [1], тілдің тазалығы, сапасына қатысты көптеген мәселенің түйінін шешу тақырыбында зерттеулер жасады.

Қ.Есеновтің ғылыми мақала, еңбектері Қазақстанның әр аймағындағы газет-журналдарда жиі жарық көрген. Атап айтсақ «Социалистік Қазақстан» газеті, «Ленин туы», «Қазақстан мұғалімі», «Лениншіл жас», «Коммунизм таңы», «Жетісу», «Еңбек туы» [2] т.б. газет не журналдарда ғалымның тырнақалды туындылары жарияланғанын көреміз. Есенов ғылым жолындағы алғаш зерттеу мақаласын 1959 жылы жазған. А. Қалыбаеваның «Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер» монографиясы жөнінде «Тіл білімі жөніндегі бағалы еңбек» атты мақаласын жариялап, зерттеуші тақырыбының өзектілігін, бағалы екенін айтқан. Сонымен қатар Қ.Есенов өзі замандас не ғылым жолында жүрген зерттеуші ғалымдардың да еңбектерін назарынан тыс қалдырмаған. Оған дәлел М. Томановтың 60 жылдық мерейтойына арнап жазған «Ғалым мерейі» мақаласы, М. Б. Балақаевтың да 60 жылдығына арнап, «Ғалым жолы», Сәбит Мұқановтың «Есею жылдары» романы туралы «Есею жылдарының тілі жайында», К. Ахановтың «Тіл біліміне кіріспе» оқулығына қатысты ой-пікірлерді жинақтап, «Тіл білімі жөніндегі теориялық еңбек», Б. Хасановтың «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы» атты еңбегі жайлы «Сөз асылы – халықта» деген сынды т.б. мақалалары. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өмірінің соңына дейін қызмет еткен ғалым бар ғұмырын қазақ тілін зерттеуге, оның ішінде синтаксистің қыр-сырына үңілуге көп уақытын арнады. Қ. Есенов «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқылы сөйлемдер» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, «Қазіргі әдеби тіліміздегі күрделенген сөйлемдердің негізгі мәселелері» [3] деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, күрделі құрылымдарды кешенді түрде қарастырып, синтаксис саласында да өшпес із қалдырды.

Тіл білімінде көбі бойлай бермейтін мәселелерге қалам тербеп, шешімін тапқысы келген ғалым қазақ тілінің ешқандай қатесіз, бір жүйеде қалыптасқанын тіледі. Оның қозғаған тақырыптары әлі күнге өзекті десек қате айтқанымыз емес. Мәселен 1963 жылы «Қазақстан мектебі» журналының № 11 санында жарияланған «Тағы да программа мен оқулық туралы» атты мақаласын қарастырайық. Сол жылдары оқу программалары мен оқулықтар қайтадан жаңартылады деген жаңалық ғалымның осы мақаланы жазуына себеп болған. Бұл тақырыпты қозғаудағы ғалымның мақсаты қазақ тілін оқыту бағдарламасының оқулықпен байланыста болып, бір-біріне негізделіп жасалғанын қадағалау болды. Өтетін тақырыптар

көлемі жас ерекшелігіне сай болып, оқушының үйренуіне жеңіл болуын және сабаққа бөлінетін сағаттың да талапқа сай болуын сөз етті. 5-сыныпта – 163 сағат, 6-сыныпта – 144, 7-сыныпта – 72 сағат, 8-сыныпта – 51 сағат. 5-сыныптағы оқушыларға бірден фонетика, лексика, морфологияны өту қиын, бұл жай әлі де қарастырылу керек [4] деп ғалым мақаласында қазақ тілін оқыту бағдарламасына енгізу керек өзгерістерді айтты.

Қазіргі оқу бағдарламаларында 5-сыныпта оқушыларға тек фонетика тақырыбын үйретіп, сағат санын азайтып, аталған мәселенің түгелдей болмаса да ескеріліп жүргенін байқаймыз. Сауатты жаза білу де бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселенің бірі. Кейде бәрін қатесіз, сауатты жазып жүрміз деп ойлағанымызбен, біз мән бере бермейтін өрескел қателер әрқайсысымызда да кездеседі. Осы тақырып бойынша да Қ. Есеновтің мақаласы бар. Ән, күй атауларының қате жазылуы жөнінде сөз қозғап [5], дұрыс жазылу ережелерін нақтылап көрсеткен мақаланың құндылығы бүгінде өз бағасын ала алмағандықтан, әлі күнге қайталанатын олықлықтарға ешкім назар аудармай жүр. Бұл мақала қазақ тілінің сапасын арттырар бірден-бір құнды еңбек. Осы жайында тағы да зерттеу жұмыстары жүргізіліп, тақырып аясын кеңейтіп, оқушыларға да, студенттерге де түсіндірме жұмыстары жүргізілсе, сауатты жазуға ден қойып, қателігіне мән бермейтіндердің қатары азаятын еді. Қазақ тілін ғылыми тұрғыдан зерттеп, оның мектепте оқыту әдістерін және сауатты жазу тақырыбын да қаламына арқау етіп жүрген ғалым мектеп оқушыларының сауаттылығын, білім деңгейін назарынан тыс қалдырмады. Оқушылардың тілін дамытуда ауызша және жазбаша жаттығу жұмыстары орасан зор рөл атқаратынын айта келіп, оқушы ауызша өз ойын жеткізуге, тез ойлауға, сол арқылы көркем әдеби тілде сауатты сөйлеуге машықтанатынын, жазбаша жұмыс жасау арқылы ойындағысын толықтай қағаз бетіне түсіруге, сауаттылығын арттыруға деген мүмкіндіктері көп болатынын осы мақаласында айтады. Мысалы қазіргі оқу бағдарламаларында көп қолдана бермейтін әдеби кітаптағы белгілі бір әңгімені, шығарманы оқып, мазмұнын айту. Бұл арқылы оқушының әдебиетке қызығушылығы оянып, әңгіменің көркемдігіне елітіп, автордың басқа да шығармаларын оқуға ынталанады. Мұғалімнің талап қоя алмағанынан, бүгінгі оқушылар әңгіменің мазмұнын айт десе, кітапқа қарап тұрып оқып беретін күйге жеткеніміз өтірік емес. Сәйкесінше, мұғалім оқушыға әңгіменің мазмұнын айтуды жүктесе, оқушының да сөйлеу дағдысы қалыптасып, сөздік қоры әдеби

сөздерге толығып, өз ана тілінде сауатты сөйлеуге машықтанады. Ал жазбаша жұмыс арқылы оқушының білім деңгейін көтеріп, сауатын арттыру үшін мазмұндама мен шығарма жазғызу таптырмас әдіс дейді ғалым [6]. Расында, жаңа оқыған әдеби әңгімесін өз сөзімен мазмұндап жазу арқылы оқушы өзі сөйлем құрауға, оқыған оқиғасының мазмұнын өз бетімен ашуға дағдыланады. Сонымен қатар мұғалім оқушыға әдеби кітаптарда әр тақырып соңында берілетін сұрақтарға жазбаша жауап жазғызу арқылы да оқушының сауатты жазуына үлесін қосады. «Ұлт қатынасымен қатар қаралатын тағы бір мәселе – ұлт тілдерінің дамуы» – дегенді алға тартқан [7] ғалым ана тілге жауапкершілікпен қарауды насихаттайды. Сауатты жазу арқылы тіліміздің мерейін өсірудің түп тамыры оқушы кезден басталады, сондықтан әр адам ана тілін оқушы кезден-ақ жоғары деңгейде, асқан жауапкершілікпен оқуы керек. Иә, ұлтын сүйген ұлы ғалымның еңбектері, әсіресе ғылыми мақалалары бүгінге дейін маңызын жоймады. Тілді зерттеуші ғалым көп, бірақ тереңіне бойлап, шалқарына құлаш ұрған ғалымның еңбектері бір төбе. Қазақ тіл білімінің дамуына бірден-бір ықпал еткен ғалымның ғылыми мақалалары әлі де көп назарды талап етеді. Шырынын толық алмаған бал арасының күйін кешіп отырғанымыз өкінішті жайт. Қ. Есеновтің қай мақаласы болса да ғылыми тұжырымдарға негізделіп, қазақ тілінің теориясына тікелей ықпал еткен ақпаратқа лық толы. Тіл, музыка, фольклордың арасындағы байланысты алғаш айқындаған да осы ғалым. Бір орында тұрып қалмай, тіл білімін жан-жақты зерттеп, таным көкжиегін кеңейтіп орыс ғалымдарынан да керек дегенін алып, қазақ тіліндегі тұлғалық ілімді қалыптастырушы атанған ғалымның есімі ерекше атауға тұрарлық. Есеновтің оқу бағдарламасына да септігін тигізетін, оқушылардың білім деңгейін жоғары дәрежеге көтеру үшін қолдану керек әдістерді атап айтқан ғылыми мақалалары, зерттеу еңбектері де педагогтер үшін таптырмас құрал. Ғалымның ғаламат еңбегін көдеге жарата алсақ, еңбектерін қайтадан жаңартып жарыққа шығарсақ, берер пайдасы әлі де мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Балақаев М. Өрелі өнер. Тіл мәдениеті туралы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 33 б.
- 2 Сағындықұлы Б. Д. Күмісбек. Қ. М. Есеновтің тілдік тұлғасы. // ПМУ Хабаршысы, №1. Павлодар, 2020. – 10 б.

3 Қапалбеков Б. Профессор Қайырболат Есеновтің қазақ синтаксисіндегі ізі. // Туған тіл, №2. 2016. – 45 б

4 Есенов Қ. Тағы да программа мен оқулық туралы. // Қазақстан мектебі, №11. 1963. – 84 б.

5 Есенов Қ. Жазу мәдениетін жетілдіре берейік. // Қазақстан мұғалімі, №2. 1963. – 4 б.

6 Есенов Қ. Тіл дамытудың кейбір жолдары. // Қазақстан мұғалімі, №12. 1972. – 3 б.

7 Есенов Қ. Ұлт аралық құрал. // Социалистік Қазақстан, 1962. – 4 б.

АБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

ХАСЕНОВА Н. А.

студент, Жоғары электроника және коммуникациялар колледжі, Павлодар қ.
ОМАРОВА Қ. А.

Жоғары дәрежелі қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы,
Жоғары электроника және коммуникациялар колледжі, Павлодар қ.

*Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың олген күнінен қанша
алыстасақ, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде
тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай
құрметі күннен-күнге артылар. Бірінші ақынымыз деп қабірін
халқы жей-жей зиярат етер, халықпенен Абай арасы күшті
махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз,
бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар.*

Міржақып Дулатов

Тарихта адамзаттың бақытына туып, мәңгі өлмес мұра қалдыратын қайраткерлер болатыны мәлім. Олар жарық жұлдыздай әр заманға, әр ұрпаққа сапар жолын дұрыс мегземек. Әрбір халықтың рухани өміріне мол жарасып, өз қазынасымен байытып отырмақ. Ұлттық ортадан шығып, «күллі әлемнің азаматы» бола білген данышпан қайраткерлер бар халықтың санасына сіңіп келетіні де осыдан. Бұндай ұлы азаматтар адам баласының өмірімен бірге мәңгі жасайды. Қаншама ғасыр өтсе де ұмыт болмай, жаңа данққа, қадір-құрметке бөлене береді.

«Абайдың дүниеге келуі, – дейді әдебиетші ғалым Ә. Тәжібаев, – қазақта жаңа поэзияның басталуы, ой-пікірлер жариялар, тұңғыш

көсемнің қазақ халқынан бірінші шығуы». Демек, қазақ поэзиясы Абайдан бастап реалистік стильге ауысқан. Абай реалистік әдісті өз шығармаларына өзек етті. Қазақ қауымының жаңа тарихи талабының, жаңа тарихи кезеңінің жаршысы болуды өзіне парыз тұтқан ұлы ақынға реалистік әдіс орай келді. Ақын тек сол әдіс арқылы замана шындығын, халқының тілек-мақсатын, оның өршіл үмітін, гуманистік идеясын айтып бере алу мүмкін деп білді. Ескі әдістің, кертартпа романтизм әдісінің, оның көркем стилінің жаңа ойды айтуға тапшы екенін айқын сезінді.

Абай поэзиясы – өміршең поэзия. Ол адамзат ұрпағымен бірге жасайды. Әр ғасыр, әр заман, әр ұрпақ ол туралы, оның поэзиясы туралы өз түсінік-пікірін, сыншыл көзқарасын, талғам тұшымын, байлам-шешімін, әлеуметтік, философиялық, эстетикалық тұжырымын айтып келеді, айта да бермек. Ұлы ақынның поэтикалық жолдарын оқыған сайын, онан жаңа ой, жаңа өрнек тапқандай боласың. Оның ұлылығы да міне, осында.

Академик В.В. Виноградов ұлы Пушкинді орыс әдебиетіндегі жаңа стиль басы дейді. Ұлы Абай да – біздің туған әдебиетіміздің, жаңа поэтикалық өрнектің, жаңа стильдің басы. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетіміздегі үстем стиль – реалистік стиль – Абай есімімен байланысты [1].

Абайдың жаңа бағыттағы, жаңа үлгідегі ақын екенін Академик М. Әуезов дәп басып, дәл көрсетеді. «1882 жылдардағы, -дейді ол, - «Қан сонарда» сияқты өлеңнен бастап нені көріп, нені сезініп, нені қыр етіп толғанса, бәрінде де әр жерде реалистік шеберлікті танытады. Өлеңнің өрнегі мен жаңалықтары, сондан соныға түсіп, үдеп, өсіп отырады. Абай мүлде қазақ поэзиясында бұрын болмаған ойларды айтып, болмаған шеберлікті тауып, соның барлығында өзге елдердің классикалық поэзиясын меңгерген мәдениеттілік, шеберлікті танытатынын көреміз».

Жаңа заман, жаңа белес соны да тың ақындық лепті қажет етті. Абай – осы тарихи даму кезеңінің жемісі. Өйткені қоғамның саяси, экономикалық өрісі, әлеуметтік таптардың арасындағы жаңа қатынастар, қоғам өміріндегі жіктелу, қайшылықтардың барған сайын тереңдей, шиелінісе түсуі қазақ қауымының алдына соны талаптар қойды. Жаңа мақсат – міндеттерді алға тартты. Заманның көкейтесті проблемасы өзінің шешімін күтті, санашыл, ойшыл көсемін, ақындық үнін қажетсінді. Осындай тарихи қажеттілік Абайды тарих сахнасына шығарды [2].

Көпке мәлім, озық ойшылдар да, көреген саяси қайраткерлер де үздік шешен ділмарлар да, ерен ғалымдар да, асқан қолбасылар да, кеменгер өнер иесі ақындар да осындай оқыс бұрылыс, серпіліс, арпалыс заманында дүниеге келген.

Ақын – өз заманының төтенше өкілі, өз дәуірінің перзенті, соның үні. Олай болса, қазақ өмірінің аласапыран шындығы, тартыс – тіршілігі, шамырқанған кекті ызасы, үміт – арманы, тілек – тілеуі ұлы Абайдай тұлғаны дүниеге алып келді.

Қазақтың профессионалдық әдебиетінің қалыптасуы, қазақ әдеби тілінің, жаңа әдебиетті тууы ұлы Абайдың есімімен, оның озық поэтикалық туындыларымен байланысты.

Абайдан бұрынғы қазақ әдебиеті ауыз әдебиеті стилінен аса алмады. Дулат, Бұхар, Шортанбай өзіндік ақындық үн, дарыны бар атақты ақын болғанымен, академик Мұхтар Әуезов айтқандай, фольклор көлеміндегі ақындар ғана боп қала берді.

Ал Абай – олардың поэзия үлгілерінен мүлде жаңаша үлгі жасаған ақын. Жүрегі «Қалың елім қазағым, қайран жұртым» деп соққан халық перзенті Абай өз халқының тағдырына терең көз жібере білді. Ол оның көшін артқа емес, алға бастады. Ол халқының бүгінге де, ертеңге де жіті көз жіберді. Әділет, еркін туын поэзиясына арқау етіп, халқының ой-санасын өлеңмен оятып, көңілін сергітер, еңсесін көтерер, мол жігер – қайрат берер рухани қару етуді мақсат етті. Абай шығармаларының стильдік бағытын айқындаған да осы озық идея [3].

Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін де осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет.

Бұл тұжырымдар қазір де өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі, XXI ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз.

Ақын ел-жұртын түрлі өнерді игеруге үгіттеді. Соның бәрі уақыттың талабы екенін ол анық аңғарып, ұлтына ертерек үн қатты. Тіпті қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы

Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздейді.

Сондықтан Абай атамызды терең тануға мән берген жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін – өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге, басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалдық ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналу қажет.

Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырады. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан, жастардың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн.

Біз елді, ұлтты Абайша сүюді үйренуіміз керек. Ұлы ақын ұлтының кемшілігін қатты сынаса да, тек бір ғана ойды – қазағын, халқын төрге жетелеуді мақсат тұтты.

Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлты жаңғыртуға жол ашатын маңызды кадамның бірі.

Абай шығармаларына арқау болған тақырыптың бірі – масылдықпен күрес. Ақын үнемі уайымсыз салғырттыққа, ойын-күлкіге салынбай, сергек болуға үндейді. Оны ұдайы еңбек арқылы шындап отыруды құп көреді. Сонымен қатар, орынды әрекеттің уайым – қайғыны женетінін дәлелдеп, масылдықпен күрестің психологиялық қырларына терең бойлайды. Қазір біз көп айтып жүрген эмоционалды интеллектіге де сол тұста назар аударды. Мақтан мен масылдық психологиядан арылып, қайраттанып еңбек етуді, талаптанып, білім іздеуді насихаттаған.

Абай өлеңдеріндегі «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей», «Тамағы тоқтық, Жұмысы жоқтық, Аздырара адам баласын», «Өзің сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап» – деген қазыналы ойлар бәрімізге жақсы таныс. Әр адам осы түйінді тұжырымдарды санасына берік тоқып, өзінің тынымсыз, адал еңбегімен айналасына үлгі болуы керек [4].

Абайды өз заманындағы іскерліктің ұйытқысы, еңбеккерліктің мотиваторы деуге болады. Ұлы ойшыл шығармаларында кәсіптен нәсіп тапқандарды, шаруақорлыққа үйрену дағдыларын үлгі етеді.

Ол тұрмыс сапасын жақсарту үшін еңбек етудің жаңа тәсілдерін меңгеруге шақырады. Сонымен қатар ақын бастамшылдықты, кәсіптегі адалдықты жоғары қояды. Мысалы, өзінің оныншы қара сөзінде «Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды?» – деп тұжырымдайды. Абайдың ойынша, табыс табу үшін қолөнер үйрену қажет. Себебі «мал жұтайды, өнер жұтамайды» (отыз үшінші қара сөз). Ұлы ақынның бұл ойлары бүгінгі Қазақстан қоғамы үшін де өзекті деп санаймын. Абай өз ғұмырының ақырына дейін қазақ балаларын оқуға, білім-ғылыммен айналысуға, рухани дамуға және әлемдік мәдениеттің құндылықтарын бойға жинауға шақырғанын білеміз. Дана ақын келер ұрпақты «жүрегімнің қуаты, перзенттерім» деп бағалайды. Айтылған сөз, жазылған жауһар ойлар бірінші кезекте соларға бағытталады. Жат мінез-құлықтан аулақ болудың нақты жолдарын меңзейді. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің» – деп толғайды ұлы ғұлама. Замана атты ұлы күштің, феодализм дәуірінің құрсауында қалып қоймай, ұлы бабамыз ұлтының бүгінгі мен ертеңіне, болашағына алаңдады. Ол туған халқын қараңғылықтың бұғауын бұзып, жарқын күндердің шуағына бөленетін жолдарды іздестіруге шақырды, тіршілік мақсаты мен мұраты ілім мен ғылымда деген берік тоқтамға келді.

Абай атамызды қалай дәріптесек те жарасады. Оның ғибратты ғұмыры мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-өнеге. Ақынның адам мен қоғам, білім мен ғылым, дін мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтпайды. Өйткені ақынның мұрасы – бүкіл адамзат баласының рухани азығы.

Қазақ елі барда Абай данамыздың есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлық ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз.

Ең алдымен, Абайды ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттауымыз керек. Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Сондықтан Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Бұл бүгінгі ұрпақтың, яғни біздің кәсіптерімізді борышымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уикипедия, Қазақша Ашық Энциклопедия kk.wikipedia.org/wiki
- 2 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» мақаласы; https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy; <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>
- 3 Абай Құнанбаев «Шығармалар жинағы» // Т.2-2005.
- 4 Төлеутай Ақшолақов «Шығарманы көркем компоненттерін оқыту». <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1107096>

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК ӨЗЕКТІЛІГІ

ШАЛАБАЙ Н.

студент, Қ. Пішенбаев атындағы Екібастұз тау-кен техникалық колледжі,
Екібастұз қ.

МАХМЕТОВА С. Т.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы, Қ. Пішенбаев атындағы
Екібастұз тау-кен техникалық колледжі, Екібастұз қ.

Қазақ даласында Жәңгір ханнан кейін елі үшін білім ордасын ашқан Ыбырай Алтынсариннің «Тұңғыш дала қоңырауы» ғасыр өтсе де сар далада сынғырлап тұрғаны бәрімізге белгілі. Ыбырай Алтынсарыұлы жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетінің қалыптасуына қомақты үлес қосқан. Ыбырай жас кезінен діни білім алған, әр мұсылманды мейірімділік пен жомарттыққа, көркем мінезділікке шақырған. Өзінің әйгілі «Кел, балалар, оқылық» шығармасында «Бір Аллаға сыйынып, Кел, балалар, оқылық» деп бастайды. Ыбырайдың әңгімелерінің негізі хадистерден алынған. Жастардың адал, көркем мінезді, тәрбиелі болып өсуіне өз үлесін қосқан.

Ыбырай Алтынсариннің «Өнер білім бар жұрттар» өлеңін оқыған кезде, қазіргі заманда болып, заманауи техникалық прогрессті көріп кеткен адамдай әсер қалдырады.

«Адамды құстай ұшырды-ұшақ, отынсыз тамақ пісірді-газ отынды, сусыздан сусыз ішірді-кұбырдан алынған су, айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызды-телефон, тастан сарай салғызды-көп қабатты үйлер, теңізде жүзді балықтай-кемелерді атағандай.

Біз Ыбырай Алтынсариннің нақыл сөздерін 4-ке бөлдік: еңбек тақырыбындағы, оқу-ғылымға шақыру, мұғалімдер туралы, адамгершілік туралы. Жалпы нақыл сөздер дегеніміз – қысқаша мазмұнды, терең ойлар айтылатын ұлағатты сөз. Ыбырай – бүкіл қазақ даласына үлгі бола білген адам. Қазақ даласындағы білімнің көзін ашқан адамның айтып кеткен нақыл сөздері өнегелі, тәрбиелік мәні, өмірлік мазмұны бар болса керек. Еңбекке баулитын әңгімелері: «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Сәттемір хан», «Атымтай жомарт», «Әке мен бала», «Бай баласы мен жар баласы». Адамгершілікке баулитын әңгімелері: «Мейірімді бала», «Аурудан аяған күштірек», «Әдеп». Тәрбиеге баулитын әңгімелері: «Бақша ағаштары», «Талаптың пайдасы», «Тышқанның өсиеті», «Зеректік».

Еңбек тақырыбындағы: Еңбекпен табылған тамақ тәтті, әрі сіңімді болады.

Аз жұмысты қиынсынсаң-көп жұмысқа тап боласың. Азға қанағат қылмасаң-көптен құр қаласың.

Еңбекпен табылған дәм тәтті.

Байлық-қанағат пен еңбекте.

Адамгершілік туралы:

Алдына келсе, әділдігіңді аяма.

Қашанда бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, одан соң қолыңызды жұмылдырыңыз, егер де ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға серік беріңіз.

Жақсы ой мен жақсы сөз-жақсы істерге жетелейді.

Әр нәрсенің сыртына қызықпа, асылы ішінде.

Бағу-қағуда көп мағына бар.

Оқу-ғылымға шақыру:

Өнер, білім-бөрі де оқуменен табылған

Мұғалімдер туралы:

«Егер балалар бірденені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиісті емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс».

Қазақ тілі туралы:

«Қазақтың тілі соншалықты мол. Қазақтың тіліменен қандай кітап болса да жазуға болады.

«Мен үшін жақсы мұғалім бәрінен де артық, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі»

Ыбырай Алтынсарин шығармаларын оқи отырып, әр баланы жеке тұлға ретінде қарастырып, оның жас ерекшелігіне қарай мінездеме беріп, сол жеткіншекті дұрыс жолға салу жолдарын, оны тәрбиелеу бағытын анық көрсеткендігіне көз жеткіземіз. Мысалы, «Талаптың пайдасы» әңгімесі қарапайым ғана шағын мысал, бірақ идеясы терең. «Даңқты І Петр шіркеудегібадат етіп тұрғанда, сурет салып жатқан бір баланы көреді де, оның не жасап жатқанын сұрайды. Бала: «Сіздің суретіңізді салып жатырмын», – дейді. Петр суретті көрсе, мәз ешнәрсесі жоқ екен. Бірақ ақылды Петр патша ол баланың суретке талабы бар екенін аңғарып, сурет салуға үйрететін орынға бергізеді. Кейін ол бала үлкен суретші болады. Жазушының бұл арадағы мақсаты –Петрдің ақылдылығын көрсету ғана емес, жас баланың талабын, сол талаптың арқасында неге қол жеткендігін көрсету, кім талап етсе, сол мақсатына жететіндігін дәлелдеу.

«Мейірімді бала» әңгімесінде 13 жасар қыз патшаның үкімі бойынша қолы кесілуге бұйырылған әкесі үшін патшаға арыз жазып, өз қолын кесуге ұсынады. Қыз: «Тақсыр, жұмыс жасап, бала-шағасын асырайтын атамның қолын қалдырып, мына менің қолымды кесіңіз», – дейді. Мұнда жас қыздың тек қана атасы емес, анасы мен бауырларына деген де махаббаты суреттеледі.

Ананы қандай түрде бағалап, қалай сүюдің айқын үлгісін жазушы «Аурудан аяған күштірек» деген әңгімесінде айқын көрсеткен. Бұл әңгімеде аяғы сынған Сейіт деген бала жанына аяғының ауруы қанша батса да, анасын ренжітпеу үшін қабақ шытпағандығы айтылады. Автор оны былай суреттейді: «Сейіт орам-ораммен жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, аңдаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баласын көріп, шошығаннан шешесі талып қалыпты. Мұны көрген Сейіт жыламақ түгілі, сынған аяғын таңып жатқанда дыбысын да шығармайды. Сонда сынықшы кісі: «Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың?» – депті. Сейіт болса, «Ауырмақ түгілі, жаным көзіме көрініп тұр амал жоқ, шыдаймын» деген екен. Сейіт шын мәнінде мейірімді бала болып суреттеледі. Мұндай жастардан жалпы адамды сүйетін көркем мінезді бала қалыптасады. Бала кезінен әлпештеп өсірген анасының қадірін білген жас, Отанын сүйетін, ол үшін де ештеңені аямайтын патриот шығатыны сөзсіз. Ыбырай әңгімесінің басты идеясы осы. Адамгершіліктің негізі мінез-құлық нормалары мен ережелерінен тұрады. Ыбырай шығармаларындағы мәселелер күні бүгінге дейін өзекті.

«Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінің де тәрбиелік мәні зор. Асан – бай баласы, Үсен – жарлы, кедейдің баласы. Өйткені Асан мен Үсендердің тағдыры қазіргі кезде де сол қалыпта, түк өзгерген жоқ. Иә, ол кезде техника дамымаған заман еді, ғасырлар өтсе де қазіргі заманның Үсендері бар екенін білеміз. Қазақтың тұңғыш ғарышкері Тоқтар Әубәкіров ағамыз да кезінде «Токарь» мамандығында оқып, қарапайым жұмысшы болған ғой. Атақты Назым Хикмет айтқан ғой: «Сен жанбасаң лапылдап, мен жанбасам лапылдап, аспан қалай ашылмақ?!» деп айтқандай, біз сол Ыбырайдың Үсендері келешекте адал еңбекпен алға шығып, қазақ елінің болашағын нұрландыратынына сенеміз!

Ыбырай шығармаларын оқи отырып, қарапайым оқиға құбылыстары арқылы түйінді идея, зор тәрбиелік мән берген ұлы ағартушы туындыларындағы ерекшелікті байқауға болады. Ол жазушы туындыларының өне бойынан орын алған. Ыбырай атамның «Мұсылманшылдықтың тұтқасы» атты оқулығы 1883 жылы Қазан қаласында басылған. Бұл кітапта имандылық, ораза, намаз, зекет, қажылық секілді құлшылықтарға жеке дара тоқталады.

«... енді құдай басыма не салса да, мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болайын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта да қайтпаймын» деген Ыбырай Алтынсарин соңғы сәтіне дейін патша әкімдерінің отарлау, қазақтарды орыстандыру, тіпті шоқындыру саясатына барынша қарсылық білдіріп, өзінің ұлтжандылығымен халқына өшпес мұрасын қалдырды.

Сонау уақытта Кеңес үкіметінің жүргізген жетпіс жылдық құдайсыз дәуірі қазаққа теріс ықпалын тигізіп, асыл дінінен едәуір ажыратқаны белгілі. Алла бұйыртып, халқымыз тәуелсіздік алып, мәңгілік егемендігіне қол жеткізді.

Қорыта айтқанда, Ыбырай әңгімелерімен таныса отырып, ең басты назар аударатын бір жағдай – кейіпкерлерінің қарапайым халық өкілдерінен болуы. Олар оқырманға өте таныс ата, әже, әке, бала, немере түрінде кездеседі. Ата, әке, ана бейнесі – ақылға шақырушы, көпті көрген ақылшы адамдар. Ыбырай атамның шығармаларында отбасылық татулық, жарасымдылық қасиеттері жоғары орынға қойғанын байқауға болады. Қазіргі интернет желісінен, теледидар арналарынан зұлымдылық, қатігездік көрсетіліп жатыр. Ыбырай әңгімелерінің оқиғалары – қазіргі таңдағы сабақ барысында қолданылып жүрген жағдаяттар. Бұл шығармаларды талдау арқылы оқушының өзіндік сыни

көзқарасын дамытуға, өз пікірін ашық айтуға, өз ортасы туралы пікірін дәлелдей білуге пайдасы зор деп ойлаймыз. Ол оқушыны ойлауға, коммуникативтік күзінеттілігін қалыптастыруда таптырмас материал болатыны анық. Мысалы, «Асыл сөз» әңгімесіндегі «Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты «сабыр» деген», – деп айтылған сөз адамды шыдамдылыққа, төзімділікке шақырады.

Қазіргі кезде әлеуметтік желідегі жастардың жеке парақшаларында өзге ұлт данышпандарының нақыл сөздері жазылған. Барлығы орыс тілінде. Ал оның орнына Ыбырай Алтынсариннің нақыл сөздерін немесе кішкентай әңгімелерінен мысал келтірсек болар еді.

Ыбырай Алтынсарин қаламынан туындаған шағын әңгімелері дайын ситуациялық жағдаят есебінде қолдануға болады. Бүгінгі күні оларды адам бойындағы адамгершілік құндылықтарын дамытуды көздейтін өзін-өзі тану пәні сабақтарында тиімді қолдануға болады, оны оқу бағдарламасына толық енгізсе, тіпті тамаша болар еді.

«Дала қоңырауы» атты көркем фильм түсірілсе, онда Ыбырай Алтынсариннің қазақ даласында қазақ балаларына арнап мектеп ашу жолындағы қиындықтары жөніндегі өнегесі, тәрбиесі мол, қазақи кино болып шықса деген ұсынысымыз бар. Өйткені елімізде кино индустриясы дамып келе жатқанмен Ыбырай ағамыз туралы деректі фильмдер бар болғанымен, қызықты көркем киноның әлі де болса түсірілмегені қынжылтады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Алтынсарин Ыбырай тағлымы» Алматы, Жазушы, 1991. – 384 б.
- 2 Алтынсарин Ы. «Екі томдық шығармалар жинағы» Алматы, 2003. – 240 б.
- 3 Дербісәлин Ә. «Ы.Алтынсариннің жазушылық қызметі туралы» Алматы 1958. – 215 б.
- 4 Көшімбаев А. «Қазақ әдебиетін оқыту методикасы» Алматы, 1969. – 225 б.

Е. А. БУКЕТОВТІҢ БЕЙНЕ ЖАСАУ ШЕБЕРЛІГІ

ШАПАЙ М. А.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
СҮТЖАНОВ С. С.

ф.ғ.д., профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Әдебиет туралы түсініктердің құйылар сағасы, ең басты проблемасы, объектісі – адам. Яғни, көркем шығарманың негізгі нысаны – адам өмірі, оның қоршаған ортасы болып табылады. Өмірдің шындығы қай өнерде болса да адамның іс-әрекеті, мінез-құлқы арқылы берілетіндіктен, Е. Букетов шығармашылығындағы образ мәселесіне жан-жақты тоқтап, саралау – басты мақсаттардың бірі.

Басқа әдебиет туындыларындағыдай, Е. Букетов көркем шығармаларында да адам образының небір үлгілері жасалған, олардың қызық та, қиын тағдырлары оқырманды бей-жай қалдыра алмайды. Е. Букетов туындыларында ой-сезімді тұтқындап, баурап алатын, тебіренетін образдар бар және ол образдардың өресі мен өрісі де кең. Осы шеберліктің сыры мен әдісі көп қырлылықты талап ететіні белгілі. Сюжеттік желі, композициялық бітім, образ, деталь, тіл мен стиль ерекшеліктері шеберлікті қамтиды, бұл компоненттер бір-бірімен жымдасқанда, яғни қарым-қатынасқа түскенде ғана шығарманың тынысы кеңейетіні аян.

Персонаж – бейне – көркем бейненің түрі, шығармада оның жеке әрекеті, әр түрлі көңіл-күйі, сөзі беріледі. Ол эпикалық шығармаларды талдауда үлкен мәнге ие. Бейненің түрліше болуы көркемдік таным мәселесіне әкеп тірейді: олар адам бойындағы жағымды-жағымсыз қасиеттерді көрсетеді. Әдеби бейнені жасау үстінде автор (жазушы) оған әр түрлі характерлер үстейді: бір жақты немесе көпқырлы, тұтас немесе қарама-қайшылықты, тұрақты немесе дамушы т.б. Осылайша ол оқырмандарға әр түрлі кейіп-болмыстағы бейнелерді ұсынады. Әдебиеттегі бейне үнемі дара бола бермейді, онда жинақтаушы да сипат болады. Кейіпкердің характері тұлғаның қалыптасуында негізгі көркемдік таным қызметін атқарады. Әдеби бағытта (классицизмнен бастап) негізгі мәнге тұлға концепциясы ие, бұл тұрғыдан ол философия, қоғамдық ғылымдардың түсінігімен іргелес. Эпикалық шығарманың негізін әдетте, бейнелер жүйесі мен сюжет құрайды. Кез келген жүйе секілді туындыдағы кейіпкерлер аясын, оны жасайтын элементтер мен құрылым айқындайды.

Е. А. Букетов 1979 жылы 12 сәуірінде „Орталық Қазақстан” газетінде қазақтан шыққан тұңғыш академик Қ. И. Сәтбаевтың туғанына 80 жыл толуына орай жазған мақаласында: «Өмірі мен ісі халықтың өнегелі қазынасына айналған адамдардың тіршілігі мен қаракеті жөнінде жазудың өзі тіпті қиын. Ол – ол ма, кейде тіпті қауіпті ме деп те ойлаймын. Өйткені адал ізгі ниеттен ешбір ауытқымай жазып отырғанның өзінде шындықтан алшақ кетіп қалу оп-оңай» [1, 8 б.], – деп жазған болатын. Жазушы Қаныш Сәтбаев туралы шығарма жазар алдында бірнеше очерктер мен публицистикалық сарындағы мақалаларын мерзімді баспасөз бетеріне бастырып, үлкен дайындықтан өтті. Атап айтар болсақ, «Аққан жұлдыздан құс жолына дейін», «Таң шолпанындай жарқырап» [2], «Тұңғыш қазақ академигі» [3], «Академик туралы әңгіме» [4] атты қысқа-қысқа публицистикалық әңгімелер жазған. «Менің сол Қанекене 17 жыл өмірім кетті. Нансаң енді кілтін тапқан сияқтымын. Көркем өнеріңіз күрмеуі қиын нәрсе ғой. Ал Қанекенді мен жақсы білген адаммын. Әр сөзі, бет-бейнесіне дейін кешегідей көз алдымда» [1, 34 б.], – деп жазған болатын. Бірақ автордың бұл ойы толық орындалмады. Жазушы тек Қаныш Сәтбаевтың балалық шағы мен жастық өмірі туралы ғана жазып үлгергені көпшілікке аян.

Деректі хикаят дегеніміз – өмірде болған нақтылы жайлардан нақты мәлімет, айқын деректерге сүйеніп барып бейнелеу тәсілін қолданатын жанр. Яғни, деректі жанрдың бір түрі. «Деректі жанрларда әдеби шығармаға тән көркемдік сипаттар өмірдегі нақтылы шындық баяндалып отырған жай-жағдайлар автор ой-елегінен өткізіліп, оның әсем-әсерлерімен нәрленіп шығуы арқылы танылады» [5, 197 б.]. Расында да деректі хикаятта нақтылы жайлар, жеке өмір фактілері жинақталып, қорытылып, типтік дәрежеге көтеріледі.

Хикаяның арабша мағынасы «әңгімелеу» деген сөз. Негізінен шығыс-түркі әдебиеттерінде әңгіме, новелла мағынасында қолданылатын әдеби термин. Хикая желісі шытырман сюжетке құрылған, повесть пен романдан бұрын пайда болған жанр.

Евней Арыстанұлы Букетовтің «Жас Қаныш» атты деректі хикаяты «Қазақстан» баспа үйінен 1999 жылы жарыққа шықты. Бұл шығармасында жазушы академик Қ. И. Сәтбаевтың жастық шағы туралы жан-жақты мәліметтер береді. Бұл туынды орыс тілді оқырмандарға арналып жазылған, онда автор қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, тәлім-тәрбие ерекшеліктеріне баса назар аударған. Бұл деректі хикаят екі тараудан тұрады. Бірінші тарауы

«Аттың жалы, түйенің қомында» деп аталып, басты кейіпкердің қай жылы туғаннан бастап, кішкентай Қаныштың қолына қалам-қағаз ұстап, алдына кітап жаятын уақытқа жеткен кезімен аяқталады.

Автор болашақ ұлы ғалым бала күнінде қандай болды, өзі құралпы жасөспірімдер арасында қандай ерекшелігі дараланды, қалай өсіп, қалай ер жетті деген сауалдарға өз шығармасында толық жауап береді. Балалық шағының кейбір қызықтарын академиктің өз аузынан естіген жазушы кейіпкерінің бөтен-бастақ мінезі жоқ, момын, мейірімді бала болып өскенін әдемі тілмен сенімді суреттейді. Е. Букетов осы шығармасын жазу үстінде Қаныштың балалық шағын көрген адамдармен тілдесіп, сол деректерді өз хикаятына пайдаланған тұстары да бар. Бүкіл ғұмырын Қаныш туған ауылда өткізген немере ағасы Әкімтай ақсақалдың айтқанын сол қалпында өз шығармасында келтіреді: «Қанышты бір білсе, нақ мен білетін шығар деп отырсың ғой. Оның рас. Біз Сәтбай ағамыздан тараймыз, екеуіміздің әкелеріміз Жәмін мен Имантай бірге туған бауырлар. Інімді мақтан тұтамын, артықша жақсы көремін. Бірақ сондағы бала Қаныштың мынадай дана Қаныш болып шығатынын сол кезде білсем ғой, басқан ізін, аузынан шыққан сөзін аңдып, жадыма тоқи бермейтін бе едім. Есімде қалғаны сол, Қаныш ақылды, ұстамды, зерек бала болып өсті. Одан басқа дәнене де есімде жоқ» [6, 6 б.].

«Жас Қаныш» деректі хикаятындағы басты кейіпкердің жас кезіндегі мінез құбылысын, сөйлеу мәнерін, кескін-келбетін суреттеуде автор шеберлік танытқан. «Бөкешті тыңдай отырып, Қаныш өзі де ағасы сияқтанып кітап оқитын күнді аңсайды. Әріптердің көбін танытынына, тіпті кейбіреулерінің басын қосып сөз құрайтынына қарамастан жазу үйренуіне әкесінің қарсы болуы Қаныштың жанына батады. Оны әсіресе күйдіретіні – домбыраға әуестігін әкесінің елемейі. Ал Бөкеш домбыраны кәдімгідей-ақ сылқылдатады, тіпті кейде әкесінен де кем түспейтіні бар. Қаныштың қабілет-зейіні өзгеше екенін басқалардан бұрын байқаған әкесі мен анасы көздерінің қарашығындай кенжетайларының жұрт назарына тым ерте ілігіп, тіл-көз болуынан қорқып, көп ретте баланы әдейі тежейтінін Қаныш қайдан білсін» [6, 71 б.]. Осы мінездемеден Қаныштың ерекше зерек, ақылды, намысшыл болып өскенін оқушының есте сақтап қалуына мүмкіндік жасалған.

Болашақ академик жас шағында-ақ адамдық, азаматтық және қайраткерлік сипатын танытқанын бұл хикаятты оқу барысында көз жеткізуге болады. Қаныштың іс-әрекет үстіндегі шын келбетін, таза табиғатын адастырмай аңғартатын көптеген суреттер бар.

Деректі хикаяттың «Бір ғылым болып іңкәрі...» атты тарауында Қаныштың молдаға барып оқу оқырдағы толқығаны, одан кейін Шорман ауылындағы орыс мектебінде білім алғаны, Семейдегі орыс мектебін тәмамдауы рет-ретімен көркем сипатталған.

Білім алу жолында жанын аямай қызмет еткені, оқудың, білім мен ғылымның байыбына жастайын-ақ қанық болғаны, оның мәнін терең түсінгені, аса шытырман, қиын сәттерін де көрсету арқылы автор қаһарман бейнесін білгірлікпен сенімді ашқан. Бұл хикаяттағы Қаныштың әкесі Имантай ақсақал мейлінше қамқор, әділ, еңбегі адал азамат ретінде суреттеледі. Жазушы Имантай ақсақалды: «Қаныш әлі қуаныш құшағында келеді. Дәл қазір ол мынадай денесі зор, бойы биік, қалқасы сенімді адамның – жетпістен асқан жасы шашы ағартып, қимылын баяулатқаны болмаса, дене бітімі мен ширақ жүрісіне қылау түспеген, ал шешек дағы тарғылдаған қоңырқай жүзіндегі кішілеу қой көздері нұрын жоғалтпаған әкенің соңынан келе жатқанына қуанды» [6, 182 б.]. Көзі қарақты, ақылы кемел, ел-жұртына қадірлі Имантай ақсақалдың жетпістен асқанда да ел арасында сыйлы, қадірлі болғанын жазушы осылай шебер кескіндейді.

Гуманистік танымның белең алуы, азаматтардың өзіне ден қоя бастауы, бұл субъективтік танымның өскендігінің белгісі. Алайда, ол кеңестік идеология кезінде бұрмалауға тап болды. Гуманизм бәсең тартқан кезде, халықтың субъективтік белсенділігі төмендеп кетеді. Ал, гуманизм салтанат құрған кезде азат ой, адами ар-ождан биіктейді. Себебі, ой азаттығы адамның рухына, ой-санасына, жасампаздығына ерік береді. Осындай ерекшеліктер арқылы адам өзін, өзінің тарихтағы бағытын жан-жақты тани түседі. Сол себептен, ой азаттығының әрекеті, ол әрі қарайғы гуманизмнің әрекеті деп таныған жөн. Гуманизм принциптері халықтың тарихын, танымын көрсетеді. Ол адамгершілік қасиет, ерік. Жігер секілді адам болмысына тән сипаттарды қамтиды. Адамның танымы – тарихи құбылыс, әрі ол уақыт жылжыған сайын тереңдеп, толысып отырады. Яғни, гуманизм өзгеріске бейім тұратын ұғым. Тарихи тұрғыдан алсақ, әр дәуірдегі гуманистік ой-пікірлерде алшақтық болғанымен, гуманизм жалпы алғанда, адамзаттың ортақ ойлауының нәтижесі болып табылады. Гуманизм адамгершілікті үндес ойлау ағымы бола отырып, таным мен ондағы байланыстық мәселесін ұғындырады. Тарихта жасаған гуманистердің қандай пікірді уәж еткеніне қарамастан, оларда ой ортақтығы көрініс береді. Бұл әр түрлі ағымда дамыған гуманистік ойлардың сабақтас дамуын айғақтайды.

Е. Букетовтің қай шығармасын оқысақ та байқағанымыз – жазушы образ сомдауға жетік. Жазушының «Алты хат» шығармасының кейіпкерлері Мәжит Нұрбаев, Агрофена Федоровна, Анна Агеевна, Аққағаз Жәкенова, Шәріп Жеделбаев, т.б. өмірде болған адамдар. Автор олардың әрқайсысының жекелеген кейіптерін келтіре отырып, сол кездегі қазақ балаларына сабақ берген мұғалімдері мен ғалымдарының типтік бейнесін жасауды мақсат тұтады. Бұл повестің басты кейіпкері Мәжит Мұқанұлы Нұрбаев жаны таза, рухани жан-дүниесі бай, оқымысты-химик ғалымның балалық шағынан бастап, институт басшысына дейінгі көтерілген еңбек жолы, табыстары мен жеңілістері, толғаныстары мен тебіреністері терең психологиялық мәнгерде, хат түрінде шынайы суреттелген. Басты бейне Мәжит Мұқанұлының адамгершілік, этика, мораль мәселелеріне бей-жай қарай алмайтын мінезін жазушы дөп басып, ерекше назар аудара отырып суреттеген. Басты кейіпкердің сәтті істерімен қоса сәтсіз істері де болғанын жазушы қатар өреді. Соның бірі өзі директор болып отырған институттың бұрынғы қызметкері зейнеткерлікке шыққаннан кейін болған оқиғасы. Осы оқиғадан кейінгі кейіпкер толғанысы кімді де болса ойландырмай қоймайды. «Қарттың қарсыласқанына көнбей, мен ол кісіні тротуарға дейін шығарып салдым. Жерден тілегені көктен түскендей қуанған қарт, кіп-кішкентай доп-домалақ болып, томпаңдап бара жатты. Біздің ол кісіге, еңбегі сіңіп, демалыста жүрген адамға жасауға тиісті қамқорлықтан артық ешнәрсе істемегенімізді қайдан білсін. Кетіп бара жатқан ақсақалдың сыртынан қарап тұрып, жер үстінде қуануы да жеп-жеңіл пенделердің аз емес екенін ойлады. Осындай ешкімге қиянаты жоқ, адал еңбекке сенген адамдардың жан парасаттылығын пайдаланып, арамыздан шығарып тастап, кейін оп-оңай ұмытып та кететін жағдай бар екендігін сезініп, торығып қызметіме қайттым» [7, 159 б.]. Жылма-жыл, күнбе-күн өз бойына жүйелеп жиған білімдерін студенттерге дарытып, әлі де жастар арасында болуды ойлаған алпыстағы доцентті ай-шайына қарамай зейнеткерлікке аттандырған институт басшылығының әрекеті туралы да жазушы қызғылықты етіп баяндайды.

Замана келбетін суреттеу, адамдардың тұлғасын мүсіндеу – жазушының ізгі мұраты. Әрқашан өмірмен өкшелесіп отыратын қаламгер ұлы дүбірден шет қала алмайды. Қаламгердің қырағы көзі өзінің ата-бабасының өмір сүрген дәуірі мен өз кезеңі оқиғаларының жаршысы болуды, соларды ардақтауды өзіне мақсат тұтуы да

– заңды құбылыс. Е.Букетов көркем шығармаларына тән сипат - өмірдің ақиқатын жинақтап, қорыта білу шеберлігі. Қазақ халқының білімге, ғылымға құлаш сермегенін, мәдениетке кенелгенін жинақтап көрсететін көркем шығармалар осы жазушының еншісіне тиеді. Бұл тұста қазақтың тұрмыс-салты мен оның дәстүрлері, көрнекті тұлғалары туралы көпшілік түсінетін, жатық тілмен жазылған ғылыми-танымдық мәні бар ой қорытулары туралы да айта кеткен жөн.

Бас кейіпкер Мәжит Мұқанұлы өз ұстаздарына деген құрметі ерекше екенін әрдайым өз хаттарында айтып отырады. Сол ұлағатты ұстаздарының бірі – Агрофена Федоровна. Үлкен ғалым өзінің қарт ұстазын есіне былай алады: «Агрофена Федоровна – ерекше бір жұмсақ мінезді, ерекше бір биязы кісі болатын. Ол кейін қарай тарап, желкесіне түйіп қойған сарғылттау шашымен, орысша белін қынамай тігілген көйлегімен, жаңа ғана жұмыстан босап, сенбілік киімін киіп шыққан шаруа әйелдерге ұқсайтын. Ол адамға жылы жүзімен сәл жымыңқырап қарағанда, көкшілдеу нұрлы көздері сығырайа түсетін де, ілгерілеу біткен сирек тістері көріне қалатын» [7, 29 б.]. Еңбеккер әйелдің осы тұрпатынан балаларды әуестендіретін еш нәрсе жоқ сияқты болғанымен, ұрыспайтын, дауыс көтермейтін ұстаздарын оқушылар неге сыйлайтынын әрқайсысы өз ішінен түсінетіні белгілі. Бұл кейіпкердің тағдыр талайы да өте қызғылықты. Әкесі жендеттердің қолынан қаза тапқаны, қолында өскен Оля ағасының қызы екені, ағасы мен жеңгесі ішті-күйлі жоғалып кеткені повесте тартымды баяндалады.

Повестің алтыншы хатында профессор Шәріп Жеделбаев пен оның әйелі Жеміс образдары нанымды, әрі әсерлі шыққан. Әсіресе Жемістің мінезіндегі екіжүзділік, долылық қарапайым тілмен суреттелсе де өзгеге сабақ боларлық жақтары көп. Бір сәттің ішіндегі Жеміс мінезіндегі өзгерістердің қатар көрсетілуі Жемістің образ ретіндегі терең мәнін түсінуге көмектеседі. Институт директоры Жеміске үй ішіндегі келіспеушілік бары рас па деп сұрағанда:

«Осыны айтуым-ақ мұң екен, жеңгеміздің беті сазарып, кішірек біткен көкшілдеу көздері мүлдем жасылданып, кішкентай аузының айналасындағы қалың еріндері дірілдеп, бүрісіп, әжімделіп; жаңа ғана күлімсіреп жайнап тұрған жеңгем, бетінде бір қайырымы жоқ, айуанға айнала қалды. Бажылдай сөйлей айтқандарын тыңдау да, тоқтату да мүмкін болмады. Аузымды ашырар да емес, тыңдар да емес. Жөн жоқ, жосық жоқ, бапылдаған ақ қайыс...» [7, 265 б.], –

аз уақыт өткен соң күйеуімен үйге қайта кірген сәттегі Жемістің кейпі: «Жеміс жеңгеміз түк болмағандай, жайраң-жайраң етеді. Мен аң-таңмын. Бағанағы айуандығы мен долылығын түсімде көргендей болдым» [7, 265 б.]. Осы мінезге шыдай алмаған профессор Шәріп Жеделбаев отбасын тастап астанаға кетіп қалып, көп ұзамай қайғыдан қайтыс болады. Отбасындағы осындай қасірет, балаларынан бөлек тұруы жасы келген адамға кері әсерін тигізгені кез келген оқырманға ой салады.

Қорыта айтқанда, Евней Арыстанұлы Букетовтің прозалық шығармаларындағы адам бейнесінің ішкі байлығы еркін сезіліп, табиғи қаз қалпында беріледі. Жазушы кейіпкерлерінің адамзат ұрпағына қызмет ету үшін тер төккенін, игілікті қызмет еткенін жан-жақты қамти алған. Ш. Уәлиханов, Қ. Сәтбаев, М. Нұрбаевтар ғылыми-техникалық, рухани қазынаның бәрі де ғасырлар бойғы адамзаттың арманының ақиқатқа айналғанын дәлелдейтін бейнелер. Осы шығармалар арқылы түйгеніміз, адам тек өз қара басының қамы үшін ғана емес, бақытты өмір сүрсем деген қарапайым тілегінің, талабының арқасында елі, жері, табиғаты, жарық дүние мен бүкіл әлем тағыдыры жайлы тереңнен ойланатынына көзіміз жетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мүрсәлім Б. Қоғамдық стиль мен даралық стиль. / Жинақ. Академик З. Ахметов ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы. Үш қиян, 2003. –365 б.
- 2 Букетов Е. Көкейкесті. 1-ші кітап. – Алматы: Қазақстан, 2000. –265 б.
- 3 Қаратаев М. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1965.-236 б.
- 4 Қабдолов З. Арна. – Алматы: Мектеп, 1988. –208 б.
- 5 Әдебиеттану терминдер сөздігі. / Құрастырушылар: З.Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей-Новосибирск. Тайлер-Пресс. 2006. – 398 б.
- 6 Букетов Е. Жас Қаныш. – Алматы: Қазақстан, 1999. –170 б.
- 7 Букетов Е. Алты хат. – Алматы: Жалын, 1996. –186 б.

МАЗМҰНЫ

5 секция. Жаратылыстану ғылымдары 5 секция. Естественные науки

5.1 Биологияның өзекті мәселелері 5.1 Актуальные проблемы биологии

Адилбаева К. С., Калиева А. Б.	
Павлодар облысының табиғат қорғау аумақтарының құстардың биоалуатүрлілігі	3
Аманжол Р., Аманова Г. К.	
Павлодар қаласындағы қолда өсірілетін көгершіндер эймерия инвазиясының экстенсивтілігі	9
Әубәкір А. С., Нургожин Р. Ж.	
Павлодар облысының жылқы эндопаразиттерінің алуан түрлілігі	12
Бейсекеева А. К., Нургожин Р. Ж.	
Павлодар облысының суқоймалары балықтарының морфологиялық сипаттамасы	14
Қурбанбаева С. Г., Нургожин Р. Ж.	
Павлодар қаласы саябақтарын абаттандыру	18
Құсман А. Е., Нургожин Р. Ж.	
Павлодар облысы Ixodidae тұқымдасы кенелерінің фаунасы мен экологиясы	24
Оразова Ж. А., Аманова Г. К.	
Көкөніс дақылдарының суккулентті өсімдіктердегі биологиялық белсенді заттардың әсері	28

5.2 Денсаулық сақтау сұрақтарына заманауи көзқарастар 5.2 Современные подходы в вопросах здравоохранения

Сербина М. В., Гурина А. В.	
Архитектура здоровья: принципы проектирования лечебных, реабилитационных, оздоровительных учреждений и примеры исцеляющей среды	33

5.3 Экология және табиғатты қорғау 5.3 Экология и охрана природы

Анисимова Д. А., Сербина М. В.	
Способы информирования общественности о проблемах экологии посредством современных направлений в искусстве	40

Асаинова Ж. М., Буркитбаева У. Д. Топырақ ортасының ауыр металдармен ластануы	46
Батаева А. Б., Мапитов Н. Б. Павлодар қаласында биотестілеу әдісімен қыста атмосфераның экологиялық күйін бағалау	50
Гарипов И. И., Садыкова Г. Ж. Экологическая обстановка на электростанции	54
Дудник Р. А., Ганиева О. Д. Защита окружающей среды на предприятиях переработки нефти и газа	60
Жексембаева А. Р., Буркитбаева У. Д. коршаған ортаның экологиялық жағдайын бағалау әдісі ретінде флуктуируялық асимметрия	66
Жилгельдинова К. Д., Омаров М. К., Омарова Г. М. Майқайың кентін геоэкологиялық бағалау мәселелері	70
Журнусова С. И., Қабдолла М. О., Калиева А. Б. Оценка влияния нефтегазовых производств на окружающую среду на примере Атырауской области	75
Кенжебаев С. К., Шакарова С. Е. Транспортный шум – экологическая проблема	81
Нұрмырза А. В., Гусякова И. А. Исследование возможностей использования полимеров с пространственно глобулярной структурой для очистки воды	85
Сафронова Я. С., Романчева Н. С., Камерденов А. Е., Төлехан Т. С., Митрофанова Е. Г. Причины сокращения численности популяции домового воробья <i>Passer domesticus</i>	93
Рустемова Л. Н., Антикеева А. Б. Способы очистки почв загрязненных нефтью и нефтепродуктами.....	98
5.4 Кәсіпорындардағы өнеркәсіптік қауіпсіздік	
5.4 Промышленная безопасность на предприятии	
Кәкім А. Ж., Ертіс Ә. Е., Урузалинова М. Б. Организация системы безопасности и охраны труда на АО Станция Экибастузская ГРЭС-2	104
Листратов Д. М., Шарапиденова М. Т. Современные проблемы промышленной безопасности	111
Омаров Н. А., Тулешов А. С., Оралтаева А. С. Мұнайды атмосфералық айдау қондырғысы	115

5.5 Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері

5.5 Современные аспекты географических исследований

Аубашева Я. Н., Омаров М. К. Павлодар облысының агроландшафтары	119
Муканова А. М., Омаров М. К. Павлодар облысының мәдени ландшафтары	123
Сергазинова М. К., Каирова Ш. Г. Қазақстандағы жасыл инфрақұрылым тұжырымдамасын дамыту мүмкіндіктері мен мәселелері.....	130
Шарипов Д. К., Какежанова Ш. К. Тереңкөл ауданының қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен даму болашағы	133

5.6 Туризм ел дамуындағы

перспективалық салалардың бірі ретінде

5.6 Туризм как одна из перспективных отраслей в развитии страны

Айса Н., Салменова Д., Какежанова Ш. К. Сингапур және Ақтау қаласының инфрақұрылымын салыстыру	138
Альбекова Л. Т., Белгібай Р. С., Какежанова Ш. К. Алматы мен сеул қалаларындағы туризм инфрақұрылымының ерекшеліктері	145
Галиева Ғ. Т., Каирова Ш. Г. Павлодар облысының тұзды көлдерінің туризмдегі орны	148
Джанаргалиева М. Р., Какежанова Ш. К. Эволюция гостиничных предприятий и влияние потребностей человека на их совершенствование тенденции развития гостиничного бизнеса.....	153
Жанай А. Ц., Омаров М. К. Баянауыл ауданында туризмнің жаңа бағыттарын құру.....	158
Қабдулхамит К., Камеш К., Досова М. Т. Павлодар облысындағы экологиялық туризмнің даму бағыттары.....	165
Мұратбай Д. Қ., Какежанова Ш. К. Франция мен Қазақстан мемлекеттеріндегі туризмнің дамуының салыстырмалы талдауы және еліміздің туристік инфрақұрылымын дамыту бойынша ұсыныстар	171
Смагулова Л., Досова М. Т. Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамыту жолдары..	175

5.7 Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары
5.7 Современное состояние и перспективы развития химии, химической и нефтехимической отрасли

Лабор Я. В., Геря В. Г. Вторичная переработка отходов горнодобывающей промышленности для получения строительных материалов.....	181
Zhakupova A. O., Zhapargazinova K. H. Analysis of wastewater treatment methods at chemical plants.....	189
Мақажан Е. Н., Толгенова Д. С., Байкен А. Адам өміріндегі дәрумендердің рөлі.....	193
Сашицкая В. В., Несмеянова Р. М. О значимости науки «Процессы и аппараты химической технологии».....	199
Серікбай Р. Е., Акижаева А. С. Бейорганикалық нанокұрылымды катализаторлар.....	204
Тажмуликов Д. Б., Ковтарева С. Ю. Увеличение глубины изомеризации пентанов и гексанов в процессе получения высокооктанового компонента автомобильных бензинов в условиях ТОО «ПНХЗ».....	212

6 секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
6 секция. Гуманитарные и социальные науки

6.1 Орыс филологиясы
6.1 Русская филология

Блажко А. Н. Основная мировоззренческая проблема повести «Прощание с матёрой» В. Г. Распутина.....	218
Бонова И. Н., Цветкова А. Д. Интертекстуальность в романе А. С. Пушкина «Дубровский».....	225
Жумалинова М. М. Семантическое пространство казахстанского внутриполитического медиа-дискурса.....	233
Исаканова Р. М., Попович О. А. Стратегии речевого воздействия в казахстанском медиа-дискурсе: на материале текстов, затрагивающих проблемы пандемии.....	238
Никитина А. М. Трансформация романтизма в русской литературе (На материале творчества А. И. Куприна).....	242
Садькова Т. К. Некоторые особенности концептуального пространства казахстанского популярного экономического дискурса.....	249

Уразалиева Г. С., Абдульманов А. Ә. Воспитание дочери в казахской семье.....	252
Четверик С. Ю. Архетип блудного сына в произведении А. С. Пушкина «Станционный смотритель».....	260
Шамгунова А. Е. Специфика «Воспоминаний» А. И. Цветаевой.....	267

6.2 Қазақ филологиясы
6.2 Казахская филология

Аклинова А. С., Оразханова М. И. Қазақ қоғамындағы әже тәрбиесі және оның атқаратын қызметі.....	275
Алшынова Г. Д. Әл-Фараби мен Абайдың рухани үндестігі.....	283
Ашірбек А. А., Сағындықұлы Б. Сөйлем мүшелері төңірегіндегі ғылыми талас және тұжырымдар.....	287
Бақытжан А., Төкенұлы М. Қазіргі қазақ тілі мен орыс тіліндегі есімшенің қолданыс ерекшеліктері.....	291
Бауыржан Р., Сүтжанов С. Н. Қазіргі қазақ поэзиясының пайымы.....	296
Болатова А. Б., Ерғалиев Қ. С. Спорттық дискурстың теориялық негізі.....	302
Ертілеуова А., Құралқанова Б. Ш. Қазақ прозасындағы балалар бейнесі.....	307
Жаксылықова Н. Х., Ағалиева Н. Б. Қазақ фантастикалық шығармаларының бала тәрбиесіндегі рөлі.....	312
Жанат Е., Алимтаева Е. К. Шәкәрімнің лирикалық туындыларындағы махаббат мәселесі.....	317
Казканова А. Е., Ерғалиев Қ. С. Павлодар облысының топонимдерінің түске қатысты географиялық атаулары.....	321
Құдайқұлова Д. Қ., Құралқанова Б. Ш. Д. Амантай прозасындағы интермәтінділік.....	326
Мажинова Э. Ж., Ерғалиев Қ. С. Юмордың лингвомәдени аспектісі.....	332
Нұрболатқызы А., Құралқанова Б. Ш. Зейнеп Ахметова шығармаларындағы ата мен келін концепциясы.....	337
Рамазанов Э. К., Сағындықұлы Б. Қазақ тіліндегі түйдекті тіркестердің грамматикалық сипаты.....	341
Рахимбаева Г. Қ., Ниязбекова Б. Тұрғазы Нұқаев шығармаларының тақырыптық-идеялық жүйесі.....	348
Рашитова А. А., Әміренов А. Д. М. Әуезовтың фольклортанудағы орны.....	352

Тоқтас Ә., Қадырова Б. М. Қазақ тіліндегі тәтті тағам атаулары	357
Түзелбаева Г. Т., Сүтжанов С. Н. М. Әуезов – әңгіме жанрының шебері.....	362
Усенова А. С., Сағындықұлы Б. Қ. Есеновтың ғылыми мақалаларының әдістемелік негіздері	369
Хасенова Н. А., Омарова Қ. А. Абайдың шығармашылық мұрасының қоғамдық сананы жаңғыртудағы маңызы	373
Шалабай Н., Махметова С. Т. Ыбырай алтынсарин шығармаларының қазіргі замандағы тәрбиелік өзектілігі.....	378
Шапай М. А., Сүтжанов С. С. Е. А. Букетовтің бейне жасау шеберлігі	383

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 7

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген: З. С. Исакова
Басуға 16.04.2021 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 42 1/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 22,8. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 3761

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров ниверситеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.